

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

अनुदीपनीपाठ

१. चित्तसङ्ग्रहअनुदीपना

अनन्तज्जाणं नत्वान, लोकालोककरं जिनं ।
करिस्सामि परमत्थ-दीपनिया नुदीपनिं ॥

[तत्थ, लोकालोककरन्ति दससहस्सिलोकधातुयं चतुस्सच्चधम्मदेसनालोककारकं । परमत्थदीपनीति एत्थ अत्थो दुविधो पधानत्थोच परियायत्थोच । तत्थ पधानत्थो परमत्थोनाम, पधानत्थोतिच पदवाक्यानं मुख्यत्थो उजुक्त्थो । परियायत्थोपि कोचि, युत्तरूपो अत्थो परमत्थो येव । परमत्थदीपेतिपकासेतीतिपरमत्थदीपनी] । तंपर मत्थदीपनिकरोन्तोआचरियो पथमंताव बुद्धस्सभगवतो पणामं करोति “उदयायस्सा”तिआदिना ।

तत्थ “उदया”ति उदयतोउगमनतो । “यस्सा”ति यस्स सब्बज्जुबुद्धमहासूरस्स । “एकस्सा”ति अदुतीयस्स, असदि सस्सवा । “सद्धम्मरंसिजालिनो”ति एत्थसद्धम्मोतिसत्थुसा सनधम्मोवुच्चति । तत्थच चतुरासीतिसहस्सधम्मखन्धसङ्घातो देसनासद्धम्मोइधाधिपेतो । सद्धम्मसङ्घातरंसिजालंअस्स अत्थीति सद्धम्मरंसिजाली । तस्ससद्धम्मरंसिजालिनो । “पबुज्झिंसू”ति विकसिंसु, चतुस्सच्चज्जाणविकासंतज्जाणसम्फुल्लं पापुणिंसु । “जनम्बुजा”ति जनसङ्घाताअम्बुजा । तत्थजनानाम इधबोधनेय्यसत्ता अधिपेता, येसब्बज्जुदेसनं सुत्वा चतुस्सच्च धम्मं बुज्झिस्सन्ति । अम्बुजातिपदुमा । “जातिक्खेत्तेमहासरेति” जातिक्खेत्त सङ्घाते जनम्बुजमहासरे । तत्थ जातिक्खेत्तं नामदससहस्स चक्कवाळं, यं एकं बुद्धक्खेत्तन्ति वुच्चति । यत्थ च महाबोधिसत्तानं बुद्धभावत्थाय पथममहाभिनीहारकालादीसु एकप्पहारेनपथविकम्पनादीनिपवत्तन्ति । यत्थचवसन्तादेवब्रह्मानो बुद्धपरिसाहोन्ति । जातिक्खेत्तेमहासरेयस्स एकस्स सद्धम्मरंसिजालिनो महासूरस्स उदया तस्मिं जातिक्खेत्ते महासरे जनम्बुजापबुज्झिंसूतियोजना ।

“तं महासूर”न्ति सब्बज्जुबुद्धमहासूरियमण्डलं । जनम्बुज सन्तानेसुपवत्तं महन्तं मोहतमंनूदति अपनेति, सद्धम्मरंसिजालं विस्सज्जन्तो अन्तरधापेतीति महामोहतमोनुदो । तं “महामोहतमोनुदं” ।

एवं बुद्धस्सपणामं कत्वा अत्तना इच्छितं पणामप्पयोजनं परिणामेन्तो “सज्जात”न्तिआदिमाह । “सोमहासूरोमहं हदये सज्जातं तमोखन्धं पनूदत”न्तियोजना । तत्थ “सज्जात”न्ति सुद्धुजातं, अनमतग्गेसंसारे दळ्हं पवत्तन्ति अत्थो । “तमोखन्ध”न्ति महामोहतमोखन्धं । सब्बकिलेसतमोखन्धं वा । अन्तरायकरानि उपवीळकोपघातककम्मानिपि तमोखन्धे सङ्गहितानि एव । तथा रोगादयो अन्तराय धम्मापि तमोजातिकाएवतमोतमपरायनोतिआदीसु । “पनूदत”न्ति पनूदतु, अपनेतु, अन्तरधापेतु ।

एवं सप्पयोजनं पणामं कत्वा इदानि सनिदानं गन्थप्पटिज्जं करोन्तो “पोराणकेही”तिआदिमाह । तत्थ निदानं नाम गन्थप्पटिज्जाय आसन्नकारणं । कतधंपनतन्ति, सारत्थाभिमानीनं याचनञ्चसङ्ग्रहस्सविपुलत्थता च ।

तत्थ द्वीहि गाथाहि सकारणं याचनं दस्सेति । पुन द्वीहि गाथाहि सउपमंविपुलत्थतंदस्सेति । “तस्मा”तिआदिना

गन्थप्पकार गन्थगुणेहि सहगन्थप्पटिज्जं दस्सेति । तत्थ आदिगाथायं “अभिधम्मत्थसङ्गहे पोरानकेहि विज्जूहि वण्णिता बहूवण्णना इधलोकम्हिदिस्सन्ती”ति योजना । “वण्णना”ति पोरानटीकायो वुच्चन्ति । एवञ्चसति कस्मा अभिनवं वण्णनं याचन्तीति । “ये सारत्थाभिमानिनो, ते ताहिबहूहि पोरानवण्णनाहितुट्ठिं नविन्दन्ति । तस्मा तं याचन्ती”तियोजना । एतेन अप्पसारत्था एव तापोरानवण्णनायोतिपि दीपेति येव । तत्थ “तुट्ठि”न्ति सन्तुट्ठिं । नविन्दन्तिनपटिलभन्ति । “ये”तियोजना ।

सारत्थमेव अभिमानेन्ति, विसेसेन नन्दन्तिसीलेनाति सारत्थाभिमानिनो । तेनविन्दन्तीतिपुरिमेनसम्बन्धो । पुन “ते”ति ताहि तुट्ठिं अविन्दन्ता तेजना । “म”न्ति अत्तानं निद्विसति । “सङ्गम्मा”ति समागन्त्वा । यस्मा परमत्थस्सदीपनं याचन्ति, तस्मा इमिस्साटीकाय “परमत्थदीपनी”ति नामंपि सिद्धं होति । “महण्णवे”ति महासमुद्वे । “रतनानी”ति सुवण्णरजतादीनि रतनानि । “उद्धरित्वा”ति उद्धं आहरित्वा । “यथिच्छकंवी”तियथिच्छित्तंपि । यत्तकं इच्छन्ति, तत्तकंवीति अधिप्पायो । “दज्जेय्युं”ति ददेय्युं । कामं ददन्तूति अत्थो । एय्यादिवचनानं अनुमति अत्थेपवत्तनतो । “नवत्तब्बावऊनता”ति महण्णवेरतनानं ऊनताहानिता नवत्तब्बाव । कस्मा, अपरिमाण रतनाधिद्वानत्ता महासमुद्वस्स । यतो सो सागरोति वुच्चति, सानंधनरतनानं गेहगम्भसदिसत्तासागरोति हिस्स अत्थो ।

“तथेवेत्था”ति एतस्मिं अभिधम्मत्थ सङ्गहेतथेव । “विपुलत्था”ति महन्ता अत्था । “रतनूपमा”ति महण्णवे रतनसदिसा । “सतक्खत्तुंपी”ति अनेकसतवारंपि । “वण्णेय्युं”ति कामंवण्णेन्तु । “परियादिन्ना”ति परितो अनवसेसतो आदिन्ना गहिता । परिकखीणाति वुत्तं होति । “नहेस्सरे”ति नहेस्सन्ति नभविस्सन्ति । “तस्मा”ति यस्माच याचन्ति, यस्माच परियादिन्नानहेस्सन्ति, तस्मा । “तासुवण्णनासू”ति तासु पोरानटीकासु । “वण्णन”न्ति अभिनववण्णनं, अभिनवटीकंकरिस्सन्ति सम्बन्धो । कीदिसंवण्णनं करिस्सतीति आह “नानासारत्थ सम्पुण्ण”न्तिआदि । तत्थ “उत्तानपदव्यञ्जन”न्ति उत्तानपदञ्च उत्तानवाक्यञ्च । “नातिसङ्खेपवित्थार”न्ति नातिसङ्खेपं नातिवित्थारञ्च । मन्दा बुद्धि येसं ते मन्दबुद्धिनो । “मन्दा”ति मुदुका । “बुद्धी”ति जाणं । मन्दबुद्धिनो सोतुजने पबोधेति विकासेति, जाण विकासंपापेतीति मन्दबुद्धिप्पबोधना । “करिस्स”न्ति करिस्सामि । “त”न्ति तंवण्णनं । “परमत्थेसुपाटवत्थिनोसुणन्तू”ति योजना । पटुनोभावोपाटवं । पटुनोति ब्यत्तस्सपण्डितस्स । पाटवेन अत्थो येसं ते पाटवत्थिनो । इतिसद्वो परिसमापनजोतको । सो हि गन्थारम्भविधानस्स इधपरिसमापनं परिनिद्वानं आपेतुं गन्थारम्भवाक्यस्सपरियन्ते योजितो । अवयव वाक्यानं पियोजीयतियेव । एसनयोसब्बत्थ ।

गन्थारम्भगाथावण्णनानिद्विता ।

१. एवं गन्थारम्भविधानं कत्वा इदानि आदिगाथाय सम्बन्धं दस्सेन्तो “अभिधम्मत्थसङ्गह”न्तिआदिमाह । सम्बन्धन्ति कारणफलसंयोगं । तत्थ गाथापवत्तनं कारणं नाम । पञ्चपिण्डत्थ दस्सनं फलं नाम । कारणफलसंयोगो सम्बन्धोनाम । “सप्पयोजने”ति फलप्पयोजनसहिते । गन्थेन अभिधातब्बो कथेतब्बोति गन्थाभिधेय्यो । निपतस्स कम्मं निपच्चं । निपच्च किरिया, निपच्चाकारो, निपच्चकारस्सकरणन्ति समासो । “सा”ति रतनत्तयवन्दना । दस्सितातिसम्बन्धो । “अभिहिता”ति कथिता । पकासिताति वुत्तं होति । “पधानत्थभूता”ति अधिप्पेतत्थभूताति अधिप्पायो । दुविधोहि अत्थोवचनत्थो च अभिधानत्थोच । तत्थ गच्छतीति गतो, पुरिसोति वुत्तेगच्छति पदेन वुत्तो योकोचि गच्छन्तो वचनत्थोनाम । पुरिसोति पदेनदस्सितो पधानत्थो अधिप्पेतत्थो अभिधेय्यत्थो नामाति । “अभिधम्मत्था”ति ।

तत्थ वुत्ताभिधम्मत्था, चतुधा परमत्थतो ।

चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानमिति सब्बथा ॥ ति

एवं वुत्ता अभिधम्मत्था । एवं वुत्तत्तायेवच तेचत्तारो अभिधम्मत्था एव इधपधानत्थभूताति च, - पधानत्थाएव इधगन्थाभिधेय्य भावेन अधिप्पेताति चविज्जायतीति अधिप्पायो ।

केचिपनवदेय्युं, तेअभिधम्मत्था सङ्गहप्पकरणं पत्ता विसुं सङ्गहत्थानामभवेय्युं, नअभिधम्मत्था नाम । इध च सङ्गहत्था एव अभिधेय्यभावेन अधिप्पेताति वुत्तं अभिधेय्यो अभिधम्मत्थ सङ्गहप्पदेनाति । वुच्चते । तेअभिधम्मत्था सङ्गहप्पकरणं पत्तापि अभिधम्मत्था एवनाम होन्ति, न विसुं सङ्गहत्थानाम । तत्थ वुत्ताअभिधम्मत्थातिहि वुत्तं, नतुवुत्तं तत्थ वुत्तासङ्गहत्थाति । एवञ्चसति सङ्गहितभावमत्तं विसिद्धं होति । तदेव इध अभिधेय्यो नाम सियाति वुत्तं “सङ्गहितभावोपि अभिधेय्यो येवा”तिआदि । तत्थ “सङ्गहितभावो”तिचित्तसङ्गहो, चेतसिकसङ्गहोतिआदिना सङ्गहणकिरिया । सा सङ्गहितेहि धम्मोहि अज्जा नहोति । तेस्वेवधम्मोसुसङ्गहतीति वुत्तं “सङ्गहितभावोपि अभिधेय्यो येवा”ति । किञ्चापितेहि अज्जानहोति, ते स्वेव सङ्गहति । सापन गन्थस्सपधानत्थो नहोति । इध च पधानत्थोव अधिप्पेतोति वुत्तं “तंसुन्दर”न्ति । कस्मा नसुन्दरन्ति आह “नहिसो”तिआदि । एत्थचहिसदो इमस्स वाक्यस्सहेतुवाक्यभावं जोतेति । एसनयोपरत्थपि । “इतोपट्ठाया चा”तिआदि गन्थ गरुदोसविवज्जनं । तत्थ “इमस्ससङ्गहस्सा”ति इमस्सअभिधम्मत्थसङ्गहस्स । “दुतीया”तिदुतीयाटीका । “द्वेपी”ति द्वेपिटीकायो । “विसुद्धिमग्गेमहाटीका”ति आचरियधम्मपालत्थेरेन कतापरमत्थमज्जूसानामटीका । सा ब्रम्मरट्ठे तिरियपब्बतवासिना थेरेनकतं चूळटीकं उपादाय महाटीकाति पाकटा । तंसन्धायेतं वुत्तं ।

गन्थप्पकारोच पकारवन्तोहि धम्मोहि सहेवसिज्झति, विना नसिज्झतीति अधिप्पायेन “सोअभिधम्मत्थपदेना”ति वुत्तं । कामञ्च सो तेहि सहेवसिज्झति, विनानसिज्झति । अभिधम्मत्थपदं पन सङ्गहणकिरियापकारंन वदतीति वुत्तं “तंसुन्दर”न्ति । दुविधं नामं अन्वत्थनामं रुळिनामन्ति । तत्थ, अत्थानुगतं नामं अन्वत्थनामं, यथा सुखितस्सजनस्स सुखोतिनामं । अत्थरहितं आरोपितं नामं रुळिनामं, यथा दुक्खितस्सजनस्स सुखोति नामं । इध पन अन्वत्थना मन्तिदस्सेतुं “अत्थानुगता”तिआदि वुत्तं । तत्थ “अत्थानुगता”ति सकत्थानुगता । सद्दप्पवत्तिनिमित्तानुगताति वुत्तं होति । “गन्थसमज्जा”ति गन्थसम्मुति । गन्थस्सनामन्ति वुत्तं होति । सङ्गहगन्थोनाम पाळियंतत्थ तत्थ विप्पकिण्णधम्मो एकत्थ सभागरासिकरणवसेन पवत्तो गन्थो । तं उगणहन्तो अप्पकेन गन्थेनबहुकेधम्मोसुखेनजानाति । “तदुगहपरिपुच्छादिवसेना”ति तस्सउगहोच परिपुच्छाचाति द्वन्दो । आदिसद्देन धारणादीनि सङ्गह्णाति । तत्थ पाठस्सवाचुगतकरणं उगहोनाम । उगहि तस्सपाठस्स अत्थगहणं परिपुच्छानाम । “अनायासतो”ति निदुक्खेन । “लद्धब्बंफलानुफल”न्ति सम्बन्धो । सरूपतो अवबुज्जनं सरूपावबोधो । आदिसद्देन लक्खणावबोधो रसाव बोधोतिआदिं सङ्गह्णाति । अनुपादापरिनिब्बानं अन्तो परियोसानं यस्साति अनुपादापरिनिब्बानन्तं । तत्थ “अनुपादापरिनिब्बान”न्ति तण्हादिट्ठीहि खन्धेसु अनुपादायपरिनिब्बानं । अनुपादिसेस परिनिब्बानन्ति वुत्तं होति । “फलानुफल”न्ति फलञ्चेव अनुफलञ्च । तत्थ “फल”न्ति मूलप्फलं । “अनुफल”न्ति परम्परप्फलं । पयोजेतीति “पयोजनं” । पयोजेतीति नियोजेति । किं नियोजेति । फलत्थिकंजनं । कत्थ नियोजेति । फलनिब्बत्तकेकम्मे । किमत्थाय नियोजेति । तस्सकम्मस्स करणत्थायाति । फलानुभवनत्थाय तत्थतत्थ फलानुभवनकिच्चेसु पयुज्जीयतीति पयोजनन्ति पिवदन्ति । “सामत्थियतो”ति वचनसामत्थियतो । किं वचनसामत्थियन्ति । कारणवचनं फलंपिदीपेति । फलवचनं कारणंपिदीपेति । यथातं असुकस्मिं रट्ठे सम्मादेवो वुट्ठोति वुत्ते तं रट्ठं सु भिक्खन्ति विज्जायति । असुकरट्ठं सुभिक्खन्तिवुत्ते तस्मिं रट्ठे सम्मादेवो वुट्ठोति विज्जायतीति । पयोजनं पन अभिधम्मत्थ सद्देन दस्सेतब्बं नत्थि, सङ्गहवचनसामत्थियेनेव सिद्धं होतीति अधिप्पायेन “सङ्गहसद्देना”ति वुत्तं । सामत्थियदस्सने पन सुट्ठु परिपुण्णवचनं इच्छितब्बं होति । इतरथा अनिदुत्थप्पसङ्गोपि

सियाति इममत्थं दस्सेतुं “तं न सुन्दर”न्ति वत्वा “नही”ति आदिना हेतुवाक्येन तदत्थं साधेति ।

२. एवं सप्पयोजने पञ्चपिण्डत्थेति एत्थ पञ्चपिण्डत्थे दस्सेत्वा इदानीं तेसंपञ्चन्नं पिण्डत्थानं विसुं विसुं पञ्चप्ययोजनानि दस्सेन्तो “तत्था”ति आदिमाह । “तत्था”ति तेसुपञ्चसु पिण्डत्थेसु । नसङ्ख्यातब्बन्ति असङ्ख्येयं । सङ्घातुं असक्कुण्येयन्ति अत्थो । नपमेतब्बन्ति अप्पमेयं । पमेतुं असक्कुण्येयन्ति अत्थो । एवं किच्चपच्चयानं कत्थचि सक्कत्थ दीपनं होति । सक्कवचनं पाळिवचनेन साधेतुं “यथाहा”ति पुच्छित्वा पाळिगाथं आहरि । तत्थ “यथाहा”ति कथं आह इच्चेवत्थो । अनन्तरे वुत्तस्स अत्थस्स साधकं वचनं कथं पाळियं आह, कथं अट्ठकथायं आह, कथं टीकायं आहाति एवं यथारहं अत्थो वेदितब्बो । “तेतादिसेनिब्बुते अकुतोभये पूजयतो”ति योजना । तत्थ “ते”ति बुद्ध बुद्ध सावके । “तादिसे”ति तथा रूपेसी लक्खन्धादिगुण सम्पन्ने । “निब्बुते”ति किलेस निब्बानेन निब्बुते । नत्थि कुतोचि हेतुतो भयं येसं ते अकुतो भया । अनागामि खीणासवा । “भय”न्ति चित्तुत्रासभयं । “पूजयतो”ति पूजेन्तस्स । “तं पयोजन”न्तितस्सारतनत्तय वन्दनाय पयोजनं । “सङ्गहकारा”ति बुद्धघोसत्थेरादयो पच्छिम अट्ठकथाकारा वुच्चन्ति । तेहि पोरानट्ठकथासु तत्थ तत्थ विप्पकिण्णेपकिण्णकविनिच्छयेयुत्तट्ठानेसु सङ्गहेत्वा अभिनव अट्ठकथायो करोन्ति । तस्मा सब्बाअभिनवअट्ठकथायो सङ्गहा नाम होन्ति । ते च आचरिया सङ्गहकारा नाम । तेन वुत्तं “सङ्गहकाराति बुद्धघोस । पे०... वुच्चन्ती”ति । ते अन्तराय नीवारणमेव इच्छन्तीति कथं विज्जायतीति चे । तेसं वचनेन विज्जायतीति दस्सेतुं सङ्गहकार गाथं आहरि । “रतनत्तयेकतस्स एतस्सनिपच्चकारस्स आनुभावेन अन्तराये असेसतोसोसेत्वाति योजना । “ही”ति जापकहेतु जोतको । “वुत्त”न्ति अट्ठसालिनियं वुत्तं ।

३. “कथञ्चहोती”ति सम्बन्धो । इति अयं पुच्छा । “वुच्चते”ति विसज्जना कथीयते । “ही”ति वित्थारजोतको । “वन्दना किरियाभिनिष्पादको पुञ्जप्पवाहो”ति सम्बन्धो । “अनेक...पे०... वारे”ति अच्चन्त संयोगत्थे उपयोग वचनं । “पुज्जाभिसन्दो”ति पुज्जाभिसोतो, पुञ्जप्पवाहोति तस्सेव वेवचनं । “सो च पुज्जातिस्सयो होती”ति सम्बन्धो । कस्मा सो पुज्जा तिस्सयो होतीति । खेत्त सम्पत्तिया च अज्झासय सम्पत्तिया च होतीति दस्सेतुं “अनुत्तरेसू”ति आदिमाह । संवट्ठित्थाति संवट्ठितो । पुज्जाभिसन्दो । संवट्ठितस्सभावो संवट्ठितत्तं । सुगन्धेहिविय सुपरिसुद्धं वत्थं परिभावीयित्थाति परिभावितो । पुज्जाभिसन्दोयेव । परिभावितस्स भावो परिभावितत्तं । उभयत्थापि हेतु अत्थे निस्सक्कवचनं । “महाजुतिको”ति महातेजो । “महप्फलो”ति मूलप्फलेन महप्फलो । “महानिसंसो”ति आनिसंसप्फलेन महानिसंसो । आनिसंसप्फलन्ति च परम्परा फलं वुच्चति । अज्जं पुज्जं अतिक्कमन्तो सयति पवत्ततीति अतिस्सयो । पुज्जञ्च तं अतिस्सयोचाति पुज्जातिस्सयो । अतिस्सयपुज्जं, अधिक पुज्जन्ति अत्थो । “सो अनुबलं देति, ओकासलाभं करोती”ति सम्बन्धो । कथञ्च अनुबलं देति, कथञ्च ओकासलाभं करोतीति आह “सयं पयोग सम्पत्तिभावेठत्वा”ति आदि । तत्थ पयोगसम्पत्तिनाम अतीत पुज्जकम्मानं बलवतरं उपत्थम्भककम्मं होति । “बहिद्धा”ति बहिद्धसन्तानतो । “विपत्तिपच्चये सम्पत्तिपच्चये”ति योजेतब्बं । तत्थ, विपत्तिपच्चयानाम-राजतोवा चोरतोवा-ति आदिना आगता दुक्खुप्पत्तिपच्चया । सम्पत्तिपच्चयानाम कायचित्तानं सप्पाय पच्चया । चत्तारो पच्चया च उपट्ठाककुलानि च आरक्ख देवतादयो च सुखुप्पत्ति पच्चया । तेहि पच्चयेहि पामोज्ज बहु लस्स थेरस्स सन्ताने रत्तिदिवं पीतिपस्सद्धिसुखसमाधीनं पवत्तिया अज्झत्तभूता उतुचित्ताहारा च अति पणीता होन्ति । तेहि समुट्ठिता सरीरट्ठकधातुयो च अतिपणीता एव हुत्वा उपब्रूहन्ति । तत्थ सरीरट्ठकधातुयो नाम पथवि आदयो वातपित्तसेम्हादयोच । “अनुबलं देती”ति अभिनवन्थामबलं पवत्तेति । “पुज्जन्तरस्सा”ति पवत्तिविपाकजनकस्स बहुविधस्स पुज्ज कम्मस्स । “अथा”ति तस्मिं कालेति अत्थो । “बलवबलवन्तियो हुत्वा”ति पकति बलतो अतिबलवन्तियो हुत्वा । “तस्मिं थेरसन्ताने”ति सम्बन्धो । “इट्ठप्फलघनपूरिते”ति इट्ठप्फलभूतानं रूपसन्ततीनं घनेन पूरिते । “ओकासो नाम नत्थी”ति पतिट्ठानोकासो नाम नत्थि । “इती”ति तस्मा । “दूरतो अपनीतानेव होन्ती”ति सम्बन्धो ।

इदृष्फलसन्तानं विबाधन्ति नीवारन्तीति इदृष्फलसन्तानविबाधकानि उपपीळकूपघातककम्मानि । अनिदृष्फल सन्तान जनकानि, अकुसल जनक कम्मानि, अपुञ्ज कम्मानीति तानितिविधानि अकुसलकम्मानि दूरतो अपनीतानेव होन्ति, तेसं विपाकस्स अनोकासकरणेनाति अधिप्पायो । तेनाह “नही”तिआदिं । “ततो”ति तस्मा अपुञ्ज कम्मानं दूरतो अपनीतत्ता । अभिवादेतब्बानं मातापितु समणब्राह्मणादीनं अभिवादनकम्मगेरुंकरणं अभिवादन सीलं नाम । तं अस्स अत्थीति अभिवादनसीली । गुणवुद्धवयवुद्धे अपचेति अत्तानं नीचवुत्ति करणेन पूजेतिसीलेनाति बुद्धापचायी । उभयत्थापिसम्पदान वचनं । एवन्तिआदिनि गमन वचनं । निगमन्ति च निदुङ्गमनं । तस्मातिआदि लद्धगुण वचनं । लद्धगुणोति च तंतंपसङ्ग विसोधनं परिपुण्णं कत्वा लद्धोविसुद्धो अत्थो वुच्चति । तथा वचन सामत्थियेन लद्धो अत्थन्तरोपि अयमिध अधिप्पेतो । “नकेवलञ्च थेरस्सेव अनन्तरायेन परिसमापनत्थं होती”ति योजना । “सोतूनञ्चगहण किच्च सम्पज्जनत्थ”न्तिसम्बन्धो । सुणन्तीति सोतारो । तेसं । “गणहन्तान”न्ति उगगणहन्तानं । “वन्दनासिद्धिया”तिर तनत्तयेवन्दना पुञ्जस्ससिद्धितो । जवनविनिच्छये यस्मा अन्तराय नीवारणं नाम दिदुधम्मे इच्छितब्बं फलं होति । दिदु धम्मो च पथम जवनस्स विपाकक्खेतं । तस्मा उपत्थम्भन किच्चं पत्वापि पथम जवन चेतना एव इधपरियत्ताति अधिप्पायेन “दिदुधम्मवेदनीयभूता”ति वुत्तं । सा पन पथम जवन चेतना उपत्थम्भन किच्चं पत्वापि सब्बदुब्बला एवसिया । कस्मा, अलद्धासेवनत्ता । सेस चेतनायो एव बलवतियो सियुं । कस्मा, लद्धा सेवनत्ताति ददुब्बं । “सत्तजवनपक्खे अधिप्पेतत्ता उपलद्धब्बत्ता तं नसुन्दर”न्ति सम्बन्धो । “इती”ति वाक्यपरिसमापनं । “यथा अप्पमत्तकं होति । एवमेवं अप्पमत्तकं होती”ति योजेतब्बं । “तथाही”ति ततो एवाति अत्थो । पट्टानेपि=कबळीकारोआहारो इमस्सकायस्स आहार पच्चयेनपच्चयो=तिविभत्तो । इतरथा ‘कबळीकारो आहारो आहारसमुद्धानानं रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो’ति विभत्तो सियाति । “अधुनावा”ति इमस्मिं भवे एव । एवं वन्दनायपयोजनं दीपेत्वा इदानि सेसानं पिण्डत्थानं पयोजनं दीपेतुं “यस्मापना”तिआदि वुत्तं । तत्थ, “आदितोविदितेसती”तिआदिहि-भासिस्सं अभिधम्मत्थ सङ्गह-न्ति पदं सुत्वा विज्जातेसति, “उस्साहोजायति” । इमं उगगहेत्वा सुदुल्लभे अभिधम्मत्थे च अनायासेन जानिस्साम, तम्मूलकस्स च अनुपादा परिनिब्बानन्तस्स पयोजनस्सभागिनो भविस्सामाति चित्तुप्पाद सम्भवतोति अधिप्पायो ।

पिण्डत्थानुदीपना निड्ढिता ।

४. पदत्थे । “बुज्झी”ति अज्जासि । “एत्था”ति एतस्मिं पदे । च सद्दो वाक्यारम्भ जोतको । वाक्या रम्भोति च मूलवाक्ये यं यं वत्तब्बं अवुत्तं, तस्स तस्स कथनत्थाय अनुवाक्यस्स आरम्भो । बुज्जनकिरियावुच्चतिजाणं । कथंपनअविपरीतत्थे पवत्तो सम्मासद्दो असेस ब्यापनं दीपेतीति पुच्छाय पुरिमत्थमे वव्यतिरेकतो च अन्वयतो च पुन वित्थारेन्तो “तथाही”तिआदिमाह । तत्थ, “तथाही”ति तस्स वचनस्स अयं वित्थारोति जोतेति । “अविपरीत”न्ति किरियाविसेसन पदमेतं । “अत्तनो विसये एवा”ति अत्तनो जाणविसये एव तेसं विसयोचाति सम्बन्धो । यस्मा एकोपि धम्मो कालदेससन्तानादिभेदेन अनन्त भेदो होति । तस्मा पदेसजाणिका पच्चेकबुद्धादयो एकधम्मपि सब्बाकारतो जानितुं न सक्कोन्ति । तेनाह “तेही”तिआदिं । तत्थ “सब्बाकारतो”ति सभावतो, हेतुतो, पच्चयतो, फलतो, निस्सन्दतो, कालतो, देसतोतिआदिना आकारेन । “यत्था”ति यस्मिं अविसयेधम्मो । “ते विपरीतं बुज्जेय्युं, सो अविसयो नामधम्मोनत्थी”तियोजना । तं वित्थारेन्तो “तेही”तिआदिमाह । तत्थ, “तियद्धगते”ति तीसुकालेसु गते पवत्ते । “अद्धामुत्तके”ति कालत्तयविमुत्तके । “हत्थमणिकेविया”ति हत्थ तले ठपितमणिरतनानिविय । “सब्बे धम्मा”तिआदि पाळिसाधकं । तत्थ, “आपात”न्ति अभिमुखं पतनं । आबाधन्तिपि पाठो, ओत्थरित्वा उपट्टानन्ति अत्थो । “सब्बज्जुमहाभवङ्ग”न्ति सब्बेसंसब्बज्जुबुद्धानं पच्छिमभवे पटिसन्धितो पट्टाय पवत्तं अट्टसु महाविपाकेसु पथममहाविपाकं भवङ्गं चित्तं । “तत्था”ति तस्मिं महाभवङ्गे । “निच्चकालं उपट्टहन्ती”ति सब्बकालं उपट्टानाकार पत्ता

हुत्वा तिष्ठन्ति । कस्मा, कस्सचि आवरणस्स अभावतो । इदंपिहि एकं उपट्ठानं नामाति । “आवज्जनाया”ति मनोद्वारावज्जन चित्तेन । धम्मा महन्ता । भवङ्गं परित्तकं । तस्मा परित्तकं भवङ्गं एकक्खणे महन्तानं धम्मानं नपहोतीति चोदकस्स अधिप्पायो । “नचोदेतब्बमेत”न्ति एतं ठानं नचोदेतब्बं । “परमुक्कंसपत्तान”न्ति एत्थ “उक्कंसो”ति अच्चुग्गमो अच्चुत्तरो । परमो उक्कंसो परमुक्कंसोतिविग्गहो ।

एवं सम्मासद्वस्स अत्थं विचारेत्वा इदानीं संसद्वस्स अत्थं विचारेन्तो “संसद्वोपना”तिआदिमाह । तत्थ, “उपसग्गो”ति उपसग्गपदं । “पटिवेधधम्मसू”ति पटिच्चसमुप्पादादीनं पटिविज्जनज्जाणेषु । नत्थि आचरियो एतस्साति अनाचरियो । समासन्ते ककारेण सह अनाचरियको । अनाचरियकस्स भावो अनाचरियकता । तं अनाचरियकतं । ततीया रुपसमापत्ति नाम आकिञ्चज्जायतनज्झानं । तं भगवा आळारस्स सन्तिके उग्गणहाति । चतुत्थारुप्पसमापत्ति नाम नेवसज्जा नासज्जायतनज्झानं । तं उदकस्ससन्तिके उग्गणहातीति वुत्तं “आळारुदकमूलिका”ति । “अनलङ्कुरित्वा”ति आवज्जनसमापज्जनादिवसेन अनलङ्कुरित्वा । अनासेवित्वाति वुत्तं होति । “छड्डितत्ता”ति एतासमापत्तियोनालं बोधाय, अथ खो यावदेव ततीया चतुत्थारुप्पभवप्पटिलाभाय संवत्तन्तीति एवं आदीनवं दिस्वा छड्डितत्ता । “बुज्जनकिरियाया”ति पटिवेधज्जाणस्स । “कुतो पटिवेधधम्मा”ति ता कुतो पटिवेधधम्मा होन्ति । पटिवेधधम्मा एव च बुद्धभावायपदट्ठानाहोन्तीति अधिप्पायो ।

पाळियं । “पुब्बे अननुस्सुतेसुधम्मसू”ति इमस्मिं भवे इतो पुब्बे कस्सचिसन्तिके अननुस्सुते सुचतुस्सच्च धम्मेषु । “अभिसम्बुज्झी”तिपदे अभिसम्बोधिसङ्घातं अरहत्तमग्गज्जाणं वुत्तं । तदेव जाणं सब्बज्जुतज्जाणस्स पदट्ठानं होति । तप्पच्चया तदनन्तरा एवसब्बज्जुतज्जाणं पातुम्भवतीति वुत्तं “तत्थ च सब्बज्जुतं पापुणाती”ति । “तदनन्तरा”ति च अरहत्त मग्गवीथियाच चतुन्नं पच्चवेक्खन वारानञ्च अनन्तरे कालेति अत्थो । “निमित्तत्थे”ति निमित्त हेत्वत्थे । “भुम्म”न्ति अट्ठकथासुआगतं सत्तमीविभक्तियानामं । तासु हि पच्चत्तवचनं, उपयोगवचनं, करण वचनं, सम्पदान वचनं, निस्सक्कवचनं, सामिवचनं, सुम्मवचनन्ति एवं अनुक्कमेन सत्तन्नं विभक्तीनं नामानि आगतानीति ।

“दसबलज्जाणेषू”ति ठानाठान कोसल्लज्जाणादीसु दस जाणबलेसु । “वसिभाव”न्ति एत्थ अत्तनो वसं वत्तेतुं समत्थता सङ्घातोसत्ति विसेसो वसोनाम । वसो एतस्स अत्थीति वसी-वसिगणेहीतिआदीसुविय । वसिनो भावो वसिभावो । तं वसिभावन्ति अत्थो । तेनाह “वसिभाव”न्ति इस्सरभावन्ति । कत्थचि पन “वसी”ति इत्थिलिङ्गपदंपि दिस्सति=तत्रिमा पच्चवसियो आवज्जनवसीसमापज्जनवसी=तिआदीसु ।

सम्मासम्बुद्धपद ।

५. अतुलपदे । अनेकेहिगुणपदेहि पवत्तितावन्दना “अनेकगुणपदविसयानाम” । “इतिकिंदुतीयेना”ति इति तस्मा दुतीयेन अतुलपदेन किं पयोजनं अत्थीति अत्थो । “नन समत्था”ति नसमत्था न होतीति योजना । समत्था एवाति अधिप्पायो । “मत्तकारिनो”ति पमाणकारिनो । “थेरो च तेसं अज्जतरो”, तस्मा मत्तं न करोति, दुतीयं अतुल पदं आहरीति अधिप्पायो । “अपिचा”ति किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति अत्थो । “नकेवलं वन्दनाय अन्तरायनीवारणमेव इच्छि तब्बं होती”ति योजना । “वन्दनाया”ति वन्दनाहेतु । सोपि पज्जापाटवादि अत्थो । “गन्थपारिसुद्धिया”ति गन्थदोसानाम पददोस वाक्यदोस अत्थदोसादयो अत्थि । तेहि दोसेहि इमस्स गन्थस्स पारिसुद्धिया । कथं पन वन्दनाय पज्जापाटवादि अत्थोसम्भवतीति वुत्तं “अनुस्सतिट्ठानेसू”तिआदि । अनुस्सतिट्ठानानि नाम बुद्ध धम्म सङ्घसीलादीनि । चित्तसमाधानं आवहतीति चित्तसमाधानावहो । “तिक्खासूराहुत्वावहती”ति गम्भीरेसु अत्थ व्यज्जन पदेसु अमन्दा विस्सट्ठा हुत्वा वहति ।

“तदत्थायपी”ति पञ्जापाटवादि अत्थायपि । गुणनामपदानं गुणत्थोनामविग्गह वाक्येसु पाकटो, सिद्धपदेसु अपाकटो । तस्मा तानि विग्गहत्यं अजानन्तानं सन्तिके नाम मत्तानि सम्पज्जन्तीति वुत्तं “यथावुत्त वचनत्थयोगेपि...पे०... पवत्तता”ति । “सभावनिरुत्तिं जानन्तान”न्ति मागध भासं जानन्तानं । मागधभासाहि मूलभासाति च अरियभासाति च मागधभासाति च पाळिभासाति च धम्मनिरुत्तीति च सभावनिरुत्तीति च वुच्चति । “भावत्थसुज्ज”न्ति एत्थ गुणनामानं गुणत्थो भावत्थो नाम । सो एवसकत्थोति च वचनत्थोति च विग्गहत्योति च वुच्चति । किरियनामादीसूपि एसेवनयो । “सत्थू”ति सत्थुनो । “समज्जामत्त”न्ति नामसज्जामत्तं भवितुं नारहति । तथाहि अनार्थपिण्डिकोसेट्टि राजगहं अनुपत्तो बुद्धो लोके उप्पन्नोति सुत्वा उदानं उदानेसि=घोसोपि खो एसोदुल्लभो लोकस्मिं यदिदं बुद्धो=ति । तस्मा बुद्धोति नामपि लोके महन्तं सुदुल्लभं गुणपदं होति । सम्मासम्बुद्ध नामेवत्तब्बमेवनत्थीति । “सभावनिरुत्तिं अजानन्तानं पन पदसहस्सं वुच्चमानंपी”ति तिट्ठतु एकं अतुलपदं, पदसहस्संपि वुच्चमानं सत्थुसमज्जामत्तमेव सम्पज्जति । तादिसाहि जना इदं लोके महन्तं गुणपदन्तिपि नजानन्ति । भावत्थं किंजानिस्सन्ति ।

“अतुलो”ति अज्जेन सो असदिसोति वा, अज्जो वातेन सदिसोतस्सनत्थीतिवा, - द्विधापिअत्थोलब्धति । साधकगाथायं “पटिपुग्गलो”ति युगगाहीपुग्गलो । किञ्चापि मक्खलि पूरणादयो विसुंविंसुं - अहं सब्बज्जू सब्बदस्सावी - तिच, अहं सम्मासम्बुद्धो-तिच पटिजानन्ता युगगाहिनो हुत्वा विचरन्ति । धम्मतो पन सिनेरु पब्बत राजस्स सन्तिके सक्खर कथलानिवियसम्पज्जन्तीति । “अनच्छरियं”न्ति नताव अच्छरितब्बं होतीति अत्थो । “बुद्धभूतस्सा”ति बुद्धभावं भूतस्सपत्तस्स । “यं बुद्ध भूतस्स अतुलत्तं, एतं अनच्छरियं”न्ति योजना । यदि चेत्तं अनच्छरियं होति, कतमं पन ताव अच्छरियं भवतीति आह “सम्पतिजातस्सा”तिआदिं । तत्थ “सम्पतिजातस्सा”ति अज्जेवजातस्सपि अस्स भगवतो । कथं अतुलता पज्जायतीति आह “तदाही”तिआदिं । “एकङ्गणानी”ति एकतलानि । तदाहि बोधिसत्तस्सपुज्जानुभावेन अतिमहन्तो ओभासो पातुब्भवति । = उळारो ओभासो पातुरहोसि अतिक्कम्मदेवानं देवानुभाव=न्तिहि वुत्तं । तेन ओभासेन फरिता सब्बे पथवि पब्बतादयो जातिफलकक्खन्धाविय सुप्पसन्ना होन्ति । दससहस्स चक्कवाळानि एकतलं हुत्वा पज्जायन्ति । तेन वुत्तं “अनेकानि चक्कवाळसहस्सानि एकङ्गणानि अहेसु”न्ति । “परमाय पूजायाति थुतिमङ्गलवचनपूजाय । “लोकस्सा”ति सब्ब सत्तलोकतो । एवं अच्छम्भि वाचं निच्छारेसि धम्मताय सज्जोदितत्ताति अधिप्पायो । तत्थ “अच्छम्भिवाच”न्ति विसारदवाचं । आसंभिं वाचन्तिपि पाठो । उत्तमवाचन्ति अत्थो । “निच्छारेसी”ति उदाहरति । इदम्पि अनच्छरियं, अज्जं पिततो अच्छरियतरं अत्थीति दस्सेतुं “यदापना”तिआदि आरब्धं । पारमिता गुणेहि तेन सदिसो कोचिनत्थेव थपेत्वा अज्जे च महाबोधि सत्तेति अधिप्पायो । “अस्सा”ति तेन सदिसस्स । “नत्थिभावो दीपेतब्बो”ति सम्बन्धो । “दीपेतब्बो”ति बुद्धवंसपाळितो आहरित्वा दीपेतब्बो । “कुतोसावकबोधिसत्तानं सतसहस्सं सक्खिस्सती”ति योजना । पारमियो पकारेनविचिनन्ति एतेनाति पारमिपविचयो । जाणं । तंपनजाणं महाबोधिसत्तानं एव उप्पन्नं नहोति । पच्चेकबोधिसत्त सावकबोधिसत्तानंपि उप्पन्नमेव । तदेव च सब्बेसंपि बोधिसत्तानं नियतव्याकरणप्पटिलाभे पधानकारणन्ति दस्सेतुं “सावकबोधिसत्तापी”तिआदि वुत्तं । तत्थ बोधिवुच्चतिविमोक्खज्जाणं । अरियमग्गस्सेतं नामं । बोधिम्हिसजन्ति लग्गन्तीति बोधिसत्ता । “लग्गन्ती”ति तप्पटिलाभत्थाय नियत चित्ता होन्तीति अत्थो । बोधि अत्थाय पटिपन्ना सत्ता बोधिसत्तातिपि युज्जति । बुद्ध सुज्जेपिलोके कम्मस्सकताजाणे ठत्वा वट्टदुक्खतो मोक्खधम्मपरियेसिनो सत्ताति वुत्तं होति । “सम्भार धम्मे”ति दसविधे पारमि धम्मे । वट्टं अनुसरन्ति अनुगच्छन्तीति वट्टानुसारिनो । पथवियं पंसुचुण्णानि विय पकतिया वपुथुभूताजनाति पथुज्जना । महन्तापुथुज्जनाति महापुथुज्जना । वट्टानुसारिनो च ते महापुथुज्जनाचाति समासो । तेसं भावोति विग्गहो । अयं भावोयेव तेसं भूमीति च वुच्चति । अत्थतो पन मोक्खधम्मनिरपेक्खता एव । अच्छन्दिकतातिपि वुच्चति । “ओक्कन्ता”ति पविट्ठा । तयोनियता, बोधिसत्तनियतो च चूळसोतापन्ननियतो च अरिय सोतापन्ननियतो च । तत्थ बोधिसत्तनियतो बोधिसम्भारबलेन सिद्धो । चूळसोतापन्न नियतो

पच्चयाकारानुबोधज्जाणबलेन । अरियसोतापन्न नियतो सोतापत्ति मग्गज्जाण बलेन । तेसु बोधिसत्तनियतो इध अधिप्पेतोति वुत्तं “एकेन परियायेना”तिआदि । वत्तब्बमेवनत्थितेसं द्विन्नं बोधिसत्तानं पारमि पविचयज्जाण सम्पत्तिया विना नियतब्बाकरण लाभा सङ्काय एव अभावतोति अधिप्पायो ।

पदसिद्धिविचारेयं वुत्तं विभावनियं=तुलायसमितोतुल्यो । तुल्यो एव तुलोयकार लोपवसेना=ति । तंसन्धाय “य कारस्सवावसेना”ति वुत्तं । यच्चवुत्तं तत्थेव=अथवासमीतत्थे अकारपच्चयवसेन तुलायसमीतोतुलो=ति । तं सन्धाय “अकारस्सवावसेना”ति वुत्तं । तत्थ “तुलाया”ति लोके धारणतुलासदिसाय पज्जायाति अत्थो । “समीतो”ति समं कतो । नहि तुलसद्दो भवितुं नयुत्तो । युत्तो एवाति अधिप्पायो । कथं विज्जायतीति आह “तुलयितु”न्तिआदिं । तत्थहि “तुलयितुं असक्कुण्यो”तिवचनेन तस्सकम्मसाधनत्तंदस्सेति । “कम्मसाधनेनेवा”ति पुब्बे-तुलयितब्बो अज्जेन सह पमितब्बोति तुलोति एवं इधवुत्तेन कम्म साधन वचनत्थेनेव । “तदत्थसिद्धितो”ति तस्स विभावनियं वुत्तस्स दुविधस्स अत्थस्स सिद्धितो । “ततो”ति तुलसद्दतो । चिन्ताय किं पयोजनं अत्थि । नत्थियेवाति अधिप्पायो । वदति सीलेनाति वत्ता । वादी पुग्गलो । वत्तुनो इच्छावत्तिच्छा । वत्तुं इच्छावत्तिच्छातिपिवदन्ति । वत्तिच्छं अनुगतो सम्मुति सङ्केतवोहार सिद्धत्ताति समासो । “एत”न्ति एतं द्विधासिद्धवचनं । “चे”ति चेवदेय्य । “ना”ति नयुत्तं । “यथासुत”न्ति तुल इति सुतं । “युत्त”न्ति यथासुत नियामेनेव युत्तं वज्जेत्वा । “अस्सुतस्सा”ति धारणतुलापरियायस्स इत्थिलिङ्गतुलासद्दस्स । ततोयेवयकार युत्तस्सतुल्यसद्दस्स च अस्सुतस्स । इत्थिलिङ्गेसति, ततोपि एको अकारोति कत्वा समीतत्थे दुतीयो तद्धित अकारोपि अस्सुतोयेवनामहोति । “परिकप्पनाया”ति परिकप्पेत्वा कथनाय । पयोजनाभावतो न युत्तन्तिसम्बन्धो । अतुलपदं ।

६. एवं द्विन्नं पदानं पदत्थ संवण्णनं कत्वा इदानीं तेसंयेव अत्थुद्धारसंवण्णनं करोन्तो “इमेहि पना”तिआदिमाह । तत्थ “सम्पदा”ति सम्पत्तियो । “बोधिसम्भारसम्भरणं नाम” समतिं सपारमीनं परिपूरणं । “महावजिरज्जाण”न्ति भगवतो आसवकखयज्जाणम्पि वुच्चति । तस्स पुब्बभागे बुद्धभावत्थाय अनुपदधम्मविपस्सनावसेन छत्तिस कोटि सतसहस्स सङ्खानं देवसिकं वळज्जनकप्पलसमापत्तीनं पुब्बभाग विपस्सनाजाणम्पि महावजिरज्जाणन्ति वुच्चति । सब्बम्पेतं महाटीकायं वुत्तं । “महाबोधिया”ति सब्बज्जु बुद्धानं अभिसम्बोधि सङ्गातस्स अग्गमग्गज्जाणस्स । पहिय्यन्ति पहातब्बा धम्मा एतेनाति पहानं । पजहन्ति पहातब्बेधम्मेएतेनातिवा पहानन्ति कत्वा तं अग्गमग्गज्जाणम्पितं विपस्सनाजाणम्पि पहानन्ति वुच्चतीति इमिना अधिप्पायेन “पहानसम्पदायं वा सा सङ्गहिता”ति वुत्तं । पच्चसीलानि । पाणातिपातस्स पहानंसीलं, वेरमणिसीलं, चेतसिकंसीलं, संवरोसीलं, अवीतिककमोसिलन्तिआदीसुविय एत्थहि पहानसीलं नाम यथा वुत्तेन अत्थेन वेरमणिसीलमेवाति युज्जति । पहानं नाम कोचिधम्मो नहोतीति अधिप्पाये पन सतिपहान सीसेन पहानसाधकं तदेवजाणद्वयं उपचारेनपहानन्ति गहेतब्बं । इतरथा पहानसम्पदा नाम असारा अफलाति आपज्जेय्याति । पच्चेकबुद्ध बुद्धसावका किलेसे पजहन्तापि वासनाय सह अप्पजहनतो चित्त सन्ताने मोहवासनाय विज्जमानत्ता सब्बज्जु भावं नगच्छन्ति । तस्मा यथातेसं किलेसप्पहानं पहानसम्पदा नाम नहोति । नतथासब्बज्जुबुद्धानन्ति आह “सहवासनाया”तिआदिं । विभावनियंजाणसम्पदा पथमं वुत्ता । ततो पहान सम्पदा । टीकायं पन पहानसम्पदा पथमं वुत्ता । ततो अधिगम सम्पदानाम वुत्ता । ततो जाणसम्पदा । पहानसम्पदायच्च अग्गमग्गज्जाणं दस्सितं । अधिगम सम्पदाति च सब्बज्जुतज्जाणप्पटिलाभो वुत्तो । जाणसम्पदायम्पन तेहि द्वीहि जाणेहि अवसेसानिदसबलज्जाणादीनिसब्बज्जाणानिदस्सितानि । इधपि टीकानयमेव सम्भावेन्तो “पहानसम्पदायेवपना”तिआदिमाह । “सब्बज्जुतज्जाणप्पदट्टान”न्ति सब्बज्जुतज्जाणस्सपदट्टानं, आसन्न कारणं । “न हि मग्गज्जाणतो अज्जा पहानसम्पदानाम अत्थि” । परमत्थतो नत्थीति अधिप्पायो । इदञ्च विसुद्धिमग्गे=पहानन्ति कोचि धम्मोनाम नत्थि अज्जत्र वुत्तप्पकारानं पाणातिपातादीनं अनुप्पादमत्ततो=ति आगतत्ता वुत्तं । पहायकधम्मसमादानेन पन

पहातब्ब धम्मनं अनुप्पादो नाम एकोपणीत धम्मोहोति । एकं सन्ति पदं होति । तथाहि वुत्तं पटिसम्भिदा मग्गे=उप्पादो भयं, अनुप्पादो खेमन्ति सन्तिपदे जाणं । पवति भयं, अप्पवत्ति खेमन्ति सन्तिपदेजाण=न्ति । तदङ्गप्पहानं पनतदङ्गअनुप्पादो नाम । विक्खम्भनप्पहानं विक्खम्भन अनुप्पादो नाम । समुच्छेदप्पहानं समुच्छेद अनुप्पादो नामाति वत्तब्बं । इध पन अनुप्पाद सम्पापकं विपस्सना जाणञ्च मग्गज्जाणञ्च उपचारेन पहानन्ति अधिप्पेतं । कस्मा, उपरिजाण सम्पदादीनं पच्चयत्ताति दट्ठब्बं । “सम्पदासङ्करो”ति सम्पदासम्भेदो, सम्पदासम्मिस्सो । “जायागत”न्ति युत्तितो आगतं । “सीलादिगुणेही”ति सील समाधि पज्जा विमुत्ति विमुत्तिज्जाणदस्सन गुणेहि । “इद्धिधम्मोही”ति इद्धिविधाभिज्जादीहि इद्धिगुणेहि । “लक्खणानुब्यञ्जनप्पटिमण्डितस्सा”ति द्वत्तिस महापुरिसलक्खणेहि च असीति खुद्दकलक्खणेहि च पटिमण्डितस्स । “आसयो”ति चित्त सन्ताने अधिसयितो इच्छाविसेसो । “अज्झासयस्सा”ति अलोभज्झासयादिकस्स अज्झासयस्स । “उळारता”ति पणीतता । “हितज्झासयता”तिहितकामता । अपरिपाक गतिन्द्रियानं सत्तानं इन्द्रियपरिपाककालागमनञ्च एत्थ वत्तब्बं । “अभिज्जातान”न्ति अतिपाकटानं । “द्वेपहानसम्पदा”ति द्वेपहान सम्पदा जाणसम्पदा । सम्मासम्बुद्धपदे । “सामं सच्चानि अभिसम्बुद्धी”ति एत्थ अभिसम्बोधिसङ्घातं अगमग्गज्जाणं गहितं । तञ्च पहानकिच्चप्पधानं होति । “तत्थ च सब्बज्जुतं पत्तो”ति एत्थ सब्बज्जुतज्जाणं । “बलेसु च वसिभाव”न्ति एत्थ दसबलज्जाणानि गहितानि । तेन वुत्तं “द्वे...पे... सम्मासम्बुद्धपदेनविभाविता”ति ।

सम्पदानिड्डिता ।

७. ससद्धम्मगणुत्तमपदे । यथा=ससङ्गलोकनायकं नमस्सिस्सं=ति एत्थसहसदस्स समवायत्थत्ता अहंलोकनायकञ्च सङ्गञ्च नमस्सिस्सन्ति एवं समवायत्थो विज्जायति । तथा इधपि सम्मासम्बुद्धञ्चसद्धम्मञ्च गणुत्तमञ्च अभिवादियामीति एवं किरियासमवायत्थो सहसद्वेन दीपितोति दस्सेतुं “दूरतोहं...पे... एवमिदं दट्ठब्ब”न्ति वुत्तं । “इद”न्ति ससद्धम्मगणुत्तमपदं । एत्थ च “समवायो”ति द्विन्नं तिण्णं बहूनां वा अत्थानं एकस्मिं दब्बेवा गुणेवाकिरियायवासमं अवेच्च अयनंपवत्तनं समवायो । पच्चानुताप पच्चानुमोदनादिठानेसु=अहं पुब्बेदानं नददिस्सं, सीलं नरक्खिस्सं । - अनेकजाति संसारं सन्धाविस्स=न्तिआदिना अतीतेपिकाले अनागतवचनं पयुज्जतीति आह “नमस्सिस्स”न्ति नमस्सिंति । “गुणीभूतान”न्ति समासपदे विसेसनभूतानं, अप्पधानभूतानन्ति अत्थो । अब्भूत तब्भावेचायं ईकारो । यथा, काको सेती भवति, बको कण्हीभवतीति । एत्थ च “सेती भवती”ति असेतपुब्बो सेतोभवति । “कण्हीभवती”ति अकण्हपुब्बो कण्होभवतीति अत्थो । तथा इधपि । बुद्धं धम्मञ्च सङ्गञ्चवन्दित्वा-तिआदीसु विसुंविस्सुं पधानत्ता अगुणभूतापि धम्मसङ्गा इधसमासपदे अज्जपदत्थस्सगुणभूताहोन्ति । अयं अब्भूततब्भावत्थो नाम । “अभिवादितभावो”ति वुत्ते तपच्चयस्स बहुलं अतीतकालविसयत्ता पुब्बेगन्थारम्भकाले धम्म सङ्गानंपि थेरस्स वन्दनासिद्धि दस्सिता होति । “अभिवादेतब्ब भावो”ति वुत्तेपन तब्बपच्चयस्सकालसामज्जविसयत्तान तथा दस्सिता होति । दानं दातब्बं, सीलं रक्खितब्बन्तिआदीसु विय धम्मसङ्गानामसब्बकालंपि अभिवादेतब्बाति । एवं धम्मसङ्गानं सब्बकालंपि अभिवादनाहगुणो एव दस्सितोति इममत्थं दस्सेतुं “तत्था”तिआदि वुत्तं । तत्थ, “अभिवादन”न्ति इदं किरियासमवायदस्सनतो वुत्तं । कालविसेसं पन नदीपेतियेव । “अत्तनो निदस्सनेना”ति सपुत्तदारो आगतोति अत्तना नीहरित्वा दस्सितेन पयोगेन । सोहि पयोगो किरिया समवायस्सेव । नगुणसमवायस्साति । एत्थ च थेरस्स वन्दनावचने थेरो इमेहि येवपदेहि रतनत्तयंतीहिद्वारे हिवन्दतीति गहेत्वा “अभिवादिया”ति एत्थ अभिवादियाधीति च अत्थं नीहरन्ति । अप्पधान किरियापदे पन तदत्थ नीहरणं असम्भावेन्तो “अपिचा”तिआदिमाह । तत्थ “अपिचा”ति किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति अत्थजोतने अयं निपातसमुदयो । “गन्थप्पटिज्जाया”ति गन्थप्पटिज्जावचनेन । “सहघटेत्वा”ति एकतो सम्बन्धित्वा ।

वचनत्थे । सधनो पुरिसो, धनवापुरिसो-ति आदयो समासतद्धितसद्वा येभूयेन अतिस्सयत्थ दीपका होन्ति । नहि अप्पकेन धनेन तथा वोहरन्ति । तस्मा इधापि तथा रूपं अतिस्सयत्थं दस्सेतुं “अत्तनानिम्मितेन...पे... सरणभूतेना”ति वुत्तं । तत्थ, “अत्तनानिम्मितेना”ति अत्तना उप्पादितेन । “नही”तिआदिना तदत्थमेव ब्यतिरेकतो विवरति । तत्थ, “परनिम्मितेना”ति बुद्धनिम्मितेनाति अधिप्पायो । “तथा थोमन”न्ति ससद्धम्म गणुत्तमन्ति थोमनं । “इदंपी”ति दुतीयत्थ सम्पिण्डने अयंपिकारो । नकेवलं पुरिमपदद्वयमेव सत्थु असाधारणगुणपदं होति । अथ खो इदंपि पदं सत्थु पच्चेकबुद्धादीहि असाधारण पदमेवहोतीति योजना ।

धम्मवचनत्थे । “धारेती”ति वहति । गाथायं “रक्खती”ति अपायादिदुक्खतोरक्खति । “येस”न्ति किलेसानं । “इमस्मिं अत्थे”ति किलेससमुच्छिन्दनसङ्घाते धारणत्थे । “निब्बानञ्चनिप्परियायतो धम्मो नामा”ति कस्मा वुत्तं, ननु निस्सरणप्पहानमेव निब्बानस्स किच्चं, इदञ्च समुच्छेदप्पहानन्ति चोदनं परिहरन्तो “अरियमग्गाही”तिआदिमाह । “निब्बानेन सहेव हुत्वा”ति आरम्भणाधिपतिभूतं आरम्भणू पनिस्सयभूतञ्च निब्बानं अत्तनो पतिट्ठं कत्वाति अधिप्पायो । अपिच, समुच्छेदोति च निस्सरणन्ति च अत्थतो समानगतिकं होति । तस्मा निस्सरणंपि मुख्यधारण मेवाति दट्ठब्बं । निस्सरणमेववा पधानधारणन्ति पियुज्जतियेव । “धारणूपायोयेवहोति” । नमुख्यधारणं । कस्मा, समुच्छेद किच्चाभावतो । “एतेपञ्च परियायधम्मायेव” । कस्मा, निब्बानस्सवियमग्गानं समुच्छेद किच्चे असहायत्ताति । एत्थ च “सामञ्जप्फलानी”ति समणस्स भावो सामञ्जं । अरियमग्गस्सेतं नामं । सामञ्जस्सफलं सामञ्जप्फलं । दुतीयविकप्पे अकिच्च पच्चयभूतापि केचिकितकपच्चया कम्मत्थेगता किच्चपच्चयानंपि अत्थं दीपेति । यथा, दिट्ठं, सुतं, मुतं, विज्जातन्ति वुत्तं “धारणारहो”ति । “यथा वुत्त धम्मा येवा”ति पञ्चमुख्यधम्मा, पञ्चपरियायधम्मायेव । “केची”ति चत्तारो मग्गा । पुन “केची”ति निब्बानमेव । बहुवचन सोतेपतितत्ता एत्थ बहुवचनं रुळं । पुन “केची”ति चत्तारो सामञ्जप्फल धम्मा । “केची”ति परियत्ति धम्मो । एत्थापि बहुवचनं सोतपतितमेव । “धारेन्त”न्ति धारेन्तं पुगलं । ततीय विकप्पे “अपतमानं वहन्ती”ति अपतमानं कत्वा वहन्ति । चतुत्थ विकप्पे “एत्था”ति एतस्मिं धम्मे । धम्मोवदीपं एतेसन्ति धम्मदीपा । धम्मोव पटिसरणं एतेसन्ति धम्मप्पटिसरणा । धम्मदीपा भिक्खवे भवथ धम्मप्पटिसरणा, अनञ्जप्पटिसरणा तिहि वुत्तं । लद्धा पतिट्ठा एतेसन्ति लद्धप्पटिट्ठा । युज्जतियेव । धम्मदीपपाठानुलोमत्ताति अधिप्पायो । धम्मविचारणायं, चोदकोपटिपत्ति धम्मं दसविध धम्मतो अज्जंमज्जमानो “कस्मा”तिआदिना चोदेति । सो पन पटिपत्ति धम्मो ततो अज्जोन होति, तत्थेव अन्तोगधोति दस्सेन्तो “सोपना”तिआदिमाह । “मग्गस्स पुब्बभागप्पटिपदा होती”ति यथा अम्बरुक्खो अम्बपुप्फअम्बप्फलस्स पतिट्ठा भावेन पुब्बभाग निस्सयो होति । कस्मा, इतोयेवतस्स पुप्फप्फलस्स जातत्ता एत्थेवसं वट्ठितत्ता च । तथा पटिपत्ति धम्मोपि अरियमग्गप्फलस्सपतिट्ठाभावेन पुब्बभागूपनिस्सयप्पटिपदाहोति । कस्मा, इतोयेव तस्सजातत्ता एत्थेवसं वट्ठितत्ता च । वुत्तज्हेतं महावग्ग संयुते । सेय्यथापि भिक्खवे येकेचि मेबीजगामभूतगामावुट्ठिं विरुळिं वेपुल्लं आपज्जन्ति । सब्बेते पथविं निस्साय पथविं पतिट्ठाय । एवमेव खो भिक्खवे भिक्खुसीलं निस्साय सीलेपतिट्ठाय अरियं अट्ठङ्गीकं मग्गं भावेन्तो वुट्ठिं विरुळिं वेपुल्लं पापुणाति धम्मोसूति । “पुब्बचेतनावियदाने”ति यथा तिविधं पुज्जं, दानमयं पुज्जं सीलमयं पुज्जं भावनामयं पुज्जन्ति वुत्ते दानवत्थु परियेसनतो पट्ठाय दानं आरब्धपवत्ता सब्बा पुब्बभाग चेतना दानवचने सङ्गहिता दानन्त्वेव सङ्ख्यंगता । एवं सो पटिपत्ति धम्मो अरिय मग्गवचने एवसङ्गहितो, अरियमग्गो त्वेव सङ्ख्यं गतोति वुत्तं होति ।

इमस्मिं धम्मसंसन्दने अपरम्पि वत्तब्बं वदन्तो “अपिचा”तिआदिमाह । तत्थ “यदग्गेना”ति येनकारणकोट्टासेन धारणूपायोतिआदिना कारणभागेनाति अत्थो । वन्दनं अरह तीति वन्दनेय्यो । तस्मिं वन्दनेय्ये । “पुत्थुज्जनकल्याणको”ति एत्थ तिविधो कल्याणको विनयकल्याणको सुत्तन्तकल्याणको अभिधम्मकल्याणकोति । तत्थ विनये पज्जत्ताय

कल्याणप्पटिपत्तिया समन्नागतो भिक्खु विनयकल्याणको नाम । सो इध भिक्खु पातिमोक्ख संवरसंवृतो विहरति आचार गोचर सम्पन्नो, अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी समादाय सिक्खति सिक्खापदेसूति एत्थ वेदितब्बो । तत्थ विनये पञ्जत्ताकल्याणप्पटिपत्तिदुविधा, आदि ब्रह्मचरियकसीलं अभिसमचारिकसीलन्ति । तत्थ, उभतोविभङ्गपरियापन्नं सीलं आदिब्रह्मचरियकं नाम । खन्धकपरियापन्नं सीलं अभिसमचारिकं नाम ।

सुत्तन्तेसु वुत्ताय कल्याणप्पटिपत्तिया समन्नागतो गहट्ठो वा पब्बजितो वा सुत्तन्त कल्याणको नाम । सो चतूहि भिक्खवे धम्महि समन्नागतो अरियसावको सब्बं दुग्गतिभयं समतिक्कन्तो होति । कतमेहि चतूहि । इध भिक्खवे अरियसावको बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो होति इति पिसो भगवा...पे०... सत्थादेवमनुस्सानं, बुद्धो, भगवाति । धम्मे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो होति स्वाक्खातो भगवता धम्मो...पे०... पच्चत्तं वेदितब्बो विञ्जूहीति । सङ्गे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो होति सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घो...पे०... अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं लोकस्साति । अरियकन्तेहि सीलेहि समन्नागतो होतीति एत्थ वेदितब्बो । तत्थ बुद्धे अवेच्चप्पसादो नाम अरहं, सम्मासम्बुद्धो, तिआदिकानं गुणपदानं अत्थ जाननञ्जाणेन युत्तो पसादो । अरियेहिकामीयन्ति इच्छीयन्तीति अरियकन्तानि । सुपरिसुद्धस्स आजीवट्टमकसीलस्सेतं नामं । चत्तारिमानि भिक्खवे सोतापत्तियङ्गानि । कतमानि चत्तारि । सप्पुरिससंसेवो, सद्धम्मस्सवनं, योनिसो मनसिकारो, धम्मो धम्मप्पटिपत्तीतिआदीनि बहूनि सुत्तन्तानि इध वत्तब्बानि ।

अभिधम्मे वा सुत्तन्तेसु वा वुत्ताय कल्याणप्पटिपत्तिया समन्नागतोगहट्ठो वा पब्बजितो वा अभिधम्मकल्याणको नाम । सो इध सुतवा अरियसावको अरियानं दस्सावी अरिय धम्मस्सकोविदो अरियधम्मेषु विनीतो । सो रूपं अत्ततो न समनुपस्सतीति एत्थ वेदितब्बो । तत्थ, “सुतवा”ति एत्थ खन्धा, यतन, धातु, पटिच्चसमुप्पाद, सतिपट्ठाना, दीसु उग्गह परिपुच्छा विनिच्छयञ्जाण समन्नागतो गहट्ठो वा पब्बजितो वा सुत वा नामाति अट्ठकथासु वुत्तो । सो एव पुथुज्जन कल्याणकोति च वुच्चति ।

दुवे पुथुज्जना वुत्ता, बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पुथुज्जनो एको, कल्याणको पुथुज्जनो ॥ ति

च वुत्तं । अङ्कुत्तरे पन चतुक्कनिपाते कतमो पुग्गलो अप्पस्सुतो सुतेन उपपन्नो होति । इधेक्कच्चो धम्मं सुणाति एकायपि चातुप्पदिकाय गाथाय अत्थ मज्जाय धम्म मज्जाय धम्मा नु धम्मप्पटिपन्नो होति । अयं अप्पस्सुतोसुतेन उपपन्नोति वुत्तं । सुतवाति च सुतेन उपपन्नोति च अत्थतो एकन्ति । पुथुज्जन कल्याणको सङ्गे सेक्खेसुसङ्गहितो । वुत्तंहेतं परिवारे के सिक्खन्तीति । पुथुज्जन कल्याणकेन सङ्घि सत्त अरियपुग्गला सिक्खन्ति । अरहा खीणासवो सिक्खितसिक्खोति । दक्खिण विभङ्गसुत्त अट्ठकथायं पन । ति सरण सरणं गतो उपासकोपि सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्ने सङ्गहितोति वुत्तं । तत्थ, सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नोनाम सोतापत्ति मग्गट्ठो अरियपुग्गलो । “सोहिसङ्गहितो”ति सम्बन्धो । “एत्तावता पटिक्खित्तं होती”ति सम्बन्धो । “सङ्गे असङ्गहितो”ति सङ्घं सरणं गच्छामीति च, सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घोति च, एवरूपेसु ठानेसु आगते सङ्घ वचने असङ्गहितो । “न हितं सरणं गच्छन्तस्ससरणगमनं सम्पज्जती”ति इदं सङ्घं सरणं गच्छामीति एत्थ सङ्घ वचनेतस्सपुग्गलस्स असङ्गहित भावसाधनत्थं वुत्तं । तेनाह “तं पटिक्खित्तं होती”ति । सचे पन सब्बं भगवतो सावकसङ्घं अनुद्धिस्सतमेव पुग्गलं सङ्घं सरणं गच्छेय्य आयस्मन्तं सरणं गच्छामीति । सरण गमनं न सम्पज्जतियेव । अथ सब्बं भगवतो सावकसङ्घं उद्धिस्स तस्स सन्तिके सरणं गच्छेय्य सङ्घं सरणं गच्छामीति । सम्पज्जतियेव । इदञ्च दहरकाले सब्बप्पथमं सरणगमनं सन्धाय वुत्तं । इदञ्च सरण गमनं

नाम सकिं गहेत्वा रतनत्तये सद्धं अजहन्तस्स यावजीवंपि न भिज्जति । पुनप्पुनं गहण किच्चं नत्थि । पुनप्पुनं गणहन्तेपि दोसोनत्थि । पुनप्पुनं पुज्जं वड्ढति । सब्बप्पथमं गहणकाले च अज्जेन दिन्नत्ता लद्धं नहोति । अत्तनोवची भेदेन लद्धं होति । तस्मा अज्जस्स सन्तिके अगगहेत्वा सयमेव वचीभेदं गणहन्तस्स गहट्टस्स सरण गमनं सम्पज्जतियेव । तथा सब्बानि गहट्टसीलानीति । सामणेर सरण गमनम्पन भिक्खुनादिन्नमेव लब्धति । तज्ज खो उभिन्निपिठानकरण सम्पत्तिया सति एवाति दट्ठब्बं । “वो”ति तुम्हाकं । योधम्मो च देसितो योविनयोचपज्जत्तो । “ममच्चयेना”ति ममातिक्कमेन । मयि परिनिब्बुतेति वुत्तं होति । सत्था भविस्सतीति पाठसेसो । “संवणितो”ति सुद्धतरं वणितो थोमितो । “कल्याणप्पटिपत्तियं ठितोपी”ति तीसुकल्याणप्पटिपत्तीसु अज्जतरप्पटिपत्तियं ठितोपि । “अट्ठितोपी”ति सब्बप्पटिपत्तिबाहिरो दुस्सीलोपापधम्मोति अधिप्पायो । विसेसतो पन विनयप्पटिपत्ति एव इध परियत्ताति दट्ठब्बा । “सो”ति सोदुस्सीलो पापधम्मो । अत्तनोपि सरणं नहोति । अवस्सं अपायगामीयेव सो होतीति अधिप्पायो । “कुतो सरणं भविस्सती”ति योजना । “अनेकेसु सुत्तसहस्सेसू”ति विनयेपि बहूनि गरहसुत्तपदानि दिस्सन्ति सुत्तन्तेसुपि । विसेसतो पन अगिक्खन्धोपमसुत्तादीसु ।

सद्धम्मवचनत्थे । किलेसेसमेन्ति वूपसमेन्तीति सन्तोति वचनत्थं सन्धाय “समितकिलेसान”न्ति वुत्तं । सन्त सद्धो पन पसत्थेच, पूजितेच, सप्पुरिसेच, पण्डितेच, दिस्सतीति इमं अभिधानत्थं सन्धाय “पसत्थान”न्ति आदिवुत्तं । “सच्चोवा धम्मो सद्धम्मो”ति योजना । एतेन सभावतो अत्थिसंविज्जतीति सन्तोति दस्सेति । “सो”ति अज्जतित्थिय धम्मो । “धारेन्तस्सा”ति सवनुगगहधारणप्पटिपज्जनादिवसेन धारेन्तस्स । अहितोयेव सम्पज्जति, येभ्य्येन दुग्गति विपाकत्ताति अधिप्पायो । “अयं पना”ति सत्थु सद्धम्मो पन । “तथा धारेन्तस्सा”ति अयं मे हितोति धारेन्तस्स हितोयेव सम्पज्जति, सुगति निब्बान सम्पापकत्ताति अधिप्पायो ।

“समानदिट्ठिणीलान”न्ति समानदिट्ठिकानं समानसीलानज्ज । एतेन समानदिट्ठिणीला जना गणीयन्ति एत्थाति गणो । संहनीयन्ति एकतोकरीयन्ति एत्थाति सङ्घोति इममत्थं दीपेति । सह एकतो धम्मं चरन्तीति सहधम्मिका । एकस्स सत्थुनो धम्म विनये पब्बजिता । तेसं सहधम्मिकानं । भगवतो सावकसङ्घो उत्तमगणो नाम । ये केचि लोके सङ्घावा गणावा । तथागतस्स सावकसङ्घो तेसं अगमक्खायतीति हि वुत्तं । सोयेव इध गणुत्तमोति वुच्चति विसेसन पर निपात वसेनाति अधिप्पायो । उत्तमसदस्स गुणनामत्ता “गुणम्हियेव पवत्तती”ति वुत्तं । “तेना”ति उत्तम सद्देन । “गणोति सङ्घोयेव वुच्चति” सङ्घसदस्सपि समूहट्ठे निरुळ्हत्ता, “सो विनयकम्मेसु पसिद्धो”ति पज्जसङ्घा चतुवग्गसङ्घो, पज्जवग्गसङ्घो, दसवग्गसङ्घो, वीसतिवग्गसङ्घो, अतिरेकवीसतिवग्गसङ्घो, चतुवग्गकरणीयं कम्मं, पज्जवग्गकरणीयं कम्मन्ति आदिना पसिद्धो पाकटो । दक्खिणा वुच्चति कम्मज्ज कम्मफलज्ज सद्वहत्वा आर्याति विपाकफलप्पटि लाभत्थाय दिन्नं दानकम्मं दक्खन्ति वड्ढन्ति सत्ता एतायाति कत्वा । तंदक्खिणं पटिग्गण्हितुं अरहतीति दक्खिणेय्यो । “अरहती”ति च अनुत्तर पुज्जक्खेत्त विसेसत्तादायकेन इच्छित पत्थितस्स आर्याति फलस्स सुद्धसम्पादनवसेन दायकस्स च अविराधनतो असङ्ख्येय्याप्पमेय्यवड्ढि आवहनतो च पटिग्गण्हितुं अरहति । एवरूपंहिदानं नाम उळारदानं होति । तं येसुदुस्सीलेसुदिय्यति । तेसं खेत्त दुद्धत्ता दायकेन इच्छितपत्थितं फलं न सम्पादेति । निष्फलं वा होति । अप्पफलं वा । एवंसति, ते दायकज्ज विराधेन्ति नाम । पुज्जप्फलानि च विनासेन्ति नाम । सयज्ज तंदानं पटिग्गहणतो वा परिभोगतो वा सद्धादेय्यं विनिपातनतो वा दुग्गति भागिनो होन्ति । तस्माते एवरूपं दानं पटिग्गण्हितुं नारहन्तीति । “उपसम्पदाकम्मं सम्मुति नामा”ति एकेन परियायेन सम्मुति कम्मं नाम । तज्जि कामंतेर ससुसम्मुति कम्मेसुनागतं । जत्ति चतुत्थ कम्मवाचा सङ्घाताय पन सङ्घसम्मुतिया सिद्धत्ता तेन परियायेन सम्मुति कम्मन्ति वुच्चतीति । “उपसम्पन्नभूमिं पत्वा”ति उपसम्पन्नभूमि सङ्घातं उपरिठानन्तरं पत्वा । तथा हि वुत्तं विनये भिक्खु विभङ्गे । जत्ति चतुत्थेन कम्मेन अकुप्पेन

ठानारहेनाति । तत्थ, “ठानारहेना”ति उपसम्पन्न भूमिसङ्घातं ठानन्तरं पापेतुं अरहेनाति अत्थो । “उपसम्पन्नभूमी”ति च उपसम्पन्न सीलं वुच्चति । “विनयकम्मेसु पसिद्धो”ति । सुणातुमेभन्ते सङ्घो तिआदीसु पाकटो । अपिच “सम्मुति सङ्घो”ति, देवसङ्घासमागतातिआदीसु विय बहूनां समूहनट्टेन लोकसम्मुतिया सिद्धोसङ्घो सम्मुति सङ्घोतिपि युज्जति । “अरियपुग्गलसमूहो”ति पुथुज्जनकल्याणको भिक्खु पुब्बे वुत्तनयेन सोतापत्ति मग्गट्टे सङ्गहितोति, तेन सह अट्ठविधो अरिय पुग्गलसमूहो । “सम्मुति सङ्घे अन्तोगधोयेवा”ति एतेन दक्खिण्येयसङ्घो नाम विसुं नवत्तब्बो । तस्मिञ्च नवत्तब्बे सति, सम्मुति सङ्घोतिपि वत्तब्ब किच्चं नत्थि । भगवतो सावकसङ्घो त्वेव वत्तब्बं होतीति दस्सेति । सच्चमेतं । इध पन सङ्घवचनेन आगतट्टानस्स दुविधत्ता सङ्घस्स दुविधत्ता वुत्ता । तत्थ सम्मुति सङ्घस्स आगतट्टानं विनयकम्मेसूति वुत्तमेव । इदानीं अरियसङ्घस्स आगतट्टानं दस्सेन्तो “तथापी”तिआदिमाह । तत्थ सरण गमन...पे०... अनुस्सतिट्टानेसु उपसम्पन्नभूतो भिक्खुसङ्घोव गहेतब्बो । दक्खिणाविसुद्धिट्टाने पन पुग्गलिकदानेसु चतूहि सोतापत्तियङ्गेहि समन्नागतो उपासकोपि सामणोरपि युज्जति । सङ्घिक दानेसु पन भिक्खुसङ्घोव । “तथा तथा संवण्णेत्वा”ति आहुनेय्यो, पाहुनेय्यो, दक्खिण्यो, अज्जलीकरणीय्यो, अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं लोकस्सा, तिआदिनासुट्ठु थोमेत्वा । सो दक्खिण्येय सङ्घो । “पुथुज्जन सङ्घो”ति इदं अरिय सङ्घेन विनाकेवलं पुथुज्जनसङ्घं सन्धाय वुत्तं । एत्थ च सङ्घ वचनेन सङ्घ परियापन्नो एकोपि भिक्खु गहेतब्बो । सो सचे पुथुज्जनो होति, अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं नहोति । यदि अरिय पुग्गलो होति, अनुत्तरं पुज्जक्खेत्तं होति ।

दक्खिणविभङ्गसुत्ते सङ्घिकदाने भविस्सन्ति खो पनानन्द गोत्रभुनो कासावकण्ठा दुस्सीला पापधम्मा । तेसंपि सङ्घं उट्ठिस्स दानं दस्सन्ति । तदापानन्द सङ्घगतं दक्खिणं असङ्ख्येय्यं अप्पमेय्यन्ति वदामीति वुत्तत्ता सङ्घिकट्टानं पत्वा कोचि भिक्खु दक्खिण्येय सङ्घे असङ्गहितोति नत्थीति दट्ठब्बो ।

खेत्तं दूसेन्तीति खेत्तदुट्टानि । तिणानि । खेत्तदुट्टा किलेसा । वुत्तज्झिधम्मपदे ।

तिणदोसानि खेत्तानि, रागदोसा अयंपजा ।
तस्माहि वीतरागेसु, दिन्नं होति महप्फलं ॥

तिणदोसानि खेत्तानि, दोसदोसा अयंपजा ।
तस्माहि वीतदोसेसु, दिन्नं होति महप्फलं ॥
तिणदोसानि खेत्तानि, मोहदोसा अयंपजा ।
तस्माहि वीतमोहेसु, दिन्नं होति महप्फलन्ति ॥

इध पन सातिस्सयतो खेत्तदुट्टे किलेसे दस्सेतुं “सक्कायदिट्ठिविचिकिच्छानुसयान”न्ति वुत्तं । “सम्भावा”ति सन्तस्स विज्जमानस्सभावो सम्भावोतिविग्गहो । “अस्सा”ति पुथुज्जन सङ्घस्स । “सद्धम्मपदे वुत्तनयेना”ति अपिचयदग्गेनाति वुत्तनयेन ।

ससद्धम्मगणुत्तमपदत्थानुदीपनी निट्ठिता ।

८. “अभिवादिया”ति सुखीहोहिसप्पुरिसाति एवं अभिवदापेत्वा । अभिवादनञ्च नाम वन्दनामेवाति वुत्तं “वन्दित्वा”ति । वन्दन्तोहि वन्दनेय्ये वुट्ठे तथा वदापेति नाम । तथा वदनञ्च वन्दनेय्यानंवुट्ठानं वत्तं । “पच्चुपट्ठापेत्वा”ति पटिमुखं उपट्ठापेत्वा । “तिविधा”ति द्वार भेदेन तिविधा । “वन्दनेय्यान”न्ति बुद्धादीनां । “निपज्जन्तो”ति निपतन्तो ।

“अवन्दियेसू”ति भिक्खूहि अवन्दितब्बे सुनवकतरादीसु । “गुणपदानी”ति गुणदीपकानि अरहं सम्मासम्बुद्धोतिआदिपदानि । एत्थचकायेनवन्दतीतिआदि उपचार वचनं होति । यथा चक्खुना रूपं पस्सतीति । तथाहि वुत्तं अट्ठकथासु चक्खुना रूपं दिस्वाति करणवसेन चक्खूति लद्धवोहारेन रूपदस्सन समत्थेन चक्खु विज्जाणेन रूपं दिस्वा । पोराणा पनाहु चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तत्ता । चित्तं न पस्सति, अचक्खुत्ता । द्वारारम्मण सङ्गट्टने पन सति चक्खु पसादवत्थु केनचित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा कथा धनुना विज्झतीतिआदीसु विय ससम्भार कथानाम होति । तस्मा चक्खुना रूपं दिस्वाति चक्खु विज्जाणेन रूपं दिस्वाति अयमेवेत्थ अत्थोति । एत्थहि “कायेना”ति काय विज्जत्तिसङ्घातं द्वार रूपं करणं होति । तस्मा चक्खुनाति वचने उपचार वचने सति कायेनाति वचनंपि उपचार वचनन्ति विज्जायति । तथा चक्खुनाति पदे चक्खुविज्जाणेनाति अत्थे सति कायेनाति पदेपि कायकम्मेनाति अत्थो विज्जायति । वाचाय वन्दति, मनसावन्दती,ति पदेसुपि एसनयो । एवञ्च सति, काय कम्मेनवन्दामि, वचीकम्मेन वन्दामि, मनोकम्मेन वन्दामि, तीहि कम्मेहि वन्दामीति इदमेव मुख्यवचनन्ति सिद्धं होति । सब्बमिदं इन्द्रिय संवरसीलट्ठाने अट्ठकथासु आगतत्ता वुत्तं । चक्खुनाति इदं पन मुख्य करण वचनमेव सम्भवति । कस्मा, चक्खुस्स दस्सनसङ्घातस्स चक्खुविज्जाणस्स वत्थु पुरेजातिन्द्रियपच्चयविसेसत्ता । सोतेन सदंसुत्वातिआदीसुपि एसनयो ।

कायेनवन्दति, वाचायवन्दती,ति एत्थ तंकायवचीविज्जत्ति रूप द्वयं किञ्चापि सहजात चेतना कम्मेन जातं होति । न तं चेतनाकम्मं विज्जत्ति द्वयेनजातं । एवं सन्तेपि तं रूप द्वयं तस्साचेतनाय कायवन्दनाकम्म, वचीवन्दनाकम्म सिद्धिया उपनिस्सय पच्चयविसेसो होति । यथातं मातितो जातो पुत्तो बुद्धि पत्तो तं तं कम्मेसु मातुया बल वूपनिस्सयो होति । एवञ्च कत्वा तं रूपद्वयं अभिधम्मे द्वाररूपन्ति वुत्तं । तस्मा ‘कायेन, वाचाया,ति इदंपि मुख्य करण वचनमेवाति दट्ठब्बं । कायेनाति पन कायकम्मेनाति अत्थे सति, तस्सकम्मस्स वन्दनाकिरियाय सह अभेदो आपज्जतीति चे । नापज्जति । कस्मा चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति ‘कायेन, वाचाय, मनसाति इमस्मिं सुत्ते यथाहि “चेतयित्वा”ति पुरिमचेतनाहि चेत यित्वा । “कम्मं करोती”ति पच्छिमं सन्निट्ठापन चेतना कम्मं करोतीति अत्थो । तथा इधपि पुरिमपच्छिमचेतना सम्भवतोति । एत्थ हि “कायकम्मेना”ति पुरिमचेतना कम्मं गय्हति । “वन्दती”ति पच्छिम सन्निट्ठापनचेतनाकम्मन्ति ।

९. “रचयन्तो”ति विदहन्तो । “रचयिस्सती”ति अपच्चक्खे अतीते अनागतवचनं । “पोत्थकारुळ्ह”न्ति पोत्थक पत्तेसुलिखनवसेन आरुळ्हं ।

१०. अभिधम्मत्थपदे । “अभिधम्मे”ति अभिधम्मप्पकरणे । “एत्थ, एतेना”ति वचनेहि सङ्गहसदस्स एकसेसविधानंपि विज्जायति । “अज्जंपाळिद्वयं वुच्चति” । कस्मातं पाळिद्वयं अभिधम्मो नामाति वुत्तं “तज्जा”तिआदि । “यथापवत्ते”ति अत्तनो पच्चयानुरूपं पवत्ते । “परमत्थधम्मे एवा”ति द्वे मे भिक्खवे पुग्गला, तयोमेभिक्खवे पुग्गलातिआदिना पज्जत्तिवोहारेन पवत्तापि देसना परमत्थ धम्मेहि विना नपवत्तति । परमत्थ धम्मानं नानत्तवसेनेव पुग्गलानं नानत्तसम्भवतो । तस्मा परमत्थधम्मे एव दीपेति । न आणाविधानं दीपेति । “द्वीसुधम्मेसू”ति निद्धारणे भुम्मवचनं । “योइतरतो”ति निद्धारणीयं । “यो”ति यो धम्मो । “इतरतो”ति इतर धम्मतो सुत्तन्त धम्मतो । “एवञ्च कत्वा”ति इमिनाकारणेनाति अत्थो । अट्ठकथासु वुत्तन्ति सम्बन्धो । देसेतब्बप्पकारानं अनवसेसविभत्तिवसेन अतिरेकता, सुद्ध धम्माधिट्ठान देसना पवत्तिवसेन विसेसता योजेतब्बा । “यतो”ति यस्मा अनवसेसविभत्तितो, अतिवित्थारदेसनाभावतोति वुत्तं होति । कस्मा देवेसु एव देसेन्तीति आह “न हि मनुस्सा”तिआदिं । तत्थ “न हि मनुस्सा पटिग्गेतुं सक्कोन्ती”ति सम्बन्धो । “पवत्तनयोग्य”न्ति पवत्तनत्थाय प्पोत्तं । “कथामग्ग”न्ति देसनाकथापबन्धं ।

“एकमातिकानु बन्धा”ति कुसला धम्मा अकुसला धम्मातिआदिकं एकं अभिधम्म मातिकं अनुगता । “तस्सा”ति अभिधम्मस्स । अतिरेक विसेसतन्ति सम्बन्धो । “तत्था”ति तित्थं अट्टसालिनियं । आदिमहियेवतत्थ केनट्ठेन अभिधम्मो, धम्मातिरेक धम्मविसेसट्ठे ना-ति वत्त्वा तदत्थं वित्थारेन्तो सुत्तज्झि पत्त्वा पञ्चक्खन्धा एकदेसेनेव विभत्ता, ननिप्पदेसेन । अभिधम्मं पत्त्वा पन निप्पदेसतोव विभत्ता-ति वुत्तं । तेनाह “धम्मनामिकान”न्तिआदिं । “धम्मो पना”ति पाळिद्वयमाह । “एवं सन्तेपी”ति अट्टसालिनियं एवं विचारितेपिसति । “सब्बजेट्टको”ति तिण्णं पिटकानं मज्झेसब्बजेट्टको । कस्मा सब्बजेट्टको सियाति आह “विनयं विवण्णेन्तस्सही”तिआदिं । तत्थ “विवण्णेन्तस्सा”ति गरहन्तस्स । चरति पवत्ततीति चक्कं । लोकस्मिं केनचि समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा पटिनिवत्तितुं असक्कुण्यं आणाविधानं आणाचक्कं नाम । तथा असक्कुण्यं देसना विधानं धम्मचक्कं नाम । तत्थ, यो पन भिक्खु मेथुनं धम्मं पटिसेवति, पाराजिको होति असंवासो-तिआदिना नयेन पवत्तं आणाविधानं आणाचक्कं नाम । चत्तारिमानि भिक्खवे अरियसच्चानी-तिआदिकं देसनाविधानं धम्मचक्कं नाम । तदुभयंपि कोचि भिन्दितुं पाराजिकं वा भिक्खुं अपाराजिकं कातुं चतुस्सच्चं वा धम्मं असच्चं कातुं नसक्कोति । अथ खो करोन्तोयेव देवदत्तोविय आपायिको होति । पाराजिकोच भिक्खु अत्तानं सुद्धं अकरोन्तो अपायगामीयेव होति । एवं सब्बेसु विनय सिक्खापदेसु । एवं केनचि पटिनिवत्तितुं असक्कुण्यत्ता तदुभयंपि अप्पटिवत्तियं चक्कं नाम होति । “विनयो नाम सासनस्स मूल”न्ति विनये ठिते भिक्खुसङ्घो पञ्जायति । भिक्खु सङ्घे पञ्जायन्ते तिविधोपिसद्धम्मोपञ्जायति, तिविधंपि सत्थुसासनं तिट्ठति । एवं विनयो तिविधस्ससासनस्स मूलं होतीति । कथञ्चपरियत्तिसद्धम्मे पञ्जायन्ते तिविधंपि सासनं तिट्ठतीति । वुच्चते । तत्थ सासनं तिट्ठतीति कित्तकंकालं तिट्ठतीति । पञ्चवस्ससहस्सानि तिट्ठतीति पोराणट्टकथासुकथयिंसु । मिच्छावादिनोपनवदन्ति विनये चूळवग्गेभिक्खुनिक्खन्धके सचे आनन्द ममसासनेमातुगामो पब्बज्जं नलभेय्य । वस्ससहस्सं सद्धम्मो तिट्ठेय्य । इदानी मातुगामस्स पब्बज्जा अनुज्जाता गोतमिया पुनप्पुनं आयाचनं उपादाय । पञ्चेवदानि आनन्द वस्ससतानि सद्धम्मोठस्सतीति वुत्तं । तस्मा बुद्धसासनं पञ्चवस्ससतानि एव तिट्ठति । ततोपरं एकदिवसंपि न तिट्ठति । इदानी सासनप्पटि रूपकमत्तं होतीति । तं तेसं मिच्छा वचनमत्तं । “पञ्चेववस्ससतानी”ति इदं पन सन्निट्ठान वचनं नहोति । मातुगामानं आदीनव दीपनमत्तवचनं । सो च आदीनवो अट्टगरुधम्मे सण्ठपेत्वा सत्थारा एव पटिबाहितो । पुन “वस्ससहस्स”न्ति इदमेवसन्निट्ठान वचनं जातन्ति । एत्थपिकेचिवदन्ति वस्ससहस्समेव सासनं तिट्ठति, ततोपरं एकदिवस मत्तंपि न तिट्ठति, अन्तरधायति । तदा सीमायोपि असीमा होन्ति । पच्छातासु उपसम्पादितापि अनुपसम्पन्ना होन्ति । इदानी सासनप्पटि रूपकमत्तं होतीति । इदंपि तेसं अत्थञ्चकारणञ्च अदिस्वा अजानित्वा वुत्तत्ता मिच्छा वचनमत्तं होति । अयं पनेत्थ अत्थो । “वस्ससहस्सं सद्धम्मो तिट्ठेय्या”ति वस्ससहस्समेव सद्धम्मो अपरिहायमानो तिट्ठेय्य । ततोपरं पन न तिट्ठेय्य, अनुक्कमेन परिहायमानो गच्छेय्याति । कथं पन अपरिहायमानो तिट्ठति, कथञ्च परिहायमानो गच्छतीति । वुच्चते । पञ्चसङ्घा वेदितब्बा । येसु सङ्घे सुसद्धम्मो तिट्ठति । कतमे पञ्च । खीणासवसङ्घो, अनागामिसङ्घो, सकदागामिसङ्घो, सोतापन्नसङ्घो, पुथुज्जनकल्याणकसङ्घो,ति । तत्थ, वस्ससहस्सम्भन्तरे सब्बेपञ्चसङ्घा पञ्जायन्ति । एवं वस्ससहस्सं सद्धम्मो अपरिहायमानो तिट्ठति । ततोपरं खीणासवसङ्घो न पञ्जायति । सेसानि चत्तारिवस्ससहस्सानि अनुक्कमेन सेसानं चतुन्नं सङ्घानं खेत्तानि जातानि । एवं ततोपरं परिहायमानो गच्छतीति अयमेत्थ अत्थो । कारणं वुच्चते । “सद्धम्मो तिट्ठेय्या”ति एत्थ तिविधो सद्धम्मो ‘परियत्तिसद्धम्मो, पटिपत्तिसद्धम्मो, पटिवेधसद्धम्मो,ति । सो एव तिविधं सासनन्ति च वुच्चति । तत्थ, परियत्ति सद्धम्मो नाम साट्टकथानितीणिपिटकानि । सोच एतरहि परिपुण्णो तिट्ठति । कथं परियत्ति सासनं पटिरूपकमत्तं भवेय्य । भिक्खू च परियत्तिकम्मिका अनेक सतसहस्समत्ता पञ्जायन्ति । कथञ्चिदं सासनं ततोपरं एकदिवसंपि न तिट्ठेय्य । ते च भिक्खू सीलप्पटिपत्तियं ठिता अनेक सतसहस्समत्ता एतरहि सन्धिस्सन्ति । कथञ्च पटिपत्ति सासनं ततोपरं न तिट्ठेय्य । परियत्तियाच पटिपत्तियाच तिट्ठमानायपटिवेधसद्धम्मोपि न तिट्ठतीति न वत्तब्बो । यथाहि-एको

धनसेट्टि नाम अत्थि । सो पुत्तधीतु परम्परानं अत्थाय महन्तारतननिधयो भूमियं बहूसुद्वानेसु निदहित्वा ठपिता होन्ति । पोत्थकेसु च तेसं पवत्तिं परिपुण्णं लिखित्वा ठपेति । तत्थ निमीसु च पोत्थकेसु च अक्खरेसु च धरन्तेसु तेनिधयो नस्सन्ति अन्तरधायन्तीति न वत्तब्बायेव । एवमिदं सासनं दट्ठब्बं । तत्थहि निधीनंनिधानभूमिसदिसं तेपिटकं बुद्धवचनं, धनरतनसदिसानि धम्मरतनानि । यथा च सेट्टिवंसेजातो बलसम्पन्नो पुरिसो पोत्थकं पस्सित्वा सुट्ठु खणन्तो तानिरतनानि लभिस्सतियेव । एवमिधपि बलसम्पन्नो भिक्खु देसनाधम्मं सुत्वा सुट्ठु पटिपज्जन्तो तानिधम्मरतनानि लभिस्सतियेव । लभमाने च सति, कथं तानिधम्मरतनानि अन्तरहितानि । सीमानञ्च पवत्तिवानिर्वत्ति वा आणाचक्कस्सेव विसयो होति । न धम्मचक्कस्स । यञ्च वुत्तं-पञ्चेववस्ससतानिसद्धम्मो ठस्सतीति च, - वस्ससहस्सं सद्धम्मो तिट्ठेय्याति च । इदञ्च वचनं धम्मचक्कमेव होति, न आणाचक्कं । बद्धसीमायो च निवत्तमाना द्वीहि कारणेहि निवत्तन्ति अन्तरधायन्ति । आणाचक्कभूताय कम्मवाचाय समूहननेन वा, सासनस्स वा अन्तरधानेन । तत्थ वस्ससहस्सपरियन्ते कम्मवाचाय समूहननञ्च नत्थि । सासनन्तरधानञ्च नाम अनागते धातुपरिनिब्बानेन परिच्छिन्नं होति । धातुपरिनिब्बानेहि जाते सब्बं आणाचक्कं विगतं होति, अन्तरधायति । धम्मचक्कं पन देवलोकेसु यावानागतबुद्धकालापि पवत्तिस्सतियेव आळवकपुच्छागाथायो विय । अपिचयो वो आनन्द मया धम्मो च विनयो च देसितो पज्जन्तो । सो वो ममच्चयेन सत्था-ति वुत्तं । सोचति पिटकभूतो धम्मविनयो सत्था एतरहि तिविधंपि सासनं लोकस्स दीपेन्तो पकासेन्तो तिट्ठति । यतोबुद्धभासिकानं देवमनुस्सानं नाना बाहिरकेहि जनेहि असाधारणो महन्तो जाणालोको एतरहि विज्जोतमानो पवत्तति । तेहि सब्बञ्जुतञ्जाणेन देसितानि एतरहिधरमानानि चतुरासीति धम्मक्खन्ध सहस्सानि सुत्वा अनमतगोसंसारे अनन्तासु लोकधातूसु सब्बलोकत्तयप्पवत्तिञ्च, सब्बधम्मप्पवत्तिञ्च, सब्बञ्जुतञ्जाणानुगतिकेन सुतमयञ्जाणेन जानन्ति । आयतिञ्च सग्गत्थाय च मग्गफलनिब्बानत्थाय च नानापुज्जकिरियवत्थूनि आरभन्ति, पब्बजन्ति । परियत्तिं परियापुणन्ति । पटिपत्तिं पूरेन्ति । भावनंभावेन्ति । इदं सब्बं सासनप्पटिरूपकमत्तं होति । एकन्त सासनं होति । कस्मा, यथा धम्मं यथा विनयं पटिपज्जनतो । इमाय च पटिपत्तिया आयतिं सग्गमग्गफल निब्बानप्पटिलाभाय संवत्तनिकत्ताति । एत्तावता सब्बं मिच्छावादीनं मिच्छावचनं विधमितंविद्धंसितं होतीति ।

पणामगाथावण्णना ।

११. दुतीयगाथावण्णनायं । “आदिगाथाया”ति पथमगाथावाक्येन । “तं तं पयोजनसहिते”ति तेनतेनपयोजनेन सहिते । “पञ्च अत्थे”ति पञ्चपिण्डत्थे । “तेअभिधम्मत्थे”ति अभिधम्मत्थपदे दीपिते तेअभिधम्मत्थे । “तत्था”ति तिस्सं दुतीयगाथायं । “नतु वुत्त”न्ति नपनपकरणंपि पुब्बेवुत्तं होति । अभिधम्मत्था कुतोपुब्बेवुत्ता होन्तीति योजना । एवंतीसु अत्थविकप्पेसु पथमस्स कालविरोधं दस्सेत्वा इदानि दुतीय ततीयानं सद्वतोविरोधं वत्तुं “नचा”तिआदिमाह । तत्थ “आदिमिह येवा”ति एतेन यदाकदाचि पच्चामसनं अप्पधानन्ति दस्सेति । “अप्पधानपदानी”ति अभिधम्मत्थसङ्गहन्ति इमस्मिं एकस्मिं समासपदे पुरिमानि विसेसन पदानि । तत्थ सब्बथापि वुत्ताति योजिते सति, तस्मिं अभिधम्मत्थसङ्गहपकरणे तस्मिं अभिधम्मत्थ पदेवा सब्बथा मया वुत्ताति अत्थो होति । सो न युज्जति । तस्मिं अभिधम्मो बुद्धेन भगवता सब्बथा वुत्ताति अत्थो युज्जति । अप्पधानपदं पच्चामसतीति दोसोपन आपज्जतेव । तेनाह “एवज्जिसती”तिआदिं । तत्थ, “एवज्जिसती”ति अट्ठसालिनियं विय इध अभिधम्मत्थसङ्गहपदं पच्चामसन्ते सति । हिसद्वो फल वाक्यजोतको । लद्धगुणजोतकोतिपि युज्जति । “पटिक्खित्ता होति” तस्मिं अभिधम्मत्थसङ्गहपदे मया सब्बथा वुत्ताति अत्थस्स सम्भवतो । न केवलं सो एव दोसो आपज्जति । अपरोपिदोसो अत्थीति दस्सेतुं “साही”तिआदिमाह । धातुकथायं वुत्तेनसङ्गहासङ्गहादिप्पकारेनातियोजना ।

१२. परमत्थपदवण्णनायं । विसेसनपदं नाम कत्थचि भूतकथनत्थायवा पयुज्जति कण्होकाको, सेतोबको,ति । कत्थचि अज्जनिवत्तनत्थाय वा पयुज्जति नीलोपटो, नीलंपुप्फ, न्ति । इध पन अज्ज निवत्तनत्थायाति दस्सेतुं “दुविधानिहिसच्चानी”तिआदिमाह । पज्जापीयतीतिपज्जति । पज्जापनज्ज नाम समगानं जनानं वोहारेन च सम्पटिच्छनेन चाति द्वीहि अङ्गेहि सिज्जतीति आह “तेचमहाजना”तिआदिं । “तस्माते सम्मुति सच्चन्ति वुच्चन्ती”ति सम्बन्धो । “सम्मतत्ता”ति वोहरितत्ताचेव सम्पटिच्छितत्ता च । “वचीसच्चविरतिसच्चान”न्ति एत्थ वचीसच्चं नाम मुसावादरहितं सच्चवचनं । विरतिसच्चं नाम सम्मावाचाविरति । साहि मुसावादादीहि वचीदुच्चरितेहि विरमणमत्तेन वचीसच्चन्ति वुच्चति । “वत्थुभूतत्ता”ति अधिद्वानभूतत्ता । सम्मुतिसच्चन्ति वुच्चन्ति, सम्मतत्ता सम्मुति च, सा सच्चानं वत्थुभूतत्ता सच्चज्जाति कत्वा । सम्मुतिया सिद्धं सच्चं सम्मुतिसच्चन्तिपि युज्जति । “सम्मापटिपज्जन्ता”ति पाणो नहन्तब्बो, सब्बेसत्ता अवेरा होन्तूतिआदिना सम्मापटिपज्जन्ता । “सब्बलोकियसम्पत्तियो”ति दानसीलादीनं पुज्जकिरियवत्थूनं फलविपाकभूता सब्बलोकियसम्पत्तियो । सब्बे “बोधिसम्भारधम्मे”ति दानपारमिसीलपारमिआदिकेपारमिधम्मे । “आराधेन्ती”ति सम्पादेन्ति । “मिच्छापटिपज्जन्ता”ति दुच्चरित दुराजीवमिच्छाजीवादीनं वसेन मिच्छापटिपज्जन्ता । “एवं महन्तं सम्मुति सच्च”न्ति एतेन अहं परमत्थ सच्चमेवगणहामीति सम्मुति सच्चं नभिन्दितब्बं । भिन्दन्तोहि सब्बसम्पत्तीहि परिबाहिरो अस्साति दस्सेति । कथज्ज तं भिन्दतीति । सत्तो नाम नत्थि । सत्तस्स भवतोसङ्गन्ति नाम नत्थि । भवनिब्बत्तकं कुसलाकुसलकम्मं नाम नत्थीति गणहन्तो उच्छेददिट्ठियं तिट्ठति । सब्बसम्पत्तीहि परिबाहिरो होति । अपाय पूरको भवतीति । “विज्जमानन्त्वेव गणहापेती”ति सज्जा चित्तिदिट्ठि विपल्लासानं वत्थुभावेन गणहापेति । तेनाह “सक्कायदिट्ठी”तिआदिं । “एवं विपरीतज्झि सम्मुतिसच्च”न्ति एतेनसम्मुति सच्चमेवदळ्हं गहेत्वा परमत्थ सच्चं नभिन्दितब्बं । भिन्दन्तोहि ताहि दिट्ठीहि नमुच्चति । कथज्ज तं भिन्दति । खन्धे वा खन्धमुत्तकेवा अत्तजीवे गहेत्वा तेच अत्तजीवा परम्परणा उच्छिज्जन्तीति गणहन्तो उच्छेददिट्ठियं तिट्ठति । ते च अत्तजीवा भवाभवेसुसस्सता हुत्वा भवतोभवं संसरन्ति सन्धावन्तीति गणहन्तोसस्सतदिट्ठियं तिट्ठति । “नविसंवादेन्ती”ति विपरीतं नापादेन्ति । “तं पना”ति सभावसच्चं पन । अनुभवनभेदमत्तं उपादायेव वेदना सुखाति वुत्ता । सब्बाकारतो सुखभूतत्ता वेदना सुखाति वुत्ता नहोति । “सब्बापिवेदना दुक्खा एवा”ति पधानत्थो । तत्थ अनुभवनभेदो तिविधो । साततो वा अनुभवनं, अस्साततो वा, मज्झत्ततो वा । “दुक्खा एवा”ति भयट्ठेन दुक्खा एव । भयट्ठेनाति च संसार भयदस्सीहिभायितब्बट्ठेन । सुखो विपाको येसं ते सुखविपाका । तेभूमककुसला । “कुसलसम्मता”ति एतेन सभावसच्चेपि एतेवोहारा लोकसम्मुति निस्सिताति दीपेति । “सासवता”ति आसवेहि सहितभावो । “संकिलेसि कता”ति संकिलेस धम्मेहि संयुत्तभावो । ओघेहि च योगेहि च उपादानेहि च पत्तब्बभावो “ओघनीययोगनीय उपादानीयता” । अधिका अत्ता अज्झत्ता । बहिद्धारुक्खेरूपधम्मारुक्खस्स अत्तानाम सारट्ठेन । साखायं रूपधम्मा साखाय अत्तानाम सारट्ठेन । सत्तसन्तानपरियापन्ना पन रूपारूपधम्मा तण्हापरिग्गह दळ्हट्ठेन ततो बहिद्धारु अत्ततो अधिका अत्ताति अत्थेन अज्झत्ताति लोकसम्मुति होति । तेनाह “अज्झत्ततिकज्जा”तिआदिं । दुक्खनिरोध मग्गभावो च, इति इदं चतुक्कं अरियसच्चं नामाति योजना । “इदमेवा”ति इदं चतुक्कमेव । “अचलमान”न्ति एतेन अरियसद्वस्स अत्थं दीपेति । तेभूमक धम्मानं सुखता नाम चला होति । कस्मा, अनिच्च धम्मत्ता । ते धम्मेसुखाति गहेत्वा अत्तनो अज्झत्तङ्गं करोन्ता अचिरेनेव दुक्खं पापुणन्ति । ते धम्मे दुक्खाति जत्वा तेहि विमुत्ता पुन दुक्खं पापुणन्तीति नत्थि । एसनयो सेसअरियसच्चेसु । “तेसू”तिआदिमिहि दुविधानिहिसच्चानीति वुत्तेसु द्वीसु सच्चेसु । “तेन वुत्त”न्तिआदि लङ्गणुवचनं । “यो विना अज्जापदेसेना”ति एत्थ अज्जापदेसो नाम अट्ठधम्म समोधानं निस्साय घटसण्ठानं पज्जायति, पटसण्ठानं पज्जायति, तं सण्ठानं अत्तनो सभावेन विना अज्जापदेसेन सिद्धं होति । यापनचिन्तन किरिया नाम अत्थि । यं चित्तन्ति वुच्चति । सा अज्जापदेसेन सिद्धा न होति । अत्तनो सभावेनेवसिद्धा । एसनयो फुसनकिरिया, वेदयितकिरिया, दीसूति । इममत्थं दस्सेतुं “योविना अज्जापदेसेना”तिआदिमाह । “चित्तेनपरिकप्पेत्वा”ति मनोविज्जाण चित्तेन अविज्जमानं

सण्ठानं विज्जमानं कत्वा । “सविग्गहं कत्वा”ति सरीरं कत्वा । वत्थु दब्बसहितं कत्वाति वुत्तं होति । “चित्तमयोचित्तनिम्मितो”ति सुपिनन्ते दिट्ठरूपानि विय चित्तेनपकतो चित्तेन निम्मितो । कस्मा सभावसिद्धो परमत्थो नामाति आह “सोही”तिआदिं । “सन्ती”ति एतेन असधातु वसेन अत्थोति सिद्धं वुत्तं । सद्वाबुद्धीहि अरणीयतो उपगन्तव्वतो अत्थोतिपिवदन्ति । “इतरतो”ति परिकप्पसिद्धतो । “परमो”ति अधिको । तेनाह “उक्कंसगतो”ति । एतेन परमसद्दस्स अधिकत्थं वदति । इदानि तस्स उत्तमत्थं दस्सेतुं “अपिचा”तिआदिवुत्तं । तत्थ, इमस्मिं बुद्धसासने पच्चसासन किच्चानि महन्तानि अभिज्जेय्यानं धम्मानं अभिजाननं । परिज्जेय्यानं परिजाननं । पहातव्वानं पहानं । सच्छि कातव्वानं सच्छिकरणं । भावेतव्वानं भावनाति । तत्थ सब्बेपि परमत्थ धम्मा अभिज्जेय्या नाम । दुक्ख सच्चधम्मा परिज्जेय्या नाम । समुदय सच्चधम्मा पहातव्वाना नाम । सामज्जप्फलानि च निव्वानज्ज सच्छिकातव्वाना नाम । मग्गसच्चधम्मा भावेतव्वाना नाम । तेसु धम्मेषु तेसं किच्चानं सिद्धिया इमस्मिं सासने सासनकिच्चं सिद्धं होति । निट्ठानं गच्छति । ते च धम्मा एव रूपानं सासन किच्चानं अविराधकत्ता अविसंवादकत्ता उत्तमट्टेन परमत्था नाम होन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “अपिचा”तिआदिमाह । तत्थ “ये”तियेजना । “अय”न्ति अयं धम्मो । “तस्सा”ति तस्सअभिज्जेय्यस्स, तस्सपरिज्जेय्यस्स, तस्सपहातव्वस्स, तस्ससच्छिका तव्वस्स तस्सभावेतव्वस्साति सम्बन्धो । परमत्थवण्णना निट्ठिता ।

“तं नसुन्दर”न्ति ब्यज्जनतो नसुन्दरं । नकेवलं ब्यज्जनतोयेव नसुन्दरं, अत्थतोपि नसुन्दरमेव । चतुसच्च धम्माहि पच्चेकबुद्धज्जाणस्सपि गोचरा होन्ति । पच्चजेय्य धम्मा पन सब्बज्जुतज्जाणस्सेव । तत्थ चतुसच्च धम्मा नाम परमत्थ धम्मा एव । पच्चजेय्यधम्मा पन सब्ब पज्जत्तिया सह सब्बपरमत्थ धम्मा । सब्बज्जुबुद्धानं चतुसच्चाभि सम्बोधो धम्म पज्जत्तिया सह सिज्झति । पच्चेकबुद्धानं चतुसच्च सम्बोधो धम्मपज्जत्तिया सह नसिज्झति । तस्मा ते सयं पटिविद्धं चतुसच्च धम्मं नाम पज्जत्तिं नीहरित्वा परेसं देसेतुं न सक्कोन्ति । तेसं चतुसच्चसम्बोधो मूगस्स सुपिनदस्सनं विय होतीति अट्ठकथासु वुत्तं । तस्मा पज्जत्तिया सह पच्च जेय्य धम्मा एव सब्बज्जुतज्जाणस्स गोचराति सक्कावत्तुन्ति ।

परमत्थपदवण्णना निट्ठिता ।

१३. चित्तवचनत्थे । नहि सा आरम्मणेनविना लब्भति । चिन्तेतीति वुत्ते किं चिन्तेति, आरम्मणं चिन्तेतीति एवं आरम्मणभूतेन कम्मपदेन विना असम्भवतो । तस्मा इध चिन्तनाति दट्ठव्वा, तस्मा अस्स नामं सिद्धन्ति दट्ठव्वन्ति सम्बन्धो । सुतमयज्जाणं, चिन्तामयज्जाण, न्ति एत्थ आरम्मणस्स भूतसभाव चिन्तापि अत्थि, सापज्जाएवाति तं निवत्तेतुं “आरम्मण...पे... णूपलब्धियेवा”ति वुत्तं । चित्तं, मनो, मानसं, विज्जाण, न्ति सब्बं चित्तस्स नामं । आरम्मण पच्चयप्पटिबद्धं होति । न अज्जपच्चयप्पटिबद्धं । न च अज्जपच्चयेन लब्धं नामं । एवरूपस्स आरम्मण विजानन सङ्घातस्स अत्थन्तरस्सबोधकं नहोतीति दस्सेतुं “सन्तेसु चा”तिआदिवुत्तं । “एतेना”ति इदं कत्तुनो किरियासाधने अतिस्सयूपकारकं करण साधनं वदतीति दस्सेतुं “तज्ही”तिआदिवुत्तं । “चिन्तनमत्त”न्ति एत्थ मत्तसद्दो विसेसनिवत्ति अत्थोति, तेन निवत्तितं अत्थं दस्सेति “सब्बेपिही”तिआदिना । “विग्गहो वा”ति सरीरं वा । पच्चयेन आयत्ता पच्चयायत्ता । “आयत्ता”ति सम्बन्धा । वत्तनं वुत्ति । उप्पज्जनं वा ठिति वा । पच्चयायत्ता वुत्ति एतेसन्ति “पच्चयायत्त वुत्तिनो” । “थामेना”तिआदि अज्जमज्जवेवचनानि । “एकं भावसाधनमेव पधानतो लब्भती”ति इदं धम्मानं तं तं किरिया मत्तभावं सन्धाय वुत्तं । किरियामत्तभूतापि पन ते धम्मासयं नानापच्चया वत्थायं ठिता वा होन्ति नानापच्चयुप्पन्नावत्थायं ठिता वा । तस्मा परमत्थ पदेसुपि यथारहं तदज्जसाधनानं पटिलाभो अवारितो होति । इतरथा हेतु पच्चयो, आरम्मण पच्चयो, सहजातपच्चयो, निस्सयपच्चयोतिआदीसु कथं भावसाधनं युत्तं सियाति । “पधानतो”ति मुख्यतो । “अभेदस्स चिन्तनस्सभेदकरण”न्ति इदं चिन्तेतीति चित्तन्तिकतं कत्तुसाधनं सन्धाय वुत्तं । “सिलापुत्तकस्सा”ति भेसज्जमूलानं पिसनसिलापोतकस्स । तस्स सरीरं

नाम विसुं अङ्गं नत्थि । अभिन्नापि भिन्नं कत्वा वुच्चति “सिलापुत्तकसरीर”न्ति । इदं अभेदस्सभेदकरणं नाम अभूतरूपं होति । पयोजने सति वत्तब्बं, असति न वत्तब्बन्ति आह “तथाकरणञ्चा”तिआदिं । तत्थ “परपरिकप्पितस्सा”ति परेहि अज्जतित्था चरियेहि परिचिन्तितस्स । “सतिहि...पे०... कप्पनाया”ति सचे अत्ता अत्थि, अत्ता चिन्तेति, तस्मा अत्ता चित्तोनामातिआदि वत्तब्बं । न वत्तब्बं चिन्तेतीति चित्तन्ति, चित्तस्स किरियामत्तत्ता । न पन अत्तादिको कत्ता नाम अत्थि । तस्मा किरिया मत्तमेव कत्तारं कत्वा “चिन्तेतीति चित्त”न्ति वुत्तं । तेन विज्जायतिलोके अत्तादिकोकत्ता नाम नत्थीति । इदं अभेदस्सभेद परिकप्पनाय पयोजनन्ति वुत्तं होति । “अत्तप्पधानो”ति किरियासाधने बहून्कारकानं मज्झे सयंपधानो सयंजेदुको हुत्वा । “तंकत्तुभाव”न्ति लोकेसिद्धं कत्तुभावं । “पुन करणभाव”न्ति पुन लोके सिद्धं करणभावं । एवं चित्तस्स वचनत्थं दस्सेत्वा इदानि तस्स अभिधानत्थं दस्सेन्तो “अपिचेत्था”तिआदिमाह । यथयिदं ये इमे तिरच्छानगता पाणा चित्ताविचित्ता । एवं चित्तं विचित्तं यं अज्जं अत्थि, तं अज्जं एकनिकायंपि नसमनुपस्सामी-ति योजना । “निकाय”न्ति सत्तजातिसमूहं । “निस्सक्के करणवचन”न्ति विभत्तापादानत्थे करणवचनं । एतेन ततो चरणतो चित्ततोति अत्थं वदति । गाथायं । “तं तं सभावो”ति विजाननफुसनादिको सभावो, अग्गिस्सउण्होविय । “किच्चसम्पत्तियोरसो”ति तेन तेन धम्मेन करणकिच्चज्ज, तं किच्चं कत्वा लद्धो सम्पत्तिगुणो च । अग्गिस्स वत्थुम्हि परिपाचनकिच्चं विय, ओभासनगुणोविय च । “गय्हाकारो”ति जाणेन गहेतब्बो तस्स तस्स धम्मस्स धजभूतो आकारो । सम्पत्ति रसोयेव वुच्चति । “फलंवापी”ति कारियप्फलं वापि, अग्गिस्स धूमोविय । “आसन्नकारण”न्ति अत्तनो अनन्तरे फलनिब्वत्तकं कारणं, अग्गिस्स अगिकारक पुरिसो विय । “अल”न्ति समत्था । “विबुद्धिनो”ति विसेसबुद्धि सम्पन्नस्स पण्डितस्स । “पुब्बङ्गमरस”न्ति आरम्भणगगहणे पधानरस किच्चं । “सन्धान पच्चुपट्टान”न्ति निरन्तरप्पवत्ताकारपच्चुपट्टानं । “नाम रूपपदट्टान”न्ति फस्सादिनामज्ज वत्थु रूपज्जचित्तस्सपदट्टानं ।

चित्तवण्णना निड्डिता ।

१४. “चेतसि भव”न्ति चित्तस्मिं पातुभूतं । “एतेन सिद्धा होन्ती”ति सम्बन्धो । “सा एव फस्सादीनं जाति । याचित्तस्सजरा, सा एव फस्सादीनंजरा”तिआदिना योजेतब्बं । “एकवण्टूपनि बन्धानी”ति एकेन वण्टदण्डकेन उपनिबन्धानि । “एकजातियादि उपनिबन्धा”ति एकजातिकथा दिवसेन उपनिबन्धा । “चे”ति चेवदेय्य । “ना”ति न वत्तब्बं । गाथायं । “धम्मा”ति नामक्खन्ध धम्मा । “मनसा एवा”ति कत्तुभूतेन मनेन एव । “पकता”ति पवत्तिता । “निम्मिता”ति निष्फादिता । “चित्तकिरिया भूता एवा”ति आरम्भणं विजानन्तं चित्तं फुसनाकारं जनेत्वाव विजानाति । सो फुसनाकारो फस्सोति वुच्चति । अवसेसा पन सब्बेपि चेतसिकधम्मा फस्सं पटिच्च उप्पज्जन्ति । फस्सो हेतु फस्सो पच्चयो वेदनाक्खन्धस्स उपादाय । सज्जाक्खन्धस्स । सङ्खारक्खन्धस्स उपादायाति हि वुत्तं । एवं सन्तेपि चित्तमूलकत्ता चित्तनिस्सितत्ता च तेपिधम्मा चित्तकिरि याभूता एव होन्तीति । “एतेना”ति एतेनगाथापदेन । विभावनियं पन एकालम्बणता मत्तेन विभावेति । परिपुण्णानि चे तसिकङ्गानि उपरि थेरेन सयमेव वक्खमानत्ताति अधिप्पायो । इध पन पदत्थविभावनट्टानत्ता परिपुण्णेहि अङ्गेहि विभावेतुं वट्टतीति आह “तं नसुन्दर”न्ति । “वत्थुम्ही”ति पटकोदुकादिम्हि । “नानाचित्तकम्मानी”ति हत्थि अस्सरूपादीनि । विजाननमत्तं चित्तं, कुसलन्ति वा अकुसलन्ति वा वत्तब्बं नत्थि । नानाचेतसिके हि युत्तत्ता एव तथा वत्तब्बं होति । वुत्तंहेतं भगवता । पभस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं । तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्विकलेसेहि उपक्विकलिट्टन्ति । तेनाह “उदकं वियचित्त”न्तिआदिं ।

चेतसिकवण्णना निड्डिता ।

१५. रूप्यतीति पदं कत्तरिवाहेतुकम्मनिवासिद्धं । रूप्यनञ्चविकारापत्ति एवाति दस्सेतुं “सीतुण्हादीही”ति आदि वुत्तं । तत्थ “विसमप्पवत्तिवसेना”ति धातूनं विसमप्पवत्तिवसेन । धातुक्खो भवसेनाति वुत्तं होति, “केनरूप्यती”ति एत्थ “केना”ति हेतु अत्थेवा हेतु कत्तरिवा करणवचनं दट्ठब्बं । तथा सीतेनाति आदीसुपि । डंसमकसा नाम सूचिमुखा खुद्दकमक्खिकाचेव महन्त मक्खिका च । वाता नाम पुरत्थिमवातादयो । आतपो नाम सूरियातपो । सरिंसपानाम अहि विच्छिक सतपदिकादयो । तेसं सम्फस्सेहिपि रूप्यति । मरणं वा गच्छति, मरण मत्तं वा दुक्खं । “ये धम्मा”ति द्वादसविधा सप्पटिघरूपधम्मा । “अज्जेस”न्ति सोळसन्नं अप्पटिघरूपानञ्च अरूपधम्मानञ्च । “तेसू”ति निद्धारणेभुम्मं । इदानि पाळिया सिद्धिं मुख्यरूप्यनं संसन्देन्तो “समागमो चा”ति आदिमाह । समागमो च नाम अज्जमज्जाभिघट्टनं वुच्चतीति सम्बन्धो । आपातागमनञ्च आरम्भणकरणञ्च ठपेत्वाति योजना । “महाभूतानमेव वा”ति आपोधातु वज्जितानं तिण्णं महाभूतानमेव वा । “विकारं आपज्जती”ति वत्त्वा तमेवत्थं विवरन्तो “यस्मिं खणे”ति आदिमाह । “सयंपि विकारपत्ता होन्ती”ति तेमहाभूतासयंपि पकतिं विजहित्वा ओमत्ताधिमत्तभावं पापुणन्तीति अत्थो । “ओमत्ताधिमत्तरूपसन्ततीनञ्चा”ति परम्परतो उप्पज्जमाना रूपसन्ततियो सन्धाय वुत्तं । एवं पाळिनयेन विपत्तिवसेन रूप्यनं वत्त्वा इदानि विपत्ति वा होतु, सम्पत्ति वा । पुरिमपच्छि मसन्ततीनं विसदिसप्पवत्तिभूतो विकारोपि एकेन परियायेन रूप्यनंनामाति कत्त्वा पुन तं रूप्यनं दस्सेन्तो “अपिचेत्था”ति आदिमाह । “घट्टनवसेन रूप्यन धम्मान मेवा”ति आपातागमनादिवसेन रूप्यनधम्महि विना अभिघट्टनवसेनरूप्यन सभावानं रूपधम्मानमेव सिद्धन्ति पुच्छा । “सविग्गहा होन्ती”ति दब्ब सण्ठानाकारसहिता होन्ति । कस्मा, ओळारिकसभावत्ता । बहूनञ्चरूपकलापानं एकक्खणे एकाबद्धभावेनपवत्तत्ता । अरूपधम्माहि सण्हसुखुमसभावा च होन्ति । सचे अनेकसतसहस्सानिपि एकतो पवत्तेय्युं । दब्बसण्ठानभावं नगमिस्सन्ति येव । एकस्मिञ्च सत्तसन्ताने एकक्खणे एक कलापोव पवत्तति । कस्मा, अनन्तर पच्चयूपनिबन्धेन पवत्तत्ता । तस्माते सविग्गहान होन्ति । रूपधम्मा पन ओळारिक सभावो च होन्ति । बहूनं सन्निचयेसति दब्बसण्ठानत्थाय संवत्तन्ति । एकक्खणे च बहुकलापापि एकाबद्धाहुत्वा पवत्तन्ति । तस्मा तेसविग्गहाहोन्तीति ।

“सीतादिग्गहणसामत्थियेना”ति सीतेनपि रूप्यति, उण्हेनपि रूप्यतीति आदिना लोकस्स पच्चक्खतो पाकटस्स सीतादिवचनस्स सामत्थियेन । तज्झि वचनं लोकस्स अपाकटं अरूपधम्मानं रूप्यनं इधनाधिप्पेतन्ति दीपेतीति अधिप्पायो । “वोहारो नामा”ति नामसज्जा नामाति वुत्तं होति । “लोकोपचारेना”ति बहुजनस्स उपचारेन वोहारेन कथनेन । “पाकट निमित्तवसेनेवा”ति पाकटस्स सद्वप्पवत्तिनिमित्तस्स वसेनेव । “सीतादिग्गहणेन विनापी”ति पिसद्देन सीतादिग्गहणसामत्थियेनपीति दीपेति । एवं सन्तेपि पाळिसाधकं नाम न सक्कासब्बत्थ लद्धुं । पाकटनिमित्त वचनमेव सब्बत्थ साधारणन्ति दट्ठब्बं । “तप्पसङ्गनिवत्ती”ति तस्स अरूपधम्मानं रूपतापसङ्गस्स निवत्ति । “इद्धिविकुब्बनावसप्पवत्ता”ति एत्थ इद्धिविकुब्बनानामिद्धियानानप्पकारमापनं । “रूपता सिद्धी”ति रूपन्ति नाम सज्जासिद्धि । “इदं पना”ति इदं रूपं पन । “अनुग्गहानं सीतादीनं वसेना”ति किञ्चापि पाळियं सीतादिवचनं उपघातकानं सीतादीनं वसेन वुत्तं । तेच ब्रह्मलोके नत्थि । अनुग्गाहका एव अत्थि । तेसंवसेनाति अधिप्पायो । “पाळियं निद्धिद्वानी”ति सज्जानातीति खो भिक्खवे तस्मा सज्जाति वुच्चति । किञ्च सज्जानाति । नीलंपि सज्जानाति, पीतम्पि सज्जानाती-ति आदिना च, विजानातीति खो भिक्खवे तस्मा विज्जाणन्ति वुच्चति । किञ्च विजानाति । मधुरंपि विजानाति, अम्बिलंपि विजानाती-ति आदिना च-पाळियं निद्धिद्वानि ।

रूपपदवण्णना निद्धिता ।

१६. निब्बानपदे । “खन्धावा”ति भवन्तरे अपायादीसु भविस्समाना खन्धावा । न हि अतीत धम्मा, निब्बायन्ति नाम,

सत्ते पीळेत्वा निरुद्धत्ताति अधिप्पायो । पच्चुप्पन्ना च धम्मा एतरहि पीळेन्ति, अवस्सं उप्पज्जमाना अनागतधम्मा च अनागते पीळेस्सन्ति, कथं ते निब्बायन्ति नामाति आह “पच्चुप्पन्नेसु...पे०... वत्तब्बमेव नत्थी”ति । “विसयेभुम्म”न्ति विसयाधारेभुम्मं । विसयाधारो नाममनुस्साभूमियं गच्छन्तीतिआदीसु विय मुख्याधारो नहोति । तेन पन विना अज्जत्थ तं किरियं कातुं नसक्कोति । तस्मा आधारभावेन परिकप्पितो आधारोति दस्सेतुं “यथाआकासे”तिआदिवुत्तं । यथा सकुणानं पक्खन किरिया नाम आकासेन विना अज्जत्थ नसिज्झति । तथा वट्टदुक्खधम्मानं निब्बुति किरियापि निब्बानेन विना अज्जत्थ नसिज्झतीति दस्सेतुं “येहिते”तिआदिमाह । तत्थ “ये”ति येतिविधवट्टदुक्खसन्तापधम्मा । हिसद्वोनिपातो । तेसद्वो वचनालङ्कारो । “तब्बिनिमुत्त”न्ति निब्बानविनिमुत्तं । निब्बुतिठानं नाम नत्थि । तस्मा निब्बानं तेसं निब्बुति किरियाय विसया धारोहोतीति अधिप्पायो । यथा अयं पदीपो निब्बायति । तथाधीरा निब्बन्तीति योजना । “तं तं किलेसानं वा”ति ते संतेसंकिलेसानं वा । “खन्धानं वा”ति अनागतभवेसु खन्धानं वा । “पुनअप्पटिसन्धिकभाव”न्ति सन्तानस्स पुन पटिसन्धानाभावं पापुणन्ति अरिया जना । यथा मग्गे करणवचनं दिस्सति अद्दा इमायपटिपत्तिया जरामरणम्हा परिमुच्चिस्सामीतिआदीसु । न तथा निब्बानेति आह “मग्गेविया”तिआदिं । निब्बानेपनभुम्मवचनमेव दिस्सति यत्थनामज्जरूपज्ज । असेसं उपरुज्झतीतिआदीसु । तस्मा निब्बाने करण वचनं न दिस्सति, करण लक्खणस्सेव अभावतोति दस्सेतुं “न च निब्बान”न्तिआदि वुत्तं । करण लक्खणं नामकत्तुनो सहकारी पच्चयभावो । ननु अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया निब्बायन्तीति दिस्सतीति । सच्चं, तत्थ पन विसेसने करण वचनं । न करणकारके । तज्हि सउपादिसेसनिब्बानधातुयानिवत्तनत्थं वुत्तन्ति ।

निब्बानपदवण्णना ।

दुतीयगाथावण्णना निड्डिता ।

१८. कामावचरपदे । “कामीयती”ति इच्छीयति । निमित्तस्सादवत्थु मज्झिमवृत्तथायं आगतं । “तेकामीयन्ती”ति ते अवीचिनिरयादयो इच्छीयन्ति । “तत्थ उप्पन्नानम्पी”ति अवीचिनिरयादीसु उप्पन्नानंपि सत्तानं । “भवनिकन्ति नाम होती”ति भवसङ्घातं अत्तनो खन्धं एतं मम, एसोहमस्मि, एसोमे अत्ताति गणहन्ती तण्हा भवनिकन्ति नाम । सा नेरयिकसत्तानंपि अत्थियेव । “कामे अवचरती”ति कामेपरियापन्नं होति । कामे अन्तोगधं होति । रूपारूपभूमीसु उप्पन्नंपि रूपारूपसङ्ख्यं नगच्छति । कामसङ्ख्यमेव गच्छति । कामगणनमेवगच्छतीति अत्थो । “तीसुभवेसु उप्पन्नानिपी”ति कामरूपारूपसत्तसन्तानेसु उप्पन्नानिपि न तत्रपरिया पन्नानेव होन्ति । तत्र अपरियापन्नानेव होन्तीति अधिप्पायो । “कामावचरतापत्तिदोसो”ति कामावचर धम्माति वत्तब्बता पत्तिदोसो । “रूपावचरतादिमुत्तिदोसो”ति इमे रूपावचर धम्मा न होन्ति, अरूपावचर धम्मा न होन्ति, लोकुत्तर धम्मा न होन्तीति एवं वत्तब्बतापत्ति दोसोति वुत्तं होति । एसनयो “रूपावचरतापत्ति दोसो कामावचरतामुत्ति दोसो” तिपदेसु । अवचरसदस्स उप्पन्नत्थे गहितेपि एतेदोसा नापज्जन्ति । कस्मा, लोके येभूय्यनयतब्बहुलनयानंपि सत्त्वावाति इममत्थं वदन्तो “ननुयेभूय्य वुत्तिवसेनपी”तिआदिमाह । तत्थ “केसज्जी”ति केसज्जि पुगलानं वा धम्मानं वा । यथामिगलुद्धको गामे चरन्तोपि वने चरणबहुलत्ता वनचरकोति नामं लभति । राजहत्थी अज्जत्थ चरन्तोपि सङ्गामे चरणबहुलत्ता सङ्गामावचरोति नामं लभति । अयं येभूय्यनयो नाम । यस्मिं वने अम्बरुक्खापि अत्थि, अज्जरुक्खापि अत्थि । अम्बरुक्खबहुलत्ता पन तं वनं अम्बवनन्ति नामं लभति । एवं सिम्बलिवनादीसु । अयं तब्बहुलनयो । इध पन भूमियो तब्बहुलनयेन कामरूपारूप नामं लभन्ति, धम्मा येभूय्यनयेन कामावचरादि नामं लभन्तीति । एवं गहिते सति, ते दोसाना पज्जन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “तस्मा इधपि...पे०... दोसोती”तिआह । “ना”ति न कोचिदोसो नत्थि । अत्थि एवाति अधिप्पायो । “तस्मास्सा”ति एत्थ “अस्सा”ति

अवचरसद्वस्स । “तथा अत्थं अग्गहेत्वा”ति उप्पज्जनत्थं अग्गहेत्वा । “परिग्गाहिनि या कामतण्हाय कतो”ति तथा परिग्गाहिनि या कामतण्हाय गोचरविसयत्तातायतण्हाय कतो नाम होति । एतेन कामेतीति कामो, कामतण्हा । अवचरति एत्थाति अवचरं । कामस्स अवचरन्ति कामावचरं । काम तण्हाय गोचरविसयत्ता कामावचरन्ति अयमत्थोपि सिज्झति ।

रूपे अवचरतीति रूपावचरं । “रूपे”ति सोळसविधायरूपभूमिया । “अवचरती”ति तत्थ परियापन्नभावेन पवत्तति । अरूपे अवचरतीति अरूपावचरं । “अरूपे”ति चतुब्बिधाय अरूपभूमिया । “अवचरती”ति तत्थ परियापन्नभावेन पवत्ततीति इममत्थं वदति “रूपा रूपावचरे सुपि अयं न यो नेतब्बो”ति । रूपे भवो रूपं । रूपतण्हा । अरूपे भवो अरूपं, अरूपतण्हा । रूपस्स अवचरं रूपावचरं । अरूपस्स अवचरं अरूपावचरन्ति इममत्थं दीपेति “ते सु पना”ति आदिना । “अत्रा”ति इमस्मिं ठाने । यदिपि लोभो, रागो, कामो, तण्हा, तिसब्बम्पेतं लोभस्स वेवचनं होति । रूपरागो अरूपरागोति पन विसुं विभत्तत्ता इध कामसद्धेन तं दज्जो लोभो गय्हति । “सब्बोपि लोभो”ति एतेन सस्स तुच्छेद दिट्ठिसहगतोपि सङ्गहितोति दट्ठब्बं ।

१९. “रूपारूपसद्वा तासु भूमीसु निरुळ्हा”ति अनिमित्ता हुत्वा निरुळ्हाति अधिप्पायो । इदानि सनिमित्तं नयं वदति “अपिचा”ति आदिना । “निस्सयोपचारो”ति ठानूपचारो, यथा सब्बोगामो आगतोति । “निस्सितो पचारो”ति ठान्यूपचारो । यथा धजा आगच्छन्तीति । “यं एतस्मिं अन्तरे”ति ये एतस्मिं अन्तरे खन्धधातु आयतना । यं रूपं, या वेदना, या सज्जा, ये सङ्खारा, यं विज्जाणन्ति योजना । “सुविसद”न्ति ये भूय्यादि नयेहि अनाकुलत्तासु विसुद्धं । “किं विक्खेपेना”ति चित्तविक्खेपेन किं पयोजनन्ति अत्थो ।

२०. “लुज्जनप्पलुज्जनट्ठेना”ति भिज्जनप्पभिज्जनट्ठेन । “यत्था”ति यस्मिं ते भूमके धम्मसमूहे । “निविसती”ति निच्चं विसति, उपगच्छति । “तस्सा”ति मिच्छाग्गाहस्स । “तेस”न्ति लोकुत्तर धम्मानं । “येस”न्ति लोकिय धम्मानं । “लुज्जन”न्ति खणिकभङ्गेन भिज्जनं । “पलुज्जन”न्ति सण्ठानभेदेन सन्ततिच्छेदेन नानप्पकारतो भिज्जनं । निब्बानं पन इध न लब्धमिति चित्तसङ्गहाधिकारत्ताति अधिप्पायो । सो च अपरियापन्नभावो, विसुं एकाचतुत्थी अवत्था भूमिनामाति योजना ।

चतुर्भूमिविभागवण्णना निट्ठिता ।

२१. “हीन”न्ति सद्भासति आदीहि सोभणधम्मोहि अयुत्तत्ताहीनं । “सब्बहीन”न्ति लोभादीहि पापधम्मोहि युत्तत्ता सब्ब चित्तेहि हीनतरं । “तदत्थो”ति उपरिमानं चित्तानं सोभणसज्जाकरणसुखत्थो । “आदितो”ति आदिमिहि । “वीथिचित्तवसेनाति एतं मम, एसोहमस्मि, एसोमे अत्ताति एवं पवत्तस्स भवनि कन्ति जवनवीथिचित्तस्स वसेन । एवञ्चसति, किं कारणं लोभमूलचित्तस्स पथमं वचनेति आह “अकुसले सु पना”ति आदिं । “द्वीहि वट्टमूलेही”ति लोभमोहसङ्घातेहि द्वीहि वट्टमूलेहि ।

२२. “सिनिद्धचित्त”न्ति सातवेदनायुत्तत्तालूखचित्तं न होतीति अधिप्पायो । सुमनस्स भावोति वुत्ते कायिकसुखवेदनायपि पसङ्गो सियाति वुत्तं “मानसिक...पे... नाम”न्ति । “सुमनाभिधानस्सा”ति सुमननामस्स । “पवत्तिनिमित्त”न्ति पवत्तिया आसन्न कारणं । कथं पन भावो पवत्तिनिमित्तं नाम होतीति आह “भवन्ति...पे... कत्वा”ति । निमित्ते भुम्मं । तथाहि भावो नाम सद्दप्पवत्तिनिमित्तन्ति वुत्तं । इदानि निमित्तं लक्खणं दस्सेन्तो “यथाही”ति आदिमाह । “तत्था”ति तस्मिं पयोगे । “दन्त निमित्त”न्ति दन्तकारणा । “तं वेदना निमित्त”न्ति तं वेदनाकारणा । एत्थ सिया,

“एतस्मिन्नि निमित्ते भुम्भन्ति वृत्तं, निमित्तञ्च नाम अकारकं असाधनं, तं कथं साधनविगगहे युज्जतीति । अधिकरण साधनानुरूपत्ता सद्व्यवृत्तिनिमित्तस्साति ददुब्बं । एतेनाति च एतस्माति च हेतु अत्थे उभयवचनन्ति वदन्ति । आसन्नहेतु नामसाधनरूपो भवतीति तेसं अधिप्पायो । सुट्ठु करोति, पकतिपच्चयेन अनिप्फन्नं कम्मं अत्तनो बलेन निप्फादेतीति सङ्खारो । “पुब्बाभिसङ्खारो”ति पुब्बभागे अभिसङ्खारो । पयोजेति नियोजेतीति पयोगो । उपेति फलसङ्खातो अत्थो एतेनाति उपायो । “आणत्तियावा”ति पेसनायवा । “अज्झेसनेन वा”ति आयाचनेन वा । “तज्जेत्वा वा”ति भयं दस्सेत्वा वा । “तं तं उपायं परे आचिक्ख”न्ति । कथं आचिक्खन्तीति आह “अकरणे”ति आदि । “तस्मिं तस्मिं कम्मे पयोजेतीतिकत्वा इध सङ्खारो नामा”ति योजना । “पच्चय गणो”ति पकतिपच्चयगणो । “तेना”ति सङ्खारेन । “साधारणो”ति कुसलाकुसलाव्याकृतानं साधारणो । “दुविधेन सङ्खारेना”ति पयोगेन वा उपायेन वा । “यो पन तेन सहितो”ति आदिना पुब्बवृत्तमेवत्थं पकारन्तरेन पाकटं कातुं “सोपन यदा”ति आदि वृत्तं । “इती”ति आदि लङ्गुण वचनं । “पच्चयगणस्सेवनाम”न्ति पच्चयगणस्सेव विसेस नामन्ति वृत्तं होति । उपपन्नत्थे इकपच्चयोति कथं विज्जायतीति आह “यस्मिं समये”ति आदि । “पाळिय”न्ति धम्मसङ्गणिपाळियं । “असल्लक्खेत्वा”ति अचिन्तेत्वा इच्छेवत्थो । सम्बमेतं न युज्जति येव । कस्मा, पाळिअट्ठकथाहि असंसन्दनत्ता, अत्थयुत्तिव्यञ्जनयुत्तीनञ्च अविशदत्ताति अधिप्पायो । “त”न्ति चित्तं । “एतेना”ति पुब्बपयोगेन । “यथावृत्तनयेना”ति तिक्खभावसङ्खातमण्डनविसेसेन । “सो पना”ति पुब्बपयोगो पन । “इती”ति तस्मा । “तं निब्बत्तितो”ति तेन पुब्बपयोगेन निब्बत्तितो । “विरज्झित्वा”ति अयुत्तपक्खेपतित्वा । एतेन पटिक्खित्ता होतीति सम्बन्धो । गाथायं । “चित्तसम्भवी”ति चित्तस्मिं सम्भूतो । विसेसो सङ्खारो नामाति योजना । सलोमको, सपक्खकोत्यादीसु वियाति वृत्तं । सासवा धम्मा, सारम्मणा धम्मात्यादीसु वियाति पन वृत्ते युत्तरं । “पाळिअट्ठकथा सिद्ध”न्ति पाळिअट्ठकथातो सिद्धं । अपिचयत्थविसुद्धिमग्गादीसु असङ्खारं चित्तं, ससङ्खारं चित्तन्ति आगतं । तत्थ अयं पच्छिमनयो युत्तो । उपायसमुद्धितस्स अनेकसतसम्भवतो “इदञ्च नयदस्सनमेवा”ति वृत्तं । “उदासिनभावेना”ति मज्झन्तभावेन । “यतो”ति यस्मा । विकारपत्तो होति । ततो अधिमत्तपस्सनं विज्जायतीति योजना ।

२३. इदानीं सहगतवचन सम्पयुत्तवचनानि विचारेन्तो “एत्थचा”ति आदिमारभि । “न पन ते भेदवन्ता होन्ती”ति कस्मा वृत्तं । न नु तेपिचक्खु सम्फस्सो, सोतसम्फस्सो, ति आदिना च, कामवितक्को, व्यापादवितक्को, ति आदिना च, दुक्खे अज्जाणं, दुक्खसमुदये अज्जाण, न्ति आदिना च भेदवन्ता होन्तीति । सच्चं । ते पन भेदा इमं चित्तं भिन्नं न करोन्ति । तस्मा ते भेदवन्तान होन्तीति वृत्ता । न च तेसं अयं विकप्पो अत्थीति सम्बन्धो । “इमस्मिं चित्ते”ति लोभमूलचित्ते । “कत्थची”ति किस्मिञ्चि चित्ते । येवापनाति वृत्ते सुधम्मसे आगतानियेवापनकानि । “अज्जेही”ति दोसमूलमोहमूलेहि । ननुतानिपि इध गहेतब्बानीति सम्बन्धो । “ना”ति न गहेतब्बानि । कस्माति आह “तेसुही”ति आदि । तेपि इध न गहेतब्बा सियुं । न पन न गहेतब्बा । कस्मा, वेदनाय च सयं भेदवन्तत्ता, दिट्ठिसङ्खारानञ्च विकप्पसम्भावाति अधिप्पायो ।

२४. “सोमनस्सस्सकारण”न्ति सोमनस्सुप्पत्तिया कारणं । सोमनस्सुप्पत्तिया कारणे वृत्ते तं सहगत चित्तुप्पत्तियापिकारणं सिद्धं होतीति कत्वा तमेव वृत्तन्ति ददुब्बं । तेनाह “सोमनस्सप्पटिसन्धिकोही”ति आदि । हीनेन वा... पे... आरम्मणेन समायोगो, तेन समायुत्तस्सापि चित्तं उपपज्जमानन्ति आदिना वत्तब्बं । तथा व्यसनमुत्तियपि । उपेक्खाकारणे “व्यसनमुत्ती”ति इदं दोमनस्सप्पसङ्गपरिहारवचनं । अज्झासयोवुच्चति अज्झावुत्तं गेहं । दिट्ठिसङ्खातो अज्झासयोयस्साति दिट्ठज्झासयो । तस्स भावो दिट्ठज्झासयता । “अयोनि सो उम्मुज्जन”न्ति अनुपायतो आभुज्जं, मनसिकरणं । “चिन्ता पसुतवसेना”ति गम्भीरेसु धम्मसे चिन्तापसवनवसेन, वीमंसा वड्ढनवसेन । “दिट्ठकारणमेवा”ति दिट्ठ कारणप्पटिरूपकमेव । तेनाह “सारतोसच्चतो उम्मुज्जन”न्ति । “तब्बिपरीतेना”ति ततो विपरीतेन । अदिट्ठज्झासयता, दिट्ठिविपन्नपुग्गलपरिवज्जनता, सद्धम्मसवनता, सम्मावितक्कबहुलता, योनि सो उम्मुज्जनञ्च दिट्ठिविपयोगकारणन्ति

वत्तब्बं ।

“इमेसं पन चित्तानं उप्पत्तिविधानं विसुद्धिमग्गे गहेतब्बं”न्ति विसुद्धि मग्गेखन्ध निद्देसतो गहेतब्बं । वुत्तज्झितत्थ । यदा हिनत्थिकामेसु आदीनवोतिआदिनानयेन मिच्छादिट्ठिं पुरेक्खित्वा हट्ठतुट्ठो कामेवा परिभुज्जति, दिट्ठमङ्गलादीनि वा सारतोपच्चेति सभाव तिकखेन अनुस्साहितेनचित्तेन । तदा पथमं अकुसल चित्तं उप्पज्जति । यदा मन्देन समुस्साहितेन चित्तेन, तदादुतीयं । यदा मिच्छा दिट्ठिं अपुरेक्खित्वा केवलं हट्ठतुट्ठो मेथुनं वा सेवति, पर सम्पत्तिं वा अभिज्झायति, परभण्डं वा हरति सभावतिकखेनेव अनुस्साहितेन चित्तेन । तदा ततीयं । यदा मन्देन समुस्साहितेनचित्तेन, तदा चतुत्थं । यदा पन कामानं वा असम्पत्तिं आगम्म अज्जेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावेन चतूसुपि विकप्पेसु सोमनस्सरहिताहोन्ति, तदासेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उप्पज्जन्तीति ।

लोभमूलचित्तवण्णना निड्ढिता ।

२५. दोसमूलचित्ते । “विरूप”न्ति दुट्ठं, लुट्ठं । दुम्मनस्स भावोति वुत्ते कायिकदुक्खवेदनायपि पसङ्गो सियाति वुत्तं “मानसिक...पे०... नाम”न्ति । पटिहज्जति बाधति । “सन्तत्ते”ति सन्तापिते ।

२६. “भेदकरो”ति अज्जमज्जविसेसकरो । “भेदकरान होन्ती”ति इमस्स चित्तस्स अज्जमज्जविसेसकरान होन्ति । दोमनस्सगहणं पसङ्गनिवत्तनत्थं गहितन्ति योजना । पसङ्गोति चनानप्पकारतो सज्जनं लग्गनं । कथं पसङ्गोति आह “यदाही”तिआदिं । “तुट्ठिं पवेदेन्ती”ति तुट्ठामयं इमेसं मरणेनातिआदि चिक्खन्ति । एवं सहगतप्पसङ्गं निवत्तेत्वा सम्पयुत्तप्पसङ्गं निवत्तेतुं “पटिघगहणंपी”तिआदि वुत्तं । तिरच्छानगतपाणवधे अपुज्जं नाम नत्थि । आदिकप्पतो पट्टाय मनुस्सानं यथाकाम परिभोगत्थाय लोकिस्सरियेनथावरट्टायिना निम्मितत्ताति अधिप्पायो । “विस्सट्ठा”ति अनासङ्का । “अज्जेवा”ति अज्जे वा जने । विमति एव वेमतिकं । वेमतिकं जातं येसं ते वेमतिकजाता । पुरिमचित्तस्सलोभसहगतभावो इमानिअट्ठपि लोभसहगतचित्तानिनामाति इमिना चूळनिगमने नेव सिद्धोवियाति योजना । चूळनिगमनेन पटिघसम्पयुत्त भावेसिद्धे दोमनस्ससहगतभावोपि तेनसिद्धो येवाति कत्वा “तेसं गहणं”ति वुत्तं । “तेसं”न्ति दोनस्सपटिघानं । इमस्मिं चित्ते इस्सामच्छरियकुक्कुच्चानिचथिनमिद्धानि च अनियतयोगीनि च होन्ति येवापनकानि च । तेनाह “पुरिमचित्ते”तिआदिं । दोमनस्सं इमस्मिं चित्ते अत्थि, अज्जचित्तेसु नत्थि, तस्मा असाधारण धम्मो नाम । अनज्जसाधारण धम्मोतिपि वुच्चति । “यथातं”ति तं निदस्सनं तदुदाहरणं यथा कतमन्ति अत्थो । “उपलक्खेती”ति सज्जापेति । आतपंतायतिरक्खतीति आतपत्तं । सेतच्छत्तं । लद्धं आतपत्तं येनाति लद्धातपत्तो । राजकुमारो । सो आतपत्तं लद्धोति वुत्ते सब्बं राजसम्पत्तिं लद्धोति विज्जायति । तस्मा इदं उपलक्खण वचनं जातन्ति दट्ठब्बं । “उभिन्न”न्ति द्विन्नं दोमनस्स पटिघानं । पुब्बे दोमनस्ससहगतन्ति वत्वा निगमने पटिघसम्पयुत्तचित्तानीति वुत्तत्ता “इमस्स...पे०... सिद्धितो”ति वुत्तं ।

२७. “अनिट्ठलोकधम्मही”ति अलाभो च, अयसोच, निन्दाच, दुक्खज्जाति चतूहि अनिट्ठलोकधम्मही । “तं कुतेत्थ लब्भा”ति अहं अलाभादीहि मासमागच्छीति पत्थेन्तस्सपि कुतोमेत्थलोकेतं पत्थना पूरणं सब्बकालं लब्भाति अत्थो । “लब्भा”ति च कम्मत्थदीपकं पाटिपदिकपदं । इमेसं उप्पत्तिविधानं विसुद्धिमग्गे सङ्खेपतोव वुत्तं तस्स पाणाति पातादीसु तिकखमन्दप्पवत्तिकाले पवत्तिवेदितब्बाति ।

दोसमूलचित्तवण्णना निड्ढिता ।

२८. मोहमूलचित्ते । “मूलन्तरविरहेना”ति अज्जमूलविरहेन । संसप्पतीति संसप्पमाना । एवं नु खो, अज्जथानु खोति एवं द्विधा एरयति कम्पतीति अत्थो । विक्खिपतीति विक्खिपमानं । “नियमनत्थ”न्ति इदं विचिकिच्छासम्पयुत्तं नामाति नियमनत्थं । इदञ्चि पटिघसम्पयुत्तं विय निगमनेन सिद्धं न होति । “इध लद्धोकासं हुत्वा”ति मूलन्तर विरहत्ता एव इधलद्धोकासं हुत्वा । पकति सभावभूतं, इति तस्मा नत्थीति योजना । “अनोसक्कमान”न्ति पच्छतो अनिवत्तमानं । “असंसीदमान”न्ति हेटुतो अपतमानं । उभयेन अब्बोच्छिन्नन्ति वुत्तं होति । “अतिसम्मुळ्हाताया”ति मूलन्तर विरहेन मोहेन अतिसम्मुळ्हाताय । “अतिचञ्चलताया”ति संसप्पमानविक्खिपमानेहिविचिकिच्छुद्धच्चेहि अतिचञ्चलताय । “सब्बत्थपी”ति सब्बेसुपि आरम्माणेसु । अट्टकथायं सङ्खार भेदेन अविज्जाय दुविधभावोव वुत्तो । कथं वुत्तो । अविज्जा अप्पटिपत्ति मिच्छा पटिपत्तितो दुविधा तथा ससङ्खा रासङ्खारतोति वुत्तो । “तिविधभावोवा”ति इमस्मिं चित्तेसङ्खारविमुत्ताय अविज्जाय सद्धिं तिविधभावोव । इमेसं द्विन्नं चित्तानं उप्पत्तिविधानं विसुद्धिमग्गेसङ्खेपतोववुत्तं तस्स असन्निट्ठानविक्खेपकालेपवत्ति वेदितब्बाति ।

२९. “सब्बथापी”ति निपातसमुदायो वा होतु अज्जमज्जवेवचनो वा, विसुं निपातोवाति एवं सब्बप्पकारतोपि । अकुसलपदे अकारो विरुद्धत्थो । यथा अमित्तो, असुरो, तिदस्सेतुं “अकुसलानी”ति आदिमाह । “पटिविरुद्धभावो”ति मोहादीहि अकुसलेहि विरुद्धभावो । भावनंनारहन्तीति “अभावनारहा” । कथं पन भावनंनारहन्तीति आह “पुनप्पुन”न्ति आदिं । “नियामं ओक्कमन्तापी”ति पञ्चानन्तरिय कम्मभावेन नियतमिच्छादिट्ठिभावेन च नियामं ओक्कमन्तापि । अपायं भजन्तीति अपायभागिनो । कम्मकारका । तेसं भावो । ताय । “वट्टसोतनियते”ति संसारवट्ट सोतस्मिं नियते । “थिरतरपत्ता”ति समाधिवसेन थिरतरभावं पत्ता । इदानि तमेवत्थं पकारन्तरेन विभावेतुं “अपिचा”ति आदिमाह । “सियु”न्ति पदं धातुपच्चयेहि सिद्धं निष्फन्नपदं नाम नहोति । कस्मा, इधपरिकप्पत्थस्स असम्भवतो । निपातपदं होति । कस्मा, अनेकत्थता सम्भवतो । इध पन भवन्ति सद्देन समानत्थो । तेनाह “निपातपदं इध दट्टब्ब”न्ति ।

अकुसलवण्णना ।

३०. अहेतुकचित्ते । “सब्बनिहीन”न्ति सब्बचित्तेहि हीनं । पुन “सब्बनिहीन”न्ति सब्बाहेतुकेहि हीनं । “त”न्ति अकुसल विपाकं ।

३१. सुत्तपाळियं, “कट्टु”न्ति सुखदारुं । “सकलिक”न्ति छिन्दितफालितं कट्टुखण्डकं । “थुस”न्ति वीहिसुङ्कं । “सङ्खार”न्ति कचवरं । चक्खुञ्चरूपे च पटिच्च यंविज्जाणं उप्पज्जति । तं चक्खुविज्जाणन्त्वेव वुच्चतीति आदिना योजेतब्बं । तत्थ “रूपे”ति रूपारम्माणान । “सद्दे”ति आदीसुपि एसनयो । एत्थ च विज्जाणानि एकवत्थु निस्सितानि होन्ति । तस्मा वत्थु द्वारेसु एकवचनं वुत्तं । आरम्माणानि पन एकविज्जाणेनापि बहूनि गहितानि । तस्मा आरम्माणेसु बहुवचनं । “दुक्खयती”ति दुक्खं करोति । नामधातु पदज्हेतं । यथा अत्तानं सुखेति वीणेतीति सद्दविदू । धातुपाठेसु पन सुखदुक्खतक्किरियायंति वुत्तं । तक्किरियाति च सुखकिरिया दुक्ख किरियाति अत्थो । सातकिरिया अस्सातकिरियाति वुत्तं होति । च सद्दो ओकासत्थोति कत्वा “दुक्करं ओकासदान”न्ति वुत्तं ।

३२. “चक्खुस्स असम्भिन्नता”ति चक्खुपसादरूपस्स अभिन्नता । तस्मिञ्चि भिन्नेसति अन्धस्स चक्खुस्स रूपानिनुपट्टहन्तीति । “सोतस्स असम्भिन्नता”ति आदीसुपि एसनयो । “आलोकसन्निस्सयप्पटिलाभो”ति चक्खु च आलोकेसति किच्चकारी होति । असति नहोति । तथा रूपञ्च । तस्मा आलोको तेसं विसयविसयीभावूपगमने सन्निस्सयो

होति । तस्स आलोकसन्निस्सयस्स पटिलाभो । एसनयो आकाससन्निस्सयादीसु । इमेसं अङ्गानं युत्ति दीपना उपरिरूपसङ्गहे आगमिस्सति । “अट्ठकथाय”न्ति अट्ठसालिनियं । तत्थ “तस्मिं पन आपातं आगच्छन्तेपि आलोकसन्निस्सये असति चक्खुविज्जाणं नुप्पज्जती”ति वचनं असम्भावेन्तो “तं विना आलोकेना”तिआदिमाह । “अभावदस्सन पर”न्ति अभावदस्सनप्पधानं ।

३३. विपाकवचनत्थे । विपच्चतीति विपाकं । विपच्चतीति च विपक्कभावं आपज्जति । पुब्बे कतकम्मं इदानि निब्बत्तिं पापुणातीति वुत्तं होति । इदानि तदत्थं पाकटं करोन्तो “अयञ्च अत्थो”तिआदिमाह । अट्ठकथायं आयूहन समङ्गितापि आगता । इध पनसा चेतना समङ्गिताय सङ्गहिताति कत्वा “चतस्सो समङ्गिथा”ति वुत्तं । समङ्गिताति च सम्पन्नता । “तं तं कम्मायूहन काले”ति पाणाति पातादिकस्स तब्बिरमणादिकस्स च तस्स तस्स दुच्चरितसुचरितकम्मस्स आयूहनकाले । समुच्चिननकालेति अत्थो । “सब्बसो अभावं पत्वान निरुज्झती”ति यथा अब्बाकत धम्मनिरुज्झमाना सब्बसो अभावं पत्वा निरुज्झन्ति । तथा ननिरुज्झन्तीति अधिप्पायो । “सब्बाकार परिपूर”न्ति पाणातिपातं करोन्तस्स कम्मनु रूपाबहूकाय वचीमनो विकारा सन्दिस्सन्ति । एसनयो अदिन्नादानादीसु । एवरूपेहि सब्बेहि आकार विकारेहि परिपूरं । “निदहित्वा वा”ति सण्ठपेत्वा एव । “यंसन्धाया”ति यंकिरियाविसेसनिधानं सन्धाय ।

गाथायं । “सज्जू”ति इमस्मिं दिवसे । “खीरं वमुच्चती”ति यथा खीरं नाम इमस्मिं दिवसे मुच्चति । पकतिं जहति । विपरिणामं गच्छति । न तथा पापं कतं कम्मन्ति योजना । कथं पन होतीति आह “दहन्तं बालमन्वेती”ति । “भस्माछन्नोवपावको”ति छारिका छन्नोविय अग्नि । “सो पना”ति किरिया विसेसो पन । “विसुं एको परमत्थ धम्मोतिपि सङ्ख्यं न गच्छती”ति विसुं सम्पयुत्त धम्म भावेन सङ्ख्यं न गच्छतीति अधिप्पायो । सो हि कम्मपच्चयधम्मत्ता परमत्थ धम्मो न होतीति न वत्तब्बो । तेनाह “अनुसयधातुयो विया”ति । “सो”ति किरियाविसेसो । “त”न्ति कम्मं वा, कम्मनिमित्तं वा, गतिनिमित्तं वा । “तदा ओकासं लभती”ति विपच्चनत्थाय ओकासं लभति । ओकासं लभित्वा पच्चुपट्ठातीति अधिप्पायो । “तत्था”ति तासु च तूसुसमङ्गितासु । “इती”ति लद्धगुणवचनं । “एवञ्च कत्वा”तिआदि पुन लद्धगुणवचनं । “पाळिय”न्ति धम्मसङ्गणि पाळियं । “कम्मसन्तानतो”ति अरूपसन्तानं एव वुच्चति । “ये पना”ति गन्थकारा पन । “तेस”न्ति गन्थकारानं । आपज्जतीति सम्बन्धो । तेसं वादेति वा योजेतब्बं । यञ्चउपमं दस्सेन्तीति योजना । “तत्था”ति तस्मिं वचने । न च न लभन्तीति योजना । “तदा”ति तस्मिं परिणतकाले । “नाळ”न्ति पुप्फफलानं दण्डकं ।

३४. “सम्भवो”ति पसङ्गकारणं । अभिविसेसेन चरणं पवत्तनं अभिचारो । विसेस वुत्ति । न अभिचारो ब्यभिचारो । सामञ्ज वुत्ति । पक्खन्तरेन साधारणताति वुत्तं होति । पक्खन्तरेन साधारणता नामपक्खन्तरस्स नानप्पकारतो सज्जनमेव लग्गनमेवाति वुत्तं ब्यभिचारस्साति पसङ्गस्स इच्चेवत्थोति । एत्थचातिआदिना सम्भवव्यभिचारानं अभावमेव वदति । अकुसलहेतूहि च सहेतुकता सम्भवो नत्थीति सम्बन्धो । “तेस”न्ति अकुसलविपाकानं । “अव्यभिचारोयेवा”ति ब्यभिचाररहितोयेव ।

३५. “पञ्चद्वारे उप्पन्न”न्ति पञ्चद्वारविकारं पटिच्च उप्पन्नत्ता वुत्तं । तेनाह “तज्ही”तिआदिं । एसनयो मनोद्वारावज्जनेपि ।

यदि हि अयमत्थोसिया, एवञ्चसति, अयमत्थो आपज्जतीति सम्बन्धो । “तेस”न्ति वीथिचित्तानं । उप्पादसद्धानियतपुल्लिङ्गोति कत्वा “टीकासु पन...पे... निद्दिट्ठं” सियाति वुत्तं । “वुत्तनयेना”ति सम्पयुत्तहेतुविरहतोति वुत्तनयेन । विपच्चन किच्चं नाम विपाकानं किच्चं । विपाकुप्पादनकिच्चं नाम कुसलाकुसलानं किच्चं । “तं तं

किरियामत्तभूतानी’ति आवज्जन किरिया हसनकिरियामत्तभूतानि । पटिसन्धिभवङ्गचुतिचित्तानि नाम केवलं कम्मवेगुक्खित्तभावेनसन्तानेपतितमत्तत्ता दुब्बल किच्चानि होन्ति । पञ्च विज्जाणानि च असारानं अबलानं पसादवत्थूनं निस्साय उप्पन्नत्ता दुब्बलवत्थुकानि होन्ति । सम्पटिच्छनादीनि च पञ्चविज्जाणानुबन्ध मत्तत्ता दुब्बल किच्चट्टानानि होन्ति । तस्मा तानि सब्बानि अत्तनो उस्साहेनविना केवलं विपच्चनमत्तेन पवत्तन्ति । “विपाकसन्तानतो”ति पञ्चद्वारावज्जनञ्च मनोद्वारावज्जनञ्च भवङ्गविपाकसन्तानतो लद्धपच्चयं होति । वोटुब्बनं पञ्चविज्जाणादि विपाकसन्तानतो लद्धपच्चयं । “इतरानि पना”ति हसितुप्पादचित्त महाकिरियचित्तादीनि । “निरनुसयसन्ताने”ति अनुसयरहिते खीणासवसन्ताने । “उस्साहरहितानि एवा”ति यथा रुक्खानं वातपुष्फानि नाम अत्थि । तानि फलुप्पादकसिनेहरहितत्ता फलानि न उप्पादेन्ति । तथा तानि च विपाकुप्पादकतण्हासिनेहरहितत्ता उस्साहव्यापार रहितानि एव ।

३६. वेदनाविचारणायं । “पिचुपिण्डकानं विया”ति द्विन्नं कप्पासपिचुपिण्डकानं अज्जमज्जसङ्घट्टनं विय उपादारूपानञ्च अज्जमज्जसङ्घट्टनं दुब्बलमेवाति योजना । “तेसं आरम्मणभूतान”न्ति तिण्णं महाभूतानं । “कायनिस्सयभूतेसू”ति कायनिस्सयमहाभूतेसु । “तेही”ति पञ्चविज्जाणेहि । “पुरिमचित्तेना”ति सम्पटिच्छनचित्ततो । “त”न्ति अकुसलविपाकसन्तीरणं । पटिधेन विना नप्पवत्तति । कस्मा नप्पवत्ततीति आह “एकन्ताकुसलभूतेना”तिआदिं । “अब्बाकतेसु असम्भवतो”ति अब्बाकत चित्तेसु युज्जितुं असम्भवतो । कम्मानुभावतो च मुञ्चित्वा यथापुरिमं विपाकसन्तानं कम्मानुभावेन पवत्तं होति । तथा अप्पवत्तित्वाति अधिप्पायो । “केनची”ति केनचि चित्तेन । “विसदिसचित्तसन्तान परावट्टनवसेना”ति पुरिमेनविपाक चित्त सन्तानेन विसदिसं कुसलादि जवन चित्तसन्तानं परतो आवट्टा पन वसेन । तथाहिदं चित्तद्वयं पाळियं आवट्टना, अन्वावट्टना, आभोगो, समन्नाहारोति निद्विट्ठं । “सब्बत्थापी”ति इट्ठारम्मणेपि अनिट्ठारम्मणेपि । “अत्तनो पच्छा पवत्तस्स चित्तस्स वसेना”ति अत्तनो पच्छा पवत्तं चित्तं पटिच्च न वत्तब्बोति अधिप्पायो । “अत्तनो पच्चयेहि एव सो सक्का वत्तु”न्ति अत्तनो पच्चयेसु बलवन्तेसु सति, बलवा होति । दुब्बलेसु सति, दुब्बलो होतीति सक्कावत्तुन्ति अधिप्पायो । “विसदिस चित्तसन्तान”न्ति वोटुब्बनकिरियचित्तसन्तानं ।

३७. सङ्खार विचारणायं “विपाकुद्भारे”ति अट्टसालिनिनयं विपाकुद्भार कथायं । “उभयकम्मेनपी”ति ससङ्खारिक कम्मेनपि, असङ्खारिक कम्मेनपि । “थेरेना”ति महादत्तथेरेन । “तदुभयभावाभावो”ति ससङ्खारिक असङ्खारिकभावानं अभावो । “तानिपि हि अपरिब्यत्तकिच्चानियेवा”ति एत्थ आवज्जन द्वयं जवनानं पुरेचारिक किच्चत्ता अपरिब्यत्तकिच्चं होतु । हसितुप्पादचित्तं पन जवनकिच्चत्ता कथं अपरिब्यत्तकिच्चं भवेय्याति । तम्पि सब्बज्जुतज्जाणादीनं अनुचारिकमत्तत्ता अपरिब्यत्तकिच्चं नाम होतीति । “अट्टमहाविपाकेसु विय वत्तब्बो”ति महाविपाकानं ससङ्खारिका सङ्खारिकभावो पुरिमभवे मरणासन्नकाले आरम्मणानं पयोगेन सह वा विना वा उपट्टानं पटिच्च वुत्तो, तथा वत्तब्बोति अधिप्पायो ।

३८. “दुब्बल कम्मनिब्बत्तेसू”ति पटिसन्धि भवङ्ग चुतिकिच्चानि सन्धाय वुत्तं । “दुब्बलवत्थु किच्चट्टानेसू”ति चक्खादिवत्थुकेसु आवज्जनादि दुब्बलकिच्च दुब्बलट्टानिकेसु । “तत्था”तिआदिना तदत्थं विवरति । तत्थ “विक्खेपयुत्त”न्ति विक्खेपकिच्चेन उद्धच्चेनयुत्तं हुत्वा । “कप्पट्टितिकं” नाम सङ्गभेदकम्मं । छसुवत्थु रूपेसु हृदयवत्थुमेव सुवण्णरजतं विय सारवत्थु होति । इतरानि फलिकानिविय पसादमत्तत्ता असारानि होन्तीति वुत्तं “चक्खादीसु दुब्बलवत्थूसू”ति । दस्सनादीनि च किच्चानि जवन किच्चस्स पुरेचरत्ता खुद्दकिच्चानि होन्ति । तेनाह “दस्सनादीसू”तिआदिं ।

३९. इध दीपनियं इच्चेवन्ति पदं अट्टारसातिपदस्सविसेसनन्ति कत्वा “सब्बथापीति पदस्स...पे०... वेदितब्बो”ति वुत्तं । विभावनियं पन तं सब्बथापीति पदस्स विसेसनन्ति कत्वा “सब्बथा पीतिकुसलाकुसलविपाककिरियाभेदेना”ति वुत्तं ।

अहेतुकचित्तवण्णना निड्ढिता ।

४०. सोभणचित्तेसु । अवुत्तापि सिद्धा होति । यथा अट्टचित्तानि लोकुत्तरानीति च वुत्ते अवुत्तेपिसिज्झन्ति सेसचित्तानि लोकियानीति च सउत्तरानीति चाति अधिप्पायो । “अत्तसमङ्गीनो”ति अत्तना पापकम्मेन समन्नागते । “अनिच्छन्ते येवा”ति सचेपि अवीचिनिमित्तस्सादवत्थु विय केचि इच्छन्तु । अजानन्तानं पन इच्छा अप्पमाणन्ति अधिप्पायो । “सोभग्ग पत्तिया”ति एत्थ सुभग्गस्स भावो सोभग्गन्ति विग्गहो । सुभग्गस्साति च सुसिरिकस्स ।

४१. “याथावतो”ति यथा सभावतो । एत्थ सिया जानातीति जाणन्ति वुत्तं, किं सब्बं जाणं याथावतो जानातीति । किञ्चेत्थ । यदि सब्बं जाणं याथावतो जानाति । एवं सति, जाणेन चिन्तेन्तानं अजाननं नाम नत्थि, विरज्जनं नाम नत्थीति आपज्जति । अथ सब्बं जाणं याथावतो न जानाति, कत्थचि जानाति, कत्थचि न जानाति । एवञ्चसति, यत्थ जानाति, तत्थेव तं जाणं होति । यत्थ न जानाति, तत्थ तं जाणमेव न होतीति आपज्जतीति । वुच्चते । जाणेन चिन्तेस्सामीति चिन्तेन्तानंपि यत्थ यत्थ याथावतो जाननं न होति, तत्थ तत्थ जाण विप्पयुत्त चित्तं होति । जाणप्पटि रूपका च धम्मा अत्थि चित्तञ्च वितक्को च, विचारो च, दिट्ठि च । एतेहि चिन्तेन्तापि अहं जाणेन चिन्तेमीति मज्जन्ति । “देय्य धम्मपटिग्गाहक सम्पत्ती”ति देय्यधम्म वत्थु सम्पत्ति, पटिग्गाहक पुग्गल सम्पत्ति । “अब्बापज्जलोकूपपत्तिता”ति एत्थ अब्बापज्जलोको नाम कायिकदुक्ख चेतसिक दुक्ख रहितो उपरिदेवलोको वा ब्रह्मलोको वा । उपपज्जनं उपपत्ति । पटिसन्धिवसेन उपगमनन्ति अत्थो । अब्बापज्जलोकं उपपत्ति यस्स सो अब्बापज्ज लोकूपपत्ति । तस्स भावोति विग्गहो । “किलेस दूरता”ति समापत्ति बलेन वा, अज्जतरप्पटिपत्तिया वा, विक्खम्भित किलेसता वा, अरियमग्गेन समुच्छिन्न किलेसता वा ।

तेसं उप्पत्ति विधानं विसुद्धि मग्गे खन्धनिद्वेसे एवं वुत्तं । यदाहि देय्यधम्म पटिग्गाहकादि सम्पत्तिं अज्जं वा सोमनस्सहेतुं आगम्म हट्ठतुट्ठो अत्थिदिन्नन्तिआदिनयप्पवत्तं सम्मादिट्ठिं पुरेक्खित्वा असंसीदन्तो अनुस्साहितोपरेहि दानादीनि पुज्जानि करोति, तदास्स सोमनस्ससहगतं जाण सम्पयुत्तं चित्तं असङ्खारं होति । यदा पन वुत्तनयेन हट्ठतुट्ठो सम्मादिट्ठिं पुरेक्खित्वा अमुत्त चा गतादिवसेन संसीदमानो वा परेहि वा उस्साहितो करोति, तदास्स तदेव चित्तं ससङ्खारं होति । इमस्मिज्हि अत्थे सङ्खारोति एतं अत्तनो वा परेसं वा वसेन पवत्तस्स पुब्बप्पयोगस्साधिवचनं । यदा पन जाति जनस्स पटिपत्ति दस्सनेन जातपरिचयाबालदारका भिक्खू दिस्वा सोमनस्स जातासहसा किञ्चि देव हत्थगतं ददन्ति वा वन्दन्ति वा, तदा ततीयं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन देथवन्दथाति जातीहि उस्साहिता एवं पटिपज्जन्ति, तदा चतुत्थं चित्तं उप्पज्जति । यदा पन देय्यधम्म पटिग्गाहकादीनं असम्पत्तिं अज्जेसं वा सोमनस्सहेतूनं अभावं आगम्म चतूसुपि विकप्पेसु सोमनस्सरहिता होन्ति । तदा सेसानि चत्तारि उपेक्खासहगतानि उप्पज्जन्तीति ।

४२. अट्टपीति एत्थ पिसद्वेन इमानि चित्तानि न केवलं अट्टेव होन्ति । अथ खो ततो बहूनिपि बहुतरानिपि होन्तीति इमं सम्पिण्डनत्थं दीपेतीति दस्सेतुं “तेना”तिआदिवुत्तं । दससु पुज्जकिरियावत्थूसु दिट्ठुजु कम्मं नाम जाण किच्चं । तं कथं जाण विप्पयुत्त चित्तेहि करोन्तीति । वुच्चते । जाण सम्पयुत्त चित्तेहि दिट्ठिं उजुं करोन्ता तेसं अन्तरन्तरा जाणसोते पतितवसेन जाणविप्पयुत्त चित्तेहिपि करोन्तियेव । सब्बेसत्ता कम्मस्सकातिआदिना, बुद्धो सोभग्गा, स्वाक्खातो सो धम्मो, सुप्पटिपन्नो सो सङ्गो, तिआदिना चाति दट्ठब्बं । तेनाह “इमानि अट्ट चित्तानी”तिआदिं । तत्थ दसपुज्जकिरियवत्थूनि नाम ‘दानं, सीलं,

भावना, अपचायनं, वेय्यावच्चं, पत्तिदानं, पत्तानुमोदनं, धम्मस्सवना, धम्मदेसना, दिट्ठुजु कम्मं, । तेहि गुणितानि वड्ढितानि । तानि च अट्ठसु आरम्माणेषु उप्पज्जन्ति । तीणि च कम्मानि करोन्ता ते हेव अट्ठहि करोन्ति । तानियेव च सब्बानि अत्थि हीनानि, अत्थि मज्झिमानि, अत्थि पणीतानि । तस्मा पुन अनुक्कमेन आरम्माणादीहि वड्ढनं करोति । तत्थ “तानि ठपेतब्बानी”ति सम्बन्धो । “सुद्धिकानी”ति अधिपतीहि अमिस्सितानि । “इति कत्वा”ति इति मनसि करित्वा । तथा जाणविप्पयुत्तानि द्वेसहस्सानि सतं सट्ठि च होन्तीति योजना । “वीमंसावज्जितेही”ति वीमंसाधिपति वज्जितेहि । “तथागुणितानी”ति सब्बानि पुज्जकिरियादीहि समं गुणितानि । “कोसल्लेना”ति कोसल्लसङ्घातेन । “नानावज्जनवीथिय”न्ति जाणविप्पयुत्त वीथीहि विसुं भूताय आवज्जनाय युत्त वीथियं । “तेनेवा”ति वीमंसाधिपतिभूतेन तेनेव उपनिस्सयज्जाणेन । एवं सन्तेपि न सक्काभिवितुन्ति सम्बन्धो ।

४३. वचनत्थे “रुज्जनट्टेना”ति तुदनट्टेन । “अहितट्टेना”ति हितविरुद्धट्टेन । “अनिपुणट्टेना”ति असण्हा सुखुमट्टेन । “अनिट्ठविपाकट्टेना”ति अनिट्ठं विपाकं एतेसन्ति अनिट्ठ विपाकानि । तेसं भावो अनिट्ठ विपाकट्ठो । तेन अनिट्ठ विपाकट्टेन । “तप्पटि पक्खत्ता”ति रागादीहि पटिपक्खत्ता । एवं परियायत्थ सङ्घातं अभिधानत्थं दस्सेत्वा इदानि अट्ठकथासु आगतं वचनत्थं दस्सेति कुच्छितेति आदिना । तत्थ “कुच्छिते”ति जेगुच्छितब्बे, निन्दि तब्बे वा । चालेन्ति तदङ्गप्पहानवसेन, कम्पेन्ति विक्खम्भनप्पहानवसेन, विद्धंसेन्ति समुच्छेदप्पहानवसेन । “तनुकरणट्टेना”ति सल्लिखनट्टेन । “अन्तकरणट्टेना”ति परियोसानकरणट्टेन । “अपि चा”ति आदि दीपनीनयदस्सनं । “कोसल्ल सम्भूतट्टेना”ति महाअट्ठकथानयो । तत्थ, कुसलस्स पण्डितस्स भावो एकासल्लं । जाणं । तेन सम्भूतं सज्जातं कोसल्ल सम्भूतं तिविग्गहो ।

४४. “बलवक्कमेना”ति तिहेतु कुक्कट्टु कम्मेन । “दुब्बल कम्मेना”ति तिहेतुकोमकेन वा द्विहेतुक कुसल कम्मेन वा । “केहिचि आचरियेही”ति मोरवापि वासी महादत्तत्थेरं सन्धाय वुत्तं । “सङ्गहकारेना”ति भदन्त बुद्धघोसत्थेरेन । “सन्निहित पच्चयवसेना”ति आसन्ने सण्ठितपच्चय वसेन । पच्चुप्पन्न पच्चयवसेनेवाति वुत्तं होति । उपट्ठितानि कम्मादीनि आरम्माणानि । पवत्तानि महाविपाकानि । “अविपाक सभावतो”ति अविपच्चनसभावतो । अविपाकुप्पादनसभावतोति वुत्तं होति । “अट्ठकथाय”न्ति धम्मसङ्गणिट्ठकथायं । “इधा”ति महाविपाकचित्ते । “तथा अप्पवत्तिया चा”ति दानादिवसेन अप्पवत्तितो च ।

४५. महाकिरियचित्ते । “उपरी”ति वीथिसङ्गहे तदा रम्माण नियमे । “सयमेवा”ति अनुरुद्धत्थेरेनेव । “वक्खती”ति वुच्चिस्सति । “यथारह”न्ति खीणासवसन्ताने उप्पन्नानं महाकिरियानं अरहानुरूपं । भूतकथन विसेसनं तेन निवत्तेतब्बस्स अत्थस्स अभावाति अधिप्पायो । “तं”ति सहेतुकगगहणं । “व्यवच्छेदकविसेसन”न्ति अहेतुक विपाककिरिय चित्तानञ्च सत्त्वावातप्पसङ्गस्स अवच्छेदकं विसेसनं । “यथा सक्खर कथलिकंपि मच्छगुम्बंपि तिट्ठन्तंपि चरन्तंपि पस्सती”ति वचने सक्खर कथलिकं तिट्ठन्तं, मच्छगुम्बं तिट्ठन्तंपि चरन्तंपि पस्सतीति एवं यथा लाभ योजना होति । तथा इध पीति ।

४६. “यदिद”न्ति या अयं दीपन समत्थता, “इदं सामत्थिय”न्ति योजना । अयं समत्थ भावोति अत्थो । भेदवचने चोदनायाति सम्बन्धो । रचनागाथायं । “एतानी”ति सोभण कामावचर चित्तानि । “पुज्ज पाप क्रियाभेदा”ति पुज्ज पाप क्रियभेदेन ।

४७. कतमे धम्मा कामावचरा । हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं करित्वा उपरितो परनिम्मित वसवत्तिदेवे अन्तो करित्वाति एवं पाळियं निदिट्ठता इधकामसद्देन सहोकासाकामभूमि वुच्चतीति आह “कामे कामभूमिय”न्ति । परियापन्नाति पाठसेसो । “क्रिया चा”ति एत्थ च सद्दो पन सद्दत्थो । इति सद्दो इच्चेवं सद्दत्थो । एतेन पटिसिद्धाति सम्बन्धो ।

“इधा”ति इमस्मिं चित्तसङ्गहे । “तस्सा”ति सब्बथासदस्स । भवो नाम इन्द्रिय बद्धसन्तानगतो धम्म समूहो वुच्चति । इध पन कामावचरा धम्माति पदे कामसदो । सो च पथवि पब्बतादीहि सद्धिं सब्बं कामभूमिं वदतीति वुत्तं “भूमिपरियायो चा”तिआदि । “इन्द्रियानिन्द्रियबद्ध धम्म समूहो”ति इन्द्रियबद्ध धम्म समूहो सत्तसन्तानागतो, अनिन्द्रियबद्ध धम्म समूहो पथवि पब्बतादि गतो । तत्थ जीवितिन्द्रियेन अनाबद्धो अनायत्तो अनिन्द्रियबद्धोति ।

इतिकामचित्तसङ्गहदीपनियाअनुदीपना निड्डिता ।

४८. रूपावचरचित्ते । “समुदितेना”ति पञ्चङ्ग समुदितेन । पञ्चन्नं अङ्गानं एकतो सामग्गिभूतेनाति अत्थो । पञ्चन्नञ्चि एकतो सामग्गियं सतियेव अप्पना होति, नो असति । सामग्गियन्ति च सुद्धु बलवताय समग्गभावेति अत्थो । “पटिपज्जितब्बत्ता”ति पत्तब्बत्ता । ज्ञानं दुविधं आरम्मणूपनिज्झानञ्च लक्खणू पनिज्झानञ्चाति आह “कसिणादिकस्सा”तिआदिं । इध पन आरम्मणूपनिज्झानं अधिप्पेतं । उपनिज्झानन्ति च कसिण निमित्तादिकं आरम्मणं चेतसा उपगन्त्वानिज्झानं ओलोकनं । ज्ञानसदस्सज्ञापनत्थोपि सम्भवतीति वुत्तं “पच्चनीक धम्मानञ्च ज्ञापनतो”ति । अग्गिना विय कट्ठानं किलेसानं दहन्तीति अत्थो । एकग्गता एव सातिस्सय युत्ता अप्पनापत्तकालेति अधिप्पायो । पुब्बभागे पन पथमज्झाने वितक्कस्स बलवभावो इच्छितब्बो । “साही”तिआदिना तदत्थं विवरति । साहि एकग्गताति च वुच्चतीति सम्बन्धो । एको अत्तासभावो अस्साति एकत्तं । एकत्तं आरम्मणमस्साति एकत्ता रम्मणा । एकग्गता । तस्स भावोति विग्गहो ।

अगसदो कोटि अत्थो । कोट्टासदोवा । “तथा पवत्तने”ति चित्तस्स एकग्गभावेन पवत्तियं । “आधिप्पच्चगुणयोगेना”ति अधिपतिभावगुणयोगेन । इन्द्रियपच्चयतागुणयोगेनाति वुत्तं होति । सायेव एकग्गता एकग्गता, समाधी,ति च वुच्चतीति सम्बन्धो । “समाधी”ति पदस्स-सं-आधी-ति-वा, समआधीति-वा, द्विधा पदच्छेदो । तत्थ संउपसग्गो सम्मासदत्थो । समसदो पन धम्मेन समेन रज्जं कारेतीतिआदीसु विय नामिकसदोति द्विधा विकप्पं दस्सेन्तो “सायेव चित्तं”न्तिआदिमाह । सायेव चित्तं-सम्मा च आधियतीति समाधि, सायेव चित्तं-समञ्च आधियतीति समाधीति द्विधा विकप्पो । तत्थ सम्मा चाति सुन्दरेन । आधियतीति आदहति । आदहनञ्च ठपनमेवाति वुत्तं “ठपेती”ति । समञ्चाति अविसमञ्च । “तत्थेवा”ति तस्मिं आरम्मणे एव । “लीनुद्धच्चाभावा पादनेना”ति लीनस्स च उद्धच्चस्स च अभावो लीनुद्धच्चाभावो । तस्स आपादनं आपज्जापनन्ति विग्गहो । विविधेन चित्तस्स संहरणं विसाहारो । न विसाहारो अविसाहारो । सायेव च निहिट्टा । इति एवं इमेसु द्वीसु अत्थेसु एकग्गता एव सातिस्सययुत्ताति योजेतब्बं । एवं पन सति, एकग्गता एव ज्ञानन्ति वत्तब्बा, न वितक्कादयोति चोदनं परिहरन्तो “वितक्कादयोपना”तिआदिमाह । अपिसदो सम्पिण्डनत्थो । पनसदो पक्खन्तरत्थो । तस्सा एकग्गताय । “सा तिस्सय”न्ति अतिस्सयेन सह । “ओसक्कितु”न्ति संसीदितुं । “नं”ति चित्तं । “संसप्पितु”न्ति एवं नु खो अज्जथानु खोति द्विधा चञ्चलितुं । “उक्कण्ठितु”न्ति अज्जाभिमुखी भवितुं । आरमितुन्ति वुत्तं होति । लद्धं सातं येनाति लद्धस्सातं । “सातं”ति सारत्तं । “उपबूहितं”ति भुसंवट्ठितं । “सन्त सभावत्ता”ति उपसन्त सभावत्ता । “तथा अनुग्गहिता”ति आरम्मणाभिमुखकरणादिवसेन अनुग्ग हिता । समाधिस्स कामच्छन्दनीवरणप्पटिपक्खत्ता “सयं...पे०... नीवारेत्वा”ति वुत्तं । “निच्चलंठत्वा”ति अप्पनाकिच्चमाह ।

एवं उपनिज्झानत्थं दस्सेत्वा ज्ञापनत्थं दस्सेन्तो “तेसु चा”तिआदिमाह । “तप्पच्चनीका”ति तेसं ज्ञानङ्ग धम्मानं पच्चनीका पटिपक्खा । “मनस्मिं पी”ति मनोद्वारेपि । पगेव कायवचीद्वारेसूति एवं सम्भावनत्थो चेत्य पिसदो । अपिसदोपि युज्जति । “ज्ञापिता नाम होन्ती”ति ज्ञानङ्ग धम्मग्गीहि दट्ठानाम होन्ति । “एवं सन्तेपि तेसं समुदाये एव ज्ञान वोहारो

सिद्धो”ति योजना । “धम्म सामगिपधान”न्ति ज्ञानद्वाने ज्ञानङ्ग धम्मनं मग्गद्वाने मग्गङ्ग धम्मनं बोधिद्वाने बोज्झङ्ग धम्मनं समग्गभावप्पधानं ।

एवं सङ्गहकारानं मतिया ज्ञानं वत्त्वा इदानीं अपरेसानं मतिया तं दस्सेतुं “अपरे”ति आदिमाह । अपरे पन वदन्तीति सम्बन्धो । तत्थ “यथा सकंकिच्चानी”ति सस्स इदं सकं । सस्साति अत्तनो । इदन्ति सन्तकं । यानियानि अत्तनो सन्तकानीति अत्थो । “इती”ति तस्मा । “पट्टाने ज्ञानपच्चयं पत्त्वा...पे०... साधेन्तियेव” । वुत्तहि तत्थ । ज्ञानपच्चयोति ज्ञानङ्गानि ज्ञानसम्पयुत्तकानं धम्मनं तं समुट्टानानञ्च रूपानं ज्ञानपच्चयेन पच्चयो । मग्गपच्चयोति मग्गङ्गानि मग्गसम्पयुत्तकानं धम्मनं तं समुट्टानानञ्च रूपानं मग्गपच्चयेन पच्चयोति । “पञ्चसमुदितादीनी”ति पञ्चसमूह दससमूहानि । “पथमज्झानादिभावस्सेवचा”ति पथमज्झानादि नामलाभस्सेवचाति अधिप्पायो । “ज्ञानभावस्सा”ति ज्ञाननामलाभस्स । “तथाविधकिच्चविसेसाभावा”ति तथाविधानं आरम्भणाभिनिरोपनादीनं किच्च विसेसानं अभावतो ।

४९. “एत्थ सिया”ति एतस्मिं ठाने पुच्छासिया । “अङ्ग भेदो”ति पथमज्झाने पञ्च अङ्गानि, दुतीयज्झाने चत्तारि अङ्गानीति आदिको अङ्गभेदो । “पुग्गलज्झासयेना”ति पुग्गलस्स इच्छाविसेसेन । इति अयं विसज्जना । “सो”ति सो पुग्गलो । “ही”ति वित्थार जोतको । वितक्को सहायो यस्साति वितक्कसहायो । “वितक्के निब्बिन्दती”ति ओळारिकोवतायं वितक्को, नीवरणानं आसन्ने ठितोति एवं वितक्के आदीनवं दिस्वा निब्बिन्दति । तस्स अज्झासयोति सम्बन्धो । वितक्कं विराजेति विगमेति अतिक्कमापेतीति वितक्कविरागो । वितक्कविरागो च सो भावना चाति समासो । “उत्तरुत्तरज्झानाधिगमने”ति उत्तरि उत्तरिज्ञानप्पटिलाभे । अज्झासय बलेन पादकज्झानसदिसं न होतीति सम्बन्धो । चेतोपणिधि इज्झतीति सम्बन्धो । “विसुद्धत्ता”ति सीलविसुद्धता ।

५०. सङ्खार भेदविचारणायं । “सङ्खार भेदो न वुत्तो”ति पथमज्झान कुसल चित्तं असङ्खारिकमेकं, ससङ्खारिकमेकन्ति आदिना न वुत्तोति अधिप्पायो । “सो”ति सङ्खार भेदो । “सिद्धत्ता”ति सङ्खार भेदस्स सिद्धत्ता । कथं सिद्धोति आह “तथाही”ति आदिं । सुखा पटिपदा येसं तानि सुखप्पटिपदानि । तेसं भावोति विग्गहो । “यो”ति योगीपुग्गलो । “आदितो”ति आदिमिहि । “विक्खम्भेन्तो”ति विमोचेन्तो वियोगं करोन्तो । दुक्खेन विक्खम्भेतीति सम्बन्धो । “कामादीनवदस्सनादिना”ति अङ्गारकासू पमाकामाबहुदुक्खाबहुपायासा, आदीनवो एत्थभिय्योति आदिना कामेसु आदीनवं दिस्वा । आदिसद्देन वितक्कादीसु आदीनवदस्सनं सङ्गहति । “तेनेवा”ति कामादीनवदस्सनादिना एव । एत्थ अभिज्जाभेदेन सङ्खार भेदो न वत्तब्बो, पटिपदा भेदेनेव वत्तब्बोति दस्सेतुं “खिप्पाभिज्जज्झानानंपी”ति आदि वुत्तं । तत्थ, अभिजाननं अभिज्जा । खिप्पासीघा अभिज्जा येसं तानि खिप्पाभिज्जानि । दन्धा असीघा अभिज्जा येसं तानि दन्धाभिज्जानि । ज्ञानानि । “यदि एव”न्ति एवं पटिपदा भेदेन सङ्खार भेदो यदि सियाति अत्थो । “वळज्जनकाले”ति समापत्ति समापज्जनकाले । पटिबन्धका नाम अन्तरायिका । “सन्निहितासन्निहितवसेना”ति आसन्ने सण्ठितासण्ठितवसेन । सुद्धं विपस्सनायानं येसं ते सुद्धविपस्सनायानिका । “सुद्धं”ति समथज्झानेन असम्मिस्सं । “सत्थेन हनित्वा”ति परे न सत्थेन हननतो छिन्दनतो । “सहसा”ति सीघतरेन । “मरन्तानं उप्पन्नं”ति मरणासन्नकाले उप्पन्नंति अधिप्पायो । अनागामिनो हि सुद्ध विपस्सनायानिकापि समाना समाधिस्मिं परिपूरकारिनो नाम होन्ति । इच्छन्ते सुसति किञ्चि निमित्तं आरब्धमनसिकार मत्तेनपि ज्ञानं इज्झति । तेनाह “तंपि मग्गसिद्धगतिक”न्ति । “रूपीब्रह्मलोके”ति इदं अट्टन्नं समापत्तीनपि तत्थ पाकतिकभावं सन्धाय वुत्तं । अरूपी ब्रह्मलोके पन एका एव समापत्ति पाकतिकासम्भवति । उपपत्तिसिद्धज्झानानं भवन्तरे सन्निहित पच्चयभेदेन सङ्खार भेदो वुत्तो, सो कथं पच्चेतब्बोति आह “एकस्मिं भवेपि...पे०... युत्तानि होन्ती”ति । एकस्मिं भवेसब्बप्पथमं लद्धकाले सङ्खार भेदस्स आसन्नत्ता वळज्जनकालेपि सो एव सङ्खार भेदो

सियाति आसङ्कासम्भवतो इदं वुत्तं । तेन भवन्तरे उपपत्ति सिद्धज्ज्ञानानं सन्निहित पच्चयभेदेन सङ्खारभेदे वत्तब्बमेव नत्थीति दस्सेति । इदानीं तानि मग्ग सिद्धज्ज्ञान उपपत्ति सिद्धज्ज्ञानानि सन्निहितपच्चयं अनपेक्खित्वा मग्गक्खण उपपत्तिक्खणेषु सिद्धकाले ज्ञानुपपत्ति पटिपदाय एव सब्बसो अभावं गहेत्वा अपरं विकप्पं दस्सेतुं “ज्ञानुपपत्ति पटिपदा रहितत्ता वा”तिआदि वुत्तं । एवं महग्गतज्ञानानं अट्ठकथावसेन सिद्धं सङ्खार भेदं वत्वा इदानीं पाळिवसेनापि सो सिद्धो येवाति दस्सेतुं “अपिचा”तिआदि आरद्धं । दुक्खप्पटिपदापुब्बकानं द्विन्नं दन्धाभिज्जखिप्पाभिज्जसमाधीनं । “एत्तावता”ति एतं परिमाणं अस्साति एत्तावं । एत्तावन्तेन । एत्थ सिया, कस्मा इध सङ्खारभेदो न वुत्तोतिआदिना वचनक्कमेन सिद्धो होतीति सम्बन्धो । सेसं सुविज्जेय्यं ।

५१. विभावेनिपाठे । परिकम्मं नाम पथवी, पथवी, आपो, आपो-तिआदिकं, रूपं अनिच्चं, रूपं दुक्खं, रूपं अनत्ता-तिआदिकज्जभावनापरिकम्मं अधिकारो नाम पुब्बभवेकतभावनाकम्मं । पुब्बभवेज्ञानमग्गफलानिपत्थेत्वा कतं दानसीलादि पुज्जकम्मज्ज । “इदं तावनयुज्जती”ति एत्थ तावसद्दो वत्तब्बन्तरापेक्खने निपातो । तेन अपरंपि वत्तब्बं अत्थीति दीपेति । पुब्बाभिसङ्खारो दुविधो पकति पुब्बाभिसङ्खारो, पयोगपुब्बाभिसङ्खारोति । तत्थ परिकम्म पुब्बाभिसङ्खारो पकति पुब्बाभिसङ्खारो नाम, अयं पकति पच्चयगणो एव । पुब्बे वुत्तो पुब्बप्पयोगो पयोगपुब्बाभिसङ्खारो नाम । सो एव इधाधिप्पेतोति दस्सेतुं “नही”तिआदिमाह । “अन्तमसो”ति अन्तिम परिच्छेदेन । “आलोपभिक्खा” नाम एका लोपभिक्खा । सो परिकम्मसङ्खातपुब्बाभिसङ्खारो । ज्ञानानि च सब्बानि उप्पन्नानि नाम नत्थीति सम्बन्धो । “इती”ति तस्मा । “सो”ति भावनाभिसङ्खारो । “तेसं”ति सब्बेसंपि ज्ञानानं । न हि लोकिज्जज्ञानानि नाम...पे०... अत्थि, इमेसं सत्तानं सब्बक्खेषुपि कप्पविनासकाले ज्ञानानि भावेत्वा ब्रह्मलोक परायनता सम्भावाति अधिप्पायो । “पुब्बे समथक्कम्मेसु कताधिकारस्सा”ति आसन्नभवेकताधिकारं सन्धाय वुत्तं । दूरभवे पन समथक्कम्मेसु अकताधिकारो नाम कोचि नत्थीति । “एवमेवा”ति एवं एव । विपाकज्ज्ञानेषु सङ्खार भेदस्स पुब्ब कम्मवसेन वत्तब्बत्ता “कुसल क्रियज्ज्ञानेसू”ति वुत्तं । “अथवातिआदिको पच्छिम विकप्पो नाम” अथवा पुब्बाभिसङ्खारेनेव उप्पज्जमानस्स नकदाचि असङ्खारिकभावो सम्भवतीति असङ्खारिकन्ति च, ब्यभिचाराभावतो ससङ्खारिकन्ति च न वुत्तन्ति अयं विकप्पो । तत्थ असङ्खारिकन्ति च न वुत्तन्ति सम्बन्धो । “ब्यभिचारा भावतो”ति असङ्खारिकभावेन पसङ्गाभावतो । ससङ्खारिकन्ति च न वुत्तं । यदि वुच्चेय्य । निरत्थ कमेवतंभवेय्य । कस्मा, सम्भव ब्यभिचारानं अभावतो । सम्भवे ब्यभिचारे च । विसेसनं सात्थकं सियाति हि वुत्तं । न च निरत्थकवचनं पण्डिता वदन्ति । कस्मा, अपण्डितलक्खणत्ता । सति पन सम्भवे च ब्यभिचारे च, तथा सक्का वत्तुं । कस्मा, सात्थकत्ता । सात्थकमेव पण्डिता वदन्ति । कस्मा, पण्डित लक्खणत्ताति अधिप्पायो ।

५२. पटिपदा अभिज्जाववत्थाने । “निमित्तुप्पादतो”ति पटिभागनिमित्तस्स उप्पादतो । सुखापन पटिपदा, पच्छादन्धं वा खिप्पं वा उप्पन्नं ज्ञानं सुखप्पटिपदं नाम करोतीति योजना । “पुब्बभवे”ति आसन्ने पुब्बभवे । अन्तरायिकधम्मा नाम ‘किलेसन्तरायिको च, कम्मन्तरायिको च, विपाकन्तरायिको च, पज्जत्ति वीतिक्कमन्तरायिको च, अरियूपवादन्तरायिको च । तत्थ तिस्सो नियतमिच्छादिट्ठियोकिलेसन्तरायिको नाम । पज्जानन्तरिय कम्मनि कम्मन्तरायिको नाम । अहेतुक द्विहेतुकप्पटिसन्धिविपाका विपाकन्तरायिको नाम । भिक्खु भावेठितानं विनय पज्जत्ति वीतिक्कमित्वा अकतप्पटिकम्मो वीतिक्कमो पज्जत्तिवीतिक्कमन्तरायिको नाम । पटिकम्मेपनकते अन्तरायिको न होति । अरियपुग्गलानं जातिआदीहि उपवदित्वा अक्कोसित्वा अकतप्पटिकम्मं अक्कोसनं अरियूपवादन्तरायिको नाम । इधपि पटिकम्मे कते अन्तरायिको न होति । सेसेसु तीसु पटिकम्मं नाम नत्थि । इमे धम्मा इमस्मिं भवे ज्ञानमग्गानं अन्तरायं करोन्तीति अन्तरायिका नाम । तेहि विमुत्तो अन्तरायिक धम्म विमुत्तो नाम । “कल्याणप्पटिपत्तियं ठितो”ति सीलविसुद्धि आदिकाय कल्याणप्पटिपत्तियं परिपूरण वसेन ठितो । “छिन्नपलिबोधो”ति आवासपलिबोधादीनि दसविधानि पलिबोधकम्मनि छिन्दित्वा ठितो ।

“पहिततो”ति, यन्तं पुरिसथामेन पुरिसपरक्कमेन पत्तब्बं, न तं अपत्त्वा वीरियस्स सण्ठानं भविस्सतीति एवं पवत्तेन सम्मप्पधान वीरियेन समन्नागतो । सो हि पहितो पेसितो अनपेक्खितो अत्तभावो अनेनाति पहिततोति वुच्चति । “नसम्पज्जतीति नत्थि” । सचे पञ्चपधानियङ्गसमन्नागतो होतीति अधिप्पायो । पञ्चपधानियङ्गानि नाम सद्भासम्पन्नता, असाठेय्यं, आरोग्यं, अलीनवीरियता, पञ्चवन्तता,ति ।

५२. विपाकज्ज्ञाने । “मुदुभूतं”ति भावना बलपरित्ततामन्दभूतं । मन्दभूतत्ता च दुब्बलं । “नाना किच्चट्टानेसु चा”ति दस्सनसवनादीसु । “हीनेसुपि अत्तभावेसू”ति अहेतुक द्विहेतुकपुग्गलेसुपि । “असदिसंपी”ति तिहेतुकुक्कट्टंपि कम्मं अहेतुकविपाकंपि जनेतीति आदिना असदिसंपि विपाकं जनेति । “भवङ्गट्टानेसु येवा”ति एत्थ भवङ्ग सद्देन पटिसन्धिट्टान चुतिट्टानानिपि सङ्गहन्ति । “कुसलसदिसमेवा”ति पथमज्ज्ञानकुसलं पथमज्ज्ञान विपाकमेव जनेति, दुतीयज्ज्ञान कुसलं दुतीयज्ज्ञान विपाकमेव जनेतीति आदिना कुसल सदिसमेव विपाकं जनेति । “कुसलमेव...पे०... क्रियज्ज्ञानं नाम होति” अभेदू पचारेनाति अधिप्पायो । भेदम्पि अभेदं कत्वा उपचारो वोहारो अभेदू पचारो ।

५४. सङ्गहगाथा वण्णनायं । ज्ञानानं भेदो ज्ञानभेदो । अत्थतो पन ज्ञानेहि सम्पयोगभेदो ज्ञानभेदोति वुत्तो होतीति आह “ज्ञानेहि सम्पयोगभेदेना”ति । पथमज्ज्ञानिकं चित्तन्ति आदिना योजेतब्बं । “तमेवा”ति रूपावचर मानसमेव । विभावनियं पन उपरिसङ्गहगाथायं ज्ञानङ्ग योगभेदेन, कत्वेकेकन्तु पञ्चधाति वचनं दिस्वा इध ज्ञान भेदेनाति ज्ञानङ्गेहि सम्पयोगभेदेनाति वुत्तं । एवं सन्तेपि इध ज्ञानभेदस्स विसुं अधिप्पेतत्ता “अज्जोहि ज्ञानभेदो”ति आदि वुत्तं ।

रूपावचरचित्तदीपनया अनुदीपना निड्डिता ।

५५. अरूपचित्तदीपनियं । “भुसो”ति अतिरेकतरं । “सरूपतो”ति परमत्थ सभावतो । नत्थि जटा एत्थाति अजटो । अजटो आकासोति अजटाकासो । “परिच्छिन्नाकासो”ति द्वारच्छिद्वातपानच्छिद्वादिको आकासो, यत्थ आकास कसिण निमित्तं उग्गणहन्ति । कसिण निमित्तं उग्घाटेत्वा लद्धो आकासो कसिणुग्घाटिमाकासो, कसिणं उग्घाटेन निब्बत्तो कसिणुग्घाटिमोति कत्वा । रूपकलापानं परिच्छेदमत्तभूतो आकासो रूपपरिच्छेदाकासो । “अनन्तभावेन फरीयती”ति चतुरङ्गुलमत्तोपिसो अनन्त नामं कत्वा भावनामनसिकारेन फरीयति । “देवानं अधिट्टानवत्थू”ति महिद्धिकानं गामनगर देवानं बलिप्पटिग्गहणट्टानं वुच्चति, यत्थ मनुस्सा समये कुल देवतानं बलिं अभिहरन्ति । “बलिं”ति पूजनीय वत्थु वुच्चति । “तस्मिं”ति कसिणुग्घाटिमाकासे । “तदेवा”ति तं आरम्भणमेव । कुसलज्ज्ञानं समापन्नस्सवा, विपाकज्ज्ञानेन उपपन्नस्सवा, क्रियज्ज्ञानेन दिट्ठधम्म सुख विहारिस्सवा, तियोजेतब्बं । अनन्तन्ति वुच्चति, यथापथवीकसिणे पवत्तनतो ज्ञानं पथवीकसिणन्ति वुच्चतीति । “एकदेसे”ति उप्पादेवा ठितियं वा भङ्गेवा । अन्तरहितत्ता अनन्तन्ति वुच्चति । “अनन्त सज्जिते”ति अनन्त नामके । “अनन्तन्ति भावनाय पवत्तत्ता”ति इदं पथमा रूपविज्जाणं अनन्तन्ति एवं पुब्बभाग भावनाय पवत्तत्ता । “अत्तनो फरणाकार वसेना”ति पुब्बभागभावनं अनपेक्खित्वाति अधिप्पायो । “निरुत्ति नयेना”ति सकत्थे यपच्चयं कत्वा नकारस्सलोपेन । “पाळिया नसमेती”ति विभङ्ग पाळियानसमेति । “अनन्तं फरती”ति अनन्तं अनन्तन्ति फरति । “पथमा रूपविज्जाणाभावो”ति तस्स अभाव पञ्चत्तिमत्तं । “नेवत्थी”ति नत्थि । “अस्सा”ति चतुत्था रूपज्ज्ञानस्स । अथवाति आदीसु “पटुसज्जा किच्चस्सा”ति व्यत्तसज्जा किच्चस्स । “सङ्खारावसेस सुखुमभावेन विज्जमानत्ता”ति इमस्स अत्थं विभावेन्तो “एत्थचा”ति आदिमाह । “मुदुभूतं”ति मत्थकपत्तं । “देसनासीसमत्तं”ति राजा आगच्छतीति आदीसु विय पधान कथामत्तन्ति वुत्तं होति । “तस्सेवा”ति पथमा रूपविज्जाणस्सेव । कुसलभूतं पथमा रूपविज्जाणं पुथुज्जनानञ्च सेक्खानञ्च कुसलभूतस्स दुतीयारूपविज्जाणस्स आरम्भणं होति । अरहा पन तिविधो ।

तत्थ, एकोपथमा रूप्पेठत्वा अरहत्तं पत्वा पथमारुप्पं असमापज्जित्वाव दुतीया रूप्पं उप्पादेति । तस्स कुसलभूतं पथमा रूप्पं क्रियभूतस्स दुतीया रूप्पस्स आरम्मणं । एकोपथमा रूप्पेठत्वा अरहत्तं पत्वा पुन तमेव पथमा रूप्पं समापज्जित्वा दुतीया रूप्पं उप्पादेति । एको दुतीया रूप्पेठत्वा अरहत्तं गच्छति । तेसं द्विन्नं क्रियभूतं पथमा रूप्पविज्जाणं क्रियभूतस्सेव दुतीयारूप्पस्स आरम्मणं । तेनाह “विज्जाणं नामा”तिआदिं ।

अरूपचित्तानुदीपना ।

५७. लोकोत्तरचित्ते । “जलप्पवाहो”ति उदकधारासङ्घाटो । “पभवतो”तिआदिपवत्तिट्टानतो । “यथाहा”ति कथं पाळियं आह । “सेय्यथिद”न्ति सो कतमो । “अयं पी”ति अयं अरियमग्गोपि । एकचित्तक्खणिको अरियमग्गो, कथं याव अनुपादिसेस निब्बानधातुयासवति सन्दतीति आह “आनुभावप्फरणवसेना”ति । पाळियं गङ्गादीनि पञ्चन्नं महानदीनं नामानि । “समुद्द निन्ना”ति महासमुद्दाभिमुखं निन्ना नमिता । “पोणा”ति अनुपतिता । “पब्भारा”ति अधोवाहिता । “किलेसानं”ति अनुपगमने कम्मपदं । पाळियं “घटो”ति उदक पुण्णघटो । “निकुज्जो”ति अधोमुखं ठपितो । “नोपच्चाव मती”ति पुन नोगिलति । “न पुनेती”ति न पुन एति नुपगच्छति अरियसावको । “न पच्चेती”ति न पटि एति । तदत्थं वदति “न पच्चागच्छती”ति । एवं तं अनिवत्तगमनं पाळिसाधकेहि दीपेत्वा इदानि युत्तिसाधकेहि पकासेतुं “यथा चा”तिआदिमाह । “यतो”ति यं कारणा । “ते”ति पुथुज्जना । “दुस्सीला”ति निस्सीला । “उम्मत्तका”ति पित्तुम्मत्तका । “खित्त चित्ता”ति छट्ठितपकति चित्तायक्खुम्मत्तका । “दुप्पज्जा”ति निप्पज्जा । “एळमूगा”ति दुप्पज्जताय एव पग्घरितलाल मुख मूगा । “तस्मिं मग्गे एवा”ति अट्ठङ्गीके अरियमग्गे एव । सो पन मग्गो पथम मग्गो, दुतीय मग्गो, ततीय मग्गो, चतुत्थ मग्गो,ति चतुब्बिधो होति । “आदितो पज्जनं”ति चतूसु मग्गोसु आदिमि पथम मग्गसोतस्स पज्जनं गमनं । पटिलाभोति वुत्तं होति । “सोतापत्तिया”ति सोतस्स आपज्जनेन । “अधिगम्ममानो”ति पटिलब्धमानो । सब्बे बोधिपक्खिय धम्मा अनिवत्त गतिया पवत्तमाना सोतोति वुच्चन्तीति सम्बन्धो । सम्बोधि वुच्चति चतूसु मग्गोसु जाणं । उपरिसम्बोधि एव परायनं येसं ते उपरिसम्बोधि परायना । परायनन्ति च पटिसरणं । कथं सोतापत्ति वचनं मग्गेन समानाधिकरणं होतीति वुत्तं “पथम मग्ग सङ्घाताय सोतापत्तिया”तिआदि । “मग्गेती”ति गवेसति । मारेन्त गमनोनिरुत्तिनयेन मग्गोति सिज्झतीति वुत्तं “किलेसे मारेन्तो गच्छतीति मग्गो”ति ।

५८. सकदागामि मग्गे । “सकिं आगच्छती”ति इतो गन्त्वा पुन इध आगच्छतीति अत्थो । “सीलेना”ति पकतिसभावेन । कामलोकं आगच्छन्ति एतेहीति कामलोकागमना । किलेसा । तेसं सम्भावेन विज्जमानभावेन । पाळियं “एकच्चस्स पुग्गलस्सा”ति कत्तु अत्थेसामिवचनं । एकच्चेन पुग्गलेन अप्पहीना नीति सम्बन्धो । “सहब्यतं”ति सहायभावं । “आगामीहोती”ति वत्वा तमेवत्थं वदति “आगन्त्वा इत्थत्तं”न्ति । आगच्छति सीलेनाति आगन्त्वा । इत्थं भावो इत्थत्तं । इमं कामत्तभावं आगन्त्वा, तस्मा आगामी नाम होतीति योजना । “अयञ्च अत्थो”ति पटिसन्धिवसेन सकिं इमं लोकं आगच्छतीतिआदिको अत्थो । “किलेस गतिवसेना”ति कामलोका गमन किलेस गतिवसेन । मग्गसहायेन ज्ञानेन विक्खम्भिता किलेसा मग्गेन समुच्छिन्न गतिका होन्ति । अयं मग्गसहायोज्ञानानुभावो नाम । तेनाह “न ही”तिआदिं । “देवलोकतो”ति एत्थ ब्रह्मलोकोपि सङ्गहितो । पच्छिमस्मिं पन अत्थे सतीति योजना । आगमनसीलो आगन्त्वा । न आगन्त्वा अनागन्त्वा । “तेना”ति अनागमनेन । “नानत्था सम्भवतो”ति द्वीसु इत्थत्तसद्देसु एकस्मिं इमं कामावचर लोकन्ति एकस्मिं इमं मनुस्स लोकन्ति एवं नानत्थानं असम्भवतो । पाळियं “सब्बा बज्झो”ति चेतोदुक्ख सङ्घातेन चेतसिकरोगा बाधेन सहितो । तेनाह “तेहि पटिधानुसयस्सा”तिआदिं । तत्थ “ते”ति पुथुज्जन सोतापन्न सकदागामिनो । सब्बा बज्झानामाति सम्बन्धो । “पच्छिमस्स वाक्यस्सा”ति आगन्त्वा इत्थत्तं सोतापन्न सकदागामिनो तेन

ददृब्बाति वाक्यस्स । “द्वीसु सकदागामीसू”ति आगन्त्वा इत्थत्तन्ति वुत्तत्ता तेन अत्थेन सकदागामिनामकेसु द्वीसु सोतापन्न सकदागामीसु । “पुरिमस्सा”ति सोतापन्नस्स । “अनञ्ज साधारणे नेवा”ति दुतीय फलट्ठादीहि असामञ्जेनेव । ब्रह्मलोकेठितानं सोतापन्नानं सत्तक्खत्तु परम तादिभावो नत्थि विय दुतीय फलट्ठानं सकदागामि भावोपि नत्थि । तेनाह “पथम दुतीय फलट्ठापी”तिआदिं । “तस्मा”तिआदि लद्धगुणवचनं । “इति कत्वा”ति इमिना कारणेन । “हेट्टू परूपपत्तिवसेना”ति उपरितो आगन्त्वा हेट्टूपपत्ति च, हेट्टुतो आगन्त्वा उपरूपपत्ति चाति एवं हेट्टूपरूपपत्तिवसेन । “एवञ्च कत्वा”तिआदि दुतीय लद्ध गुणवचनं । “पञ्चन्नं इध निट्ठा”ति पञ्चन्नं पुगलानं इध कामलोके निट्ठा अनुपादिसेस निब्बानपत्तीति वुत्तं होति । “सो पना”ति सकदागामि पुगलो पन । येसं पन अट्ठकथा चरियानं अत्थो, तेसं अत्थेसो सकदागामि पुगलो पञ्चविधोव वुत्तो, न छट्ठो पुगलोति योजना । येसं पन इमं लोकन्ति अत्थो, तेसं अत्थे छट्ठोपि लब्धतीति दस्सेतुं “महापरिनिब्बान...पे०... आगतो येवा”ति वुत्तं । तत्थ “सकिं आगमनट्ठेन आगतो येवा”ति सकिं आगमनट्ठेन सकदागामीसु आगतोयेव । सब्बञ्जु बुद्धापि पथम फलट्ठ भूता सत्तक्खत्तु परमतायं सण्ठिता वियाति योजना । एत्थ च “सत्तक्खत्तुपरमतायं”ति सत्तक्खत्तु परमभावे । इदञ्च निदस्सन वचनमत्तं । सब्बञ्जु बुद्धापि दुतीय फलट्ठभूता सकिं आगमनपकतियं सण्ठितायेव होन्ति । कस्मा, तस्मिं खणे तं सभावानति वत्तनतोति अधिप्पायो । सब्बोपि सो छब्बीधो पुगलो इध...पे०... ददृब्बो । एतेन यं वुत्तं विभावनियं पञ्चसु सकदागामीसु पञ्चमकोव इधाधिप्पेतोति । तं पटिक्खत्तं होति । कस्मा, पञ्चमको एव इध सकदागामिपदे अधिप्पेतोसति इतरे चत्तारो कत्थ अधिप्पेता सियुन्ति वत्तब्बत्ता । जनकभूतो समानो । “जायागता एवा”ति युत्तितो परम्परागता एव । तेनाह “यथा”तिआदिं । “अविरुद्धो”ति जायेन अविरुद्धो ।

५९. ओरम्भागो नाम हेट्ठाभागो कामलोको । ओरम्भागाय संवत्तन्तीति ओरम्भागियानि कामराग व्यापाद संयोजनादीनि । “सो”ति अनागामि पुगलो ।

६०. महप्फलं करोन्ति सीलेनाति महप्फल कारिनो । तेसं भावो “महप्फल कारिता” । सीलादि गुणो । “अरहती”ति पटिग्गहितुं अरहति । “अरहतो”ति अरहन्तस्स । “निब्बचनं”ति निरुत्ति । विग्गह वाक्यन्ति वुत्तं होति । सुद्धिकसुञ्जताय तथा न वचित्तानि, सुञ्जतप्पटिपदाय तथा न वचित्तानीतिआदिना योजेतब्बं । तत्थ “सुद्धिक सुञ्जताया”ति सुद्धिकसुञ्जतवारे । “सुञ्जतप्पटिपदाया”ति सुञ्जतप्पटिपदावारे । “सच्च सतिपट्ठान विभङ्गेसु पना”ति सच्च विभङ्ग सतिपट्ठान विभङ्गेसु पन, सब्बं चित्त वट्ठनं पाळि अट्ठकथासु देसनावारे विचारेत्वा वेदितब्बं ।

६१. फलचित्ते । सोतापत्तिया अधिगतं फलं सोतापत्ति फलं । तत्थ “अधिगतं”ति पटिलब्धं । अट्ठङ्गीक फलं सन्धाय “तेन सम्पयुत्त”न्ति वुत्तं । “निरुत्ती”ति विग्गहो ।

६२. तनुभूतेपि कातुं न सक्कोति, कुतो समुच्छिन्दितुं । “तानी”ति इन्द्रियानि । “पटू नी”तितिक्खानि । “सो”ति चतुत्थ मग्गो । “ता चा”ति रूपराग, अरूपराग, मान, उद्धच्च, अविज्जादयो च । “अञ्जे चा”ति तेहि दसहि संयोजनेहि अञ्जे अहिरिकानोत्तप्पादिके, सब्बेपि पाप धम्मे च ।

६३. किरिय चित्त विचारणायं । न गहितं इति अयं पुच्छा । अभावा इति अयं विसज्जनातिआदिना योजेतब्बं । “अस्सा”ति किरियानुत्तरस्स । “निरनुसयसन्तानेपी”ति अनुसय रहिते अरहन्त सन्तानेपि । “इती”ति वाक्य परिसमापनमत्तं । “वुच्चते”ति विसज्जना कथीयते । पुन अनुप्पज्जनं अनुप्पादो । अनुप्पादो धम्मो सभावो येसं ते अनुप्पाद धम्मा । तेसं भावोति विग्गहो । विपाकञ्च जनेतीति सम्बन्धो । कथं जनेतीति आह “कुसल...पे०... कत्वा”ति । तत्थ,

“कत्वा”ति साधेत्वा । सचेपि करेय्याति योजना । “कोची”ति अब्यक्तो कोचि अरियसावको । तदा फल चित्तमेव पवत्तेय्याति सम्बन्धो । “पटिबाहितुं असक्कुण्यो”ति अप्पटिबाहियो आनुभावो अस्साति समासो ।

६४. “आदि अन्त पदेस्वे वा”ति आदिमिद्वा द्वादसा कुसलानीति च, अन्ते क्रिय चित्तानि वीसतीति च पदेसु । रूपे परिया पन्नानि चित्तानि । अरूपे परिया पन्नानि चित्तानि । “पथमाय भूमिया पत्तिया”ति पथमभूमिं पापुणितुं । “सामञ्ज फलं अधिप्पेतन्ति वुत्तं” अट्टसालिनियं । अत्थतो पन धम्म विसेसोति सम्बन्धो । मग्ग फल निब्बान सङ्घातो धम्म विसेसो लोकुत्तरभूमि नामाति योजना । अवत्था भूमि एव निप्परियायभूमि । कस्मा, अवत्था वन्तानं धम्मनं सरूपतो लद्धत्ता । इतरा ओकासभूमि निप्परियाय भूमि न होति । कस्मा, पञ्चत्तिया मिस्सकत्ता । “धम्मनं तं तं अवत्था विसेसवसेनेव सिद्धा”ति एतेन अवत्था भूमि एव पथान भूमीति दस्सेति । कामतण्हाय विसयभूतो ओळारिकाकारो कामावचरता नाम । भवतण्हाय विसयभूतो मज्झिमाकारो रूपारूपावचरता नाम । तासं तण्हानं अविसयभूतो सण्ह सुखुमाकारो लोकुत्तरता नाम । हीनानं अकुसल कम्मानं वसेन हीना अपायभूमियो । पणीतानं कुसल कम्मानं वसेन पणीता सुगति भूमियो । तत्थ च नाना अकुसल कम्मानं वा नाना कुसल कम्मानं वा ओळारिक सुखुमता वसेन नाना दुग्गति भूमियो नाना सुगति भूमियो च सिद्धा होन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “अपि चा”ति आदिमाह ।

६५. गाथाय पुब्बद्धं नाम-इत्थ मेकून नवुति, प्पभेदं पन मानसन्ति पादद्वयं । अपरद्धं नाम एकवीससतंवाथ, विभजन्ति विचक्खणाति पादद्वयं । तं इमिना न समेति । कथं न समेति । इमिना वचनेन सकलम्पि गाथं एकून नवुतिप्पभेदं मानसं एकवीस सतं कत्वा विभजन्ती-ति एवं एकवाक्यं कत्वा योजनं जापेति । “पथमज्झान सदिसट्ठेना”ति लोकिय पथमज्झान सदिसट्ठेन । यं चतुरङ्गीकं, तं सयमेव दुतीयज्झानन्ति सिद्धं । यं तियङ्गीकं, तं सयमेव ततीयज्झानन्ति सिद्धं । यं दुवङ्गीकं, तं सयमेव चतुत्थज्झानन्ति सिद्धं । यं पुन दुवङ्गीकं, तं सयमेव पञ्चमज्झानन्ति सिद्धं । “एवं वुत्तं”न्ति विभावनियं ज्ञानङ्गवसेन पथमज्झान सदिसत्ता पथमज्झानञ्चाति एवं वुत्तं । वितक्कादि अङ्गपातुभावेन पञ्चधा विभजन्तीति सम्बन्धो । न इतरानि लोकियज्झानानि सातिस्सयतो ज्ञानानि नाम सियुं । कस्माति आह “तानि ही”ति आदिं । तत्थ “तानी”ति लोकियज्झानानि । “उपेच्चा”ति उपगन्त्वा । “झापेन्ती”ति दहन्ति । पकतिया एव सिद्धो होति, न पादकज्झानादिवसेन सिद्धो । “किच्च”न्ति पञ्चङ्गीक भावत्थाय कत्तब्ब किच्चं । “तेन पच्चय विसेसेना”ति पादकज्झानादिना पच्चय विसेसेन । “तस्मिं”ति पच्चय विसेसे । यथालोकियज्झानेसु उपचारभूता भावना काचि वितक्क विराग भावना नाम होति...पे०... काचि रूप विराग भावना नाम । असञ्चि गामीनं पन सञ्जा विराग भावना नाम होति । एवमेवन्ति योजना । “सा”ति उपचार भावना । “उपेक्खा सहगतं वा”ति एत्थ वा सद्देन रूपसमतिक्कमं वा सञ्जा समतिक्कमं वाति अवुत्तं विकप्पेति । आदिकम्मिककाले एवं होतु, वसिभूतकाले पन कथन्ति आह “ज्ञानेसू”ति आदिं । नानासत्तियुत्ता होतीति वत्वा नानासत्तियो दस्सेति “काची”ति आदिना । या उपचार भावना । “वितक्कं विराजेतुं”ति वितक्कं विगमेतुं । अत्तनो ज्ञानं अवितक्कं कातुन्ति वुत्तं होति । तेनाह “अतिक्कामेतुं”ति । सा उपचार भावना । सेसासुपि उपचार भावनासु ।

६६. (क) “सा विपस्सना”ति वुट्ठानगामिनि विपस्सना । “विपस्सना पाकतिका एवा”तिकाचि विराग भावना नाम न होतीति अधिप्पायो । “नियामेतुं”ति अवितक्कमेव होतूति वदमाना विय ववत्थपेतुं । “अधिप्पायो”ति पादकवादित्थेरस्स अधिप्पायो । “सम्मसीयती”ति इदं ज्ञानं अनिच्चं खयट्ठेन, दुक्खं भयट्ठेन, अनत्ता असारकट्ठेनाति सम्मसीयति समनुपस्सीयति । तं अट्टकथाय न समेति । वुत्तज्झि तत्थ । यतो यतो समापत्तितो वुट्ठाये ये ये समापत्ति धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो होति । तं तं समापत्ति सदिसोव होति । सम्मसितसमापत्ति सदिसोति अत्थोति । एत्थ हि “यतो यतो

समापत्तितो वुट्ठाया”ति एतेन पादकज्झानं कथितं होति । “पादकज्झाने सती”ति एतेन अयं वादोपि पादकज्झानेन विना नसिज्झतीति दस्सेति । “विपस्सनापि...पे०... पत्ता होती”ति एतेन इमस्मिं वादेपि विपस्सना नियामो इच्छितब्बोति दस्सेति । तेनाह “यथालोकियज्झानेसू”तिआदिं । कामज्चेत्थ...पे०... अविरोधो वुत्तो विय दिस्सति । कथं । पञ्चमज्झानतो वुट्ठाय हि पथमज्झानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पथमत्थेरवादेन पञ्चमज्झानिको, दुतीय वादेन पथमादिज्झानिको आपज्जतीति द्वेपि वादा विरुज्झन्ति । ततीय वादेन पनेत्थ यं इच्छति, तं ज्ञानिको होतीति ते च वादा न विरुज्झन्ति, अज्झासयो च सात्थको होतीति एवं अविरुद्धो वुत्तो होतीति । एत्थ पन यं इच्छति, तं ज्ञानिको होति । इच्छाय पन असति, विरोधोयेव । तेनाह “इमे पन वादा । ...पे०... । विरोधो परिहरितुं”ति । पाळियं “अज्झत्तं सुज्जतं मनसि करोती”ति अज्झत्तसन्तानेत्तं तं ज्ञानज्च ज्ञानसहगतज्च खन्ध पञ्चकं निच्च सुख अत्त जीवतो सुज्जतं मनसि करोति । “न पक्खन्दती”ति न पविसति । “सन्निसादेतब्बं”ति सन्निसिन्नं कातब्बं । “एकोदिकातब्बं”ति एकमुखं कातब्बं । “समादहातब्बं”ति सुट्ठु ठपेतब्बं । “निस्साया”ति पादकं कत्वाति अधिप्पायो ।

६७. (क) वादविचारणायं । उपचार भावना एव उपरिज्झाने ज्ञानङ्गं नियामेतीति वुत्तं । हेट्ठा पन अज्झासयो एव उपरिज्झाने ज्ञानङ्गं नियामेतीति वुत्तं । तत्थ “अज्झासयो एवा”ति एव सदेन पादकज्झानं निवत्तेति । “इध उपचार भावना एवा”ति एव सदेन अज्झासयं निवत्तेति । एतेसु हि द्वीसु सह भावीसु उपचार भावना एव पधानं होति । अज्झासयो पन तस्स नाना सत्तियोगं साधेति । “अज्झासय सामज्जं सण्ठाती”ति मग्गे यं लब्धब्बं होति, तं लब्धतु, मय्हं विसेसो नत्थीति एवं अज्झासय सामज्जं सण्ठाति । “तस्मि”न्ति अज्झासय विसेसे । “सो”ति अज्झासय विसेसो । कस्मा युत्तन्ति आह “इच्छि तिच्छित...पे०... निब्बत्तनं”ति । “सब्बज्झानेसु चिण्णवसिभूतानं”ति इदं समापज्जनन्ति च निब्बत्तनन्ति च पद द्वये सम्बन्ध वचनं । “विपस्सना विसेसत्थाय एवा”ति वुट्ठान गामिनि विपस्सना विसेसत्थाय एव । यस्मा पन अट्ठसु समापत्तीसु एकेकाय समापत्तिया वुट्ठाय वुट्ठित समापत्ति धम्म सम्मसनं आगतं, न पन अज्जज्झान सम्मसनं । तस्मा पादकज्झानमेव पमाणन्ति योजना । पाळिपदेसु “गहपती”ति आलपन वचनं । “विविच्चेवा”ति विविच्चित्वा एव । विवित्तो विगतो हुत्वा एव । “उपसम्पज्जा”ति सुट्ठु सम्पापुणित्वा । “इति पटिसज्जिक्खती”ति एवं पच्चवेक्खति । “अभिसज्जेतयित”न्ति सुसं सम्पिण्डितं, संविदहितं । “तत्थ ठितो”ति तस्मिं पथमज्झाने अपरिहीनो हुत्वा ठितो । “मेत्ताचेतो विमुत्ती”ति मेत्ताज्ञानसङ्घाता चेतोविमुत्ति, अज्जत्थ अलग्नवसेन चित्तस्स पवत्ति । तथा करुणा चेतोविमुत्ति । मुदिता चेतोविमुत्ति । “विवेकज”न्ति कायविवेक चित्तविवेकानं वसेन जातं । “पीति सुखं”ति पीतिया च सुखेन च सम्पन्नं । अथवा, विवेकेहि जातानि पीति सुखानि अस्साति विवेकजं पीति सुखं । मज्झे निग्गहितागमो । रूपमेव रूपगतं, वेदना एव वेदना गतन्तिआदिना समासो । गतसद्दो च पदपूरणमत्ते दट्ठब्बो । “तेनेव धम्म रागेन तायधम्मनन्दिया”ति विपस्सनानि कन्तिमाह । सहत्थे च करण वचनं । ओपपातिको होतीति सम्बन्धो । “तत्थ परिनिब्बायी”ति ब्रह्मलोके अवस्सं परिनिब्बाय न धम्मो । तेनाह “अनावत्ति धम्मो तस्मा लोका”ति । “पादकज्झानमेव पमाण”न्ति पादकज्झानमेव मग्गेज्ञानङ्गं नियामेस्सति, न सम्मसितज्झानन्ति अधिप्पायो । “पादकं अकत्वा”ति आसन्ने असमापज्जित्वाति वुत्तं होति । “यं यं ज्ञानं इच्छन्ती”ति मग्गे इच्छन्ति ।

६६. (ख) “तथा विधो”ति तथा पकारो । आसन्ने वुट्ठितस्सेव ज्ञानस्स । “चित्तसन्तानं विसेसेतुं”ति सचे पादकज्झानं पथमज्झानं होति, ततो परं पवत्तं चित्तसन्तानं वितक्के निन्नं होति, वितक्के पक्खन्दति । अथ पादकज्झानं दुतीयज्झानं होति । ततो परं पवत्तं चित्तसन्तानं विचारे निन्नं होति, विचारे पक्खन्दतीतिआदिना नयेन चित्तसन्तानं विसेसेतुं । “यं तत्थ वुत्तं” तियं विभावनियं वुत्तं ।

वेदना विचारणायं । “न सिद्धो”ति सिद्धो न होति । “अञ्जथा”ति अञ्जेन पकारेन । गहिते सतीति योजना । पादकज्झानादीनं वसेन सिद्धोति गहिते सतीति वुत्तं होति । “याय काय चि वेदनाय युत्ता हुत्वा”ति सोमनस्स वेदनाय वायुत्ता हुत्वा उपेक्खा वेदनाय वा युत्ता हुत्वा । “तेहि नियमिताय एकेकाय मग्ग वेदनाया”ति पादकज्झानादीहि नियमिताय मग्गे सोमनस्स वेदनाय एव वासद्धिं घटियेय्य मग्गे उपेक्खा वेदनाय एव वाति अत्थो । वेदना नाम एकं ज्ञानङ्गं होति । तस्मा मग्गेज्ञानङ्गं नियमे सिद्धे मग्गे वेदना नियमोपि सिद्धो । तानि पन पादकज्झानादीनि मज्झे वुट्ठान गामिनि विपस्सनायं नकिञ्चिनियामेन्ति । एवञ्च सति, पादकज्झानादीहि नियमिताय मग्गे एकेकाय वेदनाय सद्धिं द्वे द्वे विपस्सना वेदनायो घटियेय्युं । मग्गे सोमनस्स वेदनाय वा सद्धिं द्वे विपस्सना वेदनायो घटियेय्युं । मग्गे उपेक्खा वेदनाय वा सद्धिं द्वे विपस्सना वेदनायो घटियेय्युंति वुत्तं होति । एवञ्चसति एकवीथियं जवनानि भिन्न वेदनानि सियुं । तञ्च न युज्जति । तस्मा मग्गे वेदना नियमो पादकज्झानादि नियमेन सिद्धो न होति, विपस्सना नियमेनेव सिद्धोति अधिप्पायो । तानि पन पादकज्झानादीनि मज्झे वुट्ठान गामिनि विपस्सनायं न किञ्चि न नियामेन्ति । वेदनं नियामेन्ति येवाति दस्सेतुं “तंपि न युज्जती”ति वत्वा “पादकज्झानादीनं वसेनेवा”तिआदिमाह । “छ नेक्खम्मस्सिता उपेक्खा”ति एकाव चतुत्थज्झानु पेक्खा छसु आरम्मणेषु सोमनस्सानि पजहित्वा पवत्तत्ता छ नेक्खम्मस्सिता उपेक्खा नाम होति । “छ नेक्खम्मस्सितानि सोमनस्सानी”ति एकं वपथमज्झान सोमनस्सं छसु आरम्मणेषु छ गेहस्सितानि पजहित्वा पवत्तत्ता छ नेक्खम्मस्सितानि सोमनस्सानि नाम होन्ति । अट्ठकथायञ्च वुत्तन्ति सम्बन्धो । “पथमादीनि च तीणि ज्ञानानी”ति चतुक्कनये तीणि सोमनस्स ज्ञानानि पादकानि कत्वा । “सुद्धसङ्गारे च पादकेकत्वा”ति आरम्मण भावेन पादकेकत्वाति अधिप्पायो । अयञ्च पादकज्झानादीनं वसेन वुट्ठान गामिनि विपस्सनायञ्च मग्गे च वेदना परिणामो अट्ठसालिनीयंपि वित्थारतो वुत्तो । “अमानुसी रती होती”ति मनुस्सानं गेहस्सितरतिं अतिक्कम्म ठितत्ता अमानुसी नाम रति होति । “सम्मधम्मं विपस्सतो”ति सम्मा अनिच्च लक्खण धम्मं पस्सन्तस्स भिक्खुनोति सम्बन्धो ।

६७. (ख) “ज्ञानङ्गयोगभेदेना”ति वुत्तं, ज्ञानयोगभेदो पन अधिप्पेतो । “पञ्च विधेज्ञान कोट्टासे”ति पञ्चक नयवसेन वुत्तं । इध चित्त भेदस्स अधिप्पेतत्ता ज्ञानभेदेति च ज्ञानन्ति च वुत्तेपि चित्तमेव अधिप्पेतन्ति दट्ठब्बं ।

गाथायोजनासु । “अपरापि योजना वुत्ता”ति अथवा रूपावचरं चित्तं अनुत्तरञ्च पथमादिज्झान भेदेन यथा गय्हति, तथा आरुप्पञ्चापि पञ्चमेज्ञाने गय्हतीति एवं अपरापि योजना वुत्ता । “पठितत्ता”ति उच्चारितत्ता । अन्तिमगाथा वण्णनायं । “यथा”ति येन पकारेन । “तं सङ्गहं”ति एक वीससतसङ्गहं । बुज्झन्तीति बुधा । “आहा”ति च “आहू”ति च वत्तमानकालेपि इच्छन्ति सद्विदूति वुत्तं “कथेन्ति वा”ति । इदञ्च वचनं पुब्बे “इत्थमेकून नवुति...पे०... विभजन्ति विचक्खणा”ति गाथाय निगमनन्ति आपनत्थं “विभजन्ति विचक्खणा”ति वुत्तं होती”ति वुत्तं ।

इतिपरमत्थदीपनियानामटीकायअनुदीपनियं

चित्तसङ्गहस्सअनुदीपना निड्डिता ।

२. चेतसिकसङ्गहअनुदीपना

६८. एवं चित्त सङ्गहस्स दीपनिं कत्वा चेतसिक सङ्गहस्स दीपनिं करोन्तो पथमं पुब्बापरानु सन्धिञ्च आदिगाथाय पयोजन सम्बन्धञ्च दस्सेतुं “एवं”तिआदि मारद्धो । तत्थ “अनुपत्त”न्तिआदिमिह चित्तं चेतसिकं रूपं, निब्बानमितिस्वत्थाति एवं अनुक्कमो वुत्तो । तेन अनुक्कमेन अनुपत्तं । हेतु विसेसनञ्चेतं । यस्मा चित्तसङ्गहानन्तरं

चेतसिक सङ्गहो अनुपत्तो, तस्मा इदानीं तं सङ्गहं करोतीति दीपेति । चत्तारि सम्पयोग लक्खणानि ‘एकुप्पादता, एक निरोधता, एका रम्मणता, एक वत्थुकता,ति । “चेतसि युत्ता”ति चित्तस्मिं नियुत्ता । चित्तं निस्साय अत्तनो अत्तनो किच्चेसु उस्सुक्कं आपन्नाति अत्थो । “चेतसा वायुत्ता”ति चित्तेन वा सम्पयुत्ता । चित्तेन सह एकीभावं गताति अत्थो । “सरूपदस्सन”न्ति सङ्ख्यासरूपदस्सनं । सिद्धपदं नाम पकति पच्चयेहि निष्फन्न पदं । “पुब्बन्ततो”ति एकस्ससङ्घत धम्मस्स पथम भागतो । उद्धं पज्जनं नाम कतमन्ति आह “सरूपतो पातुभवन”न्ति । धातु पाठेसु-जनिपातुभावे-ति वुत्तता आह “जातीति वुत्तं होती”ति । “सरूप विनासो”ति सरूपतो पातुभवन्तस्स भावस्स विनासो अन्तरधानं । “एवं परत्थ पी”ति परस्मिं एकालम्बणवत्थुकादिपदेपि । “एक चित्तस्सपि बहुदेवा”ति चक्खु विज्जाणं रूपं पस्सन्तं एकमेव रूपं पस्सतीति नत्थि । अनेकानि एवरूपानि एकतो कत्वा पस्सति । सोतविज्जाणादीसुपि एसेव नयो । एवञ्च कत्वा पाळियं । चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खु विज्जाणं । सोतञ्च पटिच्च सद्दे च उप्पज्जति सोतविज्जाणन्तिआदिना वत्थुद्वारेसु एकवचनं वत्वा आरम्मणेषु बहुवचनं कतन्ति । “एकत्तं उपनेत्वा”ति चक्खु विज्जाणे बहूनिपि रूपारम्मणानि रूपता समञ्जेन एकीभावं कत्वा एकं आरम्मणन्त्वेव वुत्तन्ति अधिप्पायो । सद्धारम्मणादीसुपि एसेव नयो । तं न सुन्दरं । कस्मा । अत्थ विसेसस्स अविज्जापनतो । कोपनायं अत्थ विसेसोति । याचित्तस्स जाति, सायेव फस्सादीनन्तिआदिको अत्थो । तेनाह “अथ खो”तिआदिं । अधिप्पेता एकुप्पादता । एस नयो एक निरोधतादीसु । “मूलटीकाय”न्ति रूपकण्डमूलटीकायं । “सहेवा”ति एकतो एव । “उप्पादादिप्पवत्तितो”ति उप्पादस्स च जीरणस्स च निरोधस्स च पवत्तितो । “उप्पादादयो”ति उप्पाद जीरण निरोधा । जातिजरामरणानीति वुत्तं होति । “चेतसिकामता”ति चेतसिका इति विज्जाता । “भावप्पधानं”ति एकुप्पाद भावो एकुप्पादोति वुत्तो । तथा एक निरोधादीसु । यथा इदंपि सङ्घेरतनं पणीत-न्तिआदीसु अयं रतन भावो पणीतोति हेत्थ अत्थो । “ये”ति ये धम्मा । “सहजात पच्चयुप्पन्न रूपानि पी”ति सहजातपच्चयतो उप्पन्नानि रूपानिपि । चेतसिकानि नाम सियुन्ति सम्बन्धो । “तदा यत्त वुत्तिताया”ति चित्तायत्तवुत्तियाय । “चेतोयुत्तानी”ति हेतु विसेसनं । तदेव हेतुमन्त विसेसनन्ति च हेतु अन्तो नीतविसेसनन्ति च हेतु अन्तो गधविसेसनन्ति च वदन्ति । “तेस”न्ति चित्तस्स सहजातपच्चयुप्पन्नरूपानं । “नानुभोन्ती”ति नपापुणन्ति । “न हि सक्का जानितुं”ति एतेन भूतकथन विसेसनानि एतानीति दीपेति । भूतकथनंपि समानं वत्तिच्छावसेन ब्यवच्छेदकंपि सम्भवति । “वयोपज्जायती”ति विनासो पकासति । “ठिताया”ति तिट्ठ मानाय वेदनाय । अज्जो पकारो अज्जथा । अज्जथा भावो अज्जथत्तं । जरावसेन परिणामोति वुत्तं होति । यो पथवीधातुया उप्पादो, या ठिति, या अभिनिब्बत्ति, यो पातुभावो । एसो दुक्खस्स उप्पादो, एसा रोगानं ठिति, एसो जरामरणस्स पातुभावोति योजना । “इतरथा”ति इतो अज्जथा गहिते सतीति अत्थो । एकस्मिं रूपारूपकलापे नाना धम्मानं वसेन बहूसु उप्पादेसु च निरोधेसु च गहितेसूति वुत्तं होति । “विकाररूपानं”ति विज्जत्ति द्वय लहुतादित्तयानं । सब्बानिपि उपादारूपानि चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पवत्तत्ता महाभूत गणनाय चत्तारि चत्तारि सियुन्ति इमिना अधिप्पायेन “सब्बेसम्पि वा”तिआदिवुत्तं । सब्बेसम्पि वा चक्खादीनं उपादारूपानं एकेकस्मिं कलापे बहुभावो वत्तब्बो सियाति योजना । कस्मा बहुभावो वत्तब्बोति आह “चतुन्नं महाभूतान”न्तिआदिं ।

यदि एवं, एकस्मिं चित्तुप्पादे लहुतादीनिपि एकेकानि एव सियुं, अथ किमत्थं द्वे द्वे कत्वा वुत्तानीति आह “कायलहुता चित्त लहुतादयोपना”तिआदिं । “इममत्थं असल्लक्खेत्वा”ति ईदिसं विनिच्छयत्तं अचिन्तेत्वाति अधिप्पायो । विभावनिपाठे “चित्तानुपरिवत्तिनो”ति एतेन चित्तेन उप्पज्जित्वा तेनेव चित्तेन सहनिरुज्जनवसेन चित्तं अनुपरिवत्तिस्स । “पसङ्गा”ति चेतसिकता पसङ्गो । “पुरेतरमुप्पज्जित्वा”ति पुरेतरं एकेन चित्तेन सह उप्पज्जित्वाति अधिप्पायो । “चित्तस्सभङ्गक्खणे”ति अज्जस्स सत्तर सम चित्तस्स भङ्गक्खणे । तथा रूपधम्मानं पसङ्गो न सक्का नीवारेतुं तियोजना । “पसङ्गो”ति चेतसिकता पसङ्गो । “अलमति पपज्जेना”ति अभिधम्मे वेदनात्तिकेटीकासु विय अति वित्थारेन निरत्थकं होतीति अत्थो । “निरत्थकं”ति विभावनियं पपज्जो निरत्थको एवाति अधिप्पायो ।

६९. फस्सवचनत्थे । “फुसती”ति आरम्मणं आहनति, सङ्घट्टेति । तच्च सङ्घट्टं नं नदोसपटिघस्स विय आरम्मणस्स विबाधनं होति, अथ खो भमरस्स पदुम पुप्फेसु पुप्फर सग्गहणं विय विजानन मत्ते अठत्वा आरम्मण रसपातुभावत्थं यथारम्मणं संहनन मेवाति दस्सेतुं “फुसनञ्चेत्था”तिआदिमाह । “आहच्चा”ति आहनित्वा सम्पापुणित्वा । “उपहच्चा”ति तस्सेव वेवचनं । अयमत्थो कथं पाकटोति आह “यतो”तिआदिं । तत्थ “यतो”ति यं कारणा । “तदनुभवन्ती”ति तं आरम्मण रसं अनुभवन्ती, वेदना पातुभवति, वेदना पातुभावं दिस्वा आरम्मणप्फुसनं जाणे पाकटं होतीति अधिप्पायो । स्वायं फुसन लक्खणो, सङ्घट्टनरसो, सन्निपातपच्चुपट्टानो, आपाता गतविसय पदट्टानो । तत्थ सन्निपातो नाम तिण्णं तिण्णं द्वारा रम्मण विज्जाणानं सङ्गति समागमो समोधानं । तथाहि वुत्तं । चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खु विज्जाणं, तिण्णं सङ्गति फस्सो तिआदि । “सङ्घट्टनरसो”ति आरम्मणे सम्मदेव घट्टन किच्चो । सङ्घट्टन किच्चत्ता एव तिण्णं सन्निपातो हुत्वा धम्म चिन्ताजाणस्स पटिमुखं उपट्टाति पकासतीति । “सन्निपात पच्चुपट्टानो” । पच्चुपट्टानन्ति वा पज्जाणं वुच्चति धजोरथस्स पज्जाणन्ति एत्थ विय । सन्निपाताकारो पच्चुपट्टानं यस्साति सन्निपातपच्चुपट्टानो । वेदनापच्चु पट्टानो वा । धूमोविय अग्गिस्स । वेदनाफलं पच्चुपट्टानं यस्साति विग्गहो । अट्टसालिनियं पन कस्मा पनेत्थ फस्सो पथमं वुत्तो तिपुच्छित्वा महाअट्टकथा वादोताव दस्सितो । चित्तस्स पथमाभिनिपातत्ता । आरम्मणस्मिज्झि चित्तस्स पथमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्मणं फुसमानो उप्पज्जति । तस्मा पथमं वुत्तो । फस्सेन फुस्सित्वा वेदनाय वेदयति । सज्जाय सज्जानाति । चेतनाय चेतति । तेन वुत्तं फुट्ठो भिक्खवे वेदेति, फुट्ठो सज्जानाति, फुट्ठो चेततीति । अपि च अयं फस्सो नाम यथापासादं पत्वा थम्भो नाम सेसदब्ब सम्भारानं बलवपच्चयो । एवमेव सहजात सम्पयुत्त धम्मानं बलव पच्चयो होति । तस्मा पथमं वुत्तोति । सङ्गहकारेण पन इदं पन अकारणं, एकक्खणस्मिज्झि उप्पन्न धम्मानं अयं पथमं उप्पन्नो अयं पच्छाति इदं वुत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयभावेपि फस्सस्सकारणं न दिस्सतीति एवं तं वादं पटिक्खिपेत्वा इदं वुत्तं देसना वारेनेव फस्सो पथमं वुत्तोति । तत्थ “देसनावारे नेवा”ति देसनक्कमेनेव, ततो अज्जं कारणं नत्थीति अधिप्पायो । तेसु पन द्वीसु वादेसु महाअट्टकथा वादो एव युत्तो । यज्झि तत्थ वुत्तं चित्तस्स पथमाभिनिपातो हुत्वाति । तत्थ पथमाभिनिपातोति इदं किच्चप्पधानत्ता वुत्तं । न पनज्जेहि चेतसिकेहि विना विसुं पथमं उप्पन्नत्ता । यथा तं ये केचि भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलभागिया अकुसलपक्खिका । सब्बे ते मनोपुब्बङ्गमा, मनो तेसं धम्मानं पथमं उप्पज्जतीति इमस्मिं सुत्ते किच्चप्पधानत्ता मनो तेसं धम्मानं पथमं उप्पज्जतीति वुत्तं । न पन सब्बचेतसिकेहि विना विसुं पथमं उप्पन्नत्ताति दट्टब्बं । बलवपच्चय भावेपि फस्सस्सकारणं दिस्सतियेव । फस्सोहेतु फस्सो पच्चयो वेदनाक्खन्धस्स पज्जा पनाय । फस्सो हेतु फस्सो पच्चयो सज्जाक्खन्धस्स पज्जा पनायाति हि वुत्तं । तस्मा सब्बेसं चेतसिकानं धम्मानं फस्सप्पधानत्ता एव फस्स बलवपच्चयत्ता एव च फस्सो पथमं वुत्तोति दट्टब्बं । एत्थ च चित्तं आरम्मण विजाननट्टेन फस्सादीनं सब्बचेतसिक धम्मानं पुब्बङ्गमं होति, पधानं, जेट्टकं । फस्सो पन आरम्मण सङ्घट्टनट्टेन सब्बेसं चेतसिक धम्मानं पुब्बङ्गमो होति, पधानो, जेट्टकोति अयं द्विन्नं विसेसोति । एत्थ चोदको फुसनं नाम सप्पटिघरूपानं एव किच्चन्ति मज्जमानो “ननुचा”तिआदिना चोदेति । “ननुचा”ति चोदेधीति दीपेति । “अप्पटिघसभावा”ति हेतुविसेसनं । “किज्जी”ति किज्जिवत्थुं । अयं पन फस्सो । “चित्तस्स विकारा पत्तिं”ति चलन कम्पन थम्भन जेगुच्छ भय तास छम्भितत्ता दिवसेन विकारा पज्जनं । “वेदना विसेसुप्पत्तिं”ति सुखवेदनीयं फस्सं पटिच्च सुखवेदना, दुक्खवेदनीयं फस्सं पटिच्च दुक्ख वेदनातिआदिना नयेन फस्स विसेसानुरूपं वेदना विसेसुप्पत्तिं साधेति । एत्थ च फुसनं नाम दुविधं रूपप्फुसनं, नामप्फुसन, न्ति । तत्थ रूपप्फुसनं नाम फोट्टब्ब धातूनं किच्चं । नामप्फुसनं दुविधं फस्सप्फुसनं, जाणप्फुसन, न्ति । तत्थ जाणप्फुसनं नाम जाणप्पटिवेधो । अपि च ज्ञानमग्ग फल निब्बानानं पटिलाभोपि फुसनन्ति वुच्चति । फुसन्ति धीरा निब्बानं । योगक्खेमं अनुत्तरं । फुसामि नेक्खमं सुखं । अपुथुज्जन सेवितन्ति-आदीसु । इदं उपमा मत्तं सिया, कस्सचि मन्द पज्जस्साति अधिप्पायो । “इद”न्ति खेळुप्पाद वचनं । विज्जुस्स पन अतिपाकट फस्स निदस्सनेन अप्पाकट फस्स

विभावनं युक्तमेव । तेनाह “अतिपाकटाय पना”तिआदिं ।

७०. वेदनावचनत्थे । “तंसमङ्गीपुगलानं वा”ति वेदना समङ्गीपुगलानं वा । “सातं वा”ति साधुरसं वा । “अस्सातं वा”ति असाधुरसं वा । “किं वेदयती”ति कतमं वेदयति । “सुखम्पि वेदयती”ति सुखम्पि वेदनं वेदयति । अथवा “किञ्चवेदयती”ति कथञ्चवेदयति । “सुखम्पि वेदयती”ति सुखं हुत्वापि वेदयति । सुख भावेन वेदयतीति वुत्तं होति । एवं सेसपदेसुपि । “किच्चन्तरब्बावटा”ति अञ्जकिच्चब्बावटा । अधिपति भावो आधिपच्चं । इन्द्रिय किच्चं । “एवञ्च कत्वा”ति लङ्घगुणवचनं । राजारह भोजनं राजग्गभोजनं । “सूदसदिसता”ति रज्जोभत्तकारसदिसता । तत्थ सूदो रज्जोभत्तं पचन्तो रसजाननत्थं थोकं गहेत्वा जिह्वगो ठपेत्वा रसं वीमंसति । यथिच्छितं पन भुज्जितुं अनिस्सरो । राजा एव यथिच्छितं भुज्जितुं इस्सरो । राजा विय वेदना । सूदो विय सेसचेतसिक धम्मा ।

७१. सज्जावचनत्थे । “सज्जानाती”ति सुट्ठु जानाति । सुट्ठुजाननञ्च नाम न विज्जाणस्स विय विविधजाननं होति । न च पज्जाय विय यथाभूतजाननं होति । अथ खो भूतं वा होतु, अभूतं वा । यं यं छ हि विज्जाणेहि विजानाति, पज्जाय वा पजानाति । तस्स तस्स पच्छा अप्पमुस्सकरण मेवाति वुत्तं “पुनजाननत्थं सज्जाणं करोती”ति । तत्थ “सज्जाण”न्ति निमित्त करणं । भवन्तरं पत्वापि अप्पमुट्ठुभावं साधेति ओपपातिक पुगलानन्ति अधिप्पायो । तेहि पुरिमं अत्तनो भवं जानन्ति । गम्भसेय्यकापि केचि पुरिमं भवं जानन्ति, येजातिस्सर पुगलाति वुच्चन्ति । तत्थ “अप्पमुट्ठुभाव”न्ति अनट्ठुभावं । मिच्छाभिनिवेस सज्जा नाम अनिच्चे निच्चन्तिआदिप्पवत्ता सज्जा । “बोधेतु”न्ति बुज्झापेतुं । “दारुतच्छकसदिसाति च वुत्ता”ति दारुतच्छको नाम कट्ठवड्ढकी । सो कट्ठक्खन्धेसु निमित्तकारीहोति । सुतच्छित्तिन्दितेसु कट्ठेसु निमित्तानि कत्वा ठपेति । पच्छातानि ओलोकेत्वा कट्ठानि कम्मे उपनेति । “हत्थि दस्सक अन्धसदिसा”ति एत्थ एको किर राजा केळिप्पसुतो होति । सो जच्चन्धानंठाने एकं हत्थिं आनेत्वाठपेन्तो जच्चन्धे आह जानाथ भो तुम्हे हत्थिन्ति । ते हत्थिं जानिस्सामाति परामसित्वा अत्तनो परामसितं तं तं अङ्गमवहत्थीति अभिनिविसन्ति । दळ्ळं सल्लक्खन्ति । पुन राजा ते पुच्छि कीदिसो भो हत्थीति । ते रज्जो हत्थिसण्ठानं आचिक्खन्ता विवादं आपज्जन्ति । आचिक्खनमेव रज्जोहत्थिदस्सनन्ति कत्वा ते हत्थिदस्सक अन्धाति वुच्चन्ति । “उपट्ठितविसयग्गहणे”ति रत्तियं अन्धकारे रज्जुक्खण्डं पस्सन्तस्स सप्पसण्ठानं उपट्ठाति । सो उपट्ठितं सण्ठानमत्तं सप्पोति गण्हाति । एवं उपट्ठितविसयग्गहणं होति । मिगपोतकानञ्च अरज्जेखेत्तमज्जेपुरिससण्ठानं तिण रूपं पस्सन्तानं पुरिससण्ठा नं उपट्ठाति । ते उपट्ठितं सण्ठानमत्तं पुरिसोति गणिहत्वा सो अम्हे पहरेय्याति पलायन्ति । वुत्ता अट्ठुसालिनियं ।

७२. चेतनावचनत्थे । चेततीति चेतना । चेतनञ्चेत्थ अभिसन्धानं वा वुच्चति पकप्पनं वा आयूहनं वाति एवं तिधा अत्थविकप्पं दस्सेतुं “सम्पयुत्त धम्मे”तिआदिमाह । तत्थ “अभिसन्दहती”ति अभिमुखं सन्दहति, संयोगं करोति । तेनाह “पुनप्पुनं घटेती”ति । “घटेती”ति सम्बन्धति । “पकप्पेति वाते”ति अथवा ते सम्पयुत्त धम्मे पकारतो कप्पेति, सज्जेति । तेनाह “संविदहती”ति । “संविदहती”ति त्वं फुसनकिच्चं करोहि, त्वं वेदयित किच्चं करोहि, त्वं सज्जाननकिच्चं करोहीतिआदिना वदमाना विय संविदहति । “आयूहतिवाते”ति अथवा तेसम्पयुत्त धम्मे भुसो ब्यूहयति, रासिं करोति । तेनाह “आरम्मणे सम्पिण्डेती”ति । “समोसरन्ते”ति एकतो ओसरन्ते । सङ्गमन्ते । “सा”ति चेतना । “ताया”ति चेतनाय । “तस्मिं”ति रूपादिकेवा आरम्मणे । पुज्जापुज्ज किच्चेवा । पवत्तमानाय सतिया । जेड्ढसिस्सो नाम बहूसु सिस्सेसु जेड्ढभूतो सिस्सो । तस्मिं सज्झायन्ते सेसा सब्बे सज्झायन्तियेव । तेन सो उभयकिच्च साधको होति । एवं महावड्ढकीपि ।

७३. एकगतावचनत्थे । एकत्तारम्मणं नाम एकारम्मणस्सपि बहूसु सभावेसु एकसभावसङ्घातं आरम्मणं । “तस्मिं”

चित्तस्मिं । “निवाते”ति वातरहिते पदेसे । “दीपच्चीनं”ति दीपजालानं ।

७४. जीवितन्द्रियवचनत्थे । “इस्सरभावो वुच्चति” भावप्पधान नयेनाति अधिप्पायो । “अभिभवित्वा”ति जीवन किच्चे अत्तनो वसं वत्तापेत्वाति वुत्तं होति । चित्त सन्तानं जीवन्तं हुत्वाति सम्बन्धो ।

७५. मनसीकारवचनत्थे । समासमज्झे सकारागमो । करधातुयोगे ईकारागमो च दट्ठब्बो । अलुत्त सत्तमी पदस्थि केचि । एवं सति ईदीघत्तं नसिज्झति । “असुज्जं”ति अरित्तं । “पटिपादेती”ति पटिपज्जनं किच्चसाधनं कारापेति । अत्थतो नियोजेति नामाति आह “योजेती”ति । “इदमेव द्वयं”ति आवज्जन द्वयं । “तं”ति तं द्वयं । उपत्थम्भितं हुत्वा आरम्मणे निन्नं करोतीति सम्बन्धो । “योनिस्सो”ति उपायेन हितसुख मग्गेन । “अयोनिस्सो”ति अनुपायेन अहित असुख मग्गेन । “समुदाचिण्णनिन्ननियामितादीही”ति एत्थ समुदाचिण्णं नाम आचिण्ण कम्मवसेन सुट्ठु पुनप्पुनं आचरितं । निन्नं नाम इदं नाम परस्सामि, इदं नाम करिस्सामीति पुब्बे एव अज्झासयेन निन्नं । नियामितं नाम इदं नाम कत्तब्बं, इदं नाम न कत्तब्बं, कत्तब्बं करोमि, अकत्तब्बं नकरोमीति एवं नियामितं । “असति कारण विसेसे”ति भवङ्ग चित्तं वीथिचित्तुप्पत्तिया असति, वीथिचित्तानि च कायचित्तानं अकल्लादिकेवा अधिमत्तस्स आरम्मणन्तरस्स उपट्टानेवा असति । “साधारणा”ति एत्थ संसद्दे बिन्दु लोपो, दीघत्तञ्चाति आह “समं धारेन्तीति साधारणा”ति ।

७६. वितक्कवचनत्थे । “तथा तथा सङ्कप्पेत्वा”ति कामसङ्कप्पादीनं नेक्खम्मसङ्कप्पादीनञ्चवसेन तेन तेन पकारेन सुट्ठु चिन्तेत्वा । “तं”ति आरम्मणं । “ते”ति सम्पयुत्त धम्मे । “अवितक्कम्पि चित्तं”ति पञ्चविज्जाण चित्तञ्च दुतीया दिज्झान चित्तञ्च । “अपिचा”ति किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति अत्थो । “दुतीयज्झानादीनि चा”ति दुतीयज्झान चित्तादीनि च । “उपचार भावना वसेना”ति समुदाचिण्ण वसिभूताय उपचार भावनाय वसेन । “किं वा एताययुत्तिया”ति सवितक्क चित्तसन्तानेति आदिकाय युत्तिया किं पयोजनं अत्थीति अत्थो । किञ्चि पयोजनं नत्थीति अधिप्पायो । आरम्मणं आरोहति येव आरम्मणेन अविनाभाववुत्तिकत्ता । “तं”ति चित्तं । नियामको नाम नावं इच्छित दिसादेसनियोजको । “अकुसलं पत्वा”ति वुत्तं । कुसलं पत्वा पन कथंति । कुसलं पत्वापि पतिरूपदेसावासादिवसेन समुदा चिण्ण निन्नादिवसेन च लद्ध पच्चये सति चित्तम्पि सद्धासति आदयोपि आरम्मण रूहने थामगता एव । अलद्ध पच्चये पन सति अकुसल भावे ठत्वा थामगतं होति । “मनसिकार वीरिय सतीनं”ति भावना बलपत्ता नन्ति अधिप्पायो । एवं पन सति, वितक्कस्स ओकासो नत्थीति । अत्थि । सङ्कप्पन किच्च विसेसत्ता । तज्हि किच्चं अज्जेसं असाधारणं, वितक्कस्सेव किच्चन्ति दस्सेन्तो “वितक्कोपना”ति आदिमाह । “सारम्मण सभावा”ति हेतु विसेसनमेतं । “तथा वुत्तो”ति वितक्कोति वुत्तो ।

७७. विचारवचनत्थे । “विचरती”ति एकमेकस्मिं एव आरम्मणे विविधेन चरति, पवत्तति । सभावाकारो नाम नीलपीतादिको अगम्भीरो आरम्मण सभावो च आरम्मणस्स नाना पवत्ताकारो च । “अनुमज्जनवसेना”ति पुनप्पुनं मज्जनवसेन सोधनवसेन । वितक्को ओळारिको च होतीति आदिना योजेतब्बं । “ओळारिको”ति विचारतो ओळारिको । एवं सेसपदेसु । “घण्डाभिघातो विया”ति घण्डाभिघातेन पथमुप्पन्नसद्दो वियाति वदन्ति । तथाहि विचारो घण्डस्स अनुरवो विय वुत्तोति । दण्डकेन घण्डस्स अभिघात किरिया वा घण्डाभिघातो । तथाहि आरम्मणे चेतसो पथमाभि निपातो वितक्कोति च, आहनन परियाहनन रसोति च वुत्तं । “घण्डानुरवो विया”ति घण्डस्स अनुरवसद्दो विय ।

७८. अधिमोक्खवचनत्थे । “संसप्पनं”ति अनवत्थानं । “पक्खतो मुच्चनवसेना”ति एवं नु खोति एको पक्खो, नो नु खोति दुतीयो पक्खो । तादिसम्हा पक्खतो मुच्चनवसेन ।

७९. वीरियवचनत्थे । “वीरस्सा”ति विस्सट्ठस्स । सो च कायवचीमनो कम्मसेसु पच्चु पट्ठितेसु सीतुण्हादि दुक्ख भयतो अलीन वुत्तिवसेन पवत्तोति आह “कम्मसूरस्सा”ति । एतेन अनोत्तप्पिं निवत्तेति । अनोत्तव्वीहि पापसूरो, अयं कम्म सूरौति । “महन्तं पिकम्म”न्ति कुसीतस्स महन्तन्ति मज्जितं कम्मं । एवं सेसेसु । “अप्पकतो गणहाती”ति अप्पकभावेन गणहाति । अप्पकमेविदन्ति मज्जतीति वुत्तं होति । “अत्त किलमथं”ति कायचित्तक्खेदं । “तं”ति वीरियं । “तथापवत्तिया”ति कम्मसूरभावेन पवत्तिया । “हेतुचे वा”ति एतेन भावसद्वस्स अत्थं वदति । “कायचित्त किरियाभूतं”ति एतेन कम्मसद्वस्स अत्थं । “विधिना”ति तस्स पवत्तिया पुब्बाभिसङ्खार विधानेन । तमेव विधानं कम्मसेसु नेतव्वत्ता नयोति च, उपेतव्वत्ता उपायोति च वुच्चतीति आह “नयेन उपायेना”ति । तमेव विधानं दस्सेति “वीरियवतो”ति आदिना । “ईरन्ती”ति एरयन्ति । “किच्च सम्पत्तिया”ति आरम्भण विजानन फुसनादि किच्च सम्पत्ति अत्थाय । व्यावटानि कायचित्तानि येसन्ति विग्गहो । “व्यावटानी”ति उस्साहितानि । “थूणूपत्थम्भन सदिसं”ति जिण्णस्स गेहस्स अपतनत्थाय सारत्थम्भेन उपत्थम्भनसदिसं । उपत्थम्भकत्थम्भसदिसन्तिपि वदन्ति । “सब्ब सम्पत्तीनं मूलं”ति सब्बासं लोकिय सम्पत्तीनं लोकुत्तर सम्पत्ती नञ्च मूलं । कस्मा, पुज्जकम्म सम्पत्तिया च पारमि पुज्जसम्पत्तिया च पतिट्ठानत्ता । सतिहि पुज्जकम्मसम्पत्तिया सब्बा लोकिय सम्पत्ति सिज्झति । सति च पारमि पुज्ज सम्पत्तिया सब्बालोकुत्तर सम्पत्ति सिज्झतीति । एतेन हीन वीरियो नाम सब्ब सम्पत्तितो परिबाहियोति दीपेति ।

८०. पीतिवचनत्थे । “पिनयती”ति पिनेति, पिनं करोतीति आह “तप्पेती”ति । तोसेतीति अत्थो । “तुट्ठिं”ति तुसितं, पहेट्ठं । “सुहितं”ति सुधातं, सुपुण्णं, वद्धितं । अनेकत्थत्ता धातूनं “वट्ठेती”ति वुत्तं । “पिनन्ती”ति तप्पन्ति, जोतन्ति, विरोचन्ति, दिवा तप्पति आदिच्चोति आदीसु विय । खुट्ठिका पीति नाम लोमहंसं न मत्तकारिका पीति । खणिका पीति नाम खणे खणे विज्जुप्पादसदिसा पीति । ओक्कन्तिका पीति नाम सरीरं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वाभिज्जन्ती पीति । उब्बेगापीति नाम कायं उदग्गं कत्वा आकासे उल्लङ्घापेन्ती पीति । फरणा पीति नाम कप्पासवत्तियं फरणकतेलं विय सकलकायं फरणवसेन पवत्ता पीति ।

८१. छन्दवचनत्थे । “अभिसन्धी”ति अभिलासो, अभिकङ्खनं । “कत्तुसदो”ति करधातु वसेन वुत्तं । “सब्बकिरिया पदानी”ति सब्बानि तुमिच्छत्थ किरिया पदानि । “अत्थिको”ति असिद्धो हुत्वा साधेतुं इच्छितो अत्थो अस्साति अत्थिको । इच्छन्तोतिपि वदन्ति । “आराधेतुकामता वसेना”ति साधेतु कामतावसेन, सम्पादेतु कामता वसेन । उसुं सरं अ सन्ति खिपन्तीति इस्सासा । इकारस्स उकारो । धनुग्गहा । “यसेन वा”ति परिवारेन वा, कित्ति सद्देन वा । “सरे”ति कण्डे । विभावनिपाठे नानावाद सोधनत्थं अयज्जाति आदिवुत्तं । “यदग्गेना”ति येन कारण कोट्ठासेन । सङ्गहिताति सम्बन्धो । “विस्सज्जितव्व युत्तकेना”ति विस्सज्जितव्व योग्येन । “तेन अत्थिको येवा”ति पदुद्धारो । “सो न युज्जती”ति सो अत्थो न युज्जति । “खिपित उसूनं”ति पुब्बभागे खिपित उसूनं । “अत्थतो पना”ति अधिप्पायत्थतो पन । “हत्थप्पसारणं विया”ति लोके किञ्चि इच्छन्तस्स जनस्स हत्थप्पसारणं वियाति अधिप्पायो । “थामपत्तो”ति अधिपति भाव पत्तोति वुत्तं होति । तेनाह “तथाहेसा”ति आदिं । “तण्हाय हत्थे ठिता”ति उपचार वचनमेतं । तण्हाय परिग्गहिताति वुत्तं होति । नसक्खिस्सन्तियेव, नो नसक्खिस्सन्ति । तस्मा वेदितव्वमेतं छन्दोयेव तण्हाय बलवतरोति । कस्मा बलवतरोति । आदीनवानिसंसं दस्सनज्जाणेन युत्तत्ताति ।

८२. “पकिरन्ती”ति पत्थरन्ति । “समाना”ति सावज्जेहि युत्ता सावज्जा, अनवज्जेहि युत्ता अनवज्जाति एवं सदिसा, साधारणा ।

अञ्जसमानरासिम्हि अनुदीपना निद्धिता ।

८३. अकुसलरासिम्हि । “मुहती”ति जातब्बस्सजेय्य धम्मस्स अञ्जाण वसेन सम्मुहति, चित्तस्स अन्धभावो होति । चतुरङ्गतमो नाम ‘काळपक्ख चातुहसि दिवसो, अट्टरत्ति समयो, तिब्बवनसण्डो, बहलमेघच्छन्नो,ति अयं चतुरङ्गतमो । सो चक्खुस्स अन्धभावं करोति । एवं तस्स तमस्स चक्खुस्स अन्धभावकरणं विय । जाणगतिको होतीति दट्ठब्बो अट्ठकथा नयेन । तमेव अट्ठकथा नयं दस्सेतुं “तथा हेसा”ति आदि वुत्तं । अभिधम्मटीकायं पन मिच्छा जाणन्ति मिच्छा वितक्को अधिप्पेतो । सो हि मिच्छा सङ्कप्पो हुत्वा नानप्पकार चिन्ता पवत्ति वसेन जाणगतिको होति । मोहो पन चित्तस्स अन्धी भूतो, नानाचिन्तन किच्च रहितो, कथं जाणगतिको भवेय्याति तस्स अधिप्पायो । “पाप किरियासू”ति दुच्चरित कम्मेसु । “उपाय चिन्तावसेना”ति कतकम्मस्स सिद्धत्थाय सत्थावुधादिविधानेसु नानाउपाय चिन्तावसेन । अप्पटि पज्जनं अप्पटि पत्ति । जाण गतिं अगमनन्ति अत्थो । तेनाह “अञ्जाणमेव वुच्चती”ति । “जाणगतिका”ति जाणप्पवत्तिया समानप्पवत्तिका । लोभो जाण गतिको मायासाठेय्य कम्मेसु विचित्तप्पवत्तिकता । विचारो जाण गतिको । तथाहि सो ज्ञानङ्गेसु विचिकिच्छाय पटिपक्खोति वुत्तो । चित्तस्स जाण गति कता विचित्तत्थवाचकेन चित्तसद्देन सिद्धो । ते च धम्मा सब्ब सत्तेसु जाण गतिका न होन्ति । जाणूपनिस्सयं लभित्वा एव होन्तीति दस्सेतुं “तेही”ति आदिमाह । ते साधेन्तीति सम्बन्धो । पकतिया विञ्जुजातिका नाम तिहेतुकप्पटि सन्धिका । अञ्जप्पटि सन्धिकापि बोधिसत्त भूमियं ठिता वा पञ्जापसुत भवतो आगता वा । सुतपरियत्ति सम्पन्ना नाम द्विहेतुकप्पटि सन्धिकापि इमस्मिं भवे बहुस्सुत सम्पन्ना च परियत्ति कम्म सम्पन्ना च ।

८४. अहिरिकवचनत्थे । “न हिरीयती”ति नाम धातु पदमेतं । हरायति लज्जतीति हिरी । हरे लज्जायंति धातु । न हिरी अहिरीति वचनत्थो । “रुचिं उप्पादेत्वा”ति गामसू करस्स गूथरासि दस्सने विय चित्तरोचन चित्त खमनं उप्पादेत्वा । अत्तानं पापकम्म लिम्पतो चित्तस्स अलीनता अजिगुच्छनं नाम । अत्तानं असप्पुरिस भावपत्तितो चित्तस्स अलीनता अलज्जा नाम ।

८५. अनोत्तप्पवचनत्थे । “न भायती”ति पापकम्मं भयतो न उपट्ठाति । “न उत्रसती”ति पापकम्म हेतु न कम्पति । “तासू”ति पापकिरियासु । “असारज्जमानं कत्वा”ति सूरं विस्सट्ठं कत्वा । असारज्जं नाम सूरभावो । अनुत्तासो नाम पापकम्म हेतु चित्तस्स अकम्पनं । गाथायं । अजिगुच्छनसीलो पुगगलो अजेगुच्छी । “पापा”ति पापकम्मतो । “सूकरो”ति गामसूकरो । सो गूथतो अजेगुच्छी । अहिरिको पापतो अजेगुच्छीति योजना । अभायनसीलो अभीरू । “सलभो”ति पटङ्गो । “पावका”ति दीपजालम्हा । सलभो पावकम्हा अभीरू विय अनोत्तव्वी पापतो अभीरूति योजना ।

८६. उद्धच्चवचनत्थे । “उद्धरती”ति उक्खिपति । आरम्मणस्मिं न सन्नि सीदति । विक्खिपतीति वुत्तं होति । “वट्टेत्वा”ति आवट्टेत्वा । “विस्सट्ठगेण्डुको विया”ति विस्सज्जितो सारगेण्डुको विय । “धजपटाका विया”ति वातेरिता धजपटाका विय ।

८७. लोभवचनत्थे । “लुब्भती”ति गिज्झति, अभिकङ्कति । अभिसज्जनं अभिलग्नं । मक्कटं आलिम्पति बन्धति एतेनाति मक्कटा लेपो । “तत्त कपाले”ति अग्गिनासन्तत्ते घट कपाले । तेलस्स वत्थम्हि अज्जनं अभिलग्नं तेलज्जनं । रज्जनं पटिसज्जनं रागो । तेलज्जन भूतो रागो तेलज्जन रागो । न किलेसरागो । रत्ति दिवं पवत्तनट्टेन तण्हा एव नदीसोतसदिसत्ता तण्हा नदी । “सत्तानं”ति पुथुज्जन सत्तानं । “सुक्खकट्टसाखापलासतिणकसटानी”ति सुक्ख कट्टकसटानि, सुक्ख साखा कसटानीति आदिना योजेतब्बं । कसट सद्देन असारभावं दीपेति । “नदी विया”ति पब्बतेय्या नदी विय ।

८८. दिट्ठिवचनत्थे । “दस्सनं”ति परिकप्पना सिद्धेसु मिच्छा सभावेषु विपरीत दस्सनं । तेनाह “धम्मनं”तिआदिं । तत्थ “धम्मनं”ति रूपारूप धम्मनं, अनिच्चतादि धम्मनञ्च । “याथाव सभावेसू”ति भूतसभावेसु । भूतसभावो हि यथा धम्मं अवति रक्खतीति अत्थेन याथावोति वुच्चति । अत्तानं पण्डितं मज्जन्तीति पण्डित मानिनो । पटिवेधज्जाणं नाम अरिय मग्गज्जाणं । परमं वज्जन्ति दट्ठब्बा लोके महासावज्जट्टेन तं सदिसस्स अज्जस्स वज्जस्स अभावतोति अधिप्पायो ।

८९. मानवचनत्थे । “मज्जती”ति भूतसभावं अतिक्कम्म अधिकं कत्वा अहमस्मीतिआदिना तेन तेन अभूताकारेण मज्जति । तेनाह “अहं लोके”तिआदिं । तत्थ “कट्ठकथिङ्गरो विया”ति सुखदारुक्खन्धो विय । सो पन उपत्थम्भितो मज्जतीति सम्बन्धो । “अत्तानं अच्चुग्गतं मज्जती”ति पुग्गलं मानेन अभिन्नं कत्वा वुत्तं । “उन्नति लक्खणो”ति उन्नमन सभावो ।

९०. दोसवचनत्थे । चण्डेन कायवची मनोकम्मेन समन्नागतो चण्डिको । चण्डिकस्स भावो चण्डिककं । “पहतासीविसो विया”ति दण्डेन पहतो आसीविसो विय । “विसप्पनट्टेना”ति सकलकाये विविधेन सप्पनट्टेन, फरणट्टेन । इदञ्च तं समुद्धान रूपानं फरण वसेन वुत्तं । “असनिपातो विया”ति सुक्खा सनिपतनं विय । “दावगिविया”ति अरज्जगि विय । “सपत्तो विया”ति दुट्ठवेरी विय । “विससंसट्ठपूतिमुत्तं विया”ति यथा मुत्तं नाम पकतिया एव दुग्गन्धत्ता पटिकुलत्ता दूरे छट्टनीयन्ति अहितमेव होति । पुन पूतिभावे सति, दूरतरे छट्टेतब्बं । विससंसट्टेपन वत्तब्बमेवनत्थि । सब्बसो अहितरासि होति । एवं दोसोपि तं समङ्गीनो तस्मिं खणे परेसं अमनापियतं आपादेति । अत्तहित परहित विनासञ्च कारेति, परम्परणा अपायञ्च पापेतीति सब्बसो अहितरासि होति । तेन वुत्तं “विससंसट्टपूति मुत्तं विय दट्ठब्बो”ति ।

९१. इस्सावचनत्थे । दुविधा इस्सालद्धसम्पत्ति विसया चलभितब्ब सम्पत्ति विसया च । तत्थ लद्ध सम्पत्ति विसयं तावदस्सेति “परेसं पकतिया”तिआदिना । लद्ध सम्पत्तिगहणेन अतीत सम्पत्तिपि सङ्गहिताति दट्ठब्बा । इस्सापकतिकहि केचि असुको नाम पुब्बे एवं सम्पत्तिको अहोसीति वा, अहं पुब्बे एवं सम्पत्तिको अहोसिन्ति वा सुत्वा नसहन्तियेव । तं वचनं सोतुं न इच्छन्तीति । असुकोतिआदिना लभितब्बसम्पत्ति विसयं दस्सेति ।

९२. मच्छरियवचनत्थे । “मम एवा”ति ममपक्खे एवाति अधिप्पायो । “गुणजातं”वाति अत्तनिविज्जमानं सिप्पविज्जादि सम्पत्ति गुणजातं वा । “वत्थु वा”ति धनधज्जादिवत्थु वा । “अविप्फारिकतावसेना”ति अज्जेन तं सिप्पविज्जादिकं वा धनधज्जादिकं वा मय्हं देहीति वुत्ते परहितत्थाय दातब्ब युत्तकं दस्सामीति एवं चित्तेसति, परहितप्फरणावसेन तं चित्तं विप्फारिकं नाम होति । देहीति वचनम्पि सोतुं अनिच्छन्तो परहितत्थाय अविप्फारिक चित्तो नाम होति । एवं अविप्फारिकतावसेन चरति पवत्ततीति मच्छरञ्च कारस्स छ कारं कत्वा । तथा पवत्तं चित्तं । पुग्गलो पन मच्छरीति वुच्चति । “तं”ति लद्धसम्पत्ति । “परेहि साधारणं दिस्वा”तिआदिना योजेतब्बं । साधारणन्ति च द्विसन्तकं वाति सन्तकं वा भविस्समानं, परेहि वा परिभुज्जियमानं । “निग्गुहनलक्खणं”ति रक्खावरणगुत्तीहिसङ्गोपेन सभावं । अत्तना लद्ध सम्पत्ति नाम इस्साय अविसयो । लभितब्बसम्पत्ति पन उभय साधारणं । तस्मा तत्थ उभिन्नं विसेसो वत्तब्बोति तं दस्सेतुं “एत्थ चा”तिआदिमाह । “यस्स लाभं न इच्छती”ति अत्तना लभतु वा मावा, केवलं पर सम्पत्ति असहन्तो यस्स परस्स लाभं न इच्छति । “चित्त विघातो”ति चित्त विहज्जनं । “अत्तना लद्धं इच्छती”ति परो सम्पज्जतु वा मावा, यत्थ परलाभेसति, अत्तना न लभिस्सति, तत्थ अत्तनाव लद्धं इच्छति । यत्थ अत्तना च लभति, परो च लभति, तत्थ विघातो नत्थीति अधिप्पायो । “अलब्भमानकं चिन्तेत्वा”ति अत्तना अलभिस्समानं सल्लक्खेत्वा ।

९३. कुक्कुच्चवचनत्थे । “किरिया कतं”ति कत सदस्सभाव साधनमाह । एवं वचनत्थं दस्सेत्वा अभिधेय्यत्थं

दस्सेन्तो “अत्थतो पना”ति आदिमाह । “अनुसोचन वसेना”ति पच्छा पुनप्पुनं चित्तसन्तापवसेन । सो कुक्कतन्ति वुच्चतीति सम्बन्धो । “कुसल धम्मेसू”ति पुञ्ज किरियवत्थु धम्मेसु चित्त परियादानाय एव संवत्तति । कुक्कुच्च समङ्गी पुग्गलो पुञ्जकम्मं करोन्तोपि चित्त सुखं न लभति । बहुजन मज्झे वसित्वा नानाकिच्चाणि करोन्तो नाना तिरच्छान कथं कथेन्तो चित्त सुखं लभति । तदा तस्स पुञ्जकम्म करणत्थाय चित्तं परियादीयति, परिक्खिय्यति । चित्तवसं गच्छन्तो विचरति । एवं चित्त परियादानाय एव संवत्तति । “अट्ठकथायं”ति अट्ठसालिनिंयं । “कता कतस्स सावज्जानवज्जस्सा”ति पुब्बे कतस्स सावज्जकम्मस्स, अकतस्स अनवज्ज कम्मस्स । कम्मत्थेसामिवचनं । “अभिमुखगमनं”ति आरम्भण करणवसेन चित्तस्स अभिमुखप्पवत्तनं । एतेन पटिमुखं सरणं चिन्तनं पटिसारोति दस्सेति । “अकतं न करोती”ति अकतं कातुं न सक्कोतीति अधिप्पायो । एवं कतं न करोतीति एत्थपि । “विरूपो”ति वीभच्छो असोभणो । “कुच्छितो”ति गरहितब्बो । ननु पुब्बे चित्तुप्पादो कुच्छितोति वुत्तो । अट्ठकथायं पन विप्पटिसारो कुच्छितोति वुत्तो । उभयमेतं न समेतीति । नो न समेति, अज्जथानु पपत्तितोति दस्सेतुं “एत्थ चा”ति आदिमाह । “येन च कारणेना”ति कताकतं पटिच्च निरत्थक चित्तप्पवत्ति कारणेन । सो चित्तुप्पादोव कुक्कतपदे गहेतुं युत्तो, नविभावनियं विय कताकत दुच्चरित सुचरितन्ति अधिप्पायो । ननु विभावनियमि सो चित्तुप्पादोव उपचार नयेन गहितोति चे । युत्ति वसेन च अट्ठकथागमेन च मुख्यतो सिद्धे सति, किं उपचार नयेन । तेनाह “विभावनियं पना”ति आदिं । कुक्कतस्सभावो कुक्कुच्चं, अकारस्स उकारं कत्वाति अयं अट्ठकथानयो । इदानीं सदसत्थनयेन अपरं वचनत्थज्ज अधिप्पायत्थज्ज दस्सेतुं “अपि चा”ति आदि आरब्धं । तत्थ “धातुपाठेसू”ति अक्खरधातुप्पाकासनेसु निरुत्ति पाठेसु । पठन्तियेव, नो न पठन्ति । ते च अत्था चेतसो विप्पटिसारो मनो विलेखोति एवं पाळियं वुत्तेहि कुक्कुच्चपरियायेहि समेन्तियेव । तस्मा अयं अपरोनयो इध अवस्सं वत्तब्बो येवाति दीपेति । विप्पटि सारिपुग्गलो च तं तं पुञ्जकम्मं करोन्तोपि विप्पटि सारगिना दय्हमान चित्तो पुञ्जकम्मे चित्तप्पसादं नलभति । चित्त सुखं न विन्दति । किं इमिना कम्मेनाति तं पहाय यत्थ चित्त सुखं विन्दति, तत्थ विचरति । एवं विप्पटिसारो पुञ्जकम्मतो सङ्कोचनं नाम होतीति । किलेससल्लिखनं नाम सन्तुट्ठि सल्लेखप्पटिपत्तियं ठितस्स तदङ्गप्पहानादिवसेन तं तं किलेसप्पहानं वुच्चति । “अनुत्थुननाकारेना”ति पुनप्पुनं विलपनाकारेन । सङ्कोचतीति वत्त्वा तस्स उभयं अत्थं दस्सेन्तो “कुसलकम्म समादाने”ति आदिमाह । नमितुमि न देति । कुतो समादातुं वा वट्ठेतुं वा दस्सतीति अधिप्पायो । “तनुकरणेना”ति दुब्बलकरणेन । विसेसनट्ठेकरण वचनं । “सो”ति धम्मसमूहो । तं पन कुक्कुच्चं । केचि पन कुक्कुच्चं पच्चुप्पन्न सुचरित दुच्चरिता रम्मणमि अनागत सुचरित दुच्चरिता रम्मणमि कप्पेन्ति । तं पटिक्खिपन्तो “तेना”ति आदिमाह । महानिद्वेसपाठे द्वीहाकारेहि उप्पज्जति कुक्कुच्चं चेतसो विप्पटिसारो मनोविलेखोति पाठो । “कतत्ता चा”ति अकतत्तब्बस्स कतत्ता च । “अकतत्ता चा”ति कतत्तब्बस्स अकतत्ता च । केचि पन अयं विप्पटिसारो नाम कदाचि कस्सचि केनचि कारणेन पुब्बेकत सुचरितमि अकत दुच्चरितमि आरब्ध उप्पज्जति । उम्मत्तकसदिसज्झि पुथुज्जन चित्तन्ति वदन्ति । तं पटिक्खिपन्तो “एतेना”ति आदिमाह । सो पन केसज्जि वादे विप्पटिसारो नाम दोमनस्सं होति, न कुक्कुच्चन्ति अधिप्पायो । सोच खो द्विधा भावो । अपायभयेन तज्जीयन्ति तासीयन्तीति अपायभय तज्जिता । “न अज्जेसं”ति सुचरित दुच्चरितं अजानन्तानं अमनसिकरोन्तानज्ज न होति । कथं विज्जायतीति चे । सुचरितदुच्चरित नामेन अनुसोचनाकारस्स दस्सितत्ताति वुत्तं “अकतं मे”ति आदि । याथावमानो नाम सेय्यस्स सेय्यो हमस्मीति सदिसस्स सदिसोहमस्मीति हीनस्स हीनोहमस्मीति आदिना पवत्तो भूतमानो । यज्जकुक्कुच्चं उप्पज्जतीति सम्बन्धो । “अकत्वा”ति तं कल्याण कम्मं अकत्वा । “कत्वा”ति तं पापकम्मं कत्वा । इदं पन पुब्बेकता कतकाले एव अयाथावं होति । अनुसोचन कालेपन याथावमेव । “हत्थ कुक्कुच्चं”ति एत्थ सङ्कोचनत्थो न लभति । कुच्छित किरियत्थो एव लभति । हत्थलोलताहि हत्थ कुक्कुच्चन्ति वुच्चति । पादलोलता च पादकुक्कुच्चं । तेनाह “असंयत कुक्कुच्चं नामा”ति । यं पन कुक्कुच्चं । “तं”ति तं वत्थुं । कुक्कुच्चं करोन्तीति कुक्कुच्चायन्ता । नामधातु पदज्हेतं । कप्पति नु खो, न नु खो कप्पतीति एवं विनय

संसयं उपादेन्ताति अत्थो । “कुक्कुच्चप्पकतताया”ति कुक्कुच्चेन अपकतताय अभिभूतताय । “अत्तनो अविसये”ति आणाचक्कठाने । आणाचक्क सामिनो बुद्धस्सविसयत्ता अत्तनो सावक भूतस्स अविसयेति अत्थो । ये पन करोन्तियेव कुक्कुच्चायन्ता पीति अधिप्पायो । “आपत्ति”ति दुक्कटापत्ति ।

१४-१५. थिनमिद्धवचनत्थेसु । “चित्तं मन्दमन्दं कत्वा”ति चिन्तन किच्चे अतिमन्दं परिदुब्बलं कत्वा । चित्तं गिलानं मिलातं कत्वाति वुत्तं होति । “अज्झोत्थरती”ति अभिभवति । आरम्मण विजानने वा जवनकिच्चे वा परिहीनथामबलं करोति । “थियती”ति पदं पाळिवसेन सिद्धन्ति आह “थिनं थियना”तिआदिं । “अकम्मज्जभूते कत्वा”ति कायकम्मादीसु अकम्मक्खमे परिदुब्बले कत्वा । [मुगारेन पोथेत्वा वियाति वुत्तं होति] । “ते”ति चित्त चेतसिके सम्पयुत्त धम्मे । “ओलीयापेत्वा”ति अवलीने अवसीदन्ते कत्वा । तेनाह “इरिया पथं पी”तिआदिं । थिनं चित्तं अभिभवति, विजानन किच्चस्स गेलज्जत्ता थिनस्स । मिद्धं चेतसिके अभिभवति, फुसनादि किच्चस्स गेलज्जत्ता मिद्धस्साति अधिप्पायो ।

१६. विचिकिच्छावचनत्थे । “चिकिच्छनं”ति रोगापनय नत्थे कितधातुवसेन सिद्धं सङ्घत किरिया पदन्ति आह “जाणप्पटिकारोति अत्थो”ति । “पटिकारो”ति च रोगस्स पटिपक्ख कम्मं । “एताया”ति निस्सक्कवचनं । विचिनन्ति धम्मं विचिनन्तीति विचिनो । धम्म वीमंसका । किच्छति किलमति एतायाति किच्छा । विचिनं किच्छाति विचिकिच्छाति इममत्थं दस्सेन्तो “सभाव”तिआदिमाह । “विचिकिच्छती”ति सङ्घतधातुपदं । तज्ज कङ्खायं वत्ततीति दस्सेतुं “विचिकिच्छति वा”तिआदि वुत्तं । द्विधा एळयति कम्पतीति द्वेळकं । तथा पवत्तं चित्तं । द्वेळकस्स भावोति विग्गहो । “बुद्धादीसु अट्ठसू”ति बुद्धे कङ्खति, धम्मे कङ्खति, सङ्गे कङ्खति, सिक्खाय कङ्खति, पुब्बन्ते कङ्खति, अपरन्ते कङ्खति, पुब्बन्ता परन्ते कङ्खति, इदप्पच्चयता पटिच्च समुप्पन्नेसु धम्मेसु कङ्खतीति एवं वुत्तेसु अट्ठसु सङ्खेय्य वत्थूसु । तत्थ “बुद्धे कङ्खती”ति इतिपि सो भगवा अरहन्तिआदिना वुत्तेसु बुद्धगुणेषु असद्वहन्तो बुद्धे कङ्खति नाम । स्वाक्खातो भगवता धम्मोतिआदिना वुत्तेसु धम्म गुणेषु असद्वहन्तो धम्मे कङ्खति नाम । सुप्पटिपन्नो भगवतो सावकसङ्घोतिआदिना वुत्तेसु सङ्घगुणेषु असद्वहन्तो सङ्गे कङ्खति नाम । तिस्सन्नं सिक्खानं वट्ट दुक्खतो नित्यानट्टेसु असद्वहन्तो सिक्खाय कङ्खति नाम । अत्तनो अतीत भवस्स अत्थि नत्थिभावे कङ्खन्तो पुब्बन्ते कङ्खति नाम । अत्तनो परम्मरणा अनागत भवस्स अत्थि नत्थिभावे कङ्खन्तो अपरन्ते कङ्खति नाम । तदुभयस्स अत्थि नत्थि भावे कङ्खन्तो पुब्बन्ता परन्ते कङ्खति नाम । इमस्मिं भवे अत्तनो खन्धानं पटिच्च समुप्पादे च पटिच्च समुप्पन्नभावे च कङ्खन्तो इदप्पच्चयता पटिच्च समुप्पन्नेसु धम्मेसु कङ्खति नाम । “विमति वसेना”ति वेमतिकभावेन । पवत्तमाना विचिकिच्छा । विचिकिच्छा पटिरूपका नाम सब्ब धम्मेसु अप्पटिहतबुद्धीनं सब्बज्जु बुद्धानं एव नत्थीति वुत्तं “असब्बज्जून”तिआदि ।

अकुसलरासिम्हि अनुदीपना निट्ठिता ।

१७. सद्धावचनत्थे । “सन्निसिन्नं”ति अचलितं । “सुट्ठु”ति अनस्सन्तं अचलन्तज्ज कत्वा । “धारेती”ति एवमेव होतीति सल्लक्खणवसेन धारेति । तथा ठपेतीति । सद्वहन्ति वा सद्धा सम्पन्ना सत्ता । सद्धातुं अरहन्तीति सङ्खेय्यानि । अकालुस्सं वुच्चति अनाविलं चित्तं । अकालुस्सं एव अकालुस्सियं । तस्स भावोति विग्गहो । “ओक्कप्पना”ति अहोसाधु अहोसुट्ठुति अधिमुच्चनवसेन चिन्तना । “मिच्छाधिमोक्खो येवा”ति दिट्ठिसम्पयुत्तो अधिमोक्खोयेव । “वित्ते असती”ति धने असति । धनज्झि वित्तन्ति वुच्चति । यं यं इच्छति, तं तं विन्दन्ति एतेनाति कत्वा । “तेसं”ति मनुस्सानं ।

१८. सतिवचनत्थे । “सरती”ति अनुस्सरति । “कतानी”ति पुब्बेकतानि । “कत्तब्बानी”ति इदानी वा पच्छा वा कत्तब्बानि । कल्याण कम्मं नामपकतिया चित्तस्स रतिट्ठानं न होति । पाप कम्ममेव चित्तस्स रतिट्ठानं होति । तस्मा कल्याण

कम्मे एव अप्पमज्जितुं विसुं सतिनाम इच्छितब्बा । पापकम्मे पन विसुं सतिया किच्चं नत्थि । सब्बेपि चित्तचेतसिका धम्मा अपमत्त रूपा होन्ति । तेनाह “इतरापना”तिआदिं । “सतियेव न होती”ति विसुं सति नामको एको चेतसिकोयेव न होति । कतमा पन सा होतीति आह “कतस्सा”तिआदिं । तत्थ कतस्स अप्पमज्जनं नाम केसज्जि अनुमोदनवसेन केसज्जि अनुसोचनवसेन अप्पमज्जनं । कत्तब्बस्स अप्पमज्जनं नाम निच्चकालम्पि कातुं अभिमुखता । “कतस्सा”ति वा भुम्मत्थे सामिवचनं । तथा सेसेसु द्वीसु पदेसु । सब्बेसु राजकम्मेसु नियुत्तो सब्बकम्मिको । “नियुत्तो”ति अप्पमत्तो हुत्वा ब्यावटकाय चित्तो । सब्बेसु ठानेसु इच्छितब्बाति सब्बत्थिका । सा हि छसु द्वारेसु चित्तस्स आरक्ख किच्चा होति इन्द्रिय संवरण धम्मत्ता । तस्मा छसु द्वारेसु इद्वारम्मणे लोभमूलचित्तस्स अनुप्पज्जनत्थाय सा इच्छितब्बा, अनिद्धा रम्मणे दोसमूल चित्तस्स, मज्झत्तारम्मणे मोहमूल चित्तस्साति । अपि च, बोज्झङ्ग भावना ठानेसु इदं सुत्त पदं वुत्तं । तस्मा भावना चित्तस्स लीनद्वानेपि सा इच्छितब्बा लीनपक्खतो चित्तस्स नीवारणत्थायातिआदिना योजेतब्बा ।

१९-१००. हिरिओत्तप्पवचनत्थेसु । “कायदुच्चरितादीहि लज्जती”ति तानिकातुं लज्जति । तानि हीनकम्मानि लामककम्मानीति हीळेत्वा ततो अत्तानं रक्खितुं इच्छति । तेनाह “जिगुच्छती”ति । “उक्कण्ठती”ति विरुज्झति, वियोगं इच्छति । “तेहि येवा”ति काय दुच्चरितादीहियेव । “उब्बिज्जती”ति उत्तसति, भयतो उपट्ठाति । गाथासु । “अलज्जियेसू”ति अलज्जितब्बेसु कल्याण कम्मेसु । “लज्जरे”ति लज्जन्ति । “अभये”ति अभायितब्बे कल्याणकम्मे । यस्मा पन सप्पुरिसा अत्तानं परिहरन्तीति सम्बन्धो । “हिरिया अत्तनि गारवं उप्पादेत्वा”ति अत्तनो जातिगुणादिकं वा सील गुणादिकं वा गरुं कत्वा मादिसस्स एव रूपं पापकम्मं अयुत्तं कातुं । यदि करेय्यं, पच्छा अत्तानं असुद्धं जत्वा दुक्खीदुम्मनो भवेय्यन्ति एवं हिरिया अत्तनि गारवं उप्पादेत्वा । “ओत्तप्पेन परेसु गारवं उप्पादेत्वा”ति परानुवादभयं भायित्वाति अधिप्पायो । तत्थ परानुवादभयं नाम परेसं साधु जनानं गरहा भयं । अज्जम्पि अपायभयं संसार वट्टभयञ्च एत्थ सङ्गहृतियेव । लोकंपालेन्तीति लोकपाला । “लोकं”ति सत्तलोकं । “पालेन्ती”ति अपाय भयतो रक्खन्ति ।

१०१. अलोभवचनत्थे । अकारो विरुद्धत्थोतिआह “लोभप्पटिपक्खो”ति । लोभस्स पटिविरुद्धोति अत्थो । पटिविरुद्धता च पहायक पहातब्ब भावेन वेदितब्बाति दस्सेतुं “सोही”तिआदिमाह । तत्थ सो नेक्खम्मधातुवसेन हुत्वा पवत्ततीति सम्बन्धो । “हित सज्जितेसू”ति इदं मे अत्थाय हिताय सुखायाति एवं सज्जितेसु । “लग्गनवसेना”ति अमुज्चितुकामतावसेन । तेस्वेव पवत्ततीति सम्बन्धो । “भवभोग सम्पत्तियो गूथरासिं विय हीळेत्वा”ति इदं बोधिसत्तानं वसेन निदस्सन वचनं । तत्थ “हीळेत्वा”ति गरहित्वा । निक्खमन्ति एतेनाति नेक्खम्मो । सो एव धातूति नेक्खम्मधातु ।

१०२. अयं नयो दोसप्पटिपक्खो, मोहप्पटिपक्खोतिआदीसुपि नेतब्बो ।

१०३. तत्र मज्झत्ततायं । “लीनुद्धच्चानं”ति चित्तस्स लीनता एको विसमपक्खो । उद्धटता दुतीयो विसमपक्खो । लीनं चित्तं कोसज्जे विसमपक्खे पतति । उद्धटं चित्तं उद्धच्चे विसमपक्खे पतति । तदुभयम्पि अकुसल पक्खिकं होति । तथा चित्तस्स अति लूखता एको विसम पक्खो । अतिपहट्टता एकोतिआदिना सब्बं बोज्झङ्गविधानं वित्थारेतब्बं । तत्र मज्झत्तता पन सम्पयुत्त धम्मे उभोसु अन्तेसु पातेतुं अदत्वा सयं मज्झिमप्पटिपदायं दळ्हं तिड्ढति ।

१०४. पस्सद्वादीसु । “तत्थ तं वीन्दन्ती”ति तेसु पुज्ज कम्मेसु तं चित्त सुखं पटिलभन्ति ।

१०५. लहुता द्वये । “तत्तपासाणे”ति सन्तत्ते पासाणपिट्ठे । “तत्था”ति पुज्जकम्मेसु ।

१०६-११०. मुदुता द्रयादीसु सब्बं सुविज्जेय्यं ।

१११. विरतित्तये । “कथा, चेतना, विरति, वसेना”ति ‘कथासम्मावाचा, चेतना सम्मावाचा, विरति सम्मावाचा, वसेन । तं कथावाचं समुद्धापेतीति तं समुद्धापिका । या पन पाप विरमणाकारेण चित्तस्स पवत्तीति योजना । “समादियन्तस्स वा”ति मुसावादा विरमामीति आदिना वचीभेदं कत्वा समादियन्तस्स वा । “अधिद्वहन्तस्स वा”ति वचीभेदं अकत्वा चित्तेनेव तथा अधिद्वहन्तस्स वा । इमेहि द्वीहि पदेहि समादान विरतिप्पवत्तिं वदति । “अवीतिक्कमन्तस्स वा”ति एतेन सम्पत्त विरतिप्पवत्तिं वदति । “एताया”ति सम्मावाचा विरतिया । सा पन कत्तुना च क्रियाय च सहभाविनी हुत्वा समादान क्रियं सुदुतरं साधेति । तस्मा सा करण साधनं नाम होति । तेनाह “करणत्थेवाकरण वचन”न्ति । बहूसुजवनवारेसु पवत्तमानेसु पुरिम पुरिम जवनवारपरियापन्ना सम्मावाचा पच्छिम पच्छिम जवनवारसमुद्धिताय समादान क्रियाय पच्चयो होति । सा पन ताय क्रियाय असहभावित्ता करणलक्खणं न सम्पज्जति । हेतु लक्खणे तिद्वति । तेनाह “हेतु अत्थेवा करणवचन”न्ति । इदञ्च अत्थतो लब्भमानत्ता वुत्तं । सम्मावाचाति पदं पन कितसाधन पदत्ताकरणत्थे एवसिद्धं । न हि अकारक भूतो हेतु अत्थो साधनं नाम सम्भवति । “समादान वचनानी”ति सम्मावाचा समुद्धितानि समादान वचनानि । “ततो”ति ततोपरं । “तेसे”ति ते संवदमानानं । इदञ्च सब्बं सम्मावाचाति वचने वचीभेदवाचं पधानं कत्वा वुत्तं । सम्पत्तविरति समुच्छेद विरतिभूताय पन सम्मावाचाय वचीभेदेन किच्चं नत्थि । विरति किच्च मेवपधानन्ति दस्सेतुं “अपिचा”ति आदि वुत्तं । “पवत्तमाना”ति पवत्तमानत्ता । विसेसन हेतु पदमेतं ।

११२-११३. सम्माकम्मन्तेपि सम्माआजीवेपि वत्तब्बं नत्थि ।

११४. “सम्पत्तं वत्थुं”ति पाणाति पातादिकम्मस्स वत्थुं । सापच्चुप्पन्नारम्मणायेव । कस्मा, अत्तनो पच्चक्खे सम्पत्त वसेनवत्थुस्सधरमानत्ता । “समादियन्तस्स वा उप्पन्ना”ति पाणाति पातापटिविरमाधीति आदिना समादियन्तस्सया समादानक्खणे उप्पन्ना विरति । “सा पन पच्चुप्पन्नारम्मणा होती”ति एत्थ कथं पच्चुप्पन्ना रम्मणा होतीति । पाणाति पातापटिविरमाधीति वदन्तस्स चित्तं अनुक्कमेन पाणसद्दादीनं अत्थं आरम्मणं कत्वा पवत्तति । तत्थ “पाणो”ति वोहारतो सत्तो । परमत्थतो जीवितिन्द्रियं । सो च सत्तो तच्च जीवितिन्द्रियं लोके सब्बकालम्पि संविज्जतियेव । एवरूपं जीवितिन्द्रिय सामञ्जं सन्धाय पच्चुप्पन्नारम्मणाति वुत्तं । अदिन्नादाना पटिविरमाधीति आदीसुपि एसेव नयो । “अनागता रम्मणावा”ति एत्थ एकदिवसं नियमेत्वा समादियन्तस्स तस्मिं दिवसे धरमान सत्तापि अत्थि । उप्पज्जिस्समानसत्तापि अत्थि । तदुभयम्पि पाणवचने सङ्गहितमेव । पाणुपेतं कत्वा समादियन्तस्स वत्तब्बमेव नत्थि । अपि च अनागतकालिकम्पि समादानं अत्थियेव । अहं असुकदिवसतो पट्टाय यावजीवम्पि पाणातिपाता विरमाधीति आदि । एवं समादान विरति अनागता रम्मणापि होतीति । “पच्चयसमुच्छेदवसेना”ति तं तं किलेसानुसय सङ्घातस्स पच्चयस्स समुच्छेदवसेन । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

११५-११६. अप्पमज्जाद्वये । अपिचाति आदीसु । “कलिसम्भवेभवे”ति दुक्खुप्पत्तिपच्चयभूते संसारभवे । “पापेकलि पराजये”ति कलिसद्दो पापे च पराजये च वत्ततीति अत्थो । सत्तेहि कलिं अवन्ति रक्खन्ति एतायाति करुणा । सत्तेहीति च रक्खणत्थयोगे इच्छितस्मिं अत्थे अपादान वचनं । यथा-काके रक्खन्ति तण्डुला-ति । सत्तेवा कलितो अवन्ति रक्खन्ति एतायाति करुणा । कलितोति च रक्खणत्थ योगे अनिच्छितस्मिम्पि अपादानवचनं । यथा-पापाचित्तं निवारयेति । एकस्मिं सत्ते पवत्तापि अप्पमज्जा एव नाम होन्ति । यथा तं सब्बञ्जुतज्जाणं एकस्मिं आरम्मणे पवत्तम्पि सब्बञ्जुतज्जाणमेव होतीति ।

११७. पञ्चिन्द्रिये वत्तब्बं नत्थि ।

सोभणरासिम्हि अनुदीपना निट्ठिता ।

११८. एतं परिमाणं अस्साति एत्तावं । “एत्तावता”ति एत्तावन्तेन-फस्सो, वेदना, सज्जा,तिआदिवचनक्कमेन । “चित्तुप्पादेसू”ति एत्थ-कतमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा । चत्तारो दिट्ठिगतसम्पयुत्त चित्तुप्पादा-तिआदीसु चित्तचेतसिक समूहो चित्तुप्पादोति वुच्चति । इध पन चित्तानि एव चित्तुप्पादाति वुच्चन्तीति आह “चित्तुप्पादेसूति चित्तेसु इच्चेव अत्थो”ति । “सब्बदुब्बलत्ता”ति सब्बचित्तेहि दुब्बलतरत्ता । “भावना बलेना”ति वितक्क विरागसत्ति युत्तेन उपचार भावना बलेन, वुट्ठान गामिनि विपस्सना भावना बलेन च । “बलनायकत्ता”ति बल धम्मानं नायकत्ता, जेट्ठकत्ता ।

११९. अकुसल चेतसिकेसु । “पच्छिमं”ति सब्बेसुपि द्वादसा कुसल चित्तेसूति वचनं । “पुरिमस्सा”ति सब्बा कुसल साधारणा नामाति वचनस्स । “समत्तन वचनं”ति-कस्मा सब्बाकुसल साधारणा नामाति । यस्मा सब्बेसुपि । ल । चित्तेसु लब्धन्ति, तस्मा सब्बा कुसल साधारणा नामा-ति एवं साधन वचनं । यस्मा पन इमेहि चतूहि विनानुप्पज्जन्ति, तस्मा ते सब्बेसु तेसु लब्धन्तीति योजना । कस्मा विना नुप्पज्जन्तीति आह “न हितानी”तिआदि । “तेही”ति पापेहि । सब्ब पाप धम्मतोति अत्थो । “तथा तथा आमसित्वा”ति दिट्ठि खन्धेसु निच्चो धुवो सस्सतोतिआदिना आमसति । मानो अहन्ति वा सेय्यो सदिसोतिआदिना वा आमसति । एवं तथा तथा आमसित्वा । “तेसू”ति दिट्ठिमानेसु । निद्धारणे भुम्मं । दिट्ठि परामसन्ती पवत्ततीति योजना । “तं गहिताकार”न्ति तं अहन्ति गहितं निमित्ताकारं । सक्काय दिट्ठि एव गति येसं ते दिट्ठि गतिका । अविक्खम्भित सक्काय दिट्ठिका । “अहन्ति गणहन्ती”ति मानेन गणहन्ति । “न हि मानस्स विया”ति यथा मानस्स अत्तसम्पग्गहणे ब्यापारो अत्थि, न तथा दिट्ठिया अत्तसम्पग्गहणे ब्यापारो अत्थीति योजना । एत्थ च अत्तसम्पग्गहणं नाम परेहि सद्धि अत्तानं सेय्यादिवसेन सुट्ठुपग्गहणं । “न च दिट्ठिया विया”ति यथा दिट्ठिया धम्मानं अयाथावपक्खपरिकप्पने ब्यापारो अत्थीति योजना । तत्थ अयाथावपक्खो नाम अत्ता सस्सतो उच्छिन्नोतिआदि । मच्छरियं अत्तसम्पत्तीसु लग्गनलोभसमुट्ठितत्ता लोभसम्पयुत्तमेव सियाति चोदनं परिहरन्तो “मच्छरियं पना”तिआदिमाह । तत्थ “तासं”ति अत्तसम्पत्तीनं । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

१२०. सोभणचेतसिकेसु । “तीसु खन्धेसु”ति सीलक्खन्ध समाधिक्खन्ध पज्जाक्खन्धेसु च । “सम्मादिट्ठि पच्छिमको”ति सम्मादिट्ठिया पच्छतो अनुबन्धकोति अत्थो । सम्मादिट्ठिया परिवा रमतोति वुत्तं होति । “तस्मिं असति पी”ति दुतीयज्झानिक मग्गादीसु तस्मिं सम्मासङ्कप्पे असन्तेपि । “सीलसमाधिक्खन्ध धम्मेसु पना”ति ‘सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो,ति इमे तयो धम्मा सीलक्खन्ध धम्मा नाम । सम्मा वायामो, सम्मासति, सम्मासमाधी,ति इमे तयो धम्मा समाधिक्खन्धा नाम । इमेसु सीलक्खन्ध समाधिक्खन्धेसु । “एको एकस्स किच्चं न साधेती”ति तेसु सम्मावाचा सम्माकम्मन्तस्स किच्चं न साधेति । सम्मा आजीवस्स किच्चं न साधेति । सम्माकम्मन्तो च सम्मावाचाय किच्चं न साधेतीतिआदिना सब्बं वत्तब्बं । “सीलेसु परिपूरकारिता वसेना”ति सीलप्पटिपक्ख धम्मानं समुच्छिन्दकारिता वसेनाति अधिप्पायो । मुसावाद विरति मुसावादमेव पजहितुं सक्कोति । न इतरानि पिसुणवाचादीनीति योजना । एत्थ सिया । मुसावादविरति नाम कुसल धम्मो होति । कुसल धम्मो च नाम सब्बस्स अकुसल धम्मस्स पटिपक्खो । एकस्मिम्पि कुसल धम्मे उप्पज्जमाने तस्मिं सन्ताने सब्बानि अकुसलानि पजहितुं सक्कोन्तीति वत्तब्बानि । अथ च पन मुसावाद विरति मुसावादमेव पजहितुं सक्कोति, न इतरानीति वुत्तं । कथमिदं दट्ठब्बन्ति । वुच्चते । पजहितुं सक्कोतीति इदं पञ्चसु पहानेसु तदङ्गप्पहान वचनं । तदङ्गप्पहानन्ति च तेन तेन कुसलङ्गेन तस्स तस्स अकुसलङ्गस्स पहानं तदङ्गप्पहानं नाम । इदं वुत्तं

होति, इध सप्पुरिसो पाणातिपाता पटिविरमामीति आदिना विसुं विसुं सिक्खापदानि समादियित्वा पाणाति पातविरति सङ्घातेन कुसलङ्गेन पाणातिपात सङ्घातं अकुसलङ्गं पजहति । अदिन्नादान विरति सङ्घातेन कुसलङ्गेन अदिन्नादान सङ्घातं अकुसलङ्गं पजहतीति आदिना वित्थारेतब्बं । एकस्मिम्पि कुसल धम्मे उप्पज्जमाने तस्मिं सन्ताने सब्बानि अकुसलानि न उप्पज्जन्तीति एत्थ पन अनोकासत्ता एव न उप्पज्जन्ति, न पहानत्ता । न हि तस्मिं सन्ताने तस्मिं खणे तानि अकुसलानि एव न उप्पज्जन्ति । अथखो सब्बानि अज्जानि कुसल चित्तानि च न उप्पज्जन्ति । सब्बानि अब्याकत चित्तानि च न उप्पज्जन्ति । तानि अनोका सत्ता एव न उप्पज्जन्ति । न पहानत्ता न उप्पज्जन्ति । तदङ्गप्पहानादि वसेन पन पहानं सन्धाय इध पजहितुं सक्कोति-न सक्कोतीति वुत्तं । एत्तावता तदङ्गप्पहानं नाम सुपाकटं होति । मुसावाद विरति मुसावादमेव पजहितुं सक्कोति । न इतरानीति इदञ्च सुट्ठु उपपन्नं होतीति । “एत्थ चा”ति आदीसु कायङ्गचोपनत्थाय वाचङ्गचोपनत्थाय च पवत्तानि कायवचीचो पन भागियानि नाम । कामावचर कुसलेस्वेव विरतियो सन्दिस्सन्ति । “कामावचर कुसलेसु पी”ति निद्धारणे भुम्मवचनं । कामभूमियं उप्पन्नेसु एव कामावचर कुसलेसु सन्दिस्सन्ति । तिविध कुहनवत्थूनि च विरमितब्बवत्थुद्वानेठितानि । एत्थ च कुहनं नाम विम्हापनं लाभसक्कार सिलोकत्थाय मनुस्सानं नानामायासाठेय्य कम्ममि कत्वा अच्छरियब्भुत भावकरणन्ति वुत्तं होति । तं पन तिविधं ‘पच्चयप्पटिसेवनकुहनञ्च, सामन्तजप्पन कुहनञ्च, इरिया पथसण्ठा पन कुहनञ्च । तत्थ महिच्छोयेव समानो अपिच्छाकारं दस्सेत्वा आदितो आगता गते चतुपच्चये पटिक्खिपित्वा पच्छा बहुं बहुं आगते पच्चये पटिग्गण्हाति । इदं पच्चयप्पटिसेवन कुहनं नाम । पापिच्छोयेव समानो अयं ज्ञानलाभीति वा अभिज्जालाभीति वा अरहाति वा जनो मं सम्भावेतूति सम्भावनं इच्छन्तो अत्तानं उत्तरि मनुस्स धम्मानं सन्तिके ते वा अत्तनो सन्तिके कत्वा वज्जेति । इदं सामन्तजप्पन कुहनं नाम । पापिच्छोयेव समानो अयं सन्तवुत्ति समाहितो आरद्धवीरियोति जनो मं सम्भावेतूति सम्भावनं इच्छन्तो इरिया पथ निस्सितं नानावज्जनं करोति । इदं इरिया पथ सण्ठापन कुहनं नाम । “सिक्खापदस्स वत्थूनी”ति सुरा पान विकाल भोजन नच्चगीतवादित दस्सन सवनादीनि । सुरामेरयपाना विरमाधीति समादियन्तस्स सुरामेरयपान चेतना विरमितब्ब वत्थु नाम । विकाल भोजना विरमामीति समादियन्तस्स विकाले यावकालिक वत्थुस्स परिभुज्जन चेतना विरमितब्ब वत्थु नाम । सेसेसुपि एसेव नयो । लोकुत्तर चित्तेसु । ‘सब्बथापी,ति च ‘नियता’ति च ‘एकतो वा’ति च तीणि विसेसनानि । लोकियेसु पन ‘कदाची’ति च ‘विसुं विसुं’ति च द्वे द्वे विसेसनानि । तत्थ लोकुत्तरेसु ‘सब्बथापी’ति इदं समुच्छेदप्पहान दस्सनं लोकियेसुपि तब्बिपरीतं तदङ्गप्पहान दस्सनं अधिप्पेतन्ति कत्वा “एकेक दुच्चरितप्पहानवसेने वा”ति वुत्तं ।

१२१. अप्पमज्जासु । “विभङ्गे”ति अप्पमज्जा विभङ्गे । “कारुज्जप्पकतिकस्सा”ति कारुज्जसभावस्स । “अनिस्सुकिनो”ति इस्साधम्मरहितस्स । थामगता करुणा दोस समुट्ठितं विहिंसं पजहति । थामगता मुदिता दोससमुट्ठितं अरतिं पजहतीति वुत्तं “विहिंसा अरतीनं निस्सरण भूता”ति । एत्थ च अरति नाम सुज्जागारेसु च भावना कम्मेसु च निब्बिदा । दोस निस्सरणे सति दोमनस्सनिस्सरणम्पि सिद्धमेव । निस्सरणञ्च नाम पटिपक्ख धम्म सण्ठानेन होति । तस्मा पुब्बभागेपि अप्पमज्जासु निच्चं सोमनस्स सण्ठानं वेदितब्बन्ति अधिप्पायेन “दोमनस्सप्पटिपक्खञ्चा”ति आदिमाह । “अट्ठकथायपि सह विरुद्धो”ति अट्ठसालिनियं उपेक्खा सहगत कामावचर कुसल चित्तेसु करुणा मुदिता परिकम्मकालेपि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्ठकथायं अनुज्जाता एवा-ति वुत्तं । ताय अट्ठकथायपि सह विरुद्धो । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं । “पटिकूला रम्मणेसु पन... पे... वत्तब्बमेव नत्थी”ति पटिकूला रम्मणानि नाम सोमनस्सेन दूरे होन्ति, तथा दुक्खित सत्ता च, तस्मा तदा रम्मणानि असुभ भावना चित्तानि च करुणा भावना चित्तानि च आदितो उपेक्खा सहगता नेवाति वत्तब्बमेव नत्थि । “साहिवेदनुपेक्खा नामा”ति कामावचर वेदनुपेक्खा वुत्ता । विभावनिपाठे, “अज्जविहितस्स पी”ति अज्जं आरम्मणं मनसिकरोन्तस्सपि । सज्झायनं सम्पज्जति, सम्मसनं सम्पज्जतीति पाठसेसो । इति तस्मा । एत्थ सिया “तं पटिक्खित्तं होती”ति कस्मा वुत्तं । न नु तम्पि उपेक्खा सहगत चित्तेसु करुणा मुदितानं सम्भवं साधेति येवाति । सच्चं

साधेतिथेव । तेन पन परिचय वसेन तेसु तासं सम्भवं दीपेति । इध पन “एत्थ चा”तिआदिना “पटिकूला रम्मणेसू”तिआदिना च परिचयेन विना पकतिया तासं उपेक्खा वेदनाय एव सह पवत्ति बहुलता वुत्ताति । “योगकम्म बलेना”ति युञ्जन वीरिय कम्म बलेन ।

१२२. चेतो युत्तानं चित्त चेतसिकानं । “एत्थ चा”तिआदीसु । हेट्ठा च वुत्तो ‘कदाचि सन्दिस्सन्ति विसुं विसुं, कदाचि नाना हुत्वा जायन्ती’ति । उपरि च वक्खति ‘अप्पमज्जा विरतियो पनेत्थ पञ्चपि पच्चेकमेव योजेतब्बा’ति । इस्सादीनञ्च नाना कदाचि योगो उपरि ‘इस्सामच्छेर कुक्कुच्चाणि पनेत्थ पच्चेकमेव योजेतब्बानी’ति वक्खति । मानथिन मिद्धानं पन नाना कदाचि योगो इध वत्तब्बो । “कदाची”ति वत्त्वा तदत्थं विवरति “तेसं”तिआदिना । “तेसं”ति दिट्ठि विप्पयुत्तानं । “निद्वाभिभूत वसेना”ति निदस्सन वचनमेतं । तेन कोसज्जादीनम्पि गहणं वेदितब्बं । “अकम्मज्जताया”ति अकम्मज्जभावेन । तेहि इस्सामच्छरिय कुक्कुच्चेहि । तेन च मानेन । किच्च विरोधे वा आरम्मण विरोधे वा नानाभावो । अविरोधे सहभावो ।

१२३. “योगद्वानपरिच्छिन्दन वसेना”ति सब्बचित्त साधारणा ताव सब्बेसुपि एकूननवुत्तिचित्तुप्पादेसु, वितक्को पञ्चपज्जा सचित्तेसूतिआदिना युत्तद्वान भूतानं चित्तानं गणनसङ्ख्यापरिच्छेदवसेन । “युत्त धम्मरासि परिच्छिन्दन वसेना”ति अनुत्तरे छत्तिस, महग्गते पञ्चत्तिसातिआदिना युत्त धम्मरासीनं गणन सङ्ख्या परिच्छेद वसेन । सेसं सुविज्जेय्यं । “पाळियं”ति धम्मसङ्गणि पाळियं । “तेसं नयानं”ति चतुक्क पञ्चक नयानं ।

१२४. “कायवची विसोधन किच्चा”ति कायद्वारवचीद्वार सोधन किच्चा ।

१२५. लोकुत्तर विरतीनं लोकुत्तर विपाकेसुपि उप्पज्जनतो “इदञ्च...पे०... दट्ठब्ब”न्ति । तासं अप्पमज्जानं । तेसु महाविपाकेसु । सत्तपज्जत्तादीनि आरम्मणानि यस्साति विग्गहो । “तेना”ति कुसलेन । “विकप्प रहितत्ता”ति विविधाकार चिन्तन रहितत्ता । अप्पनापत्त कम्म विसेसेहि निब्बत्ता अप्पनापत्तकम्म विसेस निब्बत्ता । पज्जत्ति विसेसानि नाम पथवीकसिण निमित्तादीनि । “अपि चा”तिआदीसु । न पज्जत्ति धम्मेहि अत्थि । एवञ्च सति, कामविपाकानि कामतण्हाय आरम्मणभूता पज्जत्तियोपि आलम्बेय्युन्ति । “सङ्गहनयभेदकारका”ति पथ मज्झानिक चित्तेसु छत्तिस । दुतीयज्झानिक चित्तेसु पज्जत्तिसातिआदिना सङ्गहनयभेदस्स कारका ।

१२६. “एत्थ चा”तिआदीसु । “पञ्चसु असङ्खारिकेसू”ति निद्वारणे भुम्मवचनं । तथा पञ्चसु ससङ्खारिकेसूति । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

१२७. “भूमि जाति सम्पयोगादिभेदेना”ति फस्सोताव चतुब्बिधो होति कामावचरो, रूपावचरो, अरूपावचरो चाति । अयं भूमिभेदो ।

द्वादसाकुसला फस्सा, कुसला एकवीसति ।
छत्तिसेव विपाका च, वीसति क्रिया मता ॥

इति अयं जातिभेदो । सोमनस्स सहगतो, दिट्ठिगत सम्पयुत्तो, असङ्खारिको च, ससङ्खारिको चातिआदिना सम्पयोगादिभेदो वत्तब्बो । “चित्तेन समं भेद”न्ति अत्तना वा सम्पयुत्तेन चित्तभेदेन समं भेदं । एकूनन वुत्तिया चित्तेसु वा ।

एत्थ च विचिकिच्छा चेतसिकं एकस्मिं चित्ते युत्तन्ति एकमेव होति । दोसो, इस्सा, मच्छरियं, कुक्कुच्चन्ति इमे चत्तारो द्वीसु चित्तेसु युत्ताति विसुं विसुं द्वे द्वे होन्ति । तथा दिट्ठिमाना पच्चेकं चत्तारो । थिनमिद्धं पच्चेकं पज्जातिआदिना सब्बं वत्तब्बन्ति ।

चेतसिकसङ्गहदीपनियाअनुदीपना निट्ठिता ।

३. पकिण्णकसङ्गहअनुदीपना

१२९. पकिण्णकसङ्गहे । उभिन्नं चित्तं चेतसिकानं । “तेपज्जासा”ति तेपज्जासविधा । “भावो”ति विज्जमानकिरिया । यो लक्खण रसादीसु लक्खणन्ति वुच्चति । तेनाह “धम्मनं”तिआदिं । पवत्तोति पाठसेस पदं । एतेन “वेदना भेदेन चित्तचेतसिकानं सङ्गहो”तिआदीसुपि वेदना भेदेन पवत्तो चित्तचेतसिकानं सङ्गहोतिआदिना सम्बन्धं दस्सेति । “वचनत्थो दस्सितो”ति, कथं दस्सितोति आह “वेदना भेदेन चित्तचेतसिकानं सङ्गहो”तिआदि । “तेसं दानि यथारहं”ति एत्थ “तेसं”ति चित्तचेतसिकानं, सङ्गहो नामाति सम्बन्धो । एतेन अयं सङ्गहो चित्त चेतसिकानं एव सङ्गहोति सिद्धं होति । वेदना हेतुतो । ल । लम्बणवत्थुतो सङ्गहो नामाति सम्बन्धो । एतेन उपरि वेदना सङ्गहोतिआदीसु वेदनातो सङ्गहो वेदना सङ्गहो । ल । वत्थुतो सङ्गहो वत्थु सङ्गहोति सिद्धं होति, वेदनातोतिआदीसु च वेदना भेदतोतिआदि अत्थतो सिद्धं होति । एवं छन्नं पकिण्णकसङ्गहानं वचनत्थो दस्सितो । तेनाह “वेदना भेदेना”तिआदिं । आदिना दस्सितोति सम्बन्धो । “सङ्गहो नाम निय्यते”ति वुत्तत्ता “नीतो नाम अत्थी”ति वुत्तं । “निय्यते”ति च पवत्तीयतेति अत्थो । ननु तेसं “सङ्गहो नाम निय्यते”ति वुत्तत्ता द्वीहि चित्त चेतसिकेहि एव अयं सङ्गहो नेतब्बोति । न । चित्तेन नीते चेतसिकेहि विसुं नेतब्ब किच्चस्स अभावतोति दस्सेतुं “चित्ते पन सिद्धे”तिआदि वुत्तं ।

१३०. वेदना सङ्गहे । वेदना भेदं निस्साय इमस्स सङ्गहस्स पवत्तत्ता “निस्सय धम्म परिग्गहत्थ”न्ति वुत्तं । “संयुत्तके”ति वेदना संयुत्तके । “आरम्मणं अनुभोन्ती”ति आरम्मण रसं अनुभोन्ति । “ते”ति तेजना । “तं”ति तं आरम्मणं । “साततो”ति सुखाकारतो । “अस्साततो”ति दुक्खा कारतो । ततो अज्जोपकारो नत्थि, तस्मा वेदना अनुभवन लक्खणेन ति विधा एव होतीति योजना । “द्वे”ति द्वे वेदनायो । उपेक्खं सुखे सङ्गहेत्वा सुखदुक्खवसेन वा द्वे वेदना वुत्ताति योजना । “सन्तस्मिं एसा पणीते सुखे”ति ज्ञानसम्पयुत्तं अदुक्खम सुखं सन्धाय वुत्तं । पज्ज भेदादीसु वित्थारो वेदना संयुत्ते गहेतब्बो । वेदयितन्ति च वेदनाति च अत्थतो एकं । “सब्बं तं दुक्खस्मिं”ति सब्बं तं वेदयितं दुक्खस्मिं एव पविट्ठं होति । सङ्खार दुक्खतं आनन्द मया सन्धाय भासितं सङ्खार विपरिणामतज्ज, यं किञ्चि वेदयितं, सब्बं तं दुक्खस्मिंति पाळि । “इन्द्रियभेदवसेना”ति सोमनस्स सहगतं, उपेक्खासहगतं, दोमनस्स सहगतं, सुखसहगतं, दुक्ख सहगतन्ति एवं इन्द्रिय भेदवसेन । “येसु धम्मेसू”ति सम्पयुत्त धम्मेसु । “तेसं”ति सम्पयुत्त धम्मानं । तत्थ सुखसम्पयुत्ता धम्मा कायिक सुख सम्पयुत्त चेतसिक सुख सम्पयुत्त वसेन दुविधा । एवं इस्सरट्ठानभूतानं सम्पयुत्त धम्मानं दुविधत्ता अनुभवन भेदे तीसु वेदनासु एकं सुख वेदनं द्विधा भिन्दित्वा सुखिन्द्रियं सोमनस्सिन्द्रियन्ति वुत्तं । दुक्खसम्पयुत्त धम्मेसुपि एसेवनयो । “अपि चा”ति किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति अत्थो । “तेपी”ति उपेक्खा सम्पयुत्तापि धम्मा । चक्खादि पसादकाया नाम चक्खु सोत घान जिह्वा पसादकाया । तेसु निस्सिता नाम चक्खु विज्जाण चित्तुप्पादादयो । “सब्भावा”ति सन्तभावतो संविज्जमान भावतो दुविधा होन्तीति योजना । “एक रसत्ता”ति मज्झत्तभावेन एकरसत्ता । “इतरानी”ति सोमनस्स दोमनस्स उपेक्खिन्द्रियानि । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

१३१. हेतुसङ्गहे । “सुप्पतिट्ठितभावसाधनं”ति सुट्ठ पतिट्ठहन्तीति सुप्पतिट्ठिता । सुप्पतिट्ठित भावसाधनं हेतु किच्च नामाति योजना । “इमेपि धम्मा”ति इमेपि छ हेतु धम्मा । “तत्था”ति तेसु आरम्भणेषु, साधेन्ति । तस्मा सुप्पतिट्ठित भावसाधनं हेतुकिच्चं नामाति वुत्तं । “अपरे पना”ति पट्टानट्ठ कथायं आगतो रेवतत्थेर वादो । “धम्मानं कुसलादि भावसाधनं”ति सहजातधम्मानं कुसलभावसाधनं अकुसलभावसाधनं अब्याकतभावसाधनं । “एवं सन्ते”तिआदि तं वादं पटिक्खिपन्तानं पटिक्खेपवचनं । “येस”न्ति मोहमूल चित्त द्वये मोहो च अहेतुक चित्तुप्पाद रूप निब्बानानि च । “न सम्पज्जेय्या”ति सहजात हेतुनो अभावा तस्स मोहस्स अकुसल भावो, इतरे सज्ज अब्याकत भावो न सम्पज्जेय्य । इदं वुत्तं होति । हेतु नाम सहजात धम्मानं कुसलादिभावं साधेतीति वुत्तं । एवं सति, सो मोहो सम्पयुत्त धम्मानं अकुसल भावं साधेय्य । अत्तनो पन अकुसल भावं साधेन्तो सहजातो अज्जो हेतु नत्थि । तस्मा तस्स अकुसलभावो न सम्पज्जेय्य । तथा अहेतुक चित्तुप्पाद रूप निब्बानानज्ज अब्याकतभावं साधेन्तो कोचि सहजातो हेतु नाम नत्थीति तेसम्पि अब्याकत भावो न सम्पज्जेय्य । न च न सम्पज्जति । तस्मा सो थेरवादो न युत्तोति । एत्थ सिया । सोच मोहो अत्तनो धम्मताय अकुसलो होति । तानि च अहेतुक चित्तुप्पादरूप निब्बानानि अत्तनो धम्मताय अब्याकतानि होन्तीति । एवं सन्ते, यथा ते धम्मा । तथा अज्जेपि धम्मा अत्तनो धम्मताय एव कुसला कुसला ब्याकता भविस्सन्ति । न चेत्थ कारणं अत्थि, येनकारणेन ते एव धम्मा अत्तनो धम्मताय अकुसला ब्याकता होन्ति । अज्जे पन धम्मा अत्तनो धम्मताय कुसला कुसला ब्याकता न होन्ति, हेतूहि एव होन्तीति । तस्मा तेसं सब्बेसम्पि कुसलादि भावत्थाय हेतूहि पयोजनं नत्थि । तस्मा सो थेरवादो न युत्तो येवाति । न केवलज्ज तस्मिं थेरवादे एत्तको दोसो अत्थि । अथ खो अज्जोपि दोसो अत्थीति दस्सेतुं “यानि चा”तिआदिमाह । तत्थायं अधिप्पायो । सचे धम्मानं कुसलादि भावो सहजात हेतुप्पटिबद्धो सिया । एवं सति, हेतु पच्चये कुसल हेतुतो लद्ध पच्चयानि रूपानि कुसलानि भवेय्युं । अकुसल हेतुतो लद्ध पच्चयानि रूपानि अकुसलानि भवेय्युं । न च भवन्ति । तस्मा सो वादो अयुत्तो येवाति । इदानी पुन तं थेरवादं पग्गहेतुं “यथापना”तिआदिमाह । “धम्मेषू”ति चतुस्सच्च धम्मेषु । मुह्नकिरिया नाम अन्धकार किरिया । धम्मच्छन्दो नाम दानं दातुकामो, सीलं पूरेतुकामो, भावनं भावेतुकामो इच्चादिना पवत्तो छन्दो । “अक्खन्ती”ति अक्खमनं, अरोचनं, अमनापो । पाप धम्म पापा रम्मण विरोधो नाम कामरागद्वानीयेहि सत्तविध मेथुन धम्मादीहि पाप धम्मेहि चेव पच्चकामगुणा रम्मणे हि च चित्तस्स विरोधो, जेगुच्छो पटिकूलो । मुह्नकिरिया पन एकन्त अकुसल जातिका एव होति । एत्तावता मोहमूल चित्त द्वये मोहो अत्तनो धम्मताय अकुसलो होतीति इममत्थं पतिट्ठापेति । “एवं सन्ते”तिआदिकं तत्थ दोसारोपनं विधमति । इदानी अहेतुक चित्तुप्पाद रूप निब्बानानि अत्तनो धम्मताय अब्याकतानि होन्तीति इममत्थं पतिट्ठापेतुं “योच धम्मो”तिआदिमाह । “एत्तकमेवा”ति अज्जं दुक्कर कारणं नत्थीति अधिप्पायो । “अहेतुक चित्तानं”ति अहेतुक चित्तुप्पादानं । अत्तनो धम्मताय एव सिद्धो । एत्तावता-अहेतुक । ल । निब्बानानि अत्तनो धम्मताय अब्याकतानि होन्ती-ति इममत्थं पतिट्ठापेति । “एवं सन्ते”तिआदि तत्थ दोसारोपनं अपनेति । इदानी सब्बोपि मोहो अत्तनो धम्मताय अकुसल भावेठत्वा अज्जेसं इच्छा नाम अत्थि, अक्खन्ति नाम अत्थीति एवं वुत्तानं इच्छा अक्खन्ति धम्मानम्पि अकुसल भावं साधेतीति दस्सेतुं “तत्थ मोहो”तिआदिमाह । “मुह्न निस्सन्दानि एवा”ति मुह्नकिरियाय निस्सन्दप्फलानि एव । न केवलं सो लोभादीनं अकुसलभावं साधेति, अथ खो अलोभादीनम्पि कुसलभावं सो एव साधेतीति दस्सेतुं “अलोभादीनज्जा”तिआदि वुत्तं । “अविज्जानुसयेन सहेव सिद्धो”ति तानि सत्तसन्ताने अविज्जानुसये अप्पहीने कुसलानि होन्ति । पहीने किरियानि होन्तीति अधिप्पायो । इदानी लोभ दोसानं अलोभादीनज्ज हेतु किच्चं दस्सेतुं “तानि पन लोभादीनी”तिआदि वुत्तं । रज्जन दुस्सनानं निस्सन्दानि रज्जनादिनिस्सन्दानि । “दिट्ठि मानादीनी”ति दिट्ठि मान इस्सा मच्छरियादीनि । अरज्जन अदुस्सन अमुह्नानं निस्सन्दानि अरज्जनादि निस्सन्दानि । “सद्धादीनी”ति सद्धा सति हिरि ओत्तप्पादीनि । “हेतुमुखेनपी”ति अहेतुक चित्तुप्पाद रूप निब्बानानं अब्याकतभावो अत्तनो धम्मताय सिद्धोति वुत्तो । सहेतुक विपाक क्रियानं अब्याकत भावो पन अत्तनो धम्मताय सिद्धोतिपि सहजात हेतून्

हेतु किच्चेन सिद्धोतिपि वत्तुं वट्टतीति अधिप्पायो। विभाव निपाठे। “मगितब्बो”ति गवेसितब्बो। अथ तेसं कुसलादि भावो सेससम्पयुत्त हेतुप्पटि बद्धो सियाति योजना। “अप्पटि बद्धो”ति हेतुना अप्पटि बद्धो। “कुसलादिभावो”ति कुसलादिभावो सिया। “सो”ति कुसलादिभावो। “अहेतुकानं”ति अहेतुक चित्तुप्पाद रूप निब्बानानं। इदानीं ‘यानि च लद्धहेतु पच्चयानी’तिआदि वचनं पटिक्खपन्तो “यथाचा”तिआदिमाह। “रूपारूप धम्मेषू”ति निद्धारणे भुम्म वचनं। “अरूप धम्मेषु एवा”ति निद्धारणीयं। न रूप धम्मेषु फरन्ति। एवं सति, कस्मा ते रूप धम्मा ज्ञानपच्चयुप्पन्नेसु वुत्ताति आह “ते पना”तिआदिं। सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं। “तं पन तेसं”ति तेसं हंसादीनं तं वण्णविसेसं। “योनियो”ति मातापितु जातियो। “अव्याकतानं पनाति सब्बं”ति अव्याकतानं पन अव्याकतभावो निरनुसय सन्तानप्पटि बद्धो, कम्मप्पटि बद्धो, अविपाकभावप्पटि बद्धो चाति दट्टब्बन्ति इदं सब्बं। “वुत्त पक्खेपतति येवा”ति तस्मिं पक्खे अन्तोगधमेवाति अधिप्पायो।

१३२. किच्चसङ्गहे। तस्मिं परिकखीणेति सम्बन्धो। “कम्मस्सा”ति कम्मन्तरस्स। चुतस्स सत्तस्स अभिनिब्बत्तीति सम्बन्धो। “भवन्तरादिप्पटि सन्धान वसेना”ति भवन्तरस्स आदिकोटिया पटिसन्धान वसेन। भवसन्तानस्स पवत्तीति सम्बन्धो। कथं पवत्तीति आह “याव तं कम्मं”तिआदिं। “अविच्छेदप्पवत्ति पच्चयङ्गभावेना”ति अविच्छेदप्पवत्तिया पधान पच्चय सङ्घातेन अङ्गभावेन। एतेन भवङ्गपदे अङ्गसदस्स अत्थं वदति। तेनाह “तस्सही”तिआदिं। “तस्सा”ति भवङ्गस्स। आवज्जनं आवट्टनन्ति एको वचनत्थो। तं वा आवज्जेतीति एको। “तं”ति चित्त सन्तानं। आवट्टति वा तं एत्थाति एको। आवट्टति वा तं एतेनाति एको। “तं”ति चित्त सन्तानं। आवज्जेति वाति एको। “वोड्डब्बनं”ति वि-अव-ठपनंति पदच्छेदो। विभावनि विचारणायं। “एकावज्जन परिकम्म चित्ततो”ति मग्गेन वा अभिज्जाय वा एकं समानं आवज्जनं अस्साति विग्गहो। तस्सं वीथियं ‘आवज्जनं, परिकम्मं, उपचारो, अनुलोमं, गोत्रभू’ति एत्थ परिकम्म जवनचित्तं इध परिकम्म चित्तन्ति वुत्तं। “तानी”ति मग्गा भिज्जाजवनानि। “तत्था”ति तस्मिं विभावनि पाठे। “दीघं अब्धानं”ति सकलरत्तियं वा सकल दिवसं वा निद्दोक्कमन वसेन दीघं कालं। सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं। “पटिसन्धियाठानं”ति पटिसन्धिकच्चस्स ठानं। कालोहि नाम विसुं चित्तस्स आरम्मण भूतो एको पज्जति धम्मोति एतेन कालो नाम सभावतो अविज्जमानत्ता कथं किच्चानं पवत्तिट्ठानं नाम सक्का भवितुन्ति इमं आसङ्कं विसोधेति। “इतरथा”ति तथा अगगहेत्वा अज्जथा किच्चट्ठानानं अभेदे गहिते सतीति अत्थो। “सयं सोमनस्स युत्तंपी”ति कदाचि सयं सोमनस्स युत्तंपि। “तं”ति सोमनस्स सन्तीरणं। “लद्धपच्चय भावेना”ति लद्धअनन्तर पच्चयभावेन। “आसेवन भाव रहितं पी”ति आसेवन गुण रहितम्पि। तज्झि आसेवन पच्चये पच्चयोपि न होति, पच्चयुप्पन्नम्पि न होतीति। “परिकम्म भावना बलेन च पवत्तत्ता”ति इदं फलसमापत्ति वीथियं फलजवनेसु पाकटं। सेसमेत्थसुबोधमेव।

१३३. द्वारसङ्गहे। “आदासपट्टमयो”ति आदासपट्टेन पकतो। “द्वे एवा”ति द्वे एव द्वारानि। “द्वार सदिसत्ता”ति नगर द्वार सदिसत्ता। “कम्मविसेस महाभूत विसेस सिद्धेना”ति एत्थ कम्मविसेसेन च महाभूत विसेसेन च सिद्धोति विग्गहो। आवज्जनादीनि च वीथि चित्तानि गणहन्ति। “यम्ही”ति यस्मिं चक्खुम्हि। तदेव चक्खु चक्खुद्वारं नामाति सम्बन्धो। “तेसं द्विन्नं”ति रूप निमित्तानञ्च आवज्जनादि वीथिचित्तानञ्च। “विसय विसयी भावूपगमनस्सा”ति एत्थ रूप निमित्तानं विसयभावस्स उपगमनं नाम चक्खु मण्डे आपातागमनं वुच्चति। आवज्जनादीनं विसयी भावस्स उपगमनं नाम तेसं निमित्तानं आरम्मण करणं वुच्चति। “मुखप्पथभूतत्ता”ति मुखमगगभूतत्ता। एवं द्वार सदस्स करण साधनयुत्ति दस्सेत्वा इदानीं अधिकरण साधन युत्ति दस्सेति “अथवा”तिआदिना। “रूपानं”ति रूप निमित्तानं। “चक्खुमेव चक्खु द्वार”न्ति एतेन चक्खुमेव द्वारं चक्खु द्वारन्ति अवधारण समासं दस्सेति। “कारणं वुत्तमेवा”ति हेट्ठा चित्तसङ्गहे मनोद्वारावज्जनपदे वुत्तमेव। सब्बं एकून नवुत्तिविधं चित्तं मनोद्वारमेव नाम होति। तथाहि वुत्तं अट्टसालिनियं अयं नाममनो मनोद्वारं नाम न

होतीति न वत्तब्बोति । “उपपत्ति द्वारमेवा”ति उपपत्तिभव परियापन्नं कम्मजद्वारमेव । “इध चा”ति इमस्मिं सङ्गहगन्थे च । यच्च साधक वचनन्ति सम्बन्धो । “तत्था”ति विभावनिनयं । “तत्थेव तं युत्तं”ति तस्मिं पाळिप्पदेसे एव तं साधक वचनं युत्तं । इतरे द्वे पच्चयाति सम्बन्धो । “मनज्जाति एत्था”ति मनज्ज पटिच्च धम्मो च उप्पज्जति मनोविज्जाणंति वाक्ये मनज्जातिपदे । तत्थ पन जवन मनोविज्जाणस्स उप्पत्तिया चतूसु पच्चयेसु मनज्जाति एत्थ द्वारभूतं भवङ्गमनो च आवज्जन मनो चाति द्वे पच्चया लब्धन्ति । धम्मो चाति पदे धम्मारम्मण सङ्घातो एको पच्चयो लब्धति । च सद्देन मनोविज्जाण सम्पयुत्तकखन्धा गहन्ति । एवं चत्तारो पच्चया होन्ति । “एत्थ चा”ति इमस्मिं अट्ठकथा वचने । “सन्निहित पच्चयानं एव तत्थ अधिप्पेतत्ता”ति पटिच्च सद्वसामत्थियेन आसन्ने धरमानपच्चयानं एव तस्मिं पाळिवाक्ये अधिप्पेतत्ता । “द्वारभावारहस्सा”ति विसय विसयीनं वुत्त नयेन पवत्ति मुखभावारहस्स । एतेन आरम्मणानि आपातं आगच्छन्तु वा, मावा, वीथि चित्तानि पवत्तन्तुवा, मावा, अप्पमाणं । पभस्सरप्पसन्नभावेन द्वारभावा रहता एव पमाणन्ति दीपेति । “निट्टमेत्थ गन्तब्बं”ति सन्निट्ठानं एत्थ गन्तब्बं । द्वारविकार मूलकानि तादिसानि किच्चानि येसं तानि तं किच्चवन्तानि । “कम्मवसेन सिज्झन्ती”ति सत्तसन्ताने पवत्तन्तीति अधिप्पायो । तं किच्चवन्तानि चित्तानि । विभावनि पाठे “मनोद्वार सङ्घात भवङ्गतो”ति मनोद्वार सङ्घात भवङ्ग भावतो च । “आरम्मणन्तरगहणवसेन अप्पवत्तितो”ति पटिसन्धि चित्तेन यथा गहितं कम्मकम्मनिमित्तादिकं आरम्मणं मुञ्चित्वा पवत्तिकाले छसु द्वारेसु आपातागतस्स आरम्मणन्तरस्स गहण वसेन अप्पवत्तितो च । हेट्ठापि पच्चद्वारा वज्जन चक्खु विज्जाण सम्पटिच्छन सन्तीरण वोड्ढन्न कामावचरजवन तदा रम्मण वसेनातिआदिना किच्चसीसेनेव । ल । वुत्तो । एत्थहि आवज्जन सम्पटिच्छनादीनि किच्च विसेसानं नामानि होन्ति । “चे”ति चे वदेय्य । “ना”ति न वत्तब्बं । “तथा अस्सुत्तत्ता”ति एकून वीसति द्वार विमुत्तानीति च, छ द्वारिकानि चेव द्वार विमुत्तानीति च, महग्गत विपाकानि द्वार विमुत्ताने वाति च, सुतं । न पन द्वारिक विमुत्तानीति सुतं ।

१३४. आरम्मण सङ्गहे । “दुब्बल पुरिसेना”ति गेलज्जाभिभूतत्ता वा जराभिभूतत्ता वा दण्डेन वा रज्जुकेन वा विना उट्ठातुम्पि पतिट्ठातुम्पि अपरापरं गन्तुम्पि असक्कोन्तेन दुब्बल पुरिसेन दण्डकं वा रज्जुकं वा आलम्बियति । आलम्बित्वा उट्ठाति । पतिट्ठाति । अपरापरं गच्छति । एवमेव । अमुच्च मानेहि हुत्वाति पाठसेसो । “आगन्त्वा”ति आरम्मण करण वसेन ततो ततो आगन्त्वा । “विसुं सिद्धानी”ति आलम्बियतीति एतस्मिं अत्थे सति, आलम्बणन्ति सिज्झति । आरम्मणन्ति न सिज्झति । तानि एत्थ आगन्त्वा रमन्तीति एतस्मिं अत्थे सति, आरम्मणन्ति सिज्झति । आलम्बणन्ति न सिज्झति । एवञ्च सति एकं पदं द्वीहिवाक्येहि दस्सनं न सुन्दरन्ति । “अज्जानि आरम्मणानी”ति रूपारम्मणतो अज्जानि सद्वारम्मणादीनि । “आगच्छती”ति आविभावं गच्छति, उप्पादप्पवत्ति वसेन पच्चक्खभावं पापुणाति । “आगच्छित्था”ति आविभावं गच्छित्थ, उप्पादप्पवत्ति वसेन पच्चक्खभावं पापुणित्थ । “अनागतं”ति एत्थ न कारो अवत्था वसेन पटिसेधो । यो धम्मो पच्चय सामगियं सति आगमन जातिको उप्पज्जन सीलो । सो एव इदानि आगच्छति, इदानि आगच्छित्थ, इदानि आगमन जातियं ठितो, नागच्छति नागच्छित्थाति इमिना अत्थेन सो अनागतो नाम । निब्बान पज्जत्तियो पन आगमन जातिका न होन्ति । तस्मा आगमनप्पसङ्गाभावतो अनागताति न वुच्चन्तीति । तेनाह “उप्पाद जातिका”तिआदिं । “तं विचारेतब्बं”ति वत्वा विचारणाकारं दस्सेति “सब्बेपिही”तिआदिना । ते यदा वत्तब्ब पक्खे तिट्ठन्तीति सम्बन्धो । उप्पाद जातिकानज्जेव सङ्घत धम्मानं । तासं निब्बान पज्जत्तीनं । “न तथा इमेसं”ति इमेसं द्वार विमुत्तानं आरम्मणं पन तथा न होतीति योजना । “तत्था”ति तस्मिं भव विसेसे । विभावनिपाठे “आवज्जनस्सविया”ति आवज्जनस्स आरम्मणं विय । अगहितमेव हुत्वा । “एकवज्जन वीथियं अगहित भावो इध न पमाणं”न्ति छ द्वारगहितन्ति इध अप्पमाणं । भवन्तरे गहितस्स अधिप्पेतत्ता । “कालविमुत्त सामज्जं”वाति यं किञ्चिकाल विमुत्तं वा न होतीति अधिप्पायो । आगमसिद्धि वोहारो नाम “कम्मन्ति वा, कम्मनिमित्तन्ति वा, गति निमित्तन्ति वा, पसिद्धो वोहारो वुच्चति । अजात सत्तुराजा सङ्किच्चजातकेपि पितरं मारेति । तस्मा “द्वीसुभवेसू”ति वुत्तं । “छ हि द्वारेही”ति करण भूतेहि छहि चक्खादि द्वारेहि । “मरणासन्न जवनेही”ति कत्तु भूतेहि

मरणासन्ने पवत्तेहि छ द्वारिक जवनेहि । “अनेकं सभावं”ति अनेकन्त भावं । यज्झि आरम्मणन्ति सम्बन्धो । “केनचि द्वारेन अग्गहितमेव होती”ति एत्थ असज्जी भवतो चुतानं सत्तानं कामपटिसन्धिया कम्मादि आरम्मणं भवन्तरे केनचि द्वारेन अग्गहितन्ति युत्तं । कस्मा, तस्मिं भवे कस्सचिद्वारस्सेव अभावतो । अरूपभवतो चुतानं पन कामपटिसन्धिया गति निमित्तं सम्मतं आरम्मणं कथं भवन्तरे केनचि द्वारेन अग्गहितं भवेय्य, मनोद्वारग्गहितमेव भवेय्याति इमं चोदनं विसोधेतुं “एत्थ च यस्मा पट्टाने”तिआदि वुत्तं । ततो चुतानं सत्तानं या कामपटिसन्धि, तस्साकामपटि सन्धिया । पच्चुप्पन्नं गतिनिमित्तं आरम्मणं एतिस्साति विग्गहो । कामपटिसन्धि । परेसं पयोग बलेनापि कम्मादीनं उपट्टानं नाम होतीतिआदिना योजेतब्बं । “सुट्ठु आसेवितानं”ति चिरकालं सङ्ग वत्त चेतियवत्त करणादिवसेन तं तं भावना कम्मवसेन च सुट्ठु आसेवितानं कम्मकम्मनिमित्तानं । “होति येवा”ति कम्मादीनं उपट्टानं नाम होतियेव । “आगन्त्वा”ति इमं मनुस्स लोकं आगन्त्वा गणहन्तियेव । तदापि निरयपालेहि दस्सितं तं तं गति निमित्तं आरम्मणं कत्वा चवन्ति । “तं”ति रेवतिं नाम इत्थिं । ननु निरयपाला नाम तावतिसा भवनं गन्तुं न सक्कुण्येय्युन्ति । नो नसक्कुण्येय्युं । कस्मा, महिद्धिक यक्ख जातिकत्ताति दस्सेतुं “तेही”तिआदि वुत्तं । “वेस्सवण दूता”ति वेस्सवणमहाराजस्स दूता । “उपचारज्झानेठत्वा”ति अप्पनाझानं अपत्तताय उपचारभावनाभूते कामावचरज्झानेठत्वा । “तानेव निमित्तानी”ति पथवीकसिण निमित्तादीनि पटिभाग निमित्तानि । “कामपटिसन्धिया आरम्मणं”ति तेहि निमित्तारम्मणेहि अज्जं उपचार भावना कम्मं वा यं किञ्चि अनुरूपं गति निमित्तं वा । “तानेव निमित्तानि गहेत्वा”ति वचनेन तानि निमित्तानि मरणासन्न जवनेहि गहितानीति दस्सेति । तानि च पज्जत्ति धम्मत्ता कामपटिसन्धिया आरम्मणं न होन्तीति । “पच्चुप्पन्नगति निमित्ते सिद्धे सिद्धमेवा”ति तस्मिं भवे गतस्स तत्थ यावजीवमि अनु भवितब्बं आरम्मणं नाम तस्मिं खणे धरमानं पच्चुप्पन्नमि अत्थि । ततो वड्डमानं अनागतमि अत्थि । तत्थ पच्चुप्पन्ने उपट्टहन्ते पटिसन्धिया आरम्मणं सम्पज्जति । अनागतं पन अनुपट्टहन्तमि पच्चुप्पन्ने अन्तोगधसदिसं होतीति अधिप्पायो । विभावनि पाठेन च पच्चुप्पन्न गतिनिमित्तं विय आपातमागतं, कस्मा, पच्चुप्पन्न गति निमित्तेनेव किच्च सिद्धितो-ति अधिप्पायो । सेसमेत्थ सुबोधं । “तानिही”तिआदीसु । केचि वदन्ति । अनेजोसन्ति मारब्भ । यं कालमकरीमुनीति वुत्तत्ता सब्बज्जु बुद्धादीनं परिनिब्बानं चुति चित्तं सन्ति लक्खणं निब्बानं आरम्मणं करोतीति । तं सब्बथापि कामावचरा लम्बणा नेवाति इमिना अपनेतब्बन्ति दस्सेतुं “ता निहि सब्बज्जु बुद्धानं उपपन्नानि पी”तिआदि वुत्तं । “लोकुत्तर धम्मा”तिआदीसु । “तानी”ति द्वादसा कुसल चित्तानि अट्टजाण विप्पयुत्त कुसल क्रिय जवनानि च । अज्झान लाभिना पथुज्जना महग्गतज्झानानिपि आलम्बितुं न सक्कोन्तीति वुत्तं “पज्जत्तिया सह कामावचरा रम्मणानी”ति । “ताने वा”ति जाण सम्पयुत्त काम कुसलानि एव । झानलाभीनं तानेव जाण सम्पयुत्तकाम कुसलानि । हेट्ठिम फलट्टानं तानेव अत्तना अधिगत मग्गफल निब्बाना रम्मणानि । “झानानि पत्थेन्ती”ति आयतिं झानलाभिना भवेय्यामाति पत्थनं करोन्ति । “तेसं पी”ति तेसं पथुज्जनानमि । “ते”ति ते लोकुत्तर धम्मा । “अनुभोन्ती”ति सम्पापुणन्ति । “नवनिपाते”ति अङ्गुत्तर निकाये नवनिपाते । सेसं सब्बं सुविज्जेय्यमेव ।

१३५. वत्थुसङ्गहे । “वत्थू”ति निस्सय विसेसो वुच्चति । तानि निस्सय वत्थूनि येसं तानि तब्बत्थुकानि । “तेसज्ज सद्दो न युज्जती”ति तेसं वादे च सद्दो न युज्जति । न हि अलुत्त च कारं द्वन्द पदं नाम अत्थीति । “पुब्बपदेसु आनेतब्बो”ति चक्खु वत्थु च सोतवत्थु चातिआदिना आनेतब्बो । समास पदं न युज्जति । न हि समास पदतो एक देसं अज्जत्थ आनेतुं युज्जतीति । अविभक्तिक निद्देसो नाम चक्खुं, सोतं, घानं, जिह्वा, कायो, हृदयं, वत्थु चाति वत्तब्बे पुब्बपदेसु अविभक्तिक निद्देसो । एवज्जसति वत्थु सद्दो च सद्दो च पुब्बपदेसु आनेतुं लब्धन्तीति । कामतण्हाय अधीनेन आयत्तेन कामावचर कम्मेन निब्बत्ता कामतण्हाधीन कम्म निब्बत्ता । “रूपादीनं परिभोगो”ति रूपादीनं पज्चकामगुणानं परिभोगो । “परित्तकम्मं पी”ति सब्बं कामावचर कम्ममि । “पूरयमानं”ति परिपूरेन्तं । चक्खु दस्सनानुत्तरियं नाम । सोतं सवनानुत्तरियं नाम । सब्बेसं दस्सन किच्चानं मज्झे बुद्ध दस्सना दिवसेन अनुत्तरं दस्सनं जनेतीति दस्सनानुत्तरियं । एवं सवनानुत्तरियेपि

चतुसच्च धम्मस्सवना दिवसेनाति वत्तब्बं । “अज्झत्त बहिद्ध सन्ता नेसु पी”ति अज्झत्त सन्तानेपि बहिद्ध सन्तानेपि । “सुद्धे”ति केनचि आलोकेन च अन्धकारेन च विरहिते । आलोको हि एको रूप विसेसो । तथा अन्धकारो च । ते च तत्थ नत्थि । “इमस्मिं सङ्गहे”ति वत्थु सङ्गहे । विसिट्ठं जाननं विजाननं । तच्च विजाननं तीसु मनोधातूसु नत्थीति वुत्तं “विजानन किच्चाभावतो”ति । आवज्जन किच्चं किमेतन्ति, मनसिकार मत्तं होति । सम्पटिच्छन किच्चञ्च पञ्चविज्जाणेहि यथा गहितानेव पञ्चारम्मणानि सम्पटिच्छन मत्तं होति । तेनाह “विसेसजानन किच्चानि न होन्ती”ति । दस्सनं, सवनं, घायनं, सायनं, फुसन, न्ति इमानि किच्चानि थोकं विसेस जानन किच्चानि होन्तीति वुत्तं “पच्चक्खतो दस्सना दिवसेना”तिआदिं । थोकं विसेस जानन किच्चानि होन्ति । तस्मा तानि पञ्चविज्जाणानीति वुत्तानि । अवसेसा पन सन्तीरणादयो मनोविज्जाणधातुयो नामाति सम्बन्धो । ननु मननट्ठेन मनो च तं विजाननट्ठेन विज्जाणञ्चाति वुत्तेपि पञ्चविज्जाणेहि विसेसो नत्थीति आह “अतिस्सय विसेस जानन धातुयोति अत्थो”ति । एवं सन्तेपि सो अत्थो सद्दयुत्तिया सिद्धो न होति । यदिच्छा वसेन वुत्तो होतीति आह “परियाय पदानं”तिआदि । एतेन सो अत्थो सद्दयुत्तिया एव सिद्धो । न यदिच्छावसेन वुत्तोति दस्सेति । “विसेसन समासे”ति मनो च तं विज्जाणञ्चाति मनोविज्जाणन्ति एवरूपे कम्मधारय समासे । “पदट्ठानं”ति एत्थ पदन्ति च ठानन्ति च कारणत्थ वचनानि, तस्मा परियाय सद्दा नाम । पदञ्च तं ठानञ्चाति वुत्ते अतिस्सय कारणन्ति अत्थो विज्जायति । तथा दुक्ख दुक्खं, रूप रूपं, राज राजा, देवदेवोतिआदीनि । “कत्थचि दिस्सति युज्जति चा”ति न हि कत्थचि दिस्सति च । सचेपि कत्थचि दिस्सेय्य, न हि युज्जति चाति अत्थो । “मनसो विज्जाणं”ति एत्थ पटिसन्धि चित्ततो पट्टाय यावचुति चित्ता अन्तरे सब्बं चित्त सन्तानं सत्त विज्जाण धातूनं वसेन विभागं कत्वा अत्थो वत्तब्बो । पञ्चद्वारा वज्जनञ्च सम्पटिच्छन द्वयञ्च मनोधातु मत्तत्ता मनो नाम । पञ्चविज्जाणानि विज्जाण मत्तानि नाम । अवसेसानि सब्बानि विज्जाणानि मनस्स विज्जाणन्ति अत्थेन मनोविज्जाणानि नाम । तत्थ “मनस्स विज्जाणं”ति अनन्तर पच्चय भूतस्स वा मनस्स पच्चयुप्पन्न भूतं विज्जाणं । एत्थ सम्पटिच्छन द्वयं पच्चयमनो नाम । सन्तीरणतो पट्टाय याव द्वारन्तरे पञ्चद्वारा वज्जनं नागच्छति, ताव अन्तरे सब्बं मनोविज्जाण सन्तानं पच्चयुप्पन्न विज्जाणं नाम । पुन “मनस्स विज्जाणं”न्ति पच्चयुप्पन्न भूतस्स मनस्स पच्चय भूतं विज्जाणं । एत्थ पञ्चद्वारा वज्जनं पच्चयुप्पन्न मनो नाम । ततो पुरे सब्बं मनोविज्जाण सन्तानं पच्चय मनो नाम । सेसं सुविज्जेय्यं । अवसेसापनातिआदीसु । “मनोविज्जाणधातु भावं सम्भावेती”ति अवसेसा पन धम्मा मनोविज्जाणधातु च नाम होन्ति, हृदय वत्थुञ्च निस्साययेव वत्तन्तीति एवं तेसं धम्मानं मनोविज्जाणधातु भावञ्च सम्भावेति, वण्णेति । सुट्ठु पकासेतीति अत्थो । एत्थ पनातिआदीसु । “पाळियं”ति इन्द्रिय संयुत्त पाळियं । दुतीयज्झाने एव अपरिसेस निरोध वचनं विरुद्धं सिया । कथं, सचे पटिघो अनीवरणा वत्थो नाम नत्थि । पथमज्झानतो पुब्बे एव सो निरुद्धो सिया । अथ दुतीयज्झानुपचारेपि सो उप्पज्जेय्य, पथमज्झानम्पि परिहीनं सिया । तस्मिं परिहीने सति, दुतीयज्झानम्पि नुप्पज्जेय्य । एवं विरुद्धं सिया । “पुरिम कारणमेवा”ति अनीवरणा वत्थस्स पटिघस्स अभावतोति कारणं एव । परतोघोसो नाम सावकानं सम्मादिट्ठिप्पटिलाभाय पधान पच्चयो होति । सो च अरूपभवे नत्थि । धम्माभिसमयो नाम चतुसच्च धम्मपटिवेधो, बुद्धा च पच्चेक सम्बुद्धा च सयम्भुनो परतो घोसेन विना धम्मं पटिविज्झन्ति । ते च तत्थ नुप्पज्जन्ति । “रूपविराग भावनाया”ति रूपविराग भावना बलेन । तेसं रूपावचर चित्तानं । “समतिक्वन्तत्ता”ति तेसु निकन्तिप्पहानवसेन सुट्ठु अतिक्वन्तत्ता । सेसं सब्बं सुविज्जेय्यं ।

पकिण्णकसङ्गहदीपनियाअनुदीपनानिट्ठिता ।

४. वीथिसङ्गहअनुदीपना

१३६. वीथिसङ्गहे । “तेसज्जे वा”ति चित्त चेतसिकानं एव । “वुत्तप्पकारेना”ति ‘तत्थ चित्तं ताव चतुब्बिधं होति

कामावचरं रूपावचरं, तिआदिना इच्चेवं वुत्तप्पकारेन । “पुब्बा परनियामितं”ति वा द्वत्तिसं सुख पुज्जम्हातिआदिना नयेन पुब्बा परनियामितं । “आरब्भगाथाया”ति ।

वीथि चित्तवसेनेवं, पवत्तिय मुदीरितो ।
पवत्ति सङ्गहो नाम, सन्धियं दानि वुच्चती ॥ति

एवं पवत्तिकाले पवत्ति सङ्गहो, पटिसन्धिकाले पवत्ति सङ्गहोति सिद्धो होति । केचि वादे “पटिसन्धि पवत्तियं”ति निद्वारणे गहिते द्वीसु पटिसन्धि सङ्गह पवत्ति सङ्गहेसु इदानीं पवत्ति सङ्गहं पवक्खामि, पच्छा पटिसन्धि सङ्गहं पवक्खामीति अत्थो होति । तत्थ “पटिसन्धि सङ्गहो”ति पटिसन्धिकाले सङ्गहो । “पवत्ति सङ्गहो”ति पवत्तिकाले सङ्गहो । सो च उपरिगाथाय न समेतीति दस्सेतुं “एवं सती”तिआदिमाह । “तानि तीणि छक्कानि निक्खित्तानी”ति छक्कमत्तानि निक्खित्तानि, न सकलं । वत्थु द्वारा लम्बण सङ्गहोति अधिप्पायो । “सा पना”ति साविसयप्पवत्ति पन । “काचि सीघतमा”ति काचि अतिरेकतरं सीघा । “दन्धा”ति सणिका, चिरायिका । “अनुपपन्ना”ति असम्पन्ना । असम्पन्न दोसो आगच्छतीति वुत्तं होति । “धातुभेदं”ति सत्त विज्जाण धातून् विभागं । “धातुनानत्तं”ति धारण किच्चनानत्तं । इति तस्मा मनोधातु विसुं वुत्ताति सम्बन्धो । “मननं”ति विजाननभावं अपत्तं । आवज्जनमत्त सम्पटिच्छनमत्त सङ्घातं जाननमत्तं । “यं किञ्चि मननं”ति अन्तमसो आवज्जनमत्त सम्पटिच्छनमत्तं पीति अधिप्पायो । “सुद्धो पन मनोविज्जाणप्पबन्धो”ति मनोद्वार विकारं पटिच्च पवत्तो मनोविज्जाणप्पबन्धो । न भवङ्ग मनोविज्जाणप्पबन्धो । सो हि वीथिमुत्तत्ता इध अप्पसङ्गोति । मनोद्वारे पन द्विधाति सम्बन्धो । बुद्धस्स भगवतो पथमाभिनीहारकालो नाम सुमेधतापसकाले बुद्ध भावाय काय चित्तानं अभिनीहारकालो । आदिसद्देन पच्छिम भवे पटिसन्धिगगहणादिं सङ्गहोति । “जाति फलिकक्खन्धा विय सम्पज्जन्ती”ति तेन ओभासेन अज्झोत्थट्ता जातिफलिकक्खन्ध सदिसा होन्तीति अधिप्पायो । “उपपत्ति देव ब्रह्मानं पना”ति उपपत्तिप्पटिसन्धिकानं ओपपातिक देव ब्रह्मानं पन । “पसाद निस्सय भूतानं”ति चक्खादीनं पसाद वत्थूनं निस्सय महाभूतानं ।

“यानि पना”तिआदीसु । द्वत्ति चित्तक्खणानि अतिक्कम्म आपातं आगच्छन्तीति योजना । एवं परत्थपि । विभूतस्साति च अविभूतस्साति च इदं आदिमिह मनोद्वारे पन विभूतस्साति च अविभूतस्साति च पदानं उद्धरणं । “रूपा रूपानं”ति रूप धम्मानञ्च अरूप धम्मानञ्च । “तावा”ति वीथि चित्तप्पवत्ति दस्सनतो पथमतरं एवाति अत्थो । “अब्धान परिच्छेदं”ति खणकाल परिच्छेदं । विभावनिपाठे “अतिमहन्ता दिवसेन विसय ववत्थानं होती”ति वचनेन आदिमिह “छवत्थूनि, छ द्वाराणि, छ आरम्मणानि, छ विज्जाणानि, छ वीथियो, छ धाविसयप्पवत्ती,ति एवं वुत्तेसु छसु छक्केसु छधाविसयप्पवत्तीति पदमत्तं सङ्गहोति । तं अनुपपन्नं होति । तेनाह “एवञ्चि सती”तिआदिं । “विसय ववत्थानत्थ मेवा”ति अतिमहन्तादि विसय ववत्थानत्थमेव वुत्तन्ति न च सक्का वत्तुं । रूपा रूप धम्मानं अब्धान परिच्छेदो नाम अभिधम्मे सब्बत्थ इच्छितब्बो । तस्मा तस्स दस्सनत्थमपि तं वुत्तन्ति दट्ठब्बं । “सभावप्पटिलाभो”ति चिन्तन फुसनादीनं पातुभावो वुच्चति । “अनिवत्ती”ति अनन्तरधानं वुच्चति । “परिहायित्वा”ति जरा किच्चं आह । “अच्छरासङ्घाटक्खणस्सा”ति अङ्गुलीनं सङ्घट्टनक्खणस्स । आचरियानन्दत्थेरो नाम अभिधम्म टीकाकारो वुच्चति । “अस्सा विज्जुयाठिति नाम विसुं न पज्जायती”ति विज्जुप्पादं पस्सन्तानं न पज्जायति । तथा चित्तमपि वट्टनानन्तरमेव भिज्जतीति योजना । तेनाह “तं पी”तिआदिं । उदयभागो नाम वट्टनभागो, वयभागो नाम अन्तरधानभागो । “एवञ्च कत्वा”ति लद्धगुण वचनं । “एकंचित्तं दिवसं तिड्ढती”ति पुच्छा वचनं । “आमन्ता”ति पटिज्जा वचनं । “वयक्खणो”ति पुच्छा । “न हेवं वत्तब्बे”ति पटिक्खेपो । पच्चत्त वचनस्स एकारत्तं । एवं नवत्तब्बन्ति अत्थो । “महाथेरेना”ति मोग्गलि पुत्ततिस्स महाथेरेन । ननु सुत्तन्तेसु वुत्तन्ति सम्बन्धो । “ना”ति

न उपलब्धति । “इमस्स वुत्तत्ता”ति इमस्स वचनस्स वुत्तत्ता । सङ्खत लक्खणं विसयो येसं तानि सङ्खत विसय लक्खणानि । सङ्खत धम्ममेव आहच्च तिष्ठति । अयं अभिधम्मे धम्मताति अधिप्पायो । “सङ्गह कारेना”ति आचरिय बुद्धघोसत्थेरं वदति । “अत्थिक्खणं”ति खणद्वयमेव वुच्चति । इति वत्वा तमत्थं साधेन्तीति सम्बन्धो । गाथायं । “तस्सेवा”ति तस्सा ठितिया एव भेदो । सब्बदा सब्बपाणिनं मरणं नाम वुच्चतीति योजना । “तमत्थं”ति तानि अत्थिक्खणं उपादाय लब्धन्तीति अत्थं । “अथवा”ति एको थेरवादो । “सन्तति वसेन ठानं”ति ठिताय अज्जथत्तं पज्जायतीति एत्थ ठितभावसङ्घातं ठानं सन्तति ठितिवसेन वेदितव्वन्ति वदन्ति । “इमस्मिं पन सुत्ते”ति वेदनाय उप्पादो पज्जायति, वयो पज्जायति, ठिताय अज्जथत्तं पज्जायतीति इदं सुत्तं वदति । “अप्पटिबाहेत्वा”ति अनीवारेत्वा । यावद्वनस्स निवत्ति नाम अत्थि । उदय परियन्त मत्तभूता सा एव निवत्ति । “द्वीहि खन्धेही”ति रूप जरा रूपक्खन्धेन सङ्गहिता । अरूप जरा सङ्गारक्खन्धेनाति एवं द्वीहि खन्धेहि । यच्च तत्थ वुत्तन्ति सम्बन्धो । रूपस्स उप्पादो द्विधाभिन्दित्वा देसितो । कथं, उपचयो सन्तती तियोजना । “विभागा रहस्सा”ति उप्पादो उप्पज्ज नट्टेन एको समानो रूपानं वट्टन समये उप्पादो । उपरि वट्टनट्टेन उपचयोति वुत्तो । अवट्टित्वा ठित समये उप्पादो यथा ठित नीहारेन चिरकालं पवत्ति अत्थेन सन्ततीति वुत्तो । एवं विभागा रहस्स । “यथानुलोम सासनं”ति विनेतव्व पुगलानं अज्झासयानुलोम सासनं ।

“अरूप”न्तिआदीसु । “अरूपं”ति सब्बसो रूपसण्ठान रहितत्ता चित्त चेतसिकं नामं वुच्चति । “अरूपि सभावत्ता”ति अरूप धम्म सभावत्ता इच्चेवत्थो । तत्थ अरूप धम्म सभावो नाम रूप धम्मतो सतगुणेनवासहस्सगुणेनवासणहसुखुमसभावो । विभाव निपाठे । “गाहक गहेतव्व भावस्स तं तं खणवसेन निष्फज्जनतो”ति एत्थ पच्चद्वार वीथीसु वीथि चित्तानज्ज आरम्मणानज्ज विसयी विसयभावो गाहक गहेतव्व भावो नाम । “तं तं खणवसेन निष्फज्जनतो”ति वीथि चित्तानि च एकस्मिं आरम्मणेपि आवज्जनादीहि नाना किच्चेहि गणहन्ता एव गहण किच्चं सम्पादेन्ति । नाना किच्चानि च नाना चित्तानं वसेन सम्पज्जन्ति । आरम्मणानि च पुरेजातानि हुत्वा याव तानि किच्चानि सम्पज्जन्ति, ताव पच्चुप्पन्नभावेन धरमानानि एव गहणं सम्पादेन्ति । एवं सति, गाहकानं वीथि चित्तानज्ज खणत्तयायुक्ता एव गाहक किच्चं निष्फज्जति, सिज्जति । गहेतव्वानं आरम्मणानज्ज सत्तरस चित्तक्खणायुक्ता एव गहेतव्व किच्चं निष्फज्जति, सिज्जति । एवं तं तं खण वसेन निष्फज्जनतो । विज्जति द्वयं एक चित्तक्खणिकं । कस्मा, चित्तानु परिवत्ति धम्मत्ता । “उप्पादमत्ता”ति निष्फन्न रूपानं उप्पादमत्ता । “भङ्गमत्ता”ति तेसमेव भङ्गमत्ता । “रूप धम्मानं”ति निष्फन्न रूप धम्मानं । “उप्पादनरोध विधानस्सा”ति उप्पाद निरोध विधानभूतस्स महाअट्ठकथावादस्स पटिसिद्धत्ताति सम्बन्धो । “तं”ति तं महाअट्ठकथा वचनं । “तस्मिं वादे”ति तस्मिं महाअट्ठकथावादे । “तत्थ आगता”ति तस्मिं वादे आगता । यं पन विभावनियं कारणं वुत्तन्ति सम्बन्धो । “तं टीकानयं”ति तं सोळस चित्तक्खणायुक् दीपकं मूलटीकानयं । तदत्थं साधेन्तेन विभावनि टीकाचरियेन वुत्तन्ति सम्बन्धो । सङ्गहकारस्स अट्ठकथा चरियस्स । “उपचरीयती”ति उपचार वसेन वोहरीयति । विभावनिपाठे । “एतानी”ति आरम्मणानि । “तं”ति तं एक चित्तक्खणं । “ते चा”ति रूप धम्मा च । “परिपुण्ण पच्चयूपलब्धा”ति परिपुण्णं पच्चयं उपलब्धा । “सो”ति टीकाकारो । “इतरानी”ति गन्धरस फोटुब्बानि । “गोचरभावं”ति पच्चद्वारिक चित्तानं गोचरभावं । “पुरिमानि द्वे”ति रूपसद्वा रम्मणानि । “निमित्त वसेन घट्टेन्ती”ति आदासं पस्सन्तस्स मुखसदिसं मुखनिमित्तं मुखप्पटिबिम्बं आदासे उपट्ठाति । एवं रूपारम्मणं चक्खुपसादे सद्धारम्मणज्ज सोतपसादे तं सदिस निमित्त वसेन घट्टेन्ति । नवत्थु वसेन घट्टेन्ति । सयं गन्त्वा न घट्टेन्तीति अधिप्पायो । असम्पत्तानज्जेव आरम्मणानं । “निमित्तु पट्टान वसेना”ति निमित्तस्स उपट्टानवसेन । “निमित्त अप्पनावसेना”ति निमित्तस्स पवेसन वसेन । मनोद्वारे पन असम्पत्तानियेव हुत्वाति पाठसेसो । “आपाता गमनज्चेत्था”तिआदीसु । “लज्जकानं”ति लज्जनकारानं । “लज्जनक्खन्धं”ति अयोमयं लज्जनक्खन्धं । सो च लज्जनक्खन्धो तालपण्णे आपातेत्वा अक्खरं उपट्ठापेति । तत्थ “आपातेत्वा”ति अज्झोत्थरित्वा । “चक्खादिप्पथे”ति चक्खादीनं विसयक्खेत्ते । न

केवलं अत्तनो द्वारेसु एव आपात मागच्छन्ति । अथ खो मनोद्वारेपि आपात मागच्छन्ति । न केवलं भवङ्ग मनोद्वारे एव आपात मागच्छन्तीति योजना । “तेसु पना”ति तेसु आरम्मणेषु पन । तानि आरम्मणानि येसं तानि तदा रम्मणानि । न एकखणे पञ्चसु आरम्मणेषु वीथि चित्तानि पवत्तन्ति, एकेकस्मिं आरम्मणे एवाति वुत्तता न द्वीसु, न तीसु, न चतूसूतिपि वत्तब्बं । बहुचित्तखणातीतानि पञ्चारम्मणानि बहुचित्तखणातीते पञ्चद्वारेति योजना । पञ्चद्वारेति च पञ्चद्वारेसूति अत्थो । “एवं सती”ति तेसं पसादानं आवज्जनेन सद्धि उप्पत्तिया सति । “आदिलखणं”ति पञ्चारम्मणानं पञ्चद्वारेसु आपाता गमन सङ्घातं विसयप्पवत्तिया आदिलखणं । चलनञ्च दट्टब्बन्ति सम्बन्धो । “यथा गहितं”ति पटिसन्धितो पट्टाय गहितप्पकारं । विभावनपाठे “योग्य देसावट्टान वसेना”ति आपातं आगन्तुं युत्तट्टाने अवेच्चट्टान वसेन । युज्जनञ्च, मन्थनञ्च, खोभकरणञ्च, घट्टनन्ति च आपाता गमनन्ति च वुच्चतीति योजना । हेट्टा वुत्तोयेव आपाता गमनञ्चेत्थातिआदिना । “नाना ठानियेसू”ति नाना ठानेसु ठितेसु । “एको धम्मनियामो नामा”ति यथा बोधिसत्ते मातुकुच्छिम्हि पटिसन्धिं गणहन्ते धम्मनियाम वसेन सकले जातिकखेत्ते पथविकम्पनं अहोसि । तथा इधपि पञ्चद्वारेसु एकेकस्मिं द्वारे आरम्मणे घट्टेन्ते धम्मनियाम वसेन भवङ्ग चलनं होति । अयं धम्मनियामो नाम । “सहेवा”ति एकतोयेव । कथं हृदय वत्थु निस्सितस्स भवङ्गस्स चलनं सियाति योजना । एत्थ च पञ्चविज्जाणस्स चलनं सियाति इदं न वत्तब्बं । कस्मा, तदा पञ्चविज्जाणस्स अविज्जमानत्ता । यदा च तं विज्जति, तदा तं न चलतीति न वत्तब्बं । सब्बम्पि हि वीथिचित्तं नाम चलति येवाति । सन्तति नाम पुब्बा परप्पबन्धो । सण्ठानं नाम सहप्पवत्तानं एकतो ठिति । इध सण्ठानं अधिप्पेतं । पञ्चनिस्सय महाभूतेहि सद्धिं हृदय वत्थु निस्सयभूतानं एक सण्ठान भावेन एकाबद्धत्ताति वुत्तं होति । तेनाह “सण्ठान वसेनाति पन वत्तब्बं”ति । “तादिसस्स अनुक्कम चलनस्सा”ति विभावनियं भेरिसक्खरोपमाय सद्धिं रूपादिना पसादे घट्टिते तन्निस्स येसु महाभूतेसु चलितेसु अनुक्कमेन तं सम्बन्धानं सेसरूपानम्पि चलनेन हृदय वत्थुम्हि चलिते तन्निस्सितस्स भवङ्गस्स चलना कारेन पवत्तितोतीति एवं वुत्तस्स अनुक्कम चलनस्स । “भवङ्गप्पवाहं”ति भवङ्ग सन्तति । “कुरुमानं”ति करोन्तं । सल्लक्खेन्तं”ति इदमेवाति सन्निट्टापेत्तं । “योनि सोमनसिकारादिवसेना”ति योनि सोमनसिकारो कुसल जवनुप्पत्तिया पच्चयो । अयोनि सोमनसिकारो अकुसल जवनुप्पत्तिया पच्चयो । निरनुसय सन्तानता क्रियजवनुप्पत्तिया पच्चयो । तेसु च सोमनस्स जवनादीनं उप्पत्ति पच्चयोपि हेट्टा चित्त सङ्गहे वुत्तनयेन वेदितब्बो ।

“भवङ्गपातो”तिआदीसु । “आवज्जनतो पट्टाय उट्ठितं”ति कम्म विपाकसन्तानतो च तदारम्मणतो च मुञ्चित्वा विसुं क्रियामय व्यापारेन आरम्मणन्तरं गहेत्वा उट्ठितं समुट्ठितं । भवङ्ग चलनम्पि उट्टानस्स आदि होति । तस्मा तम्पि उट्ठिते चित्त सन्ताने सङ्गणहन्तो पथम भवङ्ग चलनतोयेव वाति वुत्तं । “इमस्मिं ठाने”ति वीथि चित्तानं अनुक्कमेन अत्तनो किच्चेहि आरम्मणप्पवत्तिट्टाने । “दोवारिकोपमा”ति बधिरदोवारिकोपमा । “गामिल्लोपमा”ति गामदारकोपमा । “अम्बोपमा”ति अम्बप्फलोपमा । अज्जापि उपमा अत्थि । मक्कटसुत्तोपमा, उच्छुयन्तोपमा, जच्चन्धोपमा । तासब्बापि अट्टसालिनियं विपाकुद्धार कथातो गहेत्तब्बा । “यत्थही”तिआदीसु । “कथं छ छक्क योजना होती”ति । चक्खु वत्थु वचनञ्च, चक्खुद्वार वचनञ्च, रूपा रम्मण वचनञ्च, चक्खु विज्जाण वचनञ्च, चक्खुद्वार वीथि चक्खु विज्जाण वीथि वचनञ्च, अतिमहन्ता रम्मण वचनञ्चा,ति एतानि छवचनानि । तेहि छक्ककेहि आहरित्वा इमिस्सं वीथियं दस्सितानि । सेसवीथीसुपि यथालाभं दस्सितब्बानि । एवं छक्ककयोजना होति । “एत्थ च यत्तकानी”तिआदीसु । “एकून पज्जास परिमाणेसू”ति एकस्सनिप्फन्न रूपधम्मस्स एकपज्जास मत्तेसु खुद्दकखणेषु उप्पादखणञ्च भङ्गखणञ्च ठपेत्वा मज्झे एकून पज्जास मत्तानि ठितिकखणानि सन्ति । तेसु खणेषु अनुक्कमेन उप्पन्ना एकून पज्जास चक्खु पसादा च सन्ति । “किस्मिज्जी”ति तेसु कतरस्मिं नाम चक्खु पसादे न घट्टेन्तीति न वत्तब्बानि । “तेसु पना”ति निद्धारणे भुम्मवचनं । “यदेव एकं चक्खू”ति निद्धारणीयं । तं पन कतमन्ति । अतीत भवङ्गेन सद्धि उप्पज्जित्वा तं अतिककम्म भवङ्ग चलनखणे लद्धघटनं एकं चक्खु । तं पन चक्खु विज्जाणस्स वत्थु भावञ्च द्वारभावञ्च साधेति । सेसविज्जाणानं द्वारभावं साधेतीति । तेनाह “यथारहं”ति ।

एतदेव एतं एव चखु किच्च साधनं नाम होति वीथि चित्तुप्पत्तिया वत्थु किच्चद्वार किच्चानं साधनतो । “यं मज्झिमायुकं”ति मन्दायुक अमन्दायुकानं मज्झे पवत्तत्ता यं मज्झिमायुकन्ति वदन्ति । तं किच्च साधनं नामाति योजना । “इतरानि पना”ति एकून पज्जास परिमाणेसु चखु पसादेसूति वुत्तानि, तेसु एकं किच्च साधनं ठपेत्वा सेसानि इतरानि अट्ट चत्तालीस चखूनि मोघवत्थूनि नाम होन्ति । रूपा रम्मणेहि सद्धिं लद्ध घट्टनानम्पि सतं वीथि चित्तुप्पत्तिया वत्थु किच्चद्वार किच्चरहितत्ता । तेसु कतमानि मन्दायुकानि नामाति आह “तानि पना”ति आदिं । किच्च साधनतो पुरिमानि नाम अतीत भवङ्गतो पुरे तेरससु भवङ्गसु आदि भवङ्गस्स भङ्गखणतो पट्टाय खणे खणे उप्पन्ना सत्तत्तिस चखु पसादा । तानि मन्दायुकानीति वदन्ति । कस्मा, किच्च साधनतो अप्पतरायुकत्ता । किच्च साधनतो पच्छिमानि नाम अतीत भवङ्गस्स ठितिखणतो पट्टाय खणे खणे उप्पन्ना एकादस चखु पसादा, तानि अमन्दायुकानीति वदन्ति । कस्मा, किच्च साधनतो बहुतरायुकत्ता । तदुभयानिपि अट्ट चत्तालीस मत्तानि वेदितव्वानीति सम्बन्धो । “ततो”ति तेहि अट्टचत्तालीस मत्तेहि । “पुरिमतरानी”ति सत्तत्तिस मन्दायुकेहि पुरिमतरानि । तानि हि चखु विज्जाणस्स उप्पादखणे ठिति भावेन अनुपलद्धत्ता इध न गहितानि । “पच्छिमतरानी”ति एकादस अमन्दायुकेहि पच्छिमतरानि । तानि च चखु विज्जाणस्स उप्पादखणे उप्पन्नानिपि तस्मिं खणे ठिति भावेन अनुपलद्धत्ता इध न गहितानि । कस्मा पन चखुविज्जाणस्स उप्पादखणे ठिति भावेन अनुपलद्धानि तदुभयानि इध न गहितानीति । चखु विज्जाणस्स उप्पादखणे ठिति भावेन धरमानानं अट्टचत्तालीस मत्तानं चखूनां मज्झे एव कतमं चखु चखु विज्जाणस्स वत्थु किच्च द्वार किच्चं साधेतीति आसङ्कितव्वं होति । एत्थ च पञ्च वत्थूनि नाम अत्तनो ठितिखणे एव पञ्चविज्जाणानं वत्थुद्वार किच्च साधकत्ता चखु विज्जाणस्स उप्पादखणे ठिति भावेन अनुपलद्धत्ता इध न गहितानीति च, चखु विज्जाणस्स उप्पादखणे ठिति भावेन धरमानानन्ति च, वुत्तन्ति दट्ठव्वं ।

“एत्थ सिया”ति आदीसु । “इमाय वीथिया”ति इमाय अतिमहन्ता रम्मण वीथिया । “समुदायग्गाहिका”ति रूपा रम्मणानं समूहग्गाहिका । “वण्णसल्लखणा”ति वण्णववत्थानिका । “वत्थुग्गाहिका”ति दब्ब सण्ठानग्गाहिका । “नामग्गाहिका”ति नाम पज्जत्तिग्गाहिका । “अलातचक्कस्स गाहिका विया”ति रत्तन्धकारे एको अलातं गहेत्वा परिभमति । अज्जो तं पस्सन्तो चक्कं विय मज्जति । तत्थ अलातस्स गतगतट्टाने पच्चुप्पन्नं रूपं आरब्भ चखुद्वार वीथियो उप्पज्जन्ति । मनोद्वार वीथियो पन पुरिम पुरिमाहि चखुद्वार वीथीहि गहितानि अतीत रूपानि अमुञ्चित्वा एकतो सण्ठानज्च सन्ततिज्च कत्वा गणहन्ति । तदा पस्सन्तस्स चक्कं विय उपट्ठाति । एवं अयं समुदायग्गाहिका दट्ठव्वा । “नत्थि तदारम्मणुप्पादो”ति आदीसु । “यस्सा”ति यस्स आरम्मणस्स । चित्तानीति च नानारम्मणानीति च कम्मपदानि । अवसेसे तस्मिं आरम्मणे । “सङ्गह कारेना”ति पोराण अट्टकथायो एकतो सङ्गहेत्वा कतत्ता बुद्धघोसत्थेरेन कता सब्बा अट्टकथायो सङ्गहट्टकथा नाम । सो च सङ्गह कारोति वुच्चति । “इध पी”ति इमस्मिं अभिधम्मत्थ सङ्गहेपि । “थेरेना”ति अनुरुद्धत्थेरेन । “एकम्पि इच्छति येवा”ति । “यस्स हि चत्तारी”ति आदीसु यस्स आरम्मणस्स चत्तारि वा पञ्चवा छवाति आदिना योजेतव्वं । “जवनम्पि अनुप्पज्जित्वा”ति आदीसु । “अत्तनो पधान क्रियाया”ति अनुप्पज्जित्वाति पदस्स परतो “यं पवत्तती”ति अत्तनो पधान क्रियापदं अत्थि । तेन अत्तनो क्रियापदेन सद्धिन्ति अत्थो । “कत्थचि वुत्ता”ति कत्थचि सद्दगन्थेसु वुत्ता । अपि च, हेतुम्हि त्वापच्चयो लखणे हेतुम्हि च मानन्त पच्चया जोतनीयट्टेन वुत्ता, न वचनीयट्टेनाति दट्ठव्वा । “पकति नियामेना”ति एतेन पच्चय विसेसेसति, चत्तारि वा पञ्चवा छवा जवनानि उप्पज्जन्तीति दीपेति । तेनाह “एत्थपना”ति आदिं । “द्वत्तिखत्तुं”ति वासदत्थे अज्जपदत्थ समासपदन्ति वुत्तं “द्विखत्तुं वा तिखत्तुं वा”ति । “वोड्डब्बनस्स आसेवनता”ति आसेवन पच्चयतावा पच्चयुप्पन्तावा । “आवज्जनाया”ति एत्थ वोड्डब्बन किच्चं आवज्जनम्पि सङ्गण्हाति । इधपि आरम्मण दुब्बलताय चतुप्पज्च जवनुप्पत्ति इच्छि तव्वीति योजना । तत्थ “इध पी”ति इमस्मिं परित्ता रम्मण वारेपि । ति वोड्डब्बनिका पञ्च परित्ता रम्मण वीथियोति योजना । “इतरानी”ति परित्त महन्ताति

महन्ता रम्मणानि । “उभयथापी”ति आपाता गमन वसेनपि आरम्मण करण वसेनपि । इमस्स पदस्स ।

१३७. “मनोद्वारे पना”ति आदीसु । “परित्तक्खणा पी”ति चित्त फस्सादयो अप्पतरक्खणापि । “अतीतानागता पी”ति अतीतानागत धम्मापि । “घट्टेनेना”ति रूपादीनं घट्टेनेन । “यत्था”ति यस्मिं भवङ्गे । “पञ्चद्वारानु बन्धकं”ति पञ्चद्वार वीथि अनुगतं । अतीतं आलम्बणं पवत्तेति येवाति सम्बन्धो । “यथापाता गतमेवा”ति पकतिया आपाता गतप्पकारमेव । “तथा तथा”ति दिट्ठ सम्बन्धादिना तेन तेन पकारेन । “किञ्ची”ति किञ्चि आरम्मणं । “दिस्वा”ति पच्चक्खं कत्वा । पञ्चद्वारगहितज्झि आरम्मणं पच्चक्खकतट्टेन दिट्ठन्ति वुच्चति । यं किञ्चि आरम्मणं । “अनुमानेन्तस्सा”ति एवमेव भवित्थ, भविस्सति, भवतीति अनुमानज्जाणेन चिन्तेन्तस्स । तं सदिसं आरम्मणं । “परस्स सद्वहना”ति परवचनं सुत्वा यथा अयं वदति, तथे वेतन्ति सद्वहना । “दिट्ठि” वुच्चति जाणं वा लद्धि वा । “निज्झानं”ति सुट्ठ ओलोकनं । “खन्ती”ति खमनं सहनं । अज्जथत्तं अगमनं । दिट्ठिया निज्झानं दिट्ठिनिज्झानं । दिट्ठिनिज्झानस्स खन्ति दिट्ठिनिज्झानक्खन्ति । “सेसं”ति नानाकम्म बलेनातिआदिकं । “देवतो पसंहारवसेना”ति देवता कदाचि केसज्जि सुपिनन्ते नानारम्मणानि उपसंहारित्वा दस्सेन्ति । एवं देवतो पसंहार वसेनापि । अनुबोधो नाम लोकिज्ज्जाण वसेन चतुस्सच्च धम्मानं अनुबुज्जनं । पटिवेधो नाम लोकुत्तरज्जाण किच्चं । अनन्त रूप निस्सय पच्चयग्गहणेन पकतू पनिस्सय पच्चयम्पि उपलक्खेति । चित्त सन्तानस्स अनन्तरूपनिस्सय पच्चयभावो नामाति सम्बन्धो । अनन्त रूप निस्सय पच्चयसत्ति नाम अनन्तर परम्पर विप्फरणवसेन महागतिका होतीति वुत्तं होति । अनन्त रूप निस्सय पच्चयानु भावोतिपि युज्जति । कथं महाविप्फारोति आह “सकिं पी”ति आदि । “सुट्ठ आसेवित्वा”ति एत्थ पच्छा अप्पमुस्समानं कत्वा पुनप्पुनं सेवनं सुट्ठ आसेवनं नाम । न केवलं पुरिम चित्त सन्तानस्स सो उपनिस्सय पच्चयानुभावो एव महाविप्फारो होति । पकतिया चित्तस्स विचित्त भाव सङ्घातं चिन्तना किच्चम्पि महाविप्फारं होतीति दस्सेतुं “चित्तज्ज नामा”ति आदिवुत्तं । कथं महाविप्फारं होतीति आह “किञ्चि निमित्तं”ति आदि । “किञ्चि निमित्तं”ति दिट्ठादीसु नाना रम्मणेसु किञ्चि अप्पमत्तकं दिट्ठादिकं आरम्मण निमित्तं । “तेहि चकारणेही”ति तेहि कत्तुभूतेहि दिट्ठादीहि कारणेहि । “चोदीयमानं”ति पयोजीयमानं । “अज्झासय युत्तं”ति अज्झासयेन संयुत्तं । भवङ्ग चित्तस्स आरम्मणं नाम अविभूतं होति । भवङ्गं चालेत्वा आवज्जनं नियोजेतीति सम्बन्धो । “लद्ध पच्चयेसू”ति आलोकादिवसेन वा दिट्ठादिवसेन वा लद्ध पच्चयवन्तेसु । तदभिनिन्नाकारो नाम निच्चकालम्पि तेसु आरम्मणेसु अभिमुखं निन्नाकारो । तेन आकारेन पवत्तो मनसिकारो । तेन सम्पयुत्तस्स । एतेहि वचनेहि सुद्धमनोद्वारे आरम्मणानं अपातागमनज्ज भवङ्ग चलनज्ज न केवलं लद्ध पच्चयानं आरम्मणानं वसेनेव होति । तादिसेन पन मनसिकारेन युत्तस्स सयज्ज वीथि चित्त चिन्तना किच्चस्स चित्तस्स वसेनापि होतीति सिद्धं होति । न हि आरम्मणन्तरे अभिनिन्नाकारो नाम नत्थीति सक्का वत्तुं । कस्मा, अभावित चित्तानं पमाद बहुलानं जनानं कदाचि करहचि भावना मनसिकारे करीयमानेपि वीथि चित्त सन्तानस्स बहिद्धा नानारम्मणेसु अभिनिन्नाकारस्स सन्दिस्सनतोति । “यथा चेत्था”ति यथा एत्थ मनोद्वारे रूपारूप सत्तानं विभूता रम्मणेपि तदा रम्मणुप्पादो नत्थि, एवन्ति योजना । जाणविभङ्गद्वकथायं पन वोट्टब्बनवारोपि आगतो । यथाह सुपिनेनेव दिट्ठं विय मे, सुतं विय मेति कथनकालेपि अब्बाकतो येवाति । तत्थ हि “अब्बाकतो येवा”ति सुपिनन्ते मनोद्वारे द्वत्तिक्खत्तुं उप्पन्नस्स आवज्जनस्स वसेन अब्बाकतोयेव । ततो परं भवङ्गपातो । अट्टसालिनियम्पि वुत्तं अयं पन वारो दिट्ठं विय मे, सुतं विय मेति आदीनि वदनकाले लब्धतीति । तं पन पञ्च द्वारे परित्तरम्मणे द्वत्तिक्खत्तुं उप्पन्नस्स वोट्टब्बनस्स वसेन वुत्तं । “सोपि इध लद्धं वट्टति येवा”ति सोपि वारो इमस्मिं मनोद्वारे लद्धं वट्टतियेव । “भवङ्गे चलिते निवत्तनकवारानं”ति द्विक्खत्तुं भवङ्ग चलनमत्ते ठत्वा वीथि चित्तानि अनुप्पज्जित्वा भवङ्गपातवसेन निवत्तनकानं मोघवारानं मनोद्वारेपि पमाणं न भविस्सतियेव । अथ इमस्मिं वारे वीथि चित्तप्पवत्ति नत्थि । एवं सति, इमस्मिं वीथि सङ्गहे सो वारो न वत्तब्बोति चे । वत्तब्बोयेव । कस्मा, छधा विसयप्पवत्तीति इमस्मिं छक्के सङ्गहितत्ताति दस्सेतुं “विसये च आपातागते”ति आदि वुत्तं । आरम्मणभूता विसयप्पवत्ति । एकेकस्मिं अनुबन्धकवारे ।

“तदारम्मण वारादयो”ति तदारम्मण वारो जवनवारो वोढुब्बन वारो मोघवारो । तेसु पन तदा रम्मणवारो वत्थुग्गहणे च नामग्गहणे च न लब्धति । “वत्थू”ति हि सण्ठान पज्जति । “नामं”ति नाम पज्जति । न च तदा रम्मणं पज्जत्ता रम्मणं होतीति । तेन वुत्तं “यथारहं”ति । “तत्था”ति तेसु दिट्ठवारादीसु छसु वारेसु । एतरहि पन केचि आचरियाति पाठसेसो । “अतीत भवङ्ग वसेना”ति एकं भवङ्गं अतिक्कम्म आपाता गते आरम्मणे एको वारो, द्वे भवङ्गानि अतिक्कम्म आपाता गते एकोतिआदिना अतीत भवङ्गं भेदवसेन । “तदा रम्मण वसेना”ति तदा रम्मणस्स उप्पन्नवारो अनुप्पन्न वारोति एवं तदा रम्मण वसेन । कप्पेन्ति चिन्तेन्ति, विदहन्ति वा । “खण वसेन बलवदुब्बलता सम्भवो”ति यथा पञ्चद्वारे अतिमहन्ता रम्मणेषुपि आरम्मण धम्मा उप्पादं पत्वा आदितो एकचित्तक्खणमत्ते दुब्बला होन्ति । अत्तनो द्वारेसु आपातं आगन्तुं न सक्कोन्ति । एक चित्तक्खणं पन अतिक्कम्म बलवन्ता होन्ति । अत्तनो द्वारेसु आपातं गन्तुं सक्कोन्ति । महन्ता रम्मणादीसु पन द्वि चित्तक्खणिकमत्ते दुब्बला होन्तीतिआदिना वत्तब्बा । न तथा मनोद्वारे आरम्मणानं खण वसेन बलवदुब्बलता सम्भवो अत्थि । कस्मा नत्थीति आह “तदा”तिआदिं । तत्थ “तदा”ति तस्मिं वीथि चित्तप्पवत्तिकाले । “तत्था”ति मनोद्वारे ।

“एत्थ सिया”तिआदीसु । “सिया”ति केसज्जि विचारणा सिया । एकं आवज्जनं अस्साति एकावज्जना । “वीथी”ति वीथिचित्तप्पबन्धो । एकावज्जना च सा वीथि चाति विग्गहो । “आवज्जनं”ति आवज्जन चित्तं । तं वा आवज्जतीति सम्बन्धो । “तं तं जवनेना”ति तेन तेन जवनेन सहुप्पन्नं वा परस्स चित्तं आवज्जति किन्ति योजना । “किञ्चेत्था”ति एत्थ वचने किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति अत्थो । यदि ताव आवज्जनञ्च जवनानि चाति अधिकारो । “तज्हि चित्तं”ति परस्स चित्तं । “एवम्पि भिन्नमेवा”ति जवनानं धम्मतो भिन्नमेव । एत्थ अट्ठकथायं विनिच्छित्तन्ति सम्बन्धो । तं चित्तं निरुद्धम्पि जवनानम्पि पच्चुप्पन्नमेव होतीति योजना । “अद्धावसेन गहितं”ति अद्धा पच्चुप्पन्न वसेन गहितं । “सन्ततिवसेन गहितं”ति सन्तति पच्चुप्पन्नवसेन गहितं । आचरियानन्दमते । सब्बेसम्पि आवज्जन जवनानं । चित्तमेव होति, तस्मा धम्मतो अभिन्नं । पच्चुप्पन्नञ्च होति, तस्मा कालतो अभिन्नन्ति वुत्तं होति । अनन्तरपच्चये अतीतो च पच्चुप्पन्नो च खण वसेन युज्जति । यदि अद्धासन्तति वसेन युज्जेय्य, पच्चुप्पन्नो धम्मो पच्चुप्पन्नस्स धम्मस्स अनन्तर पच्चयेन पच्चयोति वुत्तो भवेय्य । कस्मा, एकावज्जन वीथियज्जि सब्बानि चित्तानि अद्धासन्तति वसेन पच्चुप्पन्नानि एव होन्तीति ।

१३८. अप्पनावारे । “अप्पना जवनं”ति कम्मपदं । “तदा रम्मणं”ति कत्तुपदं । “इन्द्रिय समतादीही”ति सद्धादीनं पज्चन्नं इन्द्रियानं अज्जमज्जं अनति वत्तनवसेन समतादीहि । “परितो”ति समन्ततो । “उपेच्चा”ति उपगन्त्वा । अप्पनं वहितुं जनेतुं समत्थ भावो अप्पनावहसमत्थभावो । “यस्स पवत्तिया”ति यस्स उपचार जवनस्स पवत्तितो । “अचिरं कालं”ति अचिरेकाले । परित्त जातिका नाम कामावचरजाति । “गोत्तं”ति कम्मकत्तु पदं । “अभिभुय्यती”ति भावना बलेन अभिभुय्यमानं होति । अभिमदीयमानं होतीति अत्थो । “छिज्जती”ति इदं पन अभिभवनस्स सिखापत्त दस्सनं । याव तं गोत्तं छेदं पापुणाति, ताव अभिभुय्यति, मदीयतीति वुत्तं होति । गोत्तं अभिभवतीति गोत्रभूतिपि युज्जति । “पञ्चमं”ति पञ्चमे चित्तवारे । “तदाहि जवनं पतितं नाम होती”ति पकतिया जवनप्पवत्तिनाम सत्तक्खत्तु परमो होति । चतुत्थञ्च मुद्धपत्तं । पञ्चमतो पट्ठाय पतितं । तस्मा तस्मिं पञ्चमवारे जवनं पतितं नाम होति । “दुतीयेना”ति दुतीयेन एव सद्देन । “दुतीयं”ति दुतीये चित्तवारे । तदा अनुलोमं पथमजवनं होतीति वुत्तं “अलद्धा सेवनं अनुलोमं”न्ति । “एतेनेवा”ति एतेन एव सद्द द्वये नेव । अट्ठसालिनीयं पन अनुज्जाता विय दिस्सति । वुत्तज्जि तत्थ । मन्दपज्जस्स चत्तारि अनुलोमानि होन्ति, पञ्चमं गोत्रभु, छट्ठं मग्गचित्तं, सत्तमं फलन्ति । “इतरट्ठकथासू”ति विनयट्ठ कथादीसु । “पटिसिद्धत्ता”ति पञ्चमं गोत्र भुप्पवत्तिया पटिसिद्धत्ता आदिमिह अट्ठन्नं अज्जत्रस्मिंति वुत्तत्ता इध निरुद्धेति पदं अवस्सं इच्छितब्बमेवाति वुत्तं “निरुद्धे अनन्तरमेवाति पदच्छेदो”ति । अनन्तर सद्दस्स च निच्चं सम्बन्धापेक्खत्ता तमेवपदं विभत्ति परिणामेन अधिकतन्ति आह

“निरुद्धस्साति अत्थतो लद्धमेवा”ति । “वसिभूतापी”ति वसिभूतापि समाना । “एकवारं जवित्वा”ति इदं लोकियप्पनावसेन वुत्तं । लोकुत्तर अप्पनापन सत्तमम्पि उप्पज्जतियेव । मूलटीका पाठे “भूमन्तरपत्तिया”ति गोत्रभु चित्तं कामभूमि होति । अप्पनापन महग्गतभूमि वा लोकुत्तरभूमि वा होति । एवं भूमन्तरपत्तिया । “आरम्मणन्तर लद्धिया”ति फलसमापत्ति वीथियं फलजवनं सन्धाय वुत्तं । तत्थहि पुरिमानि अनुलोम जवनानि सङ्खारा रम्मणानि होन्ति । फलजवनं निब्बानारम्मणं । इदञ्च कारणमत्तमेव । यथावुत्त लेट्ठुपमा एव इध युत्तरूपाति दट्ठब्बं । “न खो पनेतं एवं दट्ठब्ब”न्ति एतं अत्थजातं न खो एवं दट्ठब्बं । “अनद्धनीया”ति अद्धानं दीघकालं नख मन्तीति अनद्धनीया । असार । असारत्ता एव सीघतरं रुहन्ति । सीघतरं वुद्धिं विरुळ्हि आपज्जन्ति । सारवन्ता पन सारेन सह वड्डमानत्ता सीघतरं नरुहन्ति । सीघतरं वुद्धिं विरुळ्हि ना पज्जन्ति । तेनाह “एकवस्सजीविनो”तिआदिं । “एवमेवा”तिआदीसु “पतितजवनेसू”ति पञ्चम छट्ठ सत्तम जवनेसु । “एत्थ चा”तिआदीसु । “सुपक्कसालिभत्त सदिसानी”ति यथा सालिभत्तानि सुपक्कत्ता एव मुदुतरानि हुत्वा दुब्बलानि अचिरट्ठितिकानि । तस्मिं दिवसेपि पूतिभावं गच्छन्ति । एवं अप्पना जवनानि । “यस्मा चा”तिआदीसु । “दुविधस्स नियमस्सा”ति जवननियमस्स च कालनियमस्स च । “पटिसन्धिया अनन्तर पच्चय भाविनो”ति सत्तम जवन चेतना अनन्तर पच्चयो, तदनन्तरे पवत्तं विपाक सन्तानं पच्चयुप्पन्नो, तमेव च अवसाने चुति चित्तं हुत्वा भवन्तरे पटिसन्धि चित्तस्स अनन्तर पच्चयो । एवं पटिसन्धि चित्तस्स अनन्तर पच्चय भावेन अवस्सं भविस्समानस्साति अत्थो । इदञ्च कारण मत्तमेव । महाटीकावचनं पन किञ्चि वत्तब्ब रूपन्ति न पटिक्खित्तं । “निरन्तरप्पवत्तानं”ति आदीसु । भिन्ना असदिसा वेदना येसं तानि भिन्नवेदनानि । “आसेवन पच्चनीकानं”ति आसेवन पच्चयप्पटि पक्खानं । अभिन्ना वेदना येसन्ति विग्गहो । क्रियजवनानन्तरं अरहत्तफलं फलसमापत्ति वीथियं दट्ठब्बं । सेसमेत्थसुविज्जेय्यं ।

१३९. “सब्बथा पी”तिआदीसु । लोके मज्झिमके हि महाजनेहि इच्छितम्पि किञ्चि आरम्मणं अतिउक्कट्टेहि मन्धातु राजादीहि इच्छितं न होति । तथा तेहि महाजनेहि अनिच्छितम्पि किञ्चि आरम्मणं अतिदुग्गतेहि पच्चन्त वासीहि इच्छितं होति । तस्मा आरम्मणानं इट्ठानिट्ठ ववत्थानं पत्वा अतिउक्कट्टेहि च अतिदुग्गतेहि च ववत्थानं न गच्छति, मज्झिमकेहि एव ववत्थानं गच्छति । तेनाह “तत्थ चा”तिआदिं । “आरम्मणं”ति कत्तुपदं । “विपाकचित्तं”ति कम्मपदं । “किञ्ची”ति किञ्चि रूपं । “किस्मिञ्ची”ति कस्मिंचि एकस्मिं पुप्फे । “तेन वा”ति तेन वा सुखसम्फस्सेन वत्थेन । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

“वेदनानियमोपना”तिआदीसु । “आदासे मुखनिमित्तस्स विया”ति यथा आदासे मुख निमित्तस्स चलन चवनादियोगो नानावण्णयोगो च यथामुखमेव सिद्धो । तथा विपाकानं । वेदना योगो पन यथारम्मणमेव सिद्धोति योजना । तत्थ “वेदनायोगो”ति नानावेदनायोगो । “कप्पेत्वा”ति चिन्तेत्वा । “पकप्पेत्वा”ति नानप्पकारतो चिन्तेत्वा । न केवलञ्च विपाकानं एव यथारम्मणं वेदना योगो होतीति योजना ।

“अयञ्चा”तिआदीसु । “अट्ठकथायं पी”ति पट्टान अट्ठकथायम्पि । “तदारम्मण वसेना”ति तदारम्मणवसेन पवत्तानन्ति पाठसेसो । “पच्चन्नं”ति सोमनस्स सन्तीरणेन सद्धिं चत्तारि महाविपाक सोमनस्सानि सन्धाय वुत्तं । “पकति नीहारेना”ति पकतिया निच्चकालं पवत्तप्पकारेन । पाळिपाठे । भावितानि इन्द्रियानि येनाति भावितिन्द्रियो । “मनापं”ति मनोरम्मं । “अमनापं”ति अमनोरम्मं । विहरेय्यन्ति सचे कङ्कतीति सम्बन्धो । “पटिकूले”ति अमनापे । “अप्पटिकूल सञ्जी”ति मनापसञ्जी । एवं सेसेसु । “तेसं”ति खीणासवानं । पाळिपाठे । “सुमनो”ति सोमनस्सितो । “दुम्मनो”ति दोमनस्सितो । पाळिपाठे । “मेत्तायवा फरती”ति अयं सत्तो अवेरोहोतूतिआदिना मेत्ताचित्तेन वा फरति । “धातुसो उपसंहरती”ति यथा म म कायोपि चतुधातु समुस्सयो होति । तत्थ एकापि धातु नाम पटिकूला वा अप्पटिकूला वा न होति ।

केवलं तुच्छ सुञ्ज सभावमत्ता होति । एवमेव इमस्स सत्तस्स कायोपीतिआदिना धातु सो उपसंहरति । “असुभाय वा”ति असुभ भावनाय वा । असुभ भावना चित्तेन वाति वुत्तं होति । “असुभाया”ति वा तस्स असुभभावत्थाय । देवनाटका देवच्छरा नाम । कुथितानि कुट्टानि येसं तानि कुथित कुट्टानि । “सरीरानी”ति कायङ्गानि । कुथित कुट्टानि सरीरानि यस्स सो कुथितकुट्टसरीरो । “कुथितानी”ति अब्भुक्किरणानि । वेदना युत्तानि होन्ति इति अपरे वदन्तीति योजना । तस्मा पच्चयो होतीति सम्बन्धो । कथं पच्चयो होतीति आह “यथा आनिसंस दस्सनेना”तिआदिं । तत्थ “अट्टकथायं”ति विसुद्धि मग्गट्टकथायं । “बुद्धसुबुद्धता दस्सनेना”ति अत्तनो सत्थुभूतस्स बुद्धस्स सुबुद्धता दस्सनेन । “अत्तसम्पत्ति दस्सनेना”ति मयं पन एवरूपा दुक्खा मुत्ताम्हाति एवं अत्तनो सम्पत्ति दस्सनेन । “अट्टिकङ्कलिकपेतरूपे”ति निम्मं सलोहिते अट्टिपुञ्जपेतसरीरे । “कुट्टिनो”ति कुट्टसरीरस्स । “अट्टकथायं”ति धम्मपद अट्टकथायं । अति इट्ठे देवच्छर वण्णादिके । अति अनिट्ठे कुथितकुट्टसरीरादिके । “वत्थु भूतो”ति उप्पत्तिट्ठान भूतो । “तेसं तेसं सत्तानं”ति कत्तु अत्थेसामिवचनं । “तदुभयं पी”ति उभयं तं गहणंपि । “तेसं”ति तेसं लोकिय महाजनानं । “विपल्लासवसेनेव होती”ति देवच्छरवण्णादीसु अतिइट्ठेसु अतिइट्ठाकारतो गहणम्पि विपल्लास वसेनेव होति । कस्मा, देवच्छर वण्णादीसु अति इट्ठ सज्जाय विपल्लास सज्जाभावतो ।

विभावनपाठे । “पवत्तिया”ति पवत्तनतो । अट्टकथाधिप्पाये ठत्वा वुत्तत्ता अट्टकथागारवेन”तं विचारेतब्ब मेवा”ति वुत्तं । अत्थतो पन अयुत्तमेवाति वुत्तं होति । एसनयो अज्जत्थपि । “धम्म चक्खुरहिता”ति धम्म ववत्थानज्जाण चक्खु रहिता । “कुसलाकुसलानि येवा”ति तेसं धम्म चक्खु रहितानं उप्पन्नानि कुसलाकुसलानियेव । गाथायं । “रूपा”ति रूपतो नप्पवेधन्तीति सम्बन्धो । “सद्दा”तिआदीसुपि एसेवनयो । नप्पवेधन्तीति च न चलन्ति, न कम्पन्ति, चित्तज्जथत्तं न गच्छन्ति । तथा उपेक्खा क्रियजवनानन्तरम्पि तदारम्मणानि सोमनस्सु पेक्खावेदना युत्तानि एव सियुन्ति योजना । मूलटीकापाठे । “तदारम्मणता”ति तदारम्मणताय तदारम्मणभावेन । “कत्थची”ति कत्थचि अभिधम्म पाळियं । “विज्जमाने च तस्मिं”ति तस्मिं क्रियजवनानु बन्धके तदा रम्मणे विज्जमाने सति । एतं भवङ्गज्ज नाम अनुबन्धतीति सम्बन्धो । नदीसोतो पटिसोतगामिनावं अनुबन्धति वियाति योजना । “सविप्फारिकं एवजवनं”ति किलेस धम्मानं विपल्लास धम्मानज्ज वसेन खणमत्तेपि अनेकसतेसु आरम्मणेसु विविधाकारेन फरणवेगसहितं कुसलाकुसल जवनमेव अनुबन्धतीति युत्तं । न पन क्रियजवनं अनुबन्धतीति युत्तन्ति योजना । “छळङ्कु पेक्खावतो”ति चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको विहरती-तिआदिना वुत्ताय छ द्वारिकवसेन छळङ्ग समन्नागताय उपेक्खाय सम्पन्नस्स । वत्तनं वुत्ति । सन्ता वुत्ति अस्साति सन्त वुत्ति । तं विचारेन्तो “पट्टाने पना”तिआदिमाह । “यदि चेत्तं वुच्चेय्या”ति एत्थ “एत्तं”ति क्रिया ब्याकतेतिआदिकं एत्तं वचनं । “तस्मिं”ति तस्मिं वचने । “एवमादिना”ति एवमादिना नयेन । विभावनपाठे । “उत्तरं”ति परिहारं । “विपस्सनाचार वसेना”ति विपस्सना पवत्ति वसेन । “तेसं”ति सोमनस्स दोमनस्सानं । “इतरीतरानन्तर पच्चयता”ति अज्जमज्जानन्तर पच्चयताति अत्थो । “थेरेना”ति अनुरुद्धत्थेरेन । सब्बानि तदा रम्मणानि, सब्बानि भवङ्गानि च । “समुदा चरन्ती”ति चिरकालं सज्जरन्ति । “एतानिही”तिआदिना तेसं अट्ठारसन्नं जवनानं अनन्तरं तदारम्मणानं अनियमतो पवत्तिया कारणयुत्तिं दस्सेति । सम्भवति उप्पज्जति एतेनाति सम्भवो । तदा रम्मणस्स सम्भवो तदा रम्मण सम्भवो । अथवा, सम्भवनं उप्पज्जनं सम्भवोति इमे द्वे अत्थे दस्सेतुं “तदा रम्मण सम्भवो”तिआदि वुत्तं । “येसं पना”तिआदीसु । “येसं”ति येसं पुग्गलानं । “इतरानी”ति उपेक्खा सन्तीरण द्वयतो अज्जानि । “न होन्तीति न वत्तब्बानी”ति वुत्तं । एवंसति, कस्मा थेरेन इध न वुत्तानीति । अट्ठसालिनियं अवुत्तत्ता इध न वुत्तानीति । अट्ठसालिनियं पन कस्मा न वुत्तानि । येभूय्य नियमसोते पतितत्ता न वुत्तानि । न पन अलब्भमानत्ता न वुत्तानीति इममत्थं दस्सेन्तो “अट्टकथायं पना”तिआदिमाह । “उपेक्खासहगत सन्तीरण द्वयमेव वुत्तं”ति आगन्तुक भवङ्गभावेन वुत्तं । यथाह अथस्स यदा सोमनस्स सहगतप्पटिसन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निब्बत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्ज्ञानस्स पणीत धम्मो

मे नट्टोति पच्चवेक्खतो विप्पटिसारि वसेन दोमनस्सं उप्पज्जति, तदा किं उप्पज्जति । सोमनस्सानन्तरञ्च दोमनस्सं, दोमनस्सानन्तरञ्च सोमनस्सं पट्टाने पटिसिद्धं । महग्गत धम्मं आरब्ध जवने जविते तदा रम्मणम्मि तत्थेव पटिसिद्धन्ति । कुसल विपाकावा अकुसलविपाकावा उपेक्खा सहगता हेतुकमनोविज्जाण धातु उप्पज्जति । किमस्सा रम्मणन्ति । रूपादीसु परित्त धम्मेसु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपातमागतं होति । तं आरब्ध एतं चित्तं उप्पज्जतीति वेदितब्बं-ति । एवं दोमनस्ससहगत जवनानुरूपं उपेक्खासहगत सन्तीरण द्वयमेव आगन्तुक भवङ्गभावेन अट्टकथायं वुत्तन्ति । “एतम्मि युज्जति येवा”ति अकुसल जवनावसाने एतं सहेतुकं आगन्तुक भवङ्गं पि युज्जतियेव । “दोमनस्स जवनानन्तरं भवङ्ग पातोव होती”ति उपेक्खा सहगत मूलभवङ्ग पातोव होति । आगन्तुक भवङ्गेन किच्चं नत्थि । कस्मा, उपेक्खा पटिसन्धिकत्ता । नेवतदारम्मण सम्भवो अत्थि । कस्मा, तेसु आरम्मणेषु तदारम्मणवारस्स असम्भवतो । न हि महन्तारम्मणेषु च अविभूतारम्मणेषु च तदारम्मणवारो सम्भवति । न च मूलभवङ्ग सम्भवो अत्थि । कस्मा, मूलभवङ्गभू तस्स सोमनस्स भवङ्गस्स दोमनस्स जवनेन सह विरुद्धत्ता । “इति कत्वा”ति इमिना कारणेन । “एकं”ति एकं उपेक्खासहगत विपाकं । तथा तस्सेव दोमनस्सं उप्पादेन्तस्स नेव तदारम्मण सम्भवो अत्थि । न च मूलभवङ्ग सम्भवोति कत्वा दोमनस्सानन्तरं छसु...पे... पवत्ततीति योजना । तत्थ “तस्सेवा”ति सोमनस्सपटिसन्धिकस्सेव । नेवतदारम्मण सम्भवो अत्थि । कस्मा, आरम्मणानं अतिमहन्तत्तेपि अतिविभूतत्तेपि सति सोमनस्स तदारम्मणस्स जवनेन सह विरुद्धत्ता । उपेक्खा तदा रम्मणस्स च आरम्मणेन सह विरुद्धत्ता । न हि अति इट्टारम्मणे उपेक्खा तदारम्मणं पवत्तति । महग्गत पज्जत्ता रम्मणेषु पन उभयम्मि तदारम्मणं नुप्पज्जतियेव । न च मूलभवङ्ग सम्भवो अत्थि । कस्मा, जवनेन सह विरुद्धत्ताति ।

“एत्थ चा”ति आदीसु । “सब्ब धम्मेसू”ति सब्बेसु आरम्मण धम्मेसु । “पथम समन्नाहारो”ति आवज्जन किच्चं आह । सुत्तन्त पाठे । “तज्जो”ति तेन आरम्मणानं आपाता गमनेन जातो । “तज्जो”ति वा तदनुरूपोतिपि वदन्ति । “विज्जाणभागस्सा”ति चक्खु द्वारिक विज्जाण कोट्टासस्स । “यतो”ति यस्मिं काले । कथं आवज्जनेन विना नुप्पज्जतीति आह “सचे आवज्जनेना”ति आदिं । “एत्थ सिया”ति आदीसु । यथा पन निरावज्जनं होति भिन्ना रम्मणञ्च, एवं तथाति योजना । “एकस्सपी”ति एकस्स आगन्तुक भवङ्गस्सपि नत्थि दोसो । महाअट्टकथायञ्च नत्थि । अट्टसालिनियं पन अत्थियेव । “सविप्फन्दनत्ता”ति एत्थ अत्थो सविप्फारिकन्ति पदे वुत्तनयेन वेदितब्बो । “इतरे सज्जा”ति महग्गतलोकुत्तर जवनानञ्च । कानि चि परित्तारम्मणानिपि समानानि । यदि तदारम्मणू पनिस्स यस्स कामभवङ्गस्स अभावतो तदारम्मणानि रूपारूप ब्रह्मानं नुप्पज्जन्ति । एवं सति, चक्खुसोत द्वारिक चित्तानिपि रूप ब्रह्मानं नुप्पज्जेय्युन्ति आह “चक्खु सोतविज्जाणानि पना”ति आदिं । “इन्द्रियप्पवत्ति आनुभावतो”ति चक्खु वत्थु सोतवत्थु सङ्घातानं इन्द्रिय वत्थूनं रूप ब्रह्म सन्ताने पवत्तत्ता तेसं पवत्ति आनुभावतो चक्खु सोतविज्जाणानि रूपब्रह्मानं पवत्तन्तिये वाति दस्सेतुं “सम्पटिच्छन सन्तीरणानी”ति आदि वुत्तं । “विकप्पबलेवा”ति कामकुसला कुसलानं विय विविधेन आकारेन कप्पेत्वा पकप्पेत्वा आरम्मणगहसामत्थियेवासति । “अप्पनापत्त भावना कम्मविसेसे वा”ति एत्थ अभिज्जा जवनानि विय महग्गत विपाक लोकुत्तर विपाकानि विय चाति वत्तब्बं । “अट्टकथायं”ति पटिच्च समुप्पाद विभङ्गट्टकथायं । “विभावनियं वुत्त कारणानी”ति अट्टकथातो आहरित्वा विभावनियं वुत्तानि ‘अजनकत्ता जनक समानत्ता भावतो’ति आदीनि कारणानि ।

१४०. जवन नियमे । अट्टकथायम्मि छक्खत्तुं पवत्ति वुत्ता । यथाह सचे पन बलवा रम्मणं आपातागतं होति । क्रियमनोधातुया भवङ्गे आवट्टिते चक्खुविज्जाणादीनि उप्पज्जन्ति । जवनट्टाने पन पथमकामावचर कुसल चित्तं जवनं हुत्वा छसत्तवारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देतीति । “मुदुतर भावेना”ति मातुकुच्छिम्हि ठितकालेवा सम्पति जातकाले वा वत्थुस्स अतिमुदुभावेन । “केनचिउपहुत भावेना”ति बाळहगेलज्जजातकाले केनचि वातपित्तसेम्हादिना उपहुत भावेन । “अज्झोत्थट भावेना”ति तस्स वेवचनमत्तं । मन्दीभूतो वेगो येसं तानि मन्दीभूत वेगानि । “असय्ह रूपेही”ति

दुक्खमसभावेहि । अभिभूतानं सत्तानं । तच्च खो वचनं पाकतिक सत्तानं वसेनेव वुत्तं । न सत्तविसेसानं वसेन । एवं सति, सत्तविसेसानं वसेन कथं दट्ठब्बन्ति आह “ये पना”तिआदिं । “उपरी”ति मरणुप्पत्तिद्वाने । “वुत्तज्ही”ति विसुद्धि मग्गे वुत्तमेव । “यमकप्पाटिहारियं”ति युगळवत्थूनं एकतो पवत्त अच्छरिय कम्मं । “द्वे ज्ञानङ्गानी”ति उपेक्खेकगता ज्ञानङ्गानि ।

“योगकम्मसिद्धिया”ति भावनानु योगकम्मसिद्धस्स । इद्धि विकुब्बनं नाम इद्धिया नानाकम्मकरणं । “सिद्धिया एवा”ति सिज्झ नत्थाय एव । अत्तनो अनन्तरे एव उप्पन्नं फलं एतिस्साति आनन्तरिकप्फला । मग्गचेतना । “इती”ति तस्मा । “मन्दस्सा”ति मन्द पुग्गलस्स । “तिक्खस्सा”ति तिक्ख पुग्गलस्स । तीणि फलचित्तानि । “पयोगाभिसङ्खारस्सा”ति पथमज्झानतो पट्टाय समथ विपस्सनायुगनन्धप्पवत्ति सङ्खारतस्स पुब्बप्पयोगाभिसङ्खारस्स । “अकताधिकारस्सा”ति आसन्ने पुरिमभवे अकत ज्ञानपरिकम्मस्स पुग्गलस्स । सब्बेसम्पि फलद्वानं चिण्णवसिभावानेव होन्तीति योजना ।

जवननियमोनिडितो ।

१४१. दुहेतुकादीसु । जाति द्विहेतुकादयो एव अधिप्पेताति वुत्तं “पटिसन्धिविज्जाण सहगता”तिआदिं । “तेसं द्विन्नं पी”ति द्विहेतुकानम्पि अहेतुकानम्पि । भुसोज्ञान मग्गफलानि वारेन्ति नीवारेन्तीति आवरणानि । विपाकानि च तानि आवरणानि चाति विग्गहो । “विपाकानी”ति अहेतुक द्विहेतुक विपाकानि । तेहि गहितप्पटिसन्धिकानं इमस्मिं भवेज्ञान मग्गफलप्पटिलाभो नाम नत्थि । तेनाह “विपाकावरण सम्भावतो”तिआदिं । “तेसं”ति दुग्गति अहेतुक पुग्गलानं । पुग्गलानन्ति वुत्तं होति । न लब्भन्तीति सम्बन्धो । “इतरेसं”ति ततो अज्जेसं सुगति अहेतुक पुग्गलानं ।

“एत्थ सिया”तिआदीसु । दुग्गति परियापन्नानञ्च अहेतुकानं । “मूलभवङ्गे”तिआदिहि पटिसन्धि चित्तं हुत्वा आगते मूलभवङ्गे । “यं किञ्ची”ति यं किञ्चि भवङ्गं । “वुच्चते”ति विसज्जना वुच्चते । “सब्ब अट्ठकथासु पटिक्खित्तो”ति अट्ठसालिनियं ताव विपाकुद्धारकथायं सोळससु कामावचर कुसल विपाकेसु अट्ठन्नं अहेतुक विपाकानं एव आपायिकेसु सत्तेसु उप्पत्तिं दस्सेति । न अट्ठन्नं सहेतुक विपाकानं । तथा पटिच्च समुप्पादट्ठ कथासु च विज्जाण पदवण्णनासु अज्जासु च अभिधम्मावतारादीसूति एवं सब्बट्ठकथासु पटिक्खित्ता नाम होति । “योगसा धनीयत्ता”ति पयोगेन साधेतब्बत्ता । कुसलाकुसलानि हि वट्ठेतुं वा हापेतुं वा पयोगे कते वट्ठन्ति चेव हायन्ति च । जाणविप्पयुत्तभूतं गहेतुं युत्तं । कस्मा, अहेतुकस्स भवङ्गस्साति वुत्तस्स मूलभवङ्गस्स अहेतुकत्ता । “द्विन्नम्पि अहेतुकानं”ति दुग्गति अहेतुकानञ्च सुगति अहेतुकानञ्च । “अपरेपना”तिआदि विभावनियं आगतो अपरे वादो । वुत्तज्हि तत्थ ‘अपरेपन यथा अहेतुकानं सहेतुक तदारम्मणं होति, एवं द्विहेतुकानं तिहेतुक तदारम्मणंपी”ति वण्णेन्ति । तेसंमतानुरोधेन च इधपि जाणसम्पयुत्त विपाकप्पटिक्खेपो अहेतुकेयेव सन्धायाति वदन्तीति । तं पन विपाकुद्धारकथायं ‘एत्थेव द्वादस कमग्गोपी”ति च, एत्थेव दसकमग्गोपी”ति च आगतेहि न समेति । तत्थ हि सोळससुकुसलविपाकेसु द्विहेतुक कम्मनिब्बत्तानं द्विन्नं द्विहेतुकाहेतुक पुग्गलानं चत्तारि जाणसम्पयुत्त विपाकानि वज्जेत्वा द्वादस कमग्गो नाम होति । पुन सेसेसु द्वादस विपाकेसुपि असङ्खारिक कम्मनिब्बत्तानं द्वे जाणविप्पयुत्त ससङ्खारिक विपाकानि, ससङ्खारिक कम्मनिब्बत्तानञ्च द्वे जाणविप्पयुत्त असङ्खारिक विपाकानि वज्जेत्वा दुतियत्थेर वादे दसकमग्गो नाम होतीति । एत्थ पन द्वि हेतुकोपि पुग्गलो अधिकेन छन्देन वा वीरियेन वा चित्तेन वा युत्तो परियत्ति धम्मं वा नानाविज्जासिप्पानि वा बहुं गणहेय्य, सुणेय्य, धारेय्य, वाचेय्य, चिन्तेय्य । अथस्स जाणसम्पयुत्त जवनं बहुलं समुदा चरेय्य । तदा तस्स नानाकम्मेन जवनानु रूपं जाणसम्पयुत्त तदारम्मणं न न सम्भवतीति वुत्तं । तं युत्तं विय दिस्सतीति । “अट्ठकथायं पिहि । ल । वुत्ता”ति कथं वुत्ता । एतानि हि मनुस्सेसु च कामावचर देवेसु च

पुञ्जवन्तानं द्विहेतुकति हेतुकानं पटिसन्धिकाले पटिसन्धि हुत्वा विपच्चन्तीति आदिना वृत्ताति । ते पन तिविधा, नवविधाति सम्बन्धो । “तेसं तब्भावो”ति कुसलानं कुसलभावो, अकुसलानं अकुसलभावो । “सिक्खन धम्मयुत्ता”ति तीहि सिक्खाहि पहातब्बानं किलेसानं अत्थिताय सिक्खितब्बता पकतियं ठिताति अधिप्पायो । “हेट्ठिमानञ्चा”ति हेट्ठिम फलानञ्च । यानियानिसकानि यथासकं । “उपरिमानं”ति उपरिमानं पुग्गलानं । “परिनिट्ठित सिक्खा किच्चत्ता”ति सिक्खा किच्चं नाम किलेस धम्मानं पहातत्थाय एव होतीति तेसु सब्बसो पहीनेसु सिक्खा किच्चं परिनिट्ठितं होति । एवं परिनिट्ठित सिक्खा किच्चत्ता । सुट्ठु भब्बोति सम्भवो । सम्भवोति विसेसन पदमेतन्ति आह “यथा सम्भवं”ति ।

१४२. “एत्थेवा”ति एतस्मिं कामलोके एव । “तं तं पसादरहितानं”ति तेनतेन पसादेन रहितानं । तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पन्नानि तं तं द्वारिकानि । चतुसट्ठिवीथि चित्तानि । द्वे चत्तालीस वीथि चित्तानि । “ब्रह्मलोके वा”ति आदीसु । इदं अट्ठकथा वचनं । यथाह रूपभवे चतुन्नं विज्जाणानं, तथेव पच्चयो । पवत्ते, नोपटिसन्धियं । सोच खो कामावचरे अनिट्ठ रूपदस्सन सदसवनवसेन, ब्रह्मलोके पन अनिट्ठा रूपादयो नाम नत्थि । तथा कामावचर देवलोके पीति । तानि चत्तारि चित्तानि । “तत्था”ति तस्मिं रूपलोके । विभावनपाठे । “इधा”ति इमस्मिं वचने । “तं तं भूमि परियापन्ने”ति तित्थं तित्थं भूमियं परियापन्ने । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

वीथिसङ्गहदीपनिया अनुदीपना निट्ठिता ।

५. वीथिमुत्तसङ्गहअनुदीपना

१४३. वीथिमुत्तसङ्गहे । “पवत्तिसङ्गहं”ति चित्तुप्पादानं पवत्ताकारकथनसङ्गहं । “पटिसन्धियं”ति पटिसन्धिकाले । “तेसं”ति चित्त चेतसिकानं । विभावनपाठे । “तदासन्नताया”ति तायपटिसन्धिया आसन्नताय । “तं गहणेने वा”ति सन्धिगहणेन एव सन्धिवचनेन एव । “विसयप्पवत्ति नामा”ति कम्म कम्मनिमित्तादीनं विसयानं द्वारेसु आपाता गमन वसेन पवत्ति नाम । “मरणुप्पत्तियं एव सिद्धा”ति मरणुप्पत्तियं जवनेसु एव सिद्धा । एतेन मरणुप्पत्ति विधानं जवनप्पधानं होति, न चुतिप्पधानन्ति दीपेति । न हि तस्मिं विधाने तस्सं चुतियं विसयप्पवत्ति वचनं नाम अत्थि । जवनेसु एव अत्थि । सा पन चुति तस्मिं भवे आदिमि पटिसन्धि पवत्तिया सिद्धाय सिज्झति येवाति । “तेसं”ति वीथिमुत्तानं । “भवन्ती”ति पातुब्भवन्ति । “ततो”ति अयतो । “गन्तब्बा”ति पटिसन्धिगहणवसेन उपपज्जितब्बा । “गच्छन्ती”ति पवत्तन्ति । “तिरो”ति तिरियतो । “अज्झिता”ति गता पवत्ता, आयता वा । “समानजातिताया”ति तिरच्छान गतजाति वसेन समानजाति भावेन । “युवन्ती”ति मिस्सी भवन्ति । “सुखसमुस्सयतो”ति सुखसमुदायतो । “दिब्बन्ती”ति विज्जोतन्ति । “इति कत्वा”ति इति वचनत्थं कत्वा उपरिदेवा सुराति वुच्चन्तीति योजना । “वेपचित्तिपहारादादयो”ति वेपचित्ति असुरिन्द पहारादअसुरिन्दादिके देवासुरे । “सुरप्पटि पक्खा”ति तावतिसादेवप्पटिपक्खा । “सुरसदिसा”ति तावतिसादेव सदिसा । “वेमानिकपेते”ति वेमानिक नामके पेते । “विनिपातिके”ति विनिपातिक नामके दुग्गत देवजातिके । तेसं पवत्ति उपरि “विनिपातिकासुरानञ्चा”ति पदे आवि भविस्सति । “तेपी”ति लोकन्तरिक नेरयिक सत्तापि । “कालकज्जिकपेते”ति कालकज्जिक नामके पेते । एवं कथावत्थु पाळियं आगता वेस्सभु आदयो यमराजानोपनाति सम्बन्धो । वेस्सभू च नोत्ति च सोमो च यमो च वेस्सवणो च इति इमे पेत्ति राजानो । “रज्जं”न्ति राजभावं राजकिच्चं । ये च यक्खरक्खसा नाम करोन्ता विचरन्तीति सम्बन्धो । “कुरूरकम्मकारिनो”ति लुद्धकम्मकारिनो । “रेवति विमाने”ति रेवति विमान वत्थुमि । “इतो”ति मनुस्स लोकतो, सुगतिभवतो वा । तेहि यक्ख रक्खसा नाम भूमट्टकापि सन्ति, आकासट्टकापि । “नानाकम्मकारणायो”ति द्वत्तिस विधानि कम्मकरण किच्चानि । तेसम्पि निरयपालानन्ति सम्बन्धो । “तित्थस्सन्नं”ति तित्थस्सन्नं अपायभूमीनं ।

अपायभूमि ।

उस्सितो मनो एतेसन्ति वा, उस्सन्नो मनो एतेसन्ति वा, द्विधाविग्गहो । “उस्सितो”ति उग्गतो । “उस्सन्नो”ति विपुलो । कस्मा तिकखतर चित्ता होन्तीति वुत्तन्ति आह “परिपुण्णानं”ति आदिं । पुब्बवाक्ये अनन्त चक्कवाळसाधारण वसेन वुत्तत्ता पुन “इमस्मिं”ति आदि वुत्तं । वत्तब्बं नत्थि । इधेव सब्बज्जु बुद्धादीनं उप्पन्नतोति अधिप्पायो । “अधिगगणहन्ती”ति अधिकं कत्वा गणहन्ति । “सूरा”ति पापकल्याण कम्मेसु सूरचित्ता । “सतिमन्तो”ति विपुलस्सतिका । “इध ब्रह्मचरियवासो”ति इधेव सिक्खत्तयपूरण सङ्घातस्स ब्रह्मचरियवासस्स अत्थिता । “मरियादधम्मेषू”ति लोकचारित्त धम्मेषु । “धतरट्ठो”ति धतरट्ठो महाराजा । एवं विरुळ्हकोति आदीसु । “गन्धरुक्खाधि वत्था”ति गन्धरुक्खेसु अज्झावुत्था । “कुम्भण्डा”ति कुवुच्चति पथवी । पथवि गतानि रतनभण्डानि येसं तेति विग्गहो । “दानवरक्खसा”ति दनुनामदेवधीताय अपच्चन्ति अत्थेन दानव नामका रक्खसा । अवरुज्झन्ति अन्तरायं करोन्तीति अवरुद्धका । “विगच्छरूपो”ति विपन्नवण्णो । “निहीनकम्मकता”ति निहीनानिपापकम्मनि कत्वा आगता । काचिगन्धप्पियो जायन्तीति सम्बन्धो । यागन्धप्पियो जोगिनीति च वुच्चन्ति, जुण्हाति च वुच्चन्तीति सम्बन्धो । “अभिलक्खितरत्तीसू”ति अभिज्जातरत्तीसु । उपोसथरत्तीसूति वुत्तं होति । “गोचरप्पसुतकाले”ति गोचरत्थाय विचरितकाले । “जुतिअत्थेना”ति विज्जोतनट्ठेन । वसूनि धनानि धारेन्तीति वसुन्धरा । वसुन्धरा च ते देव यक्खा चाति विग्गहो । “नागात्वेव वुच्चन्ती”ति पाळियं नागेषु सङ्गहन्तीति अधिप्पायो । “या”ति या भुम्मदेवयक्ख जातियो । “यासं”ति यासं भुम्मदेव यक्खजातीनं । “कीळापसुतवसेना”ति बोधिसत्तानञ्च बुद्धानञ्च अच्छरिय धम्मजातकाले उग्घोसन कीळाकम्मवट्ठनवसेन । “यासञ्च मन्तपदानी”ति यासं निग्गह पग्गहपूजनादि वसेन पवत्तानि मन्तपदानि । “तेसू”ति + तेसु चतूसु अवरुद्धकेसु । “कीळासोण्डवसेना”ति कीळाधुत्तवसेन । “घाससोण्डवसेना”ति खादनभुज्जन धुत्तवसेन । सोणो वुच्चति सुनखो । “सत्ते” नेरयिके वा पेटेवा । “कामञ्च होती”ति किञ्चापि होतीति अत्थो । “निबन्धनोकासो”ति निच्चसम्बन्धनोकासो । “समुदागतेसू”ति परम्परतो आगतेसु । “देवराजट्ठानेसू”ति इमस्मिं चक्कवाळे तावतिसाभवने देवराजट्ठानेसूति अधिप्पायो । “पाळियं एवा”ति दीघनिकाये जनवसभसुत्तपाळियं एव । यच्छन्ति नियच्छन्ति एत्थाति यामो । “नियच्छन्ती”ति अज्जमज्जं इस्सामच्छरिय मूलकेहि कलहभण्डनादीहि विगच्छन्तीति अत्थो । “तं सहचरितत्ता”ति तेन याम नामकेन इस्सरदेवकुलेन निच्चकालं सह पवत्तत्ता । “वसं वत्तेन्ती”ति इच्छं पूरेन्तीति वुत्तं होति ।

“पुरे”ति सम्मुखट्ठाने । तं पन ठानं उच्चट्ठानं नाम होतीति आह “उच्चेठाने”ति । “सहस्सो ब्रह्मा”ति आदीसु अत्तनो सरीरोभासेन सहस्सं चक्कवाळ लोकं फरन्तो सहस्सोनामाति अट्ठकथायं अधिप्पेतं । कुलदेवतायो नाम कुल परम्पर पूजित देवतायो नाम । “उपट्ठहन्ती”ति युत्तट्ठाने देववत्थु देवमालकानि कत्वा समये समये तत्थ गन्त्वा गन्धमालादीहि पूजेन्ति, वन्दन्ति, थोमेन्ति, वरं पत्थेन्तीति अत्थो । “उपट्ठका एवसम्पज्जन्ती”ति उपट्ठकमत्तावहोन्तीति अधिप्पायो । “कस्सची”ति कस्सचि हेट्ठिमस्स । “तत्था”ति तासु ब्रह्मभूमीसु । पुन “तत्था”ति तस्मिं दुतीयतले । “आभा”ति सरीराभा । निच्छरन्ति अङ्गपच्चङ्गेहि निग्गच्छन्ति । “अचल सण्ठिता”ति दुतीय तले विय चलित्ता न होति । अथ खो अचल सण्ठिता । “तेसं”ति तेसंवादीनं पाठे । ब्रह्मपारिसज्जातिआदिकं नामं नसिद्धंति योजना । “इज्जनजातिकेही”ति चलनजातिकेहि । “हेट्ठिमतलानं इज्जितं पुज्जप्फलं अत्थीति सम्बन्धो । “आनेज्ज जातिकेना”ति अचलनजातिकेन उपेक्खाझानेन निब्बत्तानं चतुत्थतलानं । “केनचि अन्तरायेना”ति तेजोसंवट्ठादिकेन अन्तरायेन । “एत्थपी”ति एतस्मिं चतुत्थतलेपि । “आयु वेमत्तताया”ति आयुप्पमाणनानत्तस्स । “ओळारिकानं”ति इदं पकतिया ओळारिक सभावताय वुत्तं । न सुखुमानं अत्थिताय । नत्थि विहज्जनं एतेसन्ति अविहा । किं विहज्जनं नामाति आह “समथविपस्सना कम्मेसु अविप्फारिकता पत्ती”ति । चित्तस्स अविप्फारता पज्जनं नाम नत्थीति वुत्तं होति । “पसाद दिब्ब धम्म पज्जा चक्खूही”ति ‘पसाद चक्खु,

दिब्बचक्खु, धम्मचक्खु, पज्जा चक्खू हि । तत्थ पसादचक्खु एव इध दिब्बचक्खूतिपि वुच्चति । “धम्म चक्खू”ति हेट्ठिमग्गज्जाणं । “पज्जा चक्खू”ति विपस्सना जाणपच्चवेक्खनाजाणेहि सद्धि अवसेसं सब्बज्जाणं । “रूपीनं सत्तानं”ति रूपकायवन्तानं सत्तानं । “कनिट्टभावो”ति अप्पतरभावो । “अनागामिमग्गट्ठस्सपि पटिक्खेपो”ति सकदागामिभावेठत्वा भावेन्तस्सेव अनागामिमग्गो उप्पज्जति । नो अज्जथाति आह “सकदागामीनं पटिक्खेपेना”तिआदिं ।

भूमिचतुक्कं निट्ठितं ।

१४४. भवन्तरे ओक्कमन्ति एतायाति ओक्कन्तीति पियुज्जति । “सोतरहितो”ति पसादसोतरहितो । एवं सेसेसुपि । “आसित्तकादिभावेना”ति आसित्तकपण्डकादि भावेन । “द्वीहि ब्यज्जनेही”ति द्वीहि निमित्तेहि । “विबच्छवचनो”ति विपन्नवचनो । “वत्थु विपन्नस्सा”ति एत्थ “वत्थू”ति सम्भार चक्खु वुच्चति । तस्स आदितो पट्टाय विपन्नत्ता तेन समन्नागतो पुग्गलो वत्थुविपन्नोति वुच्चति । “तस्स तस्सा”ति चक्खुसो तादिकस्स । “पसूतियं येवा”ति विजायमानकालेयेव । “पज्जावेय्यत्तियभावस्सा”ति एत्थ ब्यत्तस्स भावो वेय्यत्तियं । “व्यत्तस्सा”ति फरणज्जाणस्स पुग्गलस्स । पज्जा सङ्घातं वेय्यत्तियं अस्साति विग्गहो । द्विहेतुक तिहेतुकानंपि न सक्का नियमेतुन्ति सम्बन्धो । कथं न सक्काति आह “मातुकुच्छिम्हि विपत्ति नाम नत्थी”ति । कतमेसं विपत्तीति । उप्पन्नानम्पि चक्खु सोतानं विपत्ति । केनकारणेन विपत्तीति । परूपक्कमेनवा मातुया विसम पयोगेन वा नानाबाधेन वा विपत्तीति योजना । धातुपाठे यक्ख पूजायंति पठितत्ता “पूजनीयट्ठेना”ति वुत्तं । एतेन यक्खितब्बा पूजितब्बा यक्खाति दस्सेति । ये पन किच्छजीविकपत्ता विचरन्ति, ते भूमस्सिता नाम होन्तीति योजना । “भूमिस्सिता”ति पाठे भूमियं सिता निस्सिताति इममत्थं दस्सेतुं “पुज्जनिब्बत्तस्सा”तिआदि वुत्तं । “विरूपा हुत्वा”ति ते वण्णतोपि दुब्बण्णा होन्ति । सण्ठानतोपि दुस्सण्ठाना । जीविकतोपि किच्छजीविकातिआदिना विपन्नरूपा हुत्वा । “विवसा हुत्वा निपतन्ती”ति विनिपातिकातिपि वदन्ति । विवसाति च अत्तनो वसेन इच्छाय विनाति अत्थो । “विवित्तट्ठानेसू”ति जनविवित्तेसु ठानेसु । परियेसित्वा वा जीवितं कप्पेन्ति । पीळेत्वा वा जीवितं कप्पेन्ति । तासेत्वा पीळेत्वा वा जीवितं कप्पेन्तीति योजना । “वेमानिकपेतापी”ति अत्तनो पुज्जनिब्बत्तं दिब्बविमानं येसं अत्थि, ते वेमानिका । ते पन पुज्जापुज्जमिस्सक कम्मेन निब्बत्तत्ता केचि दिवा दिब्बसुखं अनुभवन्ति, रत्तिं पेतदुक्खं । केचि रत्तिं दिब्बसुखं अनुभवन्ति, दिवा पेतदुक्खन्ति । परेहि दत्तं दिन्नं पुज्जप्फलं उपनिस्साय जीवन्तीति परदत्तूपजीविनो । “परेहि दिन्नं पुज्जप्फलं”ति जातकेहि पुज्जं कत्वा इदं मे पुज्जं पेतानं कालङ्कितानं जातीनं देधीति एवं दिन्नं पुज्जप्फलं । “सकलचक्कवाळपरियापन्ना एकभूमका”ति यथा तावतिसाभूमि नाम सब्ब चक्कवाळेसुपि अत्थि । सब्बापि दिब्बेन वस्ससहस्सेन एकआयु परिच्छेदो होति । इमस्मिं चक्कवाळे वत्तब्बं नत्थि । न तथा निरयेसु वा तिरच्छान योनियं वा पेत्तिविसयेवा असुरकायेवा मनुस्सेसुवा भुम्मदेवेसु वा एकपरिच्छेदो नाम अत्थि । चतुन्नं अपायानं आयुप्पमाण गणनाय नियमो नत्थीति वुत्तं, न नु ब्रह्म संयुत्ते कोकालिकं भिक्खुं आरब्ध भगवता वुत्तो दसन्नं निरयानं विसुं विसुं अत्थीति । सच्चं अत्थि । ते पन दसनिरया अवीचिनिरये परियापन्ना हुत्वा तस्स पदेसमत्ता होन्ति । न तेहि पदे समत्तेहि सकलो अवीचिनिरयो नियतायु परिमाणोति सक्का वत्तुं । अपि च सोपि तेसं आयुपरिच्छेदो अवीचिभूमिया नियामेन सिद्धो न होति । तेन तेन कम्मविसेसेनेव सिद्धो । तस्मा यं वुत्तं “तत्थ येभूयेन कम्मप्पमाणत्ता”ति, तं सु वुत्तं होति । तेनाह “तत्थ निरयेसू”तिआदिं । “एवं सन्ते”ति न इतर दीपवासीनं आयुकप्पस्स आरोहणज्ज ओरोहणज्ज अत्थीति वुत्ते सतीति अत्थो । समाचारो नाम दससुचरितानि । विसमाचारो नाम दसदुच्चरितानि । तेसं निस्सन्दभूता सम्पत्तिविपत्तियोति सम्बन्धो । “तेसं पी”ति इतर दीपवासीनंपि । सो एवपरिच्छेदोति आपज्जति । न च सक्का तथा भवितुं । आदिकप्पकाले सब्बेसम्पि चतुदीप वासीनं असङ्ख्येय्यायुक्ता सम्भवतोति । अथ इतरदीपवासीनम्पि आयुकप्पस्स आरोहणं ओरोहणज्ज अत्थि । एवं सति, एतरहिपि तेसं आयुकप्पो जम्बुदीपवासीनं आयुकप्पेन एकगतिको सियाति चोदना । निस्सन्दमत्तत्तातिआदि

परिहारो। नत्थि इदं मम इदं ममाति पवत्ता पाटिपुगगलिकतण्हा एतेसन्ति “अममा”। “अपरिग्गहा”ति पुत्तदारादिपरिग्गहरहिता। “उपरिमे चातुमहाराजिके”ति आकासड्ढकचातुमहाराजिके। दिवे देवलोके सिद्धानि दिब्बानि। “याव निमिराजकाला”ति याव अम्हाकं बोधिसत्तभूतस्स निमिरज्जो उप्पन्नकाला। कस्स पबुद्धो पुरिमे अन्तरकप्पे उप्पन्नो। निमिराजा पन इमस्मिं अन्तर कप्पे उप्पन्नो। “मनुस्स लोकेहि पज्जासवस्सानि चातुमहाराजिके एकोदिब्बरत्तिदिवो होती”ति आदि अभिधम्मे धम्म हृदय विभङ्गे आगतनयेन वुत्तो। चतुग्गुणवचने। “उपरिमानं”ति उपरिमानं देवानं। एकं वस्ससहस्सं आयुप्पमाणं होतीति सम्बन्धो। “द्वे”ति द्वे वस्ससहस्सानि। “अट्ठा”ति अट्ठवस्ससहस्सानि। “हेट्ठिमानं”ति हेट्ठिमानं देवानं। “उपरिमानं”ति उपरिमानं देवानं। यामे एको रत्तिदिवोति आदिना योजेतब्बं। “चत्तारी”ति मनुस्सलोके चत्तारि वस्ससतानि। एवं सेसेसु। “आदिअन्त दस्सनवसेना”ति चातुमहाराजिके मनुस्सवस्सगणना दस्सनं आदिदस्सनं नाम। इदानीं वसवत्तियं मनुस्सवस्सगणना दस्सनं अन्त दस्सनं नाम।

न अतिदुब्बलंति नातिदुब्बलं। “तं”ति तं अवितक्क अविचारमत्तज्ञानं। “भूमन्तरे”ति पथमज्झानभूमितो अज्जिस्सं दुतीयज्झानभूमियं। कप्पवचने। कप्पीयति वस्स, उतु, मास, पक्ख, रत्ति, दिवा, दिवसेन परिच्छिज्जीयतीति कप्पो। कप्पीयन्ति वा नानाधम्मप्पवत्तियो अतीता दिवसेन परिच्छिज्जीयन्ति एतेनाति कप्पो। कालो। महन्तो कप्पोति महाकप्पो। वस्सानं सतभागोहिपि सहस्सभागोहिपि सतसहस्सभागोहिपि सङ्घातुं असक्कुण्येय्योति असङ्ख्येय्यो। एकस्स असङ्ख्येय्यस्स अन्तरे दिस्समानो कप्पो अन्तरकप्पो। सत्तानं नानाआयुपरिच्छेदो आयुकप्पो। सो पन मनुस्सानं दसवस्सायुककाले दसवस्सेन परिच्छिन्नो। नेवसज्जा देवानं निच्चकालं चतुरासीति कप्पसहस्सेहि परिच्छिन्नो। अन्तरकप्पो नाम चूळकप्पा वुच्चन्तीति सम्बन्धो। वीसतिप्पभेदा चूळकप्पा वुच्चन्तीति केचि वदन्तीति आदिना योजना। “ये”ति ये चतुसङ्घियादिभेदा अन्तरकप्पा। “यथाविनट्ठं”ति विनट्ठप्पकारेण विनट्ठप्पकतिया। वट्ठमानो कप्पो विवट्ठो। “यथाविवट्ठं”ति विवट्ठप्पकारेण विवट्ठप्पकतिया। अच्चयेन अतिक्कमनेन। हरणेन अपनयनेन। “तत्था”ति तस्मिं कप्पवचने। अट्ठकथायं वुत्तत्ताति सम्बन्धो। “तेजेना”ति अग्गिना। “संवट्ठती”ति विनस्सति तदा। “हेट्ठा”ति हेट्ठालोको। “चतुसङ्घिवारेसू”ति निद्धारणे भुम्मवचनं।

गाथासु। “सत्तसत्तग्गिनावारा”ति सत्तसत्तवारा अग्गिना विनस्सन्ति। अथवा, भुम्मत्थे पच्चत्तवचनं। सत्तसुसत्तसुवारेसु लोको अग्गिना विनस्सतीति योजना। तेनाह “अट्ठमे अट्ठमे”ति। “दका”ति उदकेन। अट्ठमे अट्ठमेवारे लोको दकेन विनस्सतीति योजना। यदा चतुसङ्घिवारा पुण्णा, तदा एको वायुवारो सिया। तत्थ “तदा”ति तस्मिं चतुसङ्घिवारे। “विवट्ठमानं”ति सण्ठहमानं। “विवट्ठती”ति सण्ठहति। “संवट्ठमानं”ति विनस्समानं। “संवट्ठती”ति विनस्सति। “द्वे असङ्ख्येय्यानी”ति अट्ठद्वयं एकं असङ्ख्येय्यन्ति कत्वा उपचारेण वुत्तं। यथातं-आभस्सरानं अट्ठकप्पानीति। “उपट्ठेना”ति उदकवारे हेट्ठिमभूमीसु उदकेन विनस्समानासु दुतीयज्झानभूमि न ताव विनस्सति। संवट्ठकप्पेपि चिरकालं तिट्ठतेयेव। इदं सन्धाय वुत्तं। सब्बज्चेतं लब्धमानत्ता वुत्तं। असङ्ख्येय्यकप्पं सन्धाय वुत्तन्ति। इदमेव पमाणन्ति।

पटिसन्धिचतुक्कं निट्ठितं।

१४५. कम्मचतुक्के। “जनेती”ति अजनितां जनेति। पातुभावेति। “उपत्थम्भती”ति जनितां उपत्थम्भति। चिरट्ठितिकं करोति। “उपपीळेती”ति जनितां उपपीळेति, परिहापेति। “उपघातेती”ति उपच्छिन्दति। “कटत्ता रूपानं”ति कटत्तानामकानं कम्मजरूपानं। “कम्मपथपत्तावा”ति एत्थ पटिसन्धिजनेन सति, सब्बम्पि कम्मं कम्मपथपत्तं नाम होतीति

ददुब्बं । विपच्चित्थाति विपक्कं । विपक्कं विपाकं येसन्ति विपक्क विपाका । उपत्थम्भमाना पवत्तति । सयंपि पच्चयलाभे सतीति अधिप्पायो । “अलद्धोकासस्सा”ति इदं निदस्सन मत्तं । लद्धोकासस्सपि उपत्थम्भनं नाम इच्छितब्बमेव । अज्जं अकुसलकम्मं ओकासं लभतीति योजना । “चायं”ति चे अयं । “कालङ्करिया”ति कालंकरेय्य । “अस्सा”ति इमस्स पुग्गलस्स । “पसादितं”ति पसन्नं । “पदूसितं”ति पदुत्तं । पुब्बे ‘मरणासन्न काले’ति वुत्तत्ता इध ‘पवत्तिकालेपी’ति वुत्तं । “एतं”ति कम्मन्तरस्स उपत्थम्भनं । “जीवितपरिक्खारे”ति जीवितपरिवारे पच्चये । “समुदानेत्वा”ति समाह रित्वा । “एत्था”ति उपत्थम्भक कम्मट्ठाने । खन्धसन्तानस्स उपबूहनन्ति सम्बन्धो । “वुत्तनयेना”ति ‘जीवितन्तराये अपनेत्वा’ति आदिना वुत्तनयेन । खन्धसन्तानस्स चिरतरप्पवत्तिन्ति सम्बन्धो । “वुत्तप्पकारा”ति ‘विपच्चित्तुं अलद्धोकासावा विपक्क विपाका वा सब्बापि कुसला कुसल चेतना’ति एवं वुत्तप्पकारा । “दुब्बलतरं कत्वा वा विबाधमाना”ति उपपीळक कम्मकिच्चं वुत्तं । “जनक कम्मस्स दुब्बल आयूहनकाले”ति समुच्चयनकाले । “विहत सामत्थियं”ति विनासितसत्तिकं । “महेसक्खेसू”ति महानुभावेसु । “उपत्थम्भकम्पि तब्बिपरियायेन वेदितब्बं”ति उपपीळक कम्मतो विपरियायेन वेदितब्बं । ‘उपरिभूमि निब्बत्तकम्पि समानं हेट्ठाभूमियं निब्बत्तेती’ति आदीसु ‘हेट्ठाभूमि निब्बत्तकम्पि समानं उपरिभूमियं निब्बत्तेती’ति आदिना वत्तब्बन्ति अधिप्पायो । अजातसत्तुराजवत्थुम्हि तस्स रज्जो पितुघातकम्मं महाअवीचिनिरये निब्बत्तनकम्पि समानं पच्छा बुद्ध पट्ठान कम्मेन बाधीयमानं विहतसामत्थियं हुत्वा तं उस्सदनिरये निब्बत्तेति । खन्धसन्तानस्स विबाधनं नाम सत्तस्स दुक्खुप्पत्ति करणन्ति सम्बन्धो । कथं गोमहिंसादीनं पुत्तदारजातिमित्तानञ्च विपत्तिकरणं तस्स सत्तस्स उपपीळक कम्मकिच्चं भवेय्य । अज्जोहि सो पुग्गलो, अज्जे गोमहिंसादयो । न च अज्जेन कतं कम्मं अज्जेसं सत्तानं दुक्खुप्पत्तिं वा सुखुप्पत्तिं वा करेय्याति चोदना । दुविधन्ति आदिना तं विस्सज्जेति । आनन्द सेट्ठिवत्थुम्हि । सोसेट्ठि महामच्छरियो अहोसि । अज्जेपि दानं देन्ते नीवारेसि । सो ततो चवित्वा एकस्मिं गामके एकस्सा इत्थियाकुच्छिम्हि जातो । तस्स जातकालतो पट्ठाय तस्स पापकम्मेन मातरं आदिं कत्वा सकलगामिकानं जनानं दुक्खुप्पत्ति होतीति धम्मपद अट्ठकथायं वुत्तं । तस्मा निस्सन्दफलवसेन अज्जेन कतं कम्मं अज्जेसं सत्तानं दुक्खुप्पत्तिं वा सुखुप्पत्तिं वा करोति येवाति ददुब्बं । [“कम्मजसन्तति सीसेसू”ति पटिसन्धिकालतो पट्ठाय उप्पन्ना एकेका कम्मजरूपसन्तति नाम अत्थि । सा पच्छा अपरापरं तादिसाय कम्मजरूपसन्ततिया पवत्तत्थाय सीसभूतत्ता सन्तति सीसन्ति वुच्चति । यं किञ्चि एकं वाकम्मजसन्तति सीसं । द्वे वाकम्मजसन्तति सीसानि] । विसुद्धिमग्गपाठे । “तदेवा”ति तं उपघातक कम्ममेव । “इध चा”ति इमस्मिं अभिधम्मत्थसङ्गहे । “इमस्स पी”ति इमस्स उपघातक कम्मस्सपि । दुट्ठगामणि रज्जो वत्थुम्हि च सोणत्थेर पितुनो वत्थुम्हि च तेसं मरणासन्नकाले पथमं दुग्गति निमित्तानि उपट्ठहन्ति । पच्छा रज्जो एकं पुब्बकतं कल्याण कम्मं अनुस्सरन्तस्स थेरपितु च तद्धुणे एव एकं कल्याण कम्मं करोन्तस्स तानि दुग्गति निमित्तानि अन्तरधायन्ति । सग्गनिमित्तानि पातुब्भवन्ति । उभोपि चवित्वा सग्गे निब्बत्तन्तीति । कुसला कुसल कम्मानं खयं करोतीति कुसला कुसल कम्मक्खयकरो । “आयु कम्मेसु विज्जमानेसू”ति तस्स सत्तस्स आयु परिच्छेदो च परियन्त गतो न होति, कम्मानुभावो च परिक्खीणो न होति । एवं आयु कम्मेसु विज्जमानेसु । “अपराध कम्मस्सा”ति मातापितूसुवा धम्मिकसमण ब्राह्मणेसु वा अपरज्जनवसेन कतस्स अपराधकम्मस्स । “सो पना”ति मज्झिमट्ठकथावादो पन । “अरुच्चमानो विया”ति अनिच्छियमानोविय । “सो”ति मज्झिमट्ठकथा वादो । “तत्थ पना”ति मज्झिमट्ठकथायं पन । “सब्बज्चेतं”ति सब्बज्ज एतं सुत्तवचनं, वसेन वुत्तन्ति सम्बन्धो । अनिच्छन्तेहि टीका चरियेहि । “विपाकं पटिइच्छितब्बो”ति विपाकं पटिच्च इच्छि तब्बो । एत्थ “विपाकं”ति कम्मनिब्बत्तक्खन्ध सन्तानं वुच्चति । तस्स जनकं कम्मं जनक कम्मन्ति वुच्चति । तस्सेव खन्धसन्तानस्स उपत्थम्भकं तस्सेव उपपीळकं तस्सेव उपघातकं कम्मं उपघातक कम्मन्ति वुच्चतीति अधिप्पायो । “साकेत पज्हे”ति विपाकुद्धारे आगते साकेत पज्हे । धम्मदिन्नाय नाम उग्गसेन रज्जो देविया वत्थुम्हि सादेवी पुब्बे एकं अजं घातेसि, तेन कम्मेन अपायेसु पतित्वा पच्छा पवत्ति विपाकवसेन बहूसु भवेसु

अजसरीरे लोमगणनामत्तं अत्तनो सीसच्छेदन दुक्खं अनुभोसीति । “सा पना”ति सा एका पाणातिपात चेतना पन । महामोग्गलान वत्थु नाम पञ्चसत चोरानं थेरस्स घात न वत्थु । थेरोहि अत्तना पुब्बकतेन उपच्छेदक कम्मेन चोरघातनं लभित्वा परिनिब्बुतो । सामावतिदेवी च वग्गुमुदानदितीरवासिनो पञ्चसत भिक्खू च अत्तनो पुब्बकतेहि उपच्छेदक कम्मेहि तादिसं परूपक्कमं लभित्वा सग्गेसु निब्बत्ता । दुस्सिमारो नाम ककुसन्ध बुद्धकाले मारदेव पुत्तो वुच्चति । कलाबुराजानाम खन्ति वादिता पसस्स घातको वुच्चति । ते पन तद्धुणे अत्तना कतेन उपच्छेदक कम्मेन तद्धुणे एव चवित्वा अवीचिम्हि निब्बत्ता । तत्थ पुरिम वत्थूसु उपच्छेदक कम्मं उपच्छिन्दन मत्तं करोति । न अत्तनो विपाकं देति । पच्छिमवत्थूसु पन उपच्छिन्दनञ्च करोति, विपाकञ्च देतीति । विभावनिपाठे । “उपच्छेदन पुब्बकं”ति उपच्छेदन पुब्बकं विपाकं जनेतीति योजना । कम्मन्तरस्स विपाकं उपच्छिन्दित्वाव अत्तनो विपाकं जनेतीति अधिप्पायो । तत्थ “अत्तनो विपाकं जनेती”ति इध कदाचि जनेति, कदाचि न जनेतीति एवं विभागस्स अकतत्ता “तं न सुन्दरं”ति वुत्तं । तेनाह “इध पुब्बकतेना”तिआदिं । “अट्ठकथासुयेव आगतत्ता”ति तेसु वत्थूसु तेजना उपच्छेदक कम्मेन मरन्तीति एवं वत्त्वा आगतत्ता । विपाकं निब्बत्तेतीति विपाक निब्बत्तकं । तस्स भावो विपाक निब्बत्तकत्तं । विपाक निब्बत्तकत्तस्स अभावोति विग्गहो ।

जनकचतुक्कं निड्ढितं ।

१३६. “निकन्ति बलेन वा पटिबाहियमानं विपाकं न देती”ति ज्ञानलाभिनो हुत्वापि मरणकाले उप्पज्जितुं निकन्तिया सति, तं ज्ञानं विपाकं न देतीति अधिप्पायो । “एकस्सा”ति एकस्स पुग्गलस्स । “तेसं”ति महग्गतकम्म आनन्तरिय कम्मानं । अन्तिम जवनवीथियं कतं नाम वत्थु दुब्बलत्ता सयम्पि दुब्बलं होति । पटिसन्धिं न जनेति । तेनाह “अन्तिम जवनवीथितो पुब्बभागे आसन्ने कतं”ति । इदञ्च कम्मसामञ्ज वसेन वुत्तं । कम्मविसेसे पन सति, न देतीति न वत्तब्बन्ति दस्सेतुं “मिच्छादिट्ठिकम्मं पना”तिआदि वुत्तं । कतं आसन्न कम्मं नामाति गहेतब्बन्ति योजना । पाळिपाठे । अस्सपुग्गलस्स मरणकालेवा सम्मादिट्ठि समत्ता समादिन्ना, मिच्छादिट्ठि समत्ता समादिन्नाति योजना । परतो परिपुण्णं आगमिस्सति । सोमनस्स जनकं परचेतना पवत्तिवसेन । सन्ताप जनकं कुक्कुच्चविप्पटिसारप्पवत्तिवसेन । इदं गरुक चतुक्कं नाम अनन्तरे भवे विपच्चनकानं कम्मानं वसेन वुत्तन्ति आह “उपपज्जवेदनीय कम्मानि एवा”ति । कम्मं नाम कुसलं वा होतु, अकुसलं वा । पुनप्पुनं लद्धा सेवने सति, विपाकं देति । असति न देति । कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं उप्पन्नं होति चक्खु विज्जाणन्ति च, अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं उप्पन्नं होति चक्खु विज्जाणन्ति च, पाळियं वुत्तं । एत्थहि कतत्ताति वत्त्वा पुन उपचितत्ताति वचनं पुनप्पुनं वट्ठनसङ्घाते आसेवने सति एव विपाकं देतीति आपेति । तस्मा कतमत्त कम्मत्ता कटत्ता कम्मं नामाति वुत्तेपि अनन्तरभवे विपच्चनक कम्मस्सेव इध अधिप्पेतत्ता पुनप्पुनं लद्धा सेवनमेव इध गहेतब्बन्ति दस्सेतुं अट्ठकथायं “पुनप्पुनं लद्धासेवनं”ति वुत्तं ।

“एवञ्च कत्वा”तिआदीसु । “यत्थ तं पुब्बकतं कम्मन्ति आगतं”ति यस्मिं अट्ठकथा पदेसे तं कटत्ता कम्मं पुब्बकतं कम्मन्ति आगतं । “कस्मा इधा”तिआदीसु । “इधा”ति इमस्मिं अभिधम्मत्थ सङ्गहे । पाळियं । यं गरुकं, तं विपाकं देति । तस्मिं असति, यं बहुलं । तस्मिं असति, यं आसन्नं । तस्मिं असति, यं कटत्ता वा पन कम्मं, तं विपाकं देतीति अत्थो । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

सुत्तन्तपाठे । सुखवेदनं जनेतीति सुखवेदनीयं । “समत्ता”ति सुट्ठुगहिता । “समादिन्ना”ति तदत्थविवरणं । “परियत्तं”ति समत्थं । तम्बदाधिकस्स यावजीवं बहूनि पापकम्मानि आचिण्णानि । मरण दिवसे पन सारिपुत्तत्थेरस्स धम्मदेसनं सुत्वा चवित्वा तेन आसन्न कम्मेन सग्गे निब्बत्ति । वातकालस्स यावजीवं बहूनि कल्याण कम्मानि

आचिण्णानि । मरण दिवसेपन बुद्धसासने विपरीत सज्जं कत्वा तेन आसन्न कम्मेन अपाये निब्बत्ति ।

गरुकचतुक्कं निट्ठितं ।

१४७. दिट्ठधम्मचतुक्के । पस्सितब्बोति दिट्ठो । “धम्मो”ति खन्धायतन धम्म समूहो । दिट्ठो धम्मोति दिट्ठ धम्मो । वत्तमानो धम्मसमूहो । यो अत्तभावोति वुच्चति । अत्तसङ्घातस्स दिट्ठिया परिकप्पितसारस्स भावो पवत्ति कारणन्ति कत्वाति इममत्थं दस्सेन्तो “दिट्ठ धम्मो वुच्चती”ति आदिमाह । “विपाकं पटिसंवेदेती”ति एतेन कथं कम्मसाधनं दस्सेति । पटिसंवेदन क्रियापदे विपाकन्ति कम्मपदं दिस्वा विपाकं नाम वेदितब्बं वेदनीयं । पटिसंवेदितब्बं पटिसंवेदनीयन्ति विज्जातत्ता । “उपेच्चा”ति उपगन्त्वा । “उपपज्जित्वा”ति उपेच्च पज्जित्वा । पापुणित्वाति अत्थो । विभावनिपाठे । “दिट्ठ धम्मतो”ति दिट्ठ धम्मस्स । सामिअत्थे पञ्चमी । पाळियं वुत्तं । “एत्थही”ति आदि पुब्बवाक्ये वुत्त नयमेव । अपरसद्धो निच्चं अपादाना पेक्खो । तच्च अपादानं नाम अनन्तरे वुत्तपदेहि । “दिट्ठधम्मा नागतानन्तर भवेही”ति दिट्ठधम्मतो च अनागतानन्तर भवतो चाति अत्थो । “परिवत्तो”ति पबन्थो । अपरापरियोति वा, अपरो च अपरो च अपरापरो । अपरापरे पवत्तो अपरापरियोति अत्थो । “उपपज्जभवं”ति अनागतानन्तरभवं । अहोसि कम्मे “अहोसी”ति पदं अज्जासि कोण्डज्जोति पदेविय रुळ्हीनामपदन्ति आह “अहोसि नामकं”ति । तं पन रुळ्हीपदं कुतोपवत्तंति आह “अहोसि कम्म”ति आदि । “एवं वुत्त पाठवसेना”ति एत्थ इध वुत्तो पाठो सा वसेसो । परिपुण्णपाठो पन अहोसि कम्मं अहोसि कम्म विपाको, अहोसि कम्मं नाहोसि कम्म विपाको, अहोसि कम्मं अत्थिकम्म विपाको, अहोसि कम्मं नत्थि कम्मविपाको, अहोसिकम्मं भविस्सति कम्म विपाको, अहोसि कम्मं न भविस्सति कम्म विपाकोति आदिना पटिसम्भिदा मग्गे आगतो । “सा”ति पथम जवन चेतना । “अप्पतर विपाका चाती”ति एत्थ “इती”ति हेतु अत्थे निपातो, तस्मा अचिरद्विति कत्ता दिट्ठ धम्मे एव फलं दत्वा विगच्छति, तस्मा अप्पतर विपाकत्ता अहेतुकमतं फलं दत्वा विगच्छतीति योजना । “पच्चयोति चा”ति पच्चयं लद्धाति वुत्तो पच्चयोति च । “सो”ति महन्तं वुत्तो पच्चयो । “काकवलियादीनं विया”ति काकवलियादीनं पुग्गलानं दिट्ठवेदनीय कम्मं विय । “पाकटतरप्फलदानं”ति सत्ताहब्भन्तरे एव सेट्ठिड्डानप्पटि लाभादिवसेन पाकटतरप्फलदानकं कम्मविसेसं । कम्म पथजवनसन्ताने पवत्ता पथमजवन चेतना वा इतरापि पथम जवन चेतना वाति योजना । “काची”ति एकच्चा पथमजवन चेतना । सेसानि दिट्ठधम्म वेदनीय कम्मानि ।

उपपज्जकम्मे । “अत्थ साधिका”ति सन्निट्ठानत्थसाधिका । पाणघातादि किच्चसाधिकाति वुत्तं होति । सुट्ठ निट्ठापेतीति सन्निट्ठापिका । “सेसानि पी”ति सेसानि उपपज्ज वेदनीय कम्मानिपि । “इधा”ति इमस्मिं मनुस्स लोके । “मिस्सककम्मानि”ति कुसला कुसलमिस्सकानि कम्मानि । वेमानिकपेतवत्थूनि विमानवत्थु पाळियं आगतानि । “सुगतियं विपत्तिं अनुभवन्तानि वत्थूनी”ति एत्थ “विपत्तिं”ति चक्खु सोतादीनं अङ्ग पच्चङ्गानं वा विपत्तिं । नाना दुक्खुप्पत्तिभूतं वा विपत्तिं । “दुग्गतियं सम्पत्तिं”ति महिद्धीनं नागसुपण्णादीनं सम्पत्तिं । “यथा वुत्त वत्थूही”ति वेमानिक पेतवत्थादीहि । अट्ठकथापाठे । “तेसं सङ्कमनं नत्थी”ति तेसं कम्मानं विपच्चनकाल सङ्कन्ति नाम नत्थि । “यथाठानेयेव पतिट्ठन्ती”ति तानि दिट्ठ धम्मद्वानादिवसेन भगवता यथा वुत्तद्वाने एव तिट्ठन्ति । “एवं वुत्तं”ति तेसं सङ्कमनं नत्थीति आदिनयेन वुत्तं । “युत्तिया वा अभावतो”ति एत्थ दिट्ठ धम्म वेदनीयस्स पटिसन्धि विपाकादि युत्तिया अभावतो ।

दिट्ठधम्मचतुक्कं ।

१४८. पाकट्टानचतुक्के । “कायादीनं”ति चोपनकायादीनं । काय विज्जत्तादीनन्ति वुत्तं होति । “अतिपातेन्ती”ति अतिक्कम्म पयोगेन अभिभवित्वा पातेन्ति । तेनाह “अतिपातनञ्चेत्था”ति आदि । “अदिन्नं”ति सामिकेन अदिन्नं

परसन्तकं । अगमनीयवत्थूनि नाम अवीतिक्कमनत्थाय अनुपगन्तब्बानि मातुरक्खितादीनि इत्थि पुरिससरीरानि । “तस्सा”ति परपाणस्स । “ततो”ति परपरिग्गहित भावतो । “अच्छिन्दक चेतना”ति परसन्तकस्स अत्तनो सन्तककरणवसेन भुसं परसन्तका भावच्छिन्दक चेतना । विलुप्पन चेतनाति वुत्तं होति । “मग्गेन मग्गप्पटिपादकस्सा”ति अत्तनो मग्गेन परमग्ग सम्पयोजकस्स । “एत्थपी”ति यथा अदिन्नादाने परपरिग्गहित सज्जिनोति दुतीयं अङ्गपदं वुत्तं । एवं एत्थपि । एत्थ वदन्ति अगमनीय वत्थु वसेन चित्तन्ति अवत्त्वा तस्मिं सेवन चित्तन्ति वुत्तं । तस्मा अगमनीय वत्थु सज्जिताति अवुत्तम्पि वुत्तसदिसं होतीति । न होति । न हि तस्मिन्ति वचनं सज्जाविसेस सहितं अत्थं वदति । ईदिसेसु च ठानेसु सचे सज्जापधानं होति । पाणसज्जिता, परपरिग्गहित सज्जिता,ति अङ्ग पदं विय इधपि अगमनीय वत्थु सज्जिताति दुतीयं अङ्गपदं अवस्सं वत्तब्बं होति । कस्मा, अङ्गनियमद्धानत्ता । तेनाह “एतेना”तिआदिं । “चतुरङ्गीकोव वुत्तो”ति तस्स चत्तारो सम्भारा । अगमनीय वत्थु, तस्मिं सेवन चित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेन मग्गप्पटिपत्ति अधिवासनन्ति । “सा”ति भिक्खुनी । “रक्खितासु सङ्गहिता”ति मातुरक्खित पितु रक्खितादीसु सङ्गहिता । “टीकासु पना”ति सुत्तन्तीटीकासु पन । “सा”ति भिक्खुनी । पासण्डा वुच्चन्ति द्वासट्ठि दिट्ठिगतादीनि । तं वादिनो पासण्डिया नाम । तेसं धम्मो पासण्डिय धम्मो नाम । मिच्छाचारोपि दुस्सीलाय इत्थिया वीतिक्कमो अप्पसावज्जो । ततो गोरूप सीलिकाय महासावज्जो । ततो सरणङ्गताय, पञ्च सिक्खा पदिकाय, सामणेरिया, पुथुज्जन भिक्खुनियातिआदि । अट्ठकथा पाठे । “एत्था”ति इमस्मिं अकुसलकायकम्मे । “न गहितं”ति थेरेन वा अट्ठकथाचरियेहि वा न गहितं । सुरज्ज मेरयज्ज पिवन्ति एतेनाति सुरामेरय पानं । तदज्झोहरण चेतना कम्मं । “सब्ब लहुको”ति सब्बेसं सुरापान कम्म विपाकानं मज्झे यो विपाको लहुकतरो, पवत्तिविपाकमत्तोति वुत्तं होति । “उम्मत्तकसंवत्तनिको”ति उम्मत्तभाव संवत्तनिको । “पञ्चपी”ति सुरापान कम्मेन सह पञ्चपि । मूलटीका वचने । “तस्सा”ति सुरापान कम्मस्स । पटिसम्भिदा मग्गटीकायं इमस्स वाक्यस्स संवण्णनायं वुत्तन्ति सम्बन्धो । तत्थ “तब्बि रमणादयो चा”ति ततो सुरापानतो विरमणादयो च । “मदस्सा”ति मज्जनस्स । “अपुज्जपथस्सा”ति अकुसल कम्म पथस्स । “तब्बिरति पी”ति ततो सुरापानतो विरतिपि । “निम्मदताया”ति मज्जनरहित भावस्स । “सा”ति निम्मदता । “पुज्जपथस्सा”ति कुसलकम्म पथस्स । “इती”ति तस्मा । “तानी”ति सुरापान कम्मतब्बिरति कम्मानि । “न इतरं”ति कम्मपथेहि असम्बन्धं । सुरापानं विसुं पटिसन्धिं न देतीति योजना । तब्बिरति कम्मे पन सचे इदं सुरापानं नाम पापकम्मं दुच्चरितन्ति जत्वा समादान विरति सम्पत्तिविरति वसेन तं सिक्खापदं रक्खति । तं सीलं अज्जेहि पुज्जपथेहि असम्बन्धम्पि विसुं पटिसन्धिं न देतीति न वत्तब्बं । “एवमिदं पी”ति एवं इदम्पि सुरापान कम्मं कम्म पथपत्तस्स कम्मस्स परिवारभूतं एव पटिसन्धिं जनेतीति योजना । “तत्था”ति कम्मपथसुत्तेसु । सरूपतो न वुत्तन्ति च सक्का वत्तुन्ति सम्बन्धो । “यं”ति यं सुरापान कम्मं । “तत्था”ति तेसु कम्मपथसुत्तेसु । कम्म जननं नाम दुच्चरित कम्मानं जननं । सक्केन देवान मिन्देन तस्स अपायगामिता वुत्ताति सम्बन्धो । तस्सासुराय पुण्णं इमं सुराकुम्भंकिणाथ । मूलं देथ गण्हाथाति अत्थो । “तस्सा”ति सुरापान कम्मस्स । अपायं गमेति सम्पापेतीति अपाय गामी । “यदिदं”ति या अयं यथालाभ योजना अत्थि । मूलटीका वचने । “कम्मसहजाता”ति अकुसल कम्मसहजाता तण्हा । “तेसं”ति तेसं पञ्चन्नं कम्मानं । “कोट्टासतो”ति धम्मसङ्गणियं फस्सो होति, वेदना होतीतिआदिना वुत्ते धम्मुद्देसवारे ज्ञानादिकोट्टासा नाम आगता । तेसु पञ्च सिक्खापदा कोट्टासतो कम्मपथ कोट्टासिका एव । कम्मपथ कोट्टासे अन्तोगधाति अत्थो । “पुरिमानं चतुन्नं”ति पाणाति पातादीनं चतुन्नं कम्मानं । “पटिक्खित्तो”ति तस्स कम्मपथभावो पटिक्खित्तो । “ततीयं”ति ततीय सुत्तं । एतासुपि च अट्ठकथासु ।

कायकम्मादीसु । ससम्भारकायो नाम सकलो रूपकायो । पसादकायो नाम कायपसादो एव । काय विज्जत्ति चोपनकायो नाम । “चोपन”न्ति च चलनं वुच्चति । “सो येवा”ति चोपनकायोयेव । कायकम्म नाम लाभो च होति, तस्मा सो कम्मानं पवत्ति मुखन्ति वुच्चतीति योजना । “कम्मानि विसेसेतुं”ति इदं कायकम्मं नाम, इदं वचीकम्मं नामाति विसेसेतुं

नियमेतुं । “सक्कोन्ती”ति कम्मानि विसेसेतुं सक्कोन्ति । तस्मा कायद्वारे वुत्तितोति च वचीद्वारे वुत्तितोति च वुत्तन्ति अधिप्पायो । मिच्छाचारस्स वचीद्वारे अप्पवत्तितो “पुरिमानि द्वे”ति वुत्तं । “मज्झिमानि चत्तारी”ति मुसावादादीनि चत्तारि वचीकम्मानि । “छब्बिधानि तानि वज्जानीति”ति “कायकम्मं जहेय्यु”न्तिआदीनि छब्बिधानि तानि वज्जानि । कथं एकमेकेन बाहुल्ल सहेन छब्बिधानि तानि वज्जेतीति । अन्वयतो च ब्यतिरेकतो च वज्जेति । कथं, पाणातिपात कम्मं कदाचि अप्पकेन वचीद्वारे उप्पन्नमि कायद्वारे एव पवत्ति बहुलत्ता कायकम्ममेव होति । वचीकम्म सङ्ख्यं न गच्छति । द्वे वा अस्स नामानि न भवन्ति । वचीद्वारे पन अप्पकवुत्तित्ता वचीकम्मं नाम न होति । कायकम्मन्ति नामं न जहति । द्वे वा अस्स नामानि न भवन्तीति एवं एकेन कायद्वारे बाहुल्ल वुत्तिवचनेन पाणातिपात कम्मे छब्बिधानि वज्जानि वज्जेतीति । एवं सेसेसु । वनचरको नाम वनलुद्धको । सो पन कदाचि अप्पकेन गामे चरन्तोपि वने बाहुल्ल चारित्ता वनचरको एव होति । गामचरकोति नामं न लभति । द्वे वा अस्स नामानि न भवन्ति । एवं सङ्गामावचरकापि । सङ्गामावचरो नाम सङ्गामे बाहुल्लावचरो हत्थी वुच्चति । एत्थ मनोद्वारं सब्ब कम्म साधारणत्ता कम्मानि विसेसेतुं न सक्कोतीति वुत्तं । एवञ्चसति, ‘अभिज्झा ब्यापादो मिच्छादिट्ठि चेति मनस्मिं वुत्तितो मनोकम्मं नामा’ति इदं न वत्तब्बन्ति । नो न वत्तब्बं । कम्म सिद्धिं पटिच्च अज्जद्वारेहि असाधारणत्ता । तेनाह “मनोकम्मानि पना”तिआदिं । “सिद्धं”ति निब्बत्तं । “कायकम्मद्वारं”ति एत्थ तत्थ चोपनकायो कायकम्मानं पवत्ति बहुलत्ता कायकम्म द्वारं नाम । चोपनवाचा तत्थ वचीकम्मानं पवत्ति बहुलत्ता वचीकम्मद्वारं नाम । कुसला कुसल जवन चित्तं पन मनोकम्मानं तत्थेव कम्म किच्च सिद्धितो मनोकम्म द्वारं नामाति एवं कम्मेन द्वार ववत्थानं वेदितब्बं । “तस्स द्वारस्स नामं भिन्दितुं वा”ति कायोति नामं भिन्दितुं वा । “अत्तनो नामं दातुन्ति वा”ति वचीति नामं तस्स दातुं वा । “ब्राह्मण गामादीनं ब्राह्मण गामादिभावो विया”ति तस्मिं अज्जकुलेसु वसन्तेसुपि ब्राह्मण कुलबहुलत्ता ब्राह्मण गामोत्वेव नामं होति । तस्मिं वने अज्जरुक्खेसु सन्तेसुपि खदीररुक्ख बहुलत्ता खदीरवनन्त्वेव नामं होतीति वत्तब्बन्ति । कायकम्मं निद्धितं ।

१४९. वचीकम्मे । “मुसा वदन्ती”ति अभूततो वदन्ति । पिसति एतायाति पिसुणा । “निरुत्ति नयेना”ति एत्थ पियसुज्ज करणाति वत्तब्बे अक्खर लोपकरणं निरुत्ति नयो नाम । “येना”ति येनजनेन । “सम्फं”ति एत्थ संसद्दो सम्मति दुक्खं एतेनाति अत्थेन सुखे हिते वत्ततीति आह “सं सुखं हितज्जा”ति । कीदिसं सुखं हितज्जाति आह “साधुजनेहि अधिगन्तब्बं”ति । एतेन पापजनेहि अधिगन्तब्बं हितसुखं पटिक्खिपति । हितसुखस्स विनासनं नाम तस्स आगमन मग्गभिन्दनन्ति आह “हितसुख मग्गं भिन्दती”ति । “तं वा”ति एत्थ “तं”ति हितसुखं । “अत्थ धम्मा पगतस्सा”ति अत्थतो च धम्मतो च अपगतस्स । “पटिभाण चित्तस्सा”ति सुणन्तानं चित्तरति चित्तहासवड्डनत्थाय पटिभाणज्जाणेन चित्तीकतस्स । “यत्था”ति यस्मिं कथा मग्गे । “अत्थ धम्म विनयपदं”ति अत्थ पदज्ज धम्मपदज्ज विनय पदज्ज । तत्थ अत्थो नाम आरोग्यसम्पत्ति, मित्तसम्पत्ति, पज्जासम्पत्ति, धन सम्पत्ति, भोगसम्पत्तियो । तासु कोसल्लजनकं वाक्यपदं अत्थपदं नाम । इदं सुचरितं नाम सग्गसंवत्तनिकं, इदं दुच्चरितं नाम अपाय संवत्तनिकन्ति एवं सभाव धम्मेसु कोसल्ल जनकं वाक्य पदं धम्म पदं नाम । एवं चित्तं दमितब्बं, एवं इन्द्रियानि दमितब्बानि, एवं रागो विनेतब्बो, एवं दोसो विनेतब्बोतिआदिना विनेतब्बेसु विनय कोसल्लजनकं वाक्यपदं विनय पदं नाम । यत्थ एवरूपं अत्थ पदज्ज धम्म पदज्ज विनय पदज्ज किच्च नत्थि । तस्स वाचा वत्थुमत्तस्स एतंनामं होतीति योजना । “सम्फं”ति वुत्तप्पकारं निरत्थकवचनं । “तत्था”ति तेसु वचीकम्मेसु । विसंवादनं नाम विरज्झा पनं । विसंवादको नाम विरज्झापनको । अत्थं भज्जति विनासेतीति अत्थ भज्जनको । “कम्मपथभेदो”ति पटिसन्धि जनको कम्मपथविसेसो । “इतरो”ति अत्थ भज्जनकतो अज्जो मुसावादो । “कम्म मेवा”ति पवत्ति विपाक जनकं वचीकम्ममेव । “रजानं”ति धूलीनं । तासु सुगति दुग्गतीसु उप्पज्जन्तीति तदुप्पज्जनकानि । “पथभूतत्ता”ति उप्पत्तिमग्गभूतत्ता । “भेद पुरेक्खारेना”ति मित्तभेदपुरेक्खारेन । मित्तं भिन्दतीति भेदको । “संकिलिडु चेतना”ति अत्थ पुरेक्खार धम्म पुरेक्खार विनय पुरेक्खार अनुसासनि पुरेक्खार रहिता केवलं भेदपुरेक्खार

चेतना संकिलिद्ध चेतना नाम । “परे भिन्ने येवा”ति परजने परजनेन मिथुभेदवसेन भिन्नेयेव । “यं किञ्ची”ति यं किञ्चि अक्कोसवत्थु । “अयं पी”ति अयं फरुसवाचापि । एवं अक्कोसन कम्मपि अक्कोसितब्बस्स दूरे ठितस्सपि मतस्सपि सम्पज्जतीति योजना । अनत्थं निरत्थकवाचा वत्थु मत्तं विज्जापेतीति अनत्थविज्जापनको । “सच्चतो गणहन्ते येवा”ति यथा सो कथेति, तथा तं वत्थु उप्पन्न पुब्बन्ति एवं सच्चतो गणहन्तेयेव । केचि सच्चतो गणित्वा किञ्चि वत्थुं पूजनीय ठाने ठपेत्वा थोमेन्ता पूजेन्ता वन्दन्ता परिहरन्ति । सम्परायि कत्थाय तं सरणं गच्छन्ति । सब्बमेतं निरत्थकं होति । “तदस्सादवसेना”ति तं राजकथादिं तत्थ चित्तरतिं लभित्वा अस्सादवसेन कथेन्तस्सेव कम्मं होति । अनिच्च लक्खण विभावनत्थाय वा रतनत्तय गुणविभावनत्थाय वा पाप गरह कल्याण सम्भावनाय वा कथेन्तस्स पन सत्थकमेव होतीति अधिप्पायो । तेनाह “अत्थ धम्म विनय निस्सितं”तिआदिं । सेसमेत्थ कायद्वारे दीपितमेव ।

१५०. मनोकम्मे । “अभिज्ञायन्ती”ति अतिरेकतरं ज्ञायन्ति, चिन्तेन्ति, ओलोकेन्ति वाति इममत्थं दस्सेन्तो “अस्सादमत्ते अठत्वा”तिआदिमाह । “ब्यापादेन्ती”ति विगतभावं आपादेन्ति सम्पापेन्ति । तच्च आपादनं न कायवाचाहि । अथ खो चित्तेनेवाति वुत्तं “चिन्तेन्ती”ति । “तब्बि परीततो”ति सप्पुरिस पज्जत्तितो विपरीतेन । “तत्था”ति तेसु मनोकम्मेसु । “इदं ममस्सा”ति इदं सन्तकं ममसन्तकं भवेय्य, अहो साधु वताति योजना । “अत्तनो कत्वा”ति अत्तनो सन्तकं कत्वा । “लाभावतिमे”ति एत्थ सुलाभं लभन्तीति लाभा । “अत्तनो करेय्यं”ति अत्तनो सन्तकं करेय्यं । परभण्डं वत्थु यस्साति परभण्ड वत्थुको । “वत्थू”ति आरम्मणभूतं वत्थु । याव न परिणामेति, ताव न कम्मपथभेदो होतीति योजना । “वुत्तज्जेतं अट्टकथासू”ति अधिकारो । “अयं”ति अयं सत्तो । “तस्सा”ति तस्स सत्तस्स । दसवत्थुकामिच्छादिट्ठि नाम ‘नत्थिदिन्नं, नत्थियिट्ठं, नत्थिहुतं’तिआदिका मिच्छादिट्ठि । द्वासट्ठि दिट्ठिगतेसु काचिदिट्ठियो नत्थिकादि सभावा होन्ति । इध पन तब्बहुलनयेन कम्ममेवाति वुत्तं । यथावुत्तोति सम्बन्धो । गच्छन्तस्स पुगलस्स । “चित्तुप्पादो”ति मग्गचित्तुप्पादे । “पस्सन्तो”ति तीणि लक्खणानि पस्सन्तो । वुत्तोति सम्बन्धो । “नियामं”ति सम्मत्त नियामं । अविपरीतनियामन्ति अत्थो । पुन “नियामं”ति मिच्छत्तनियामं । विपरीत नियामन्ति अत्थो । तिकिच्छित्तुं असक्कुण्येय्योति अतेकिच्छो । एकन्तेन अपायगामी होतीति अत्थो । “अपस्सित्वा”ति दिट्ठिद्वानानं अपस्सित्वा । “मिच्छाधिमोक्खमत्तेना”ति तित्था चरियेसु सहहन मत्तेनाति अधिप्पायो । “सकं आचरियकं”ति अत्तनो आचरियस्स सन्तकभूतं । ठितो पुगलो । अट्टकथायं वुत्तो, यथाह मिच्छत्ततिके मिच्छासभावाति मिच्छत्ता । विपाकदाने सति, खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो नियता । मिच्छत्ता च ते नियता चाति मिच्छत्तनियता । सम्मास भावाति सम्मत्ता । सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदान नियमेनाति सम्मत्तनियताति । “तस्सा”ति मिच्छादिट्ठिया । “अचोपेत्वा”ति अचालेत्वा । “एतेना”ति एतेनपि सद्देन । “इमेसं”ति मनोकम्मानं । “एतेना”ति मनस्मिं एवाति वचनेन । “उपपन्नं”ति परिपुण्णं । “उपलक्खणादिवसेना”ति उपलक्खणनय निदस्सननय पधाननयादिवसेन । “अत्थन्तरप्पसङ्गो होती”ति कथं होति । एवसद्देन विना पाणातिपात कम्मं कायद्वारे बाहुल्ल वुत्तितो कायकम्मं नामाति वुत्ते इदं लद्धातपत्तो राजकुमारोति विय उपलक्खणनयमत्तं । तेन सेसद्वारेसुपि बाहुल्ल वुत्तिं उपसल्लक्खेतीति अत्थन्तरप्पसङ्गो सियाति । एवं सेसनयेसुपीति । “अपिचा”ति किञ्चि वत्तब्बं अत्थीति जोतेति । “तेसू”ति पाणवधादीसु । “एकं अङ्गं”ति उपक्कमोति चतुत्थं अङ्गं । “तं सहजाता चा”ति चेतना सहजाता च । चेतना पक्खे भवाति चेतना पक्खिका । चेतना विय कायकम्मभावं गच्छन्तीति वुत्तं होति । “अब्बोहारिकत्तं गच्छन्ती”ति मनोकम्मन्ति वोहरितुं अप्पहोनकत्तं गच्छन्तीति अत्थो । अत्ता पधानं येसं ते अत्तप्पधाना । अभिज्झादयो । अत्तप्पधाना न होन्ति । चेतना पधाना होन्ति । इधेव ते अत्तप्पधाना होन्तीति अत्थो । “तथा तथा”ति अहोवत इदं ममस्सातिआदिना तेन तेन पकारेन । “तत्था”ति तेसु मनोकम्मेसु । “सब्बेन सब्बं”ति पाटिपदिकपदमेतं । सब्बप्पकारतोति अत्थो । “इधा”ति मनोकम्मद्वाने । “मनोकम्म किच्चविसेसेना”ति अहोवत इदं ममस्सातिआदिकेन किच्च विसेसेन । मनोकम्म दीपना निट्ठिता ।

१५१. “एत्थ च दसन्नं पी”ति आदीसु । “तापी”ति ता पुब्बापरचेतनायोपि । आदितो पट्ठाय पवत्ता तापीति सम्बन्धो । “यानिपना”ति आदीसु । एको एकस्स वदति अहं इमं सत्तं मारेमि, त्वं असुकंसत्तं मारेहीति । एवं वत्वा उभोपि उपक्कमं करोन्ति । कम्मं पन उभिन्नम्पि न सिज्झति । तत्थ आणापकस्स त्वं असुकं सत्तं मारेहीति आणापन कम्मं सचे सिज्झति । वचीद्वारे पवत्तं कायकम्मन्ति वुच्चति । इध पन असिद्धत्ता वचीद्वारे दिस्स मानं वचीकम्मन्ति वुच्चति । वचीदुच्चरितमत्तन्ति वुत्तं होति । एसनयो सेसेसुपि ।

“दोसमूलेना”ति आदीसु । दोसो एव मूलं दोसमूलं । दोसो मूलं मस्साति दोसमूलं । तं सम्पयुत्त चित्तन्ति द्विधा अत्थो । ब्यापादो नाम दोसो एव । सो कथं दोसेन मूलेन जायेय्याति वुत्तं “पुरिमो ब्यापादवज्जेही”ति । परतो अभिज्झायम्पि एसनयो । विभावनिपाठे । निधिपाठका नाम राजनिधि विधायका । तत्थ चण्डो निग्गहेतब्बोति आगतत्ता दुट्ठनिग्गहत्थन्ति वुत्तं । राजूनं अदिन्नादानं मोहमूलेन जायतीति योजना । “ब्राह्मणानञ्चा”ति सकसज्जाय एव यं किञ्चि हरन्तानं ब्राह्मणानञ्च कम्मफलसम्बन्धापवादीनञ्च । “आहरणं”ति अदिन्नादानवसेन हरणं । अवहरणन्ति वुत्तं होति । यो पन मोहो राजूनं उप्पन्नो, यो च ब्राह्मणानं उप्पन्नो, यो च कम्म फलसम्बन्धा पवादीनं उप्पन्नोति सम्बन्धो । “लोभो निदानं कम्मानं समुदयाया”ति लोभो कम्मानं सुट्ठुवट्ठनाय निदानं कारणं होतीति योजना । सज्जाता कङ्खायेसं ते सज्जातकङ्खा । परितो उट्ठाति एत्थाति परियुट्ठानं । कङ्खाय परियुट्ठानं कङ्खापरियुट्ठानं । जनानं तानिकम्मानीति सम्बन्धो ।

अकुसलकम्मदीपनानिड्डिता ।

१५७. कुसलकम्मे । अयं पन एवमादीसु सुत्तपदेसु आगतोति सम्बन्धो । “मेत्तं कायकम्मं”ति मेत्तासहगतं कायकम्मं । एवं वचीकम्मेपि । चेतना हेत्थ कम्मन्ति अधिप्पेता । मनोकम्मे पन चेतनापि युज्जति । अब्यापादोपि युज्जति । जाणं अनुपरिवत्तीति जाणानुपरिवत्तं । जाणानुपरिवत्तीतिपि पाठो, सो येवत्थो । “पदक्खिणं”ति पवट्ठितं । अपरं परियायं दस्सेति “यस्मिं पना”ति आदिना । दुस्सीलस्स भावो दुस्सिल्यं । पाणातिपातादिकम्मं । “पवत्तमाने”ति कायद्वारे पवत्तमाने । “यं पन कुसलं”ति पाणाति पातादितो विरति कुसलं । “पवत्तमानं”ति चित्ते पवत्तमानं । “किच्च सीसेना”ति किच्चप्पधानेन । किच्चं पधानं कत्वाति अधिप्पायो । सेसमेत्थ कायकम्मे सुविज्जेय्यं ।

“वचीकम्मेपि एसेवनयो”ति यस्मिं दुस्सिल्ये पवत्तमाने वाचा अपरिसुद्धा होति । वची संवरो भिज्जतीति आदिना वत्तब्बं । “अवसेसं पना”ति तीहि कायकम्मेहि चतूहि वचीकम्मेहि अवसेसं । तत्थ “तीहि कायकम्मेही”ति तीहि कायदुच्चरित विरति कम्मेहि । “चतूहि वचीकम्मेही”ति चतूहि वचीदुच्चरित विरति कम्मेहि । “सब्बंपि कल्याण कम्मं”ति सब्बम्पि दानकम्मं, सब्बम्पि भावना कम्मं, अपचायन कम्मं, वेय्यावच्चकम्मं, पत्तिदानकम्मं, पत्तानुमोदनाकम्मं, धम्मसवन कम्मं, धम्म देसना कम्मं, सब्बम्पि दिट्ठिजुकम्मं तीसुद्वारेसु पवत्तम्पि मनोकम्मं नामाति योजना । इमेसु पन द्वीसु परियायेसु पच्छिमोयेव पधानन्ति सम्बन्धो । “याव देवा”ति अन्तिम परिच्छेद जोतको निपातो । मत्थकपरिच्छेदेनाति अत्थो ।

सीलपदे । “सीलयती”ति सम्मा दहति च उपधारेति चाति द्विधा अत्थो । “सुसमाहितानी”ति सुप्पतिट्ठितानि । “उपरिमे कुसल धम्मे”ति महग्गत लोकुत्तर कुसलधम्मे । सत्तसु विसुद्धीसु उपरिमे चित्त विसुद्धादि कुसलधम्मे । “अधिकुसल धम्मे”ति अधिके बोधिपक्खिय कुसल धम्मे । परेहि दिन्नं, तदेव पत्तिं । सब्बानि पन तानि दानादीनि कुसलानि । सोधेन्ति सप्पुरिसाजना । तानि एवपुज्जानि । एकमेकं पुज्जक्रियवत्थु । “इमिना पच्चयेना”ति चीवरादि पच्चयेन, अन्नपानादि पच्चयेन, धन धनज्जादिपच्चयेन वा । “सब्बंपि चेतं”ति सब्बम्पि एतं दसविधं पुज्जं । “हीनेन

छन्देना”ति यसकामतादिवसेन हीनेन छन्देन, हीनेन चित्तेन, हीनेन वीरियेन, हीनाय वीमंसाय । “मज्झिमेना”ति पुञ्जफलकामतादिवसेन मज्झिमेन । “पणीतेना”ति कत्तब्बमेविदन्ति अरियवंसानु ब्रूहनवसेन पणीतेन छन्दादिना पवत्ति तं पणीतन्ति योजना । “यसकामताया”ति कित्ति सद्दकामताय वा, परिवारकामताय वा । “पुञ्जफलकामताया”ति भवसम्पत्ति भोगसम्पत्तिकामताय । “अरियभावं निस्साया”ति इदं दानं नाम अरियानं वंसो । अहम्पि अरियो । तस्मा मयापि कत्तब्बमेविदन्ति एवं अरियभावं निस्सायाति अत्थो । एत्थ च “अरियो”ति आचार अरियोपि युज्जति दस्सन अरियोपि । तत्थ आचार अरियो नाम सप्पुरिसो पुथुज्जन कल्याणको वुच्चति । दस्सन अरियो नाम परमत्थ अरियो । “पारमिता दानं”ति सब्बदानेहि अगगपत्तं महाबोधि सत्तानं पारङ्गतदानं । तज्हि सब्ब सत्तविमोक्खत्थाय पवत्ति तत्ता अगगपत्तं होति, पारङ्गतं । ततो उत्तरितरस्स कस्सचिदानस्स अभावतो । सेसेसुपि पुञ्ज क्रियवत्थूसु । “तिकद्वयं”ति पुरिमादि हीनादि तिकद्वयं । “अन्तिम वत्थुना”ति अन्तिम वत्थु अज्झापज्जनेन वा । “दुस्सीलो नामा”ति दुस्सील भिक्खु नाम । सो हि यावभिक्खुप्पटीज्जं न विजहि । ताव भिक्खु एव । न सामणोरो, न गिही । तं चे अज्जो भिक्खु अमूलकेन अन्तिम वत्थुना अनुद्धंसेति । अनुद्धंसेन्तस्स सङ्गादि सेसो । ओमसवादे पाचित्तियं । सहसेय्यद्वाने तेन सह अतिरेक रत्तिं सयन्तस्सापि आपत्ति नत्थि । तस्मा सो दुस्सील भिक्खुत्वेव वत्तब्बोति । “पुन कम्मवाचाय समादातब्बन्ति नत्थी”ति यथा सिक्खं पच्चक्खन्तस्स सब्बं समादानं भिज्जति । पुन भिक्खुभावं इच्छन्तेन पुन कम्मवाचाय समादातब्बं होति । एवं पुन कम्मवाचाय समादातब्बन्ति नत्थि । “इतरेसु पना”ति लिङ्गनासनङ्गतो अज्जेसु दण्डकम्मङ्गेषु । निच्चसीलादीसु । “यं निच्चमेव वट्टती”ति यं पाणातिपात विरति सीलं निच्चमेव रक्खितुं वट्टति । अनिच्चं न वट्टति । कस्मा, पाणघातादिं करोन्तस्स सब्बकालम्पि दुच्चरित सम्भवतो । तेनाह “अनिच्चं सावज्जं होती”ति । दुच्चरितं होतीति अत्थो । “यं निच्चम्पि वट्टती”ति पकति गहट्टानं यं विकाल भोजनादि विरति सीलं निच्चम्पि वट्टति । “अनिच्चम्पि वट्टती”ति समादान दिवसं अतिक्कमित्वा विकाल भोजनादिं करोन्तस्स वीतिक्कम दोसोवा दुच्चरित दोसो वा नत्थीति अधिप्पायो । तेनाह “सावज्जं न होती”ति । दुच्चरितं न होतीति अत्थो । तथा दससीलज्च पकति गहट्टानं अनिच्चसीलं नामाति योजना । “अनिच्चसीलमेव होती”ति पकति गहट्टानं तं दससीलं यावजीवं निच्चं कत्वा समादियित्वा रक्खन्तानम्पि अपब्बजितत्ता पब्बजितेसु जाति सभावेनेव सिद्धं निच्चसीलं नाम न होति । यावजीवं कत्वा समादान वसेनेव निच्चं होतीति अधिप्पायो । “वेसधारणेन सह सिद्धत्ता”ति एत्थ कथं वेसधारणेन सिद्धं होतीति । वेसधारणं नाम गिहिवत्थं पहाय कासाय वत्थ धारणं । कासायवत्थज्च नाम अरहत्तधजो होति । न च अरहत्तधजं धारेन्तस्स सिक्खापदं असमादियन्तस्सपि विकाले भुज्जितुं वट्टति । तथा नच्चादीनि पस्सितुं, मालादीनि धारेतुं, उच्चासयनादीसु वसितुं, जातरूपादीनि सादितुं । कस्मा इति चे, तेसज्जि तं तं यथासकं सीलं निच्चं सुद्धं कत्वा रक्खितुमेव वट्टतीति आदिना कारणं हेट्ठा वुत्तमेवाति । “अप्पनं अपत्ताव अधिप्पेता”ति अप्पनापत्तानं महग्गतभावनानं विसुं उपरि वक्खमानत्ताति अधिप्पायो । “एत्थेवा”ति इमस्मिं भावना कम्मे एव । “ते सज्जेवा”ति रतनत्तयादीनं एव च । गन्तुं आरद्धो गमिको । अद्धानं दीघमग्गं गच्छन्तो अद्धिको । “परिसुद्धेना”ति लाभसक्कारादि निरपेक्खताय अत्तुक्कं सन परवम्भनादि रहितताय च परिसुद्धेन । “हितप्फरण चित्तेना”ति मयि करोन्ते इमस्स एत्तकं हितसुखं भविस्सतीति एवं तेसं हितसुखेसु फरण चित्तेन । मेत्तचित्तेनाति वुत्तं होति । “अत्तनो किच्चेसु विया”ति एतेन तेसं सब्बं किच्चं अत्तनोभारं करोतीति दीपेति । “साधारण करणं”ति अत्तनो पुज्जं परेसं दानं । अत्त मनतापवेदनियाधुसाधूति वचीभेदकरणं । तज्हिदिन्नज्चानुमोदितज्च दिट्ठधम्मवेदनीयं जातन्ति सम्बन्धो । “योनि सोमनसिकारे ठत्वाति एत्थ सिलोकादिपक्खिकं अयोनि सोमनसिकारं जहित्वा सुणन्तस्स इमं धम्मं सुत्वा अत्थरसधम्मरसप्पटिसंवेदी भविस्सामीति, देसेन्तस्स इमं देसेन्तो धम्मस्स च सुणन्तानज्च अनुग्गहं करिस्सामीति योनि सोमनसिकारे ठत्वा । लाभ सक्कारादि पक्खिको मनसिकारो अयोनि सोमनसिकारो नाम । निय्यानत्थ निस्सरणत्थ पक्खिको योनि सोमनसिकारो नाम । निरवज्ज कम्मनि नाम कसिगोरक्खादि कम्मनि । निरवज्जसिप्पानि नाम

वड्ढुक्सिप्पादीनि वेज्जसिप्पादीनि च । निरवज्ज विज्जाठानानि नाम परूपरोधर हितानि अङ्गविज्जा वेदविज्जा मन्तविज्जादीनि । “वोदान करणं”ति विसेसेन विसुद्धकरणं । “तं सभावत्ता”ति दानसभावत्ता । “चारित्त सीलत्ता”ति सप्पुरिसानं पकति चारित्त सीलत्ता । पुन “तं सभावत्ता”ति भावना सभावत्ता । तथाहि देसेन्तस्स च सुणन्तस्स च देसनासोतानुसारेण चित्तभावना जाणभावनावहत्ता देसनासवना सभावा होन्ति । अत्तनो दिट्ठिं सयमेव उजुं करोन्तस्स च जाणभावना कम्ममेव । तथा परस्स धम्मदेसनं सुत्वा उजुं करोन्तस्सापीति । “धम्मो नाम नत्थी”ति देसना धम्मो नाम नत्थि । कस्मा, दानसीलानि देसेन्तेनपि अन्ते लक्खणत्तयेन सहसच्चप्पकासनस्स कत्तब्बत्ता । एतेन देसनासवना अन्ते लक्खणत्तयानुपस्सना भावना कम्मद्वाने पतिट्ठितत्ता तं सभावा होन्तीति दस्सेति । “मनोकम्म मेवा”ति पदुद्धारो । “मनस्मिं एवा”ति मनोद्वारे एव । “किच्चसिद्धितो”ति अप्पनाकिच्चस्स सिज्जनतो । “अङ्गभावा सम्भवतो”ति अप्पना किच्चसिद्धियं अङ्गभावा सम्भवतो । “तज्जभावना मय”न्ति पदुद्धारो । “दानादिवसेना”ति दानसीलवसेन । दानवसेन अप्पवत्तनतोति इदं ताव युज्जति । सीलवसेन अप्पवत्तनतोति इदं पन पाळिया न समेति । पाळियज्झि महग्गतज्झानेसुपि पहानं सीलं वेरमणि सीलन्तिआदि वुत्तन्ति चोदना । तं परिहरन्तो “यं पना”तिआदिमाह । “परियायेन वुत्तं”ति केनपरियायेन वुत्तन्ति । पकति चारित्तं सीलन्ति वुच्चति । उप्पन्ने च पथमज्झाने नीवरणानं पहानं नाम पकतिचारित्तमेव पकति नियामेन पवत्तमेव । इति पकतिचारित्तत्ता सीलन्ति वुत्तं । पुन नीवरणानं पहानमेव तेहि विगमनट्ठेन वेरमणीति च, पिदहनट्ठेन संवरोति च, पहान किच्चं अविजहनट्ठेन अवीतिक्कमोति च, वुत्तं । चेतनासीलन्ति एत्थ पन ज्ञानसम्पयुत्त चेतना एव वुच्चति । सा च सीलजाति कत्ता सीलन्ति वुत्ताति दट्ठब्बं । “अप्पनापत्त”न्ति पदुद्धारो । “ज्ञानभेदेना”ति पन वत्तब्बं । रूपावचरकुसलज्झि ज्ञानभेदेन पञ्चविधं, ज्ञानमेव पन ज्ञानङ्गभेदेन पञ्चविधन्ति ।

कुसलकम्मदीपना निड्डिता ।

१५३. “एत्था”तिआदीसु । “धम्मसङ्गहे”ति धम्मसङ्गणि पाळियं । “दस्सनेना”ति सोतापत्ति मग्गज्जाणेन । “तं”ति उद्धच्च चेतनं । “भावनाया”ति उपरिमग्गतयसङ्घाताय भावनाय । पाळिपाठे । “चित्तुप्पादा”ति चित्तचेतसिका वुच्चन्ति । “सिया”ति एकच्चेति अत्थे निपात पदं । इमेसु छसु चित्तुप्पादेसु एकच्चे छ चित्तुप्पादा सोतापत्ति मग्गेन पहातब्बा, एकच्चे छ चित्तुप्पादा तीहि उपरि मग्गेहि पहातब्बाति अत्थो । तत्थ पथमपदे “एकच्चे छ चित्तुप्पादा”ति कम्मपथपत्तकम्मसहजाता छ चित्तुप्पादा । दुतीय पदे “एकच्चे छ चित्तुप्पादा”ति अकम्मपथ पत्ता धम्मिकेसु ठानेसु अस्सादनाभि नन्दादिवसेन पवत्ता छ चित्तुप्पादा । “तत्था”ति धम्मसङ्गहे । “इतरत्था”ति इतरेसु भावनाय पहातब्बेसु । “तस्सा”ति नानक्खणिक कम्मपच्चयस्स । पाळिपाठे । “सहजाता”ति अत्तनो पच्चयुप्पन्नेहि सहजाता । “नानक्खणिका”ति अत्तनो पच्चयुप्पन्नेहि असहजाता अतीतकालभूते नानक्खणे पवत्ता पाणातिपातादि चेतना । “यदि एवं”ति एवं यदि सियाति अत्थो । यदि उद्धच्च चेतना दस्सन पदे अनुद्धटत्ता पटिसन्धिं नाकड्ढुतीति विज्जायेय्य । एवं सतीति पाठसेसो । “चे”ति चे वदेय्य । “ना”ति न सक्का वत्तुं । “तस्सा विपाकस्सा”ति तस्सा उद्धच्च चेतनाय विपाकस्स । पाळिपाठे । “इमेसु धम्मेसु जाणं”ति इमे धम्मे आरम्मणं कत्वा उप्पन्नज्जाणं । “तेसं विपाके”ति उद्धच्च सहगतानं विपाके । “जाणं”ति तं विपाकं आरम्मणं कत्वा उप्पन्नज्जाणं । “सब्ब दुब्बलन्ति च सक्का वत्तुं”ति सम्बन्धो । “अतिविय काळकधम्मत्ता”ति बुद्धादीसु महन्तेसु ठानेसु सद्धारतनस्स अन्तरायं कत्वा पवत्तनतो अतियेवकण्ह धम्मत्ता । तस्सा विचिकिच्छा चेतनाय पटिसन्धि आकड्ढुनम्पि विज्जातब्बन्ति योजना । “सभाव विरुद्धत्ता येवा”ति विचिकिच्छा असन्निट्ठान सभावा । अधिमोक्खो सन्निट्ठान सभावोति एवं सभाव विरुद्धत्तायेव ।

“सब्बत्था”तिआदीसु । “विपच्चतीति विपाचेती”ति वदन्ति । तं पन पदरूपेण न समेतीति अज्जं अत्थं वदन्तो

“सब्बम्पि वा”ति आदिमाह । “महासम्पत्तियो समुट्ठापेत्वा”ति देवलोके देवसम्पत्ति सदिसा दिब्बविमानादिका महासम्पत्तियो समुट्ठापेत्वा । इदं “ओकासं कत्वा”ति पदे विसेसनं । तत्थ “सुख विपाकं”ति इदं अट्ठ अहेतुक विपाकानि सन्धाय वुत्तं । रूपलोके ब्रह्मानं रूपकायो रूपावचर कम्मेन निब्बत्तो । सो च कामावचर धम्म समूहो एव । एवं सन्ते तस्मिं लोके पञ्च अहेतुक विपाकानिपि रूपावचर कम्मेन निब्बत्तानि सियुन्ति चोदना । तं परिहरन्तो “रूपावचर कुसलंही”ति आदिमाह । “तानी”ति अपायभूमियं उप्पन्नानि अट्ठ अहेतुक विपाकानि । “सब्बस्मिं कामलोके”ति एकादसविधे कामलोके । “तेसु चा”ति तेसु अट्ठ अहेतुक विपाकेसु च । “आरम्मणन्तरे”ति कसिण निमित्तादितो अज्जस्मिं आरम्मणे । “निमित्ता रम्मणे”ति कसिण निमित्तादिके निमित्त पञ्जत्ता रम्मणे । “तानि पञ्चविपाकानी”ति चक्खु विज्जाणादीनि पञ्च अहेतुक विपाकानि कामावचर कुसल कम्मस्सेव विपाकानि होन्तीति योजना । “सोळसक मग्गो”ति सोळसकथा मग्गो कथापबन्धो । एवं द्वादस कमग्गो । “अहेतुकट्ठक”न्ति अहेतुक विपाकट्ठकं । सम्मा पकारेन जानातीति सम्पजानं । जाणं । सम्पजानेन कतन्ति विग्गहो । न सम्पजानकतं असम्पजानकतं । “सद्दहित्वा”ति एतेन दिट्ठुजु कम्मजाण सम्पत्तिं दीपेति । न हि तेन जाणेन असम्पन्नो कम्मञ्च कम्मफलञ्च सदहतीति । जानित्वाति वा पाठो सिया । “एकमेकं”ति एकमेकं कुसलकम्मं । “कुसल समये”ति कुसल कम्म करणकाले । कुसलुप्पत्तिकाले वा । यस्समे ईदिसं पुज्जं पसुतं । तस्समे भवलाभो भोगलाभो मित्तालाभो सब्बेलाभा एकन्तेन सुलाभाति अत्थो । “सुलद्धं”ति इदं पुज्जं सुलद्धं । देवेसु च मनुस्सेसु संसरित्वाति पाठसेसो । “सेसेना”ति तस्सकम्मस्स विपाकावसेसेन । अट्ठकथा पाठे । “एकपिण्डपातस्मिं”ति एकवारं पिण्डपातदाने । संयुत्तट्ठकथायं वुत्तं । तस्मा यं वुत्तं ‘एका चेतना एकमेव पटिसन्धिं देती’ति, तं सुवुत्तन्ति अधिप्पायो । “पटिपक्खेही”ति पटिपक्खेहि अकुसलेहि । विसेसेन भुसं मुळ्हो ब्यामुळ्हो । अतिविय ब्यामुळ्हो अतिब्यामुळ्हो । अतिब्यामुळ्हत्थाय पच्चयभूतन्ति विग्गहो । अतिदुप्पज्जाय पच्चयभूतन्ति अत्थो । सो हि थरो वदतीति सम्बन्धो । “इति कत्वा”ति एवं मनसिकरित्वा । “सन्निहितपच्चयमत्तेना”ति आसन्ने सण्ठितपच्चय मत्तेन । “पुब्बपयोग पच्चयमत्तेना”ति वुत्तं होति । बलवकम्मवसेन उप्पन्नत्ता तिक्खतरं विपाकं । यदा पयोग रहितेन पच्चयगणेन उप्पज्जति, तदा असङ्खारिकं नाम । यदा पयोगसहितेन, तदा ससङ्खारिकं नाम । तत्थ असङ्खारिकं तिक्खं नाम । ससङ्खारिकं मन्दं नाम । तथा दुब्बल कम्मेन उप्पन्ने मन्दविपाकेपि योजेतब्बं । एवं तिक्खमन्दानं मन्दतिक्खतापत्ति नाम सिया । न च तथा सक्का भवितुन्ति अधिप्पायो । एत्थ सिया, यदि पुब्बकम्मवसेन अट्ठन्नं महाविपाकानं सङ्खारभेदो सिद्धो सिया, अट्ठन्नं अहेतुक विपाकानम्पि सोसङ्खारभेदो सिद्धो भवेय्य । तानिपि हि कानिचि असङ्खारिकेन कम्मेन निब्बत्तानि, कानिचि ससङ्खारिकेनाति चोदना । तं परिहरन्तो “अहेतुक विपाकानं पना”ति आदिमाह । “उभयकम्म निब्बत्तनं”ति तेसं सङ्खार भेदरहितत्ता असङ्खारिक कम्मेनपि विरोधो नत्थि । ससङ्खारिक कम्मेनपि विरोधो नत्थि । असङ्खारिक कम्मेनपि निब्बत्तन्ति । ससङ्खारिक कम्मेनपि निब्बत्तन्ति । एवं उभयकम्म निब्बत्तनं युत्तं । “इति अधिप्पायो”ति तस्स थेरस्स अधिप्पायो । “न कम्मागमन वसेना”ति कम्मसङ्घातस्स चिरकालतो आगमन पच्चयस्स वसेन । “आगमनं”ति च आगच्छति एतेनाति आगमनन्ति विग्गहो । “कम्मभवे”ति अतीते कम्मकरणभवे । “केचना”ति केचि । अट्ठसालिनिं पन आगताति च । पटिसम्भिदा मग्गे पन द्विहेतुका वुत्ताति च सम्बन्धो । इमस्मिं ठाने पटिसम्भिदा मग्गट्ठकथा वचनम्पि वत्तब्बन्ति वदन्तो “तत्थ पना”ति आदिमाह । “तीसुखणेसू”ति कम्मक्खणे निकन्तिक्खणे पटिसन्धिक्खणेति तीसुखणेसु । “टीकाकारापना”ति अभिधम्मटीकाकारापन । “सावसेसपाठो”ति पाळियं तिहेतुकेन कम्मेन द्विहेतुक पटिसन्धि, द्विहेतुकेन कम्मेन अहेतुक पटिसन्धि अवसेसा होति । एवं अवसेस वाक्य सहितो पाठो । सरिक्खमेव सरिक्खकं । कम्मेन सरिक्खकं सदिसं कम्मसरिक्खकं । विपाकं । “महाथेरेना”ति सारिपुत्त महाथेरेन । एवञ्च कत्वाति आदिना टीकाकारानं वचनं उपत्थम्भेति ।

कामावचरकम्मं निट्ठितं ।

१५४. रूपावचरकम्मे । “अप्पगुणताया”ति अपरिचितताय । अवडुताय । “हीनेहि छन्दादीही”ति लाभसक्कार सिलोकादि सापेक्खताय हीनेहि छन्दादीहि । “ते धम्मा”ति छन्दादयो धम्मा । तानि इध नाधिप्पेतानि । कस्मा, उपपत्तिप्पभेदस्स असाधकत्ताति अधिप्पायो । “इमानेवा”ति इमानि एव झानानि । “तिविधासू”ति एकस्मिंतले ब्रह्मपारिसज्जादि वसेन तिविधासु । “अट्टारसप्पभेदेन विभजित्वा”ति तीसु हीन मज्झिमपणीतेसु एकेकस्मिं हीन हीनं हीन मज्झिमं हीन पणीतन्तिआदिना विभत्तेन नवविधानि होन्ति । पुन तेसु तीणि मज्झिमानि । मज्झिमहीनं मज्झिममज्झिमन्तिआदिना विभत्तानि नवविधानि होन्ति । एवं अट्टारसभेदेन विभजित्वा । “कम्मद्वारानि नामा”ति कम्मप्पवत्ति मुखानि नाम । “इमेहि पभावितत्ता”ति इमेहि पभावेहि मूलकारणेहि पभावितत्ता पवत्तापितत्ता । “अट्टारसखत्तिया”ति हीनमज्झिमादिभेदेन अट्टारस खत्तिया । तथा अट्टारस ब्राह्मणादयो । अट्ट चत्तालीस गोत्तानि नाम हीनमज्झिमा दिवसेन विभत्तानि गोतमगोत्तादीनि अट्टचत्तालीस गोत्तानि । तेसं चारित्त पटिपत्तिभूतानि चरणानिपि अट्टचत्तालीस होन्तीति । एत्थ सिया । पुरिम वचने हीनादीनि ब्रह्मलोके, अट्टकथा वचनेहीनादीनि मनुस्सलोकेति साधेतब्बं अज्जं, साधकं अज्जन्ति चोदना । तं परिहरति “एतेनही”तिआदिना । “उपलक्खेती”ति पच्चक्खतो पाकटं एकदेसं दस्सेत्वा अपाकटे तादिसेपि जानापेतीति अत्थो । “समत्था समत्थं वा”ति समत्था समत्थभावं वा । “तथा हानेना”ति तथाहि अनेन आचरियेन । अनुरुद्धा चरियेनाति वुत्तं होति । नाम रूप परिच्छेदे वुत्तन्ति सम्बन्धो । समानासेवने लब्धे सति, महब्बले विज्जमाने महग्गतकम्मं विपाकं जनेति । तादिसं हेतुं अलब्धा अलभित्वा अभिज्जा चेतना विपाकं न पच्चतीति योजना । तत्थ “समाना सेवने”ति भूमिसमानता वसेन समानासेवने । कामजवनं कामजवनेन समानासेवनं । रूपजवनं रूपजवनेन । अरूपजवनं अरूपजवनेनाति दट्टब्बं । तेन वुत्तं “समानभूमिकतो”तिआदि । तत्थ “तदभावतो”ति तादिसस्स बलवभावस्स अभावतो । एकवारमत्तभूता महग्गत चेतना च । “सब्ब पथमभूता”ति समापत्ति वीथीसु गोत्रभुस्स अनन्तरे महग्गत जवनं सन्धाय वुत्तं । लोकुत्तर मग्गचेतना कदाचिपि समाना सेवनं न लभति । एवं सन्तेपि अत्तनो अनन्तरतो पट्टाय यावजीवम्पि भवन्तरेपि अरियफलं जनेतियेव । एवमेवाति वुत्तं होति । इदं पवत्तिफलं नाम होति, इध पन पटिसन्धि फलं विचारितं, तस्मा असमानं इदं निदस्सनन्ति चे । वुच्चते । मग्गचेतना नाम तण्हा सहायकं वट्टगामि कम्मं न होति । अतण्हा सहायकं विवट्टगामि कम्मं होति । तस्मा पटिसन्धिं न देति । सचे पन तं तण्हा सहायकं वट्टगामिकम्मं भवेय्य । पटिसन्धि कालेपि फलं ददेय्य । असमाना सेवनता पमाणं न भवेय्य । एवं अज्जकारणत्ता असमानं निदस्सनं होति । न असमाना सेवनतायाति दट्टब्बं । “उपचितत्ता”ति पुनप्पुनं आसेवन लाभेन वड्डितत्ता । “सा चेतना”तिआदिकम्मिकमहग्गत चेतना च । “ना”ति चोदना, न सियाति अत्थो । न च सापि समानभूमिक धम्मतो लब्धा सेवना होति । एवं सन्तेपि कतत्ता भावितत्ताति वुत्तं । भावितत्ताति च पुनप्पुनं आसेवन लाभेन वड्डितत्ता इच्चेवत्थो । तस्मा विज्जायाति असमानभूमिकेहि पुब्बभागप्पवत्तेहि कामजवनेहि परम्परतो पुनप्पुनं लब्धा सेवनताय एव इध उपचितत्ताति वुत्तन्ति । तेन वुत्तं “उभयत्थ पना”तिआदि । तत्थ “उभयत्था”ति उभयेसु कतत्ता उपचितत्ताति च कतत्ता भावितत्ताति च वुत्तेसु पाठेसु । “पथम समन्नाहारतो पट्टाया”ति महग्गतज्झाने अप्पनावीथितो पुरे द्वीसु परिकम्म भावना उपचार भावनासु परिकम्म भावनं भावेन्तस्स पथवी पथवीतिआदिना पथम समन्नाहारतो पट्टाय । लोकुत्तर मग्गेपन दससु विपस्सना जाणेसु सब्बपथमं सम्मसनज्जाणं भावेन्तस्स रूपं अनिच्चं वेदना अनिच्चातिआदिना पथम समन्नाहारतो पट्टायाति अत्थो । उपचिन्तित्वाति च भावेत्वाति च वड्डेत्वा इच्चेव अत्थो । “अब्भुण्हा”ति अभिनवाति वुत्तं होति । “अयं वादो”ति अनुरुद्धा चरियस्स वादो । यदि एवं, अट्टकथासु सङ्खार पच्चया विज्जाण पद निद्वेसेसु अभिज्जा चेतना पनेत्थ परतो विज्जाणस्स पच्चयो न होतीति न गहिताति वुत्तं । तत्थ अज्जं युत्तं कारणं वत्तब्बन्ति, तं वदन्तो “चतुत्थज्झान समाधिस्स पना”तिआदिमाह । “टीकाकारा”ति अभिधम्मटीकाकारा । “तस्सा पना”तिआदि अत्तनोवाद दस्सनं । साधेन्तिया अभिज्जा चेतनाय । अचित्तकभव पत्थनासहितं सज्जा विरागन्ति सम्बन्धो । “इधा”ति मनुस्स लोके ।

“अनागामिनो पना”ति आदीसु । “एतेना”ति एतेन अत्थ वचनेन । “सद्धाधिको”ति सन्धिन्द्रियाधिको । एवं वीरियाधिकादीसुपि । “अत्तना लद्ध समापत्तीनं”ति एकस्सपि पुग्गलस्स बहूनां अत्तना लद्ध समापत्तीनां । तेसु पुथुज्जन सोतापन्न सकदागामीसु । “पुथुज्जनो”ति ज्ञानलाभि पुथुज्जनो । “निकन्तियासती”ति कामभवनिकन्तिया सति । “इतरे पना”ति सोतापन्न सकदागामिनो पन । परिहीनज्झाना एव तत्थ निब्बत्तन्ति । न निकन्ति बलेनाति अधिप्पायो । विभावनपाठे “तेसं पी”ति ज्ञानलाभि सोतापन्न सकदागामीनम्पि । इच्छन्तेन टीकाचरियेन । तथा निकन्तिया सति पुथुज्जनादयो कामावचर कम्म बलेन कामभवेपि निब्बत्तन्तीति योजना । चेतोपणिधि इज्झति । कस्मा, विसुद्धत्ता । सीलविसुद्धत्ताति अधिप्पायो । “ते”ति ज्ञानलाभि सोतापन्न सकदागामिनो । अङ्गुत्तर पाठे । “सहदस्सनुप्पादा”ति सोतापत्ति मग्गज्जाणं दस्सनन्ति वुच्चति । दस्सनस्स उप्पादक्खणेन सद्धिं । नत्थि तस्स तं संयोजनन्तिपि पाठो । “इमं लोकं”ति इमं कामलोकं । “विपस्सना निकन्ति तण्हा”ति तेनेव धम्मरागेन ताय धम्म नन्दियाति एवं वुत्ता विपस्सना सुखे निकन्ति तण्हा । पच्चये सति कुप्पन्ति नस्सन्तीति कुप्पा । कुप्पा धम्मा येसं ते कुप्प धम्मा । “धम्मा”ति महग्गत धम्मा । इमे द्वे सोतापन्न सकदागामिनो सीलेसु परिपूरकारिनो नाम । सीलप्पटि पक्खानं किलेसानं सब्बसो पहीनत्ता । तस्मा ते सीलेसु अकुप्प धम्माति वुच्चन्ति । समाधिस्मिं पन कुप्प धम्मा एव । “महाब्रह्मेसु न निब्बत्तन्ती”ति महाब्रह्मत्तं न लभन्तीति अधिप्पायो । “हीनज्झासयत्ता”ति एत्थ इत्थियो नाम पकतियाव हीनज्झासया होन्ति नीच छन्दा नीच चित्ता मन्दवीरिया मन्दपज्जा । कस्मा, हीनलिङ्गत्ता । कस्मा च ता हीनलिङ्गा होन्ति । दुब्बल कम्मनिब्बत्तत्ता । दुब्बल कम्मन्ति च पुरिसत्त जनकं कम्मं उपादाय वुच्चति । ब्रह्मपुरोहितानम्पि सङ्गहणं वेदितब्बं । कस्मा, ब्रह्मपारिसज्जानन्ति अट्ठकथा वचनस्स येभूय्यवचनत्ता । तेनाह “न महाब्रह्मानं”ति । इतरथा न ब्रह्मपुरोहितानं न च महाब्रह्मानन्ति वुत्तं सिया । न च तथा सक्का वत्तुं “ब्रह्मत्तन्ति महाब्रह्मत्तन्ति” इमिना वचनेन विरुज्जनतो । अयञ्च अत्थो न केवलं येभूय्यनयमत्तेन सिद्धो । अथ खो ब्यज्जन सामत्थियेनापि सिद्धोति दस्सेतुं “तेही”ति आदिमाह । तत्थ “ते”ति ब्रह्मपुरोहिता । संयुत्तपाठे । “पटिभातुतं”ति एत्थ “तं”ति तुहं । धम्मीकथा तुहं पटिभातु, पातुब्भवतु । कथेतु इच्चेव वुत्तं होति । “ब्राह्मणा”ति अभिभुं भिक्खुं आलपति । “ब्रह्मणो”ति महाब्रह्मणो अत्थाय । एवं सेसेसु द्वीसु । “तेसं”ति ब्रह्मपुरोहितानं । विभावनपाठे “इति अत्थो दट्ठब्बो”ति “ब्रह्मपारिसज्जेसु येवा”ति पुल्लिङ्ग वचनत्ता पुग्गलप्पधानं होति । नभूमिप्पधानं । तस्मा अयमत्थो युत्तिवसेन दट्ठब्बोति । “तीसुभवग्गेसू”ति वेहप्फलभूमि पुथुज्जनभवग्गो नाम होति रूपलोके । ततो उपरि पुथुज्जनभूमिया अभावतो । अकनिट्ठभूमि अरियभवग्गो नाम । तत्थ ठितानं अरियानं तत्थेव निट्ठानतो । नेवसज्जाभूमि लोकभवग्गो नाम । ततो उपरि लोकस्सेव अभावतोति ।

कम्मचतुक्कानुदीपना निट्ठिता ।

१५५. मरणुप्पत्तियं । “आयुपरिमाणस्सा”ति आयुकप्पस्स । “तदुभयस्सा”ति आयुकप्पस्स च कम्मस्स च । “उपघातक कम्मेना”ति बलवन्तेन पाणातिपातकम्मेन । “दुस्सिमार कलाबुराजादीनं विया”ति तेसं मरणं विय । उपरोधितं खन्ध सन्तान मस्साति विग्गहो । “उपरोधितं”ति उपगन्त्वा निरोधापितं । कम्मं खिय्यतियेव । एवं सति, सब्बपि मरणं एकेन कम्मक्खयेन सिद्धं । तस्मा एकं कम्मक्खय मरणमेव वत्तब्बन्ति वुत्तं होति । “इतरेपि वुत्ता”ति इतरानिपि तीणि मरणानि वुत्तानीति चोदना । वुच्चते परिहारो । “सरसवसेनेवा”ति अत्तनो धम्मतावसेनेव । नाना आयु कप्पं विदहन्ति सङ्खरोन्तीति नाना आयुकप्प विधायका । “सत्तनिकाये”ति सत्तसमूहे । निच्चकालं ठितिं करोन्तीति ठितिकरा । कदाचि वुद्धिं करोन्ति, कदाचि हानिं करोन्तीति वुद्धिकरा हानिकरा च । “तेसं वसेना”ति तेसं उतु आहारानं वसेन । “तयोपि चेते”ति एतेतयोपि ठितिकरादयो । कम्मं विपच्चमानं दत्वा खिय्यतीति सम्बन्धो । एतेन एवरूपेठाने कम्मं अप्पधानन्ति दीपेति । “तदनु रूपं एवा”ति तं दसवस्सकालानु रूपं एव । “भो गज्जा”ति धनधज्जादिपरिभोगज्ज । तेसं उतु आहारानं गति एतेसन्ति

तगगतिका । तेसं उतुआहारानं गतिं अनुवत्तन्तीति वुत्तं होति । तेनाह “तदनुवत्तिका”ति । सङ्खारविदूहि अज्जत्राति सम्बन्धो । सङ्खारविदुनो ठपेत्वाति अत्थो । इन्द्रिया पकताति इन्द्रिमया । “इन्द्रिया”ति देविन्द्रियावा भावनामयिन्द्रियावा । विज्जाय पकताति विज्जामया । “विज्जाया”ति गन्धारिविज्जाय । अट्ठि न्हारु मंस लोहितादिका रसधातुयो अयन्ति वड्ढन्ति एतेहीति रसायनानि । तानि विदहन्ति एतेहीति रसायन विधयो । नयूपदेसा । चिरट्ठिति कत्थाय जीवितं सङ्खरोन्ति एतेहीति जीवित सङ्खारा । इन्द्रिमय विज्जामय जीवित सङ्खारेसु च रसायन विधिसङ्खारेसु जीवित सङ्खारेसु च विदुनोति समासो । “द्वि समुट्ठानिक रूपधम्मेषू”ति उतुसमुट्ठानिक रूपधम्मेषु च आहार समुट्ठानिक रूपधम्मेषु च । “परिणमन्तेसू”ति विपरिणमन्तेसु । तेनाह “जिय्यमानेसू”तिआदिं । “यावमहन्तं पीति” सब्बज्जुबुद्धानं कम्मं विय कोटिपत्तवसेन अतिमहन्तम्पि । “अस्सा”ति कम्मस्स । “उपच्छेदक मरणेपि नेतब्बो”ति बलवन्ते उपच्छेदक कम्मे आगते यावमहन्तम्पि जनक कम्मं अत्तनो विपाकाधिद्वान विपत्तिया खिय्यतियेव । सो चस्सखयो न सरसेन होति, अथ खो उपच्छेदक कम्म बलेन होतीति इध उपच्छेदक मरणं विसुं गहितन्ति एवं उपच्छेदक मरणेपि नेतब्बो । “अकाल मरणं”ति आयुक्खयमरणादीनि तीणि मरणानि कालमरणानि नाम, मरणा रहकाले मरणानीति वुत्तं होति । ततो अज्जं यं किज्जि मरणं अकाल मरणन्ति वुच्चति । तेनाह “तज्हि पवत्तमानं”तिआदिं । “मूलभेदतो”ति मूलकारणण्यभेदतो । यस्मा पन मिलिन्द पज्हे वुत्तन्ति सम्बन्धो । सन्निपतन्तीति सन्निपाता । सन्निपातेहि उप्पन्ना सन्निपातिकाति अत्थं सन्धाय “सन्निपतितानं”ति वुत्तं । अथवा । सन्निपतनं सन्निपातो । द्विन्नं तिण्णं वा दोसानं मिस्सकभावो । सन्निपातेन उप्पन्ना सन्निपातिकातिपि युज्जति । “अनिसम्मकारीनं”ति अनिसामेत्वा अनुपधारेत्वा करण सीलानं । पवत्ता आबाधा विसमपरिहारजानामाति योजना । “अत्तना वाकतानं पयोगानं”ति सत्थहरण, विसखादन, उदकपातनादिवसेन कतानं । “विनासेन्ती”ति सत्थवस्स वालुकवस्सादीनि वस्सापेत्वावा समुद्द वीचियो उट्ठापेत्वावा एवरूपे महन्ते भयुपदवे कत्वा विनासेन्ति । “मनुस्स पथे”ति मनुस्स पदेसे । “ते”ति चण्डा यक्खा । “जीवितक्खयं पापेन्ती”ति मनुस्सानं वा गोमहिंसानं वा मेदलोहितानि पातब्यत्थाय तेसु नानारोगन्तर कप्पानि उप्पादेत्वा जीवितक्खयं पापेन्तीति अत्थो । “वत्तब्बमेव नत्थी”ति सकलं रज्जं वा रट्ठं वा दीपकं वा विनासेन्तीति वुत्ते सकलं जनपदं वा नगरं वा निगमं वा गामं वा तं तं पुगगलं वा विनासेन्तीति विसुं वत्तब्बं नत्थीति अधिप्पायो । “सत्थदुब्भिक्खरोगन्तर कप्पापी”ति सत्थन्तर कप्पो दुब्भिक्खन्तर कप्पो रोगन्तर कप्पोति इमे तयो अन्तर कप्पापि इध वत्तब्बाति अत्थो । तेसु पन रोगन्तर कप्पो यक्खा वाळे अमनुस्से ओस्सज्जन्ति, तेन बहू मनुस्सा कालङ्करोन्तीति इमिना एकदेसेन वुत्तोयेव । “उपपीळको पघातकानं कम्मानं विपच्चनवसेना”ति एत्थ तेसं कम्मानं ओकासप्पटिलाभेन सत्तसन्ताने सुखसन्तानं विबाधेत्वा मरणं वा पापेत्वा मरण मत्तं वा दुक्खं जनेत्वा पीळनज्ज घातनज्ज इध विपच्चन नामेन वुत्तन्ति दडुब्बं । विपाकं पन जनेन्तुवा, मावा, इध अप्पमाणन्ति । एत्थ सिया । अट्ठसु कारणेसु ओपक्कमिकट्टाने ‘कुप्पिताहि देवता सकलं रज्जादिकं असेसं कत्वा विनासेन्ती’ति वुत्तं । तत्थ विनासिता जना किं नु खो अत्तनो अत्तनो कम्म विपाकजेहि आबाधन दण्डेहि वा विनस्सन्ति, उदाहु विसुं ओपक्कमिकेहि आबाधन दण्डेहि वा विनस्सन्ति । यज्जेत्थ वुत्तं ‘एवं अकाल मरणं उपच्छेदक कम्मुना वा अज्जेहि वा अनेक सहस्सेहि कारणेहि होती’ति । तत्थ यस्स उपच्छेदक कम्मं नाम नत्थि । किं तस्स अज्जेन कारणेन अकाल मरणं नाम भवेय्याति । एत्थ वदेय्युं, तस्स अज्जेन कारणेन अकाल मरणं नाम न भवेय्य । सब्बे सत्ता कम्मस्सका, कम्मदायादा, कम्मयोनी, कम्म बन्धू, कम्मप्पटिस्सरणातिहि वुत्तन्ति । तेसं तं वादं भिन्दन्तो “येहिकेच लोके दिस्सन्ती”तिआदिमाह । पुन तदत्थं दळ्हं करोन्तो “यथाहा”तिआदिं वदति । तत्थ दुविधं कम्मफलं, विपाक फलज्ज निस्सन्द फलज्ज । तत्थ विपाक फलं नाम विपाकक्खन्धा च चक्खु सोतादीनि कटत्ता रूपानि च । तं येन पुब्बे कम्मं कतं, तस्सेव साधारणं होति । तस्स सन्ताने एव पवत्तति । निस्सन्द फलं नाम तस्स सुखुप्पत्तिया वा दुक्खुप्पत्तिया वा अत्तनो कम्मानुभावेन बहिद्वा समुट्ठितानि इट्ठारम्मणानि वा अनिट्ठा रम्मणानि वा । तं पन अज्जेसम्पि साधारणं होति । तं सन्धाय वुत्तं “सककम्मसमुट्ठिता एव । ल ।

परेसं साधारणा एवा'ति । लोके अट्टलोक धम्मा नाम सब्बे कम्म विपाकजा एवाति न वत्तब्बा । इमे च सत्ता संसारे संसरन्ता अट्टसुलोक धम्मेसु निम्मुज्जन्ता संसरन्ति, तस्मा ते विनापि उपपीळक कम्मेन अज्जेहि कारणेहि नानादुक्खं फुसन्तियेव । तथा विनापि उपच्छेदक कम्मेन मरण दुक्खं पापुणन्तियेव । तेन वुत्तं “कम्मेन विना यतोकुतोचि समुट्ठिता”तिआदि ।

“ते उप्पज्जन्ती”ति ते नानारोगादयो उप्पज्जन्ति । “न उपाय कुसला वा”ति ततो अत्तानं मोचेतुं कारण कुसला वा न होन्ति । “न च पटिकार कुसला वा”ति उप्पन्नं रोगादिभयं अपनेतुं वूपसमेतुं पटिकार कम्मेति किच्छकम्मे कुसला वा न होन्ति । “नापि परिहार कुसला वा”ति ततो मोचनत्थं परिहरितुं देसन्तरं गन्तुं कुसला वा न होन्तीति अत्थो । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं । “रोगादयो एव तं खेपेन्ता पवत्तन्ती”ति कथं ते पुब्बकम्मं खेपेन्तीति । तस्स विपाकभूतं जीवित सन्तानं विनासेन्ता खेपेन्ति । विनट्ठेहि जीवित सन्ताने तं भवं जनेन्तं खिय्यति येवाति । तेनाह “यथाही”तिआदिं । “कम्मस्सपि तथेवा”ति तथेव पुब्बकम्मस्सपि तिणगो उस्साव बिन्दुस्सेव परिदुब्बलता सिद्धा होति । जीविते परिक्खीणे तं भवं जनेन्तस्स पुब्बकम्मस्सपि परिक्खीणत्ता । “एवज्जेत”ति एतं कम्मप्पटि संयुत्त वचनं इध अम्हेहि वुत्तनयेन सम्पटिच्छितब्बं । सब्बं पुब्बेकतहेतुदिट्ठि नाम सब्बं सुखं वा दुक्खं वा सुचरितं वा दुच्चरितं वा पुब्बभवे अत्तना कतेन पुब्बकम्महेतुना एव उप्पज्जतीति एवं पवत्ता दिट्ठि । “यं किज्जायं”ति यं किज्जि अयं । महाबोधिसत्तानं अधिमुत्तिकालङ्करिया नाम इध मे चिरकालं ठितस्स पारमिपूरण किच्चं नत्थि, इदानेव इतो चवित्वा मनुस्सलोके उप्पज्जिस्सामि, उपरुज्झतु मे इदं जीवितन्ति अधिमुज्जित्वा दळ्हं मनसिकरित्वा कालङ्करिया । “सयमेव सत्थं आहरित्वा”ति सयमेव अत्तनो गीवं सत्थेन हनित्वाति अत्थो । “एत्थेवा”ति अकालमरणे एव ।

“तथा चा”तिआदीसु । “समापत्ति लाभिनं”ति निद्धारणेभुम्म वचनं । “जीवित समसीसीनं”ति अरहत्त मगं लभित्वा मग्गपच्चवेक्खनवीथि एव मरणासन्नवीथिं कत्वा परिनिब्बानत्ता समं सीसं एतेसन्ति समसीसिनो । “समं सीसं”ति जीवित सन्तान परियन्तेन समं वट्टदुक्ख सन्तान परियन्तं वुच्चति । “सब्बेसं पी”ति सब्बेसम्पि खीणासवानं । “इमं सुत्तपदं”ति महापरिनिब्बानसुत्ते आगतं सुत्तपदं । “ते”ति ते वादिनो । “तेना”ति तेन वादवचनेन । क्रियमनोधातु नाम पञ्चद्वारावज्जनं । क्रियाहेतुकमनो विज्जाणधातु नाम हसितुप्पादचित्तं । “अस्सा”ति परिनिब्बायन्तस्स बुद्धस्स । “न समेति येवा”ति सन्ति अनुपादिसेसं निब्बानं आरम्मणं कत्वाति एत्थ परिनिब्बान जवनेहि आरम्मणं कत्वाति वुत्तेपि न समेतियेव । तेनाह “तथाही”तिआदिं । “भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायती”ति एत्थ परिनिब्बान चुतिचित्तमेव भवङ्गन्ति वुत्तं । चुतिचित्तन्ति च भवन्तरं गच्छन्तस्सेव वुच्चति । इध पन वोहार मत्तन्ति दट्ठब्बं । विभावनिपाठे । चुतिपरियोसानानं मरणासन्न चित्तानं । यथा पन बुद्धानं भगवन्तानं यावजीवं उप्पन्नं महाभवङ्गचित्तं कम्मकम्मनिमित्तादयो आरम्मणं करोतियेव । तथा परिनिब्बान चुतिचित्तं पीति आह “न ही”तिआदिं । ननु मरणकाले कम्मकम्मनिमित्तादीनं गहणं नाम भवन्तर गमनत्थाय होति, बुद्धा च भवन्तरं न गच्छन्ति । तस्मा “न हि । ल । न करोती”ति इदं न युत्तन्ति । नो न युत्तं । भवन्तर गमनत्थायाति इदं जवनेहि गहणे दट्ठब्बं । इध पन चुतिचित्तेन गहणेति दस्सेन्तो “नचचुतियागहितानी”तिआदिमाह । “कम्मसिद्धिया”ति कम्मसिज्जनत्थाय । “एत्थ चा”तिआदीसु । “तस्सा”ति सोणत्थेर पितुनो । “कम्मबलेना”तिआदीसु । “अज्जेनपि कारण बलेना”ति आचिण्णभावादिकेन कारणबलेन । गतिनिमित्तं पन कम्मबलेनेवाति युत्तं सिया । “तथोपट्ठितं”ति अन्तिमवीथितो पुब्बे बहूसुवीथीसु उपट्ठितप्पकारन्तिअत्थो । पापपक्खियेसु दुग्गतिनिमित्तेसु । कल्याणपक्खियानि सगगनिमित्तानि । धम्मासोकरज्जो मरणकाले पापपक्खियानं उपट्ठानं कत्थचि सीहळगन्थे वुत्तं ।

सकलं पथविं भुत्वा,

दत्त्वा कोटिसतं धनं ।
 अन्ते अङ्गमलकमत्तस्स ।
 असोको इस्सरं गतो । ति च ।
 असोको सोक मागतो । ति च ।

“तं”ति विपच्चमानकं कम्मं । “नियामक सहकारि पच्चयभूता”ति एत्थ यथा नावायं नियामको नाम नावं इच्छितदिसाभिमुखं नियामेति, नियोजेति । तथा अयं तण्हापि भवनिकन्ति हुत्वा चित्तसन्तानं गन्तब्बभवाभिमुखं नियामेति, नियोजेति । कम्मस्स च अच्छायत्त सहायभावेन सहकारी पच्चयो होतीति दट्ठब्बं । “कुसलाकुसल कम्मनिमित्तानि वा”ति अञ्जानि कुसला कुसलकम्मनिमित्तानि वा । “तदुपत्थम्भिका”ति तस्स कम्मस्स उपत्थम्भिका । “निमित्तस्सादगधितं”ति मुखनिमित्तादीसु अस्सादेन्तं गिज्झन्तं । “तिट्ठमानं तिट्ठती”ति तिट्ठमानं हुत्वा तिट्ठति । अमुञ्चित्वा तिट्ठतीति वुत्तं होति । अनुब्यञ्जनं नाम पियसातरूपो कथितलपितादि क्रियाविसेसो । “अस्स पुग्गलस्सा”ति आसन्न मरणस्स पुग्गलस्स । अट्ठकथा पाठे । “किलेस बलविनामितं”ति अविज्जा तण्हादीनं किलेसानं बलेन विनामितं । पटिच्छादिका आदीन वा यस्साति विग्गहो । “तं”ति चित्तसन्तानं । “तस्मिं”ति कम्मादिविसये । अट्ठकथाय न समेति । तस्मिं विसयेतिहि तत्थ वुत्तं । न वुत्तं तस्मिं भवेति । “तस्मिं वुत्ता नं”ति तस्मिं ‘येभूयेन भवन्तरे छ द्वारग्गहितं’ति ठाने टीकासु वुत्तानं । तं सदिस जवनुप्पत्ति नाम कम्मकरणकाले पवत्त जवनेहि सदिसानं इदानि जवनानं उप्पत्ति । भवप्पटिच्छन्नञ्च कम्मं अपाकटञ्च कम्मं न तथा उपट्ठाति । केवलं अत्तानं अभिनवकरण वसेन द्वारपत्तं हुत्वा उपट्ठातीति अधिप्पायो । “विसीद पत्ता”ति विसज्जीभावेन विरूपं हुत्वा सीदनपत्ता । “तब्बिपरीतेन पापकम्म बहुलापि वत्तब्बा”ति तेपिविसीदन्तरे आवुध हत्था पाणघातं करोन्ता गणहथबन्धथाति उग्घोसन्ता दुट्ठचित्ता होन्तीति आदिना वत्तब्बा । अट्ठकथा पाठेसु । उक्खित्तो असि यस्साति उक्खित्ता सिको । पतुदन्ति विज्झन्ति एतेनाति पतोदनं । पाजनदण्डो । तस्स अग्गे कता सूचि पतोदन सूचि । “पतोदन दुक्खं”ति विज्झन्न दुक्खं । कथं पन उक्खित्तासिकादिभावेन उपट्ठानं कम्मुपट्ठानं नाम होति । कथञ्च तं पटिसन्धिया आरम्मणभावं उपेतीति आह “सो चा”ति आदिं । उप्पज्जमानानं सत्तानं । “इतरेसं पना”ति रूपारूप भवेसु उप्पज्जमानानं पन । “परिपुण्णं कत्वा”ति तदारम्मण परियोसानायवा सुद्धाय वा जवनवीथियाति एवं परिपुण्णं कत्वा । अयं पन भवङ्गावसाने चुतिचित्तुप्पत्ति नाम अट्ठकथासु नत्थि । यञ्च भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायतीति आदि तत्थ तत्थ वुत्तं । तत्थपि “भवङ्गं”ति चुतिचित्तमेव टीकासु वण्णेन्ति । तस्मा “भवङ्गक्खयेवा”ति इदं कथं युज्जेय्याति आह “एत्थ चा”ति आदिं । अनुरूपं सेतीति अनुसयो । अनुबन्धो हुत्वा सेतीति अनुसयो । अनु अनु वा सेतीति अनुसयो । एत्थ च अनुसयो नाम जवनसहजातो न होति । इध च अनुसय नामेन वुत्तं । नानाजवन सहजाता च अविज्जा तण्हा पटिसन्धिया विसेस पच्चया होन्तेव । कथं ता इध गहिता सियुन्ति आह “एत्थ चा”ति आदिं । एवं सन्ते अविज्जा परिकिखत्तेन तण्हामूलकेनाति वुत्तेसु सुट्ठु युज्जति । अनुसयेहि सह जवनसहजातानम्पि लद्धत्ता । तस्मा इध अनुसय वचनं न युत्तन्ति चोदना । युत्तमेवाति दस्सेन्तो “अपि चा”ति आदिमाह । “परियत्ता”ति समत्ता । “सो पी”ति फस्सादि धम्म समूहोपि । “तथा रूपा येवा”ति अगमग्गेन अप्पहीन रूपायेव, अनुसयभूतायेवाति वुत्तं होति । “तं”ति चित्त सन्तानं । “तत्था”ति तदुभयस्मिं । कथं तं तत्थ खिपन्तीति आह “तस्मिं”ति आदिं । “विजाननधातुया”ति विज्जाण धातुया । सङ्कन्ता नाम नत्थि । यत्थ यत्थ उप्पज्जन्ति । तत्थ तत्थेव भिज्जन्तीति अधिप्पायो । कुतो मरणकाले सङ्कन्ता नाम अत्थि विज्जन्तीति योजना । एवं सन्ते इदं वचनं अनमतगिय सुत्तेन विरुद्धं सियाति । न विरुद्धं । इदञ्चि अभिधम्म वचनं, मुख्यवचनं, अनमतगिय सुत्तं पन सुत्तन्त वचनं परियाय वचनन्ति दस्सेन्तो “यञ्चा”ति आदिमाह । परियायेन वुत्तन्ति वत्त्वा तं परियायं दस्सेति “येसञ्ही”ति आदिना । “सो”ति सो पुग्गलो । “तेसं”ति अविज्जा तण्हा सङ्खारानञ्च पटिसन्धि नाम रूप धम्मानञ्च । “हेतुप्फलसम्बन्धेन भवन्तरं सन्धावति संसरतीति वुच्चती”ति पुब्बे कम्मकरणकालेपि ते अविज्जा तण्हा सङ्खारा एव सो

सत्तोति वुच्चन्ति । पच्छा तेसं फलभूतायं पटिसन्धिया पातुभवनकालेपि सापटिसन्धि एव सो सत्तोति वुच्चति । मज्झे धम्मपबन्धोपि सो सत्तोति वुच्चति । एवं हेतुधम्मोहि सद्धिं फलधम्मे एकं सत्तं करोन्तस्स हेतुफल सम्बन्धो होति । एवं हेतुफल सम्बन्धेन सो एव कम्मं करोति । तेन कम्मेन सो एव भवन्तरं सन्धावति संसरतीति वुच्चति । एत्थ च अनमतगो यं भिक्खवे । ल । अविज्जानीवरणानं सत्तानंति एवं सत्तवोहारेन वुत्तत्ता साधम्मदेसना परियायदेसना होति । परियायदेसनत्ता च सन्धावतं संसरतन्ति परियायोपि सिज्झति । यस्सं पन धम्म देसनायं धम्मदेसनाति वचनानु रूपं धम्ममेव देसेति, न सत्तं, न पुगलं । अयं धम्मदेसना एव मुख्यदेसना नाम होति । तत्थ देसित धम्मा पन पकतिकालेपि देसन्तरं कालन्तरं खणन्तरं सङ्कन्ता नाम नत्थि । यत्थ यत्थ उप्पन्ना, तत्थ तत्थेव भिज्जन्ति । खयवयं गच्छन्ति । तेन वुत्तं ‘न हि उप्पन्नुप्पन्ना धम्मा । ल । सङ्कन्ता नाम अत्थी’ति । पटिघोसो च, पदीपो च, मुद्दा च । आदिसद्देन पटिबिम्बच्छाया च, बीजसङ्कारो च, पाटिभोगो च, बालकुमार सरीरेसु उपयुत्ता विज्जासिप्पोसधा चाति एवं अट्टकथा यं आगतानि निदस्सनानि सङ्गहन्ति ।

“निदस्सना”नीति च उपमायो वुच्चन्ति । तत्थ “पटिघोसो”ति गम्भीरलेण द्वारे ठत्वा सद्धं करोन्तस्स अन्तोलेणे पटिघोसो पवत्तति । तत्थ द्वारे उप्पन्नो मूलसद्धो अन्तोलेणं न गच्छति, उप्पन्नद्वाने एव निरुज्झति । पटिघोसो च ततो आगतो न होति । न च विना मूलसद्ध + पच्चयेन अज्जतो पवत्तति । मूलसद्धपच्चया एव तत्थ पवत्ततीति । तत्थ मूलसद्धो विय अतीत कम्मं । पटिघोसो विय अनन्तरे पटिसन्धि । एसनयो पदीप मुद्दा पटिबिम्बच्छायासु । तत्थ “पदीपो”ति पथमं एकं पदीपं जालेत्वा तेन अज्जं पदीपसतम्पि पदीप सहस्सम्पि जालेति । “मुद्दा”ति लज्जनलेखा । तत्थ एकेन लज्जनक्खन्धेन, तेन लज्जनलेखासतम्पि लज्जनलेखा सहस्सम्पि करोति । “पटिबिम्बच्छाया”ति पसन्नेसु आदासपट्टेसुवा उदकेसुवा उप्पन्ना सरीरच्छाया । एतेहि निदस्सनेहि फलं नाम हेतुतो आगतं न होति । हेतुना च विना न सिज्झतीति एत्तकमत्थं दीपेति ।

“बीजसङ्कारो”ति कालन्तरे उप्पन्नेसु पुष्पफलेसु इच्छितवण्ण गन्धरसपातुभावत्थाय रोपनकाले अम्बबीजादीसु इच्छितवण्ण गन्धरसधातूनं परिभावना । तत्थ तप्पच्चया कालन्तरे पुष्पफलेसु उप्पन्नेसु तेवण्णगन्धरसा पातुभवन्ति ।

“पाटिभोगो”ति किञ्चि अत्थं साधेतुं परस्स सन्तिके इणं गणहन्तस्स तवधनं संवच्छरेन वुड्ढिया सह दस्सामि, सचे नददेय्यं । असुकं नाम ममखेत्तं वा वत्थुवा तुद्धं होतूति पटिज्जाठपनं । तत्थ तप्पच्चया धनं लभित्वा तं अत्थज्च साधेति । काले सम्पत्ते वुड्ढिया सह इणज्च सोधेति । “विज्जासिप्पोसधा”ति लोके पुत्तके यावजीवं हितत्थाय दहरकाले किञ्चि विज्जंवा सिप्पंवा सिक्खापेन्ति । यावजीवं खररोगानं अनुप्पादत्थाय दहरकाले ओजवन्तं किञ्चि ओसधं वा अज्झोहारेन्ति । तत्थ तप्पच्चया पुत्तानं यावजीवं हितप्पटिलाभो वा तादिसानं रोगानं अनुप्पादो वा होतियेव । एतेहि यथा कालन्तरे असन्तेसुयेव पाटिभोगादीसु मूलकम्मेसु पुब्बभागे कतपच्चया एव पच्छा अत्थ साधनादीनि सिज्झन्ति । तथा कुसला कुसल कम्मानि कत्वा कालन्तरे तेसु असन्तेसुपि पुब्बे कतत्ता एव पच्छा पटिसन्धादीनि फलानि पातुभवन्तीति दीपेति । तेनवुत्तं “पटिघोस पदीपमुद्दादीनि चेत्य निदस्सनानी”ति । “कम्मदुब्बलभावेना”ति तदा जीवितिन्द्रियस्स दुब्बलत्ता कम्मम्पि दुब्बलमेव होतीति कत्वा वुत्तं । कामज्चेत्थ अट्टकथायं वत्वा दस्सितं, तथापि सम्भवतीति सम्बन्धो । तत्थ “तं पी”ति गतिनिमित्तम्पि ।

“तथा चवन्तानं”ति दिब्बरथादीनि गतिनिमित्तं कत्वा चवन्तानं । “दय्हमानकायेना”ति इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं । गाथायं । पज्चद्वारे पटिसन्धिकम्मं विना द्विगोचरे सियाति योजना । तत्थ “द्विगोचरे”ति कम्मनिमित्त गतिनिमित्तभूते द्विगोचरे । तत्थ पज्चद्वारे पटिसन्धि नाम पज्चद्वारिक मरणासन्न वीथिचित्तानं अन्ते च वन्तानं पटिसन्धि । सापि गतिनिमित्तभूते गोचरे सियाति वुत्ते पज्चद्वारिक वीथिचित्तानि पज्चारम्मणभूतानि गतिनिमित्तानि आरम्मणं करोन्तीतिपि सिद्धं होति । एवज्च सति । तेसं वीथिचित्तानं अन्ते अचवित्वा तदनुबन्धक मनोद्वारिकवीथिचित्तेहिपि कदाचि केसज्चि च वनं ननसम्भवतीति सक्का वत्तुं । तेसु पन अनुबन्धक वीथीसु अतीतगहण समुदायगहणेहि च वन्तानं अतीतानिपि गतिनिमित्तानि लब्धन्ति । वत्थुगहणनामगहणेहि च वन्तानं धम्मा रम्मणंपि लब्धतियेव । तस्मा यं वुत्तं आचरियेन कामावचर पटिसन्धिया छ द्वारगहितं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तज्च पच्चुप्पन्नमतीता रम्मणं उपलब्धतीति । तं सुवुत्तमेवाति

ददृब्बं । यं पन ‘तमेव तथोपडुत्तं आरम्भणं आरम्भ चित्तसन्तानं अभिण्हं पवत्तती’ति एवं अन्तिमवीथितो पुब्बभागे बहून् वीथिवारानं पवत्तनं आचरियेन वुत्तं । तं तथोपडुत्तं गतिनिमित्तं आरम्भातिपि लद्धं वट्टितयेव । एवञ्चसति, गतिनिमित्तं अतीतं लब्धतीति दस्सेतुं “यदापना”ति आदि वुत्तं । “सन्तति वसेना”ति सन्तति पच्चुप्पन्न वसेन । “तस्सा”ति गतिनिमित्तस्स । येभूयेन वुत्तो, न सब्बसङ्गाहिकेन वुत्तोति अधिप्पायो । “मनोद्वारिक मरणासन्न जवनानं पि इच्छितब्बत्ता”ति पुरेजातपच्चय भावेन इच्छितब्बत्ताति अधिप्पायो । “तदनुबन्धाया”ति तानि मनोद्वारि कमरणासन्न जवनानि अनुगताय । “पटिसन्धियापि सम्भवतो”ति तस्स पुरेजात पच्चयस्स पटिसन्धियापि पुरेजात पच्चयता सम्भवतो । ननु थेरेन भिन्दित्वा अवुत्तेपि भिन्दितब्बे सति, भिन्दनमेव युत्तन्ति चे । न युत्तं । कस्मा, कम्मनिमित्तेन समानगतिकत्ता । तेनाह “नचतं”ति आदि । विभावनि यं यथासम्भवं योजेतब्बंति वत्त्वा अपरेपन अविसेसतो वण्णेन्तीति अपरेवादोपि वुत्तो । तत्थ “अविसेसतो वण्णेन्ती”ति अभिन्दित्वाव वण्णेन्तीति वुत्तं होति । पुन तं अपरेवादं असम्पटिच्छन्तो “अट्ठकथायं पना”ति आदिमाह । इध पन तं अपरेवादं पगगन्तो पुन “यञ्च तत्था”ति आदिमाह । तत्थ “तदारम्भणाया”ति तं गतिनिमित्ता रम्भणाय । “तेसं वचनं”ति अपरेसं वचनं । “अञ्जत्र अविचारणाया”ति कस्मा वुत्तं । ननु अट्ठकथायं पनाति आदि सब्बं विचारणा वचनमेव होतीति । सच्चं यथा दिट्ठपाठवसेन, सावसेस पाठभावं पन न विचारेतियेव । तस्मा “अञ्जत्र अविचारणाया”ति वुत्तं । एत्थ सिया । अट्ठकथापाठो सावसेसो होतु, मूलटीकापाठो पन मनोद्वारे येवाति नियमेत्वा वुत्तत्ता कथं सावसेसो सियाति । नियमेत्वा वुत्तोपि इध अधिप्पेतत्थे अपरिपुण्णे सावसेसो एव होतीति । तेन वुत्तं “अञ्जं कारणं नत्थि अञ्जत्र अविचारणाया”ति । “पच्चुप्पन्नमतीतं”ति आदीसु । तदारम्भणावसानाय पञ्चद्वारिक जवनवीथिया च वनं होतीति योजना । एवं अपरत्थपि । बलवन्तेपि सति । तदारम्भणावसानाय एव वीथिया । “वुत्तत्ता पना”ति अट्ठकथायं एव वुत्तत्ता पन । “पुरिमभागे एवा”ति पञ्चद्वारिक अन्तिम वीथितो पुब्बभागे एव । “ताही”ति देय्यधम्मवत्थूहि । “यथातं”ति तं अत्थजातं कतमं वियाति अत्थो । “इतो”ति मनुस्स भवतो । निमित्तं सदिसं सद्धं वण्णन्ति सम्बन्धो । “नट्ठककारं”ति पतितचकारं । अट्ठकथापाठे जातका मातादयो पञ्चद्वारे उपसंहरन्तीति सम्बन्धो । “तवत्थाया”ति तव अत्थाय । “चीनपटसोमारपटादिवसेना”ति चीनरट्ठे पवत्तो पटो चीनपटो । तथा सोमारपटोपि । “तानी”ति रसफोटुब्बानि । फोटुब्बं पन अञ्जं पि युज्जतेव । अत्थिदानीति मनसिकतत्ता पच्चुप्पन्नभूतानीति वुत्तं । “अरूपीनं”ति अरूपब्रह्मानं । “ते”ति अरूपिनो । “तानी”ति हेट्ठिमज्झानानि । विस्सट्ठं लद्धज्झानं येसं ते विस्सट्ठज्झाना । “ततोयेव चा”ति विस्सट्ठज्झानत्तायेव च । आकट्ठितं मानसं चित्तं एतेसन्ति विग्गहो । इदञ्च हेतुविसेसन पदं । आकट्ठितमानसत्ता कामभवे उप्पज्जमानानन्ति दीपेति । तेसं अरूपीनं । “अञ्जं दुब्बल कम्मं”ति उपचारज्झानकम्मतो अञ्जं तिहेतुकोमकं कम्मं । “तेसं”ति रूपलोकतो च वन्तानं । “सतो”ति सन्तस्स समानस्स । “उपत्थम्भने कारणं नत्थी”ति इदं उपचारज्झान कम्मस्स गरुक कम्मगतिकत्ता वुत्तं । एकन्त गरुककम्मभूतं पन महग्गतज्झान कम्मं नाम नानानिकन्ति बलेन पटिबाहीयमानं पटिसन्धिं न देतियेव । उपचारज्झान कम्मे वत्तब्बं नत्थीति ददृब्बं । “तादिसानी”ति तथा रूपानि द्विहेतुकोमक कम्मनि तेसं ओकासं न लभन्ति । नीवरणानं सुट्ठुविकखम्भितत्तायेव । “येना”ति येन छन्दादीनं पवत्ति कारणेन । “नानाकम्मनि पी”ति उपचारज्झान कम्मतो अञ्जानि पच्चुप्पन्न कम्मनिपि अतीतभवेसु कतानि अपरपरियाय कम्मनिपि । “येन चा”ति येन नानाकम्मानम्पि ओकास लाभकारणेन च । “ते”ति रूपी ब्रह्मानो । “वुत्तनयेने वा”ति सुट्ठुविकखम्भितनीवरणानं तेसं अप्पना पत्तज्झानविसेसेन [यस्मा पनाति आदिना च] परिभावित चित्तसन्तानत्ता”ति च वुत्तनयेनेव । “तं कारणं”ति अहेतुक पटिसन्धिया अभाव कारणं । परम्पर भवेसुच वीथिमुत्तचित्तानं पवत्ताकारं दस्सेतुन्ति सम्बन्धो । “यथा तानियेव ओसधानी”ति लोके एकं ओसधं लभित्वातं देवसिकं भुज्जति । एकोपथमदिवसे भुज्जन्तं दिस्वा कतमं नाम त्वं ओसधं भुज्जसीति पुच्छि । इदं नाम ओसधं भुज्जामीति वदति । पुनदिवसेसुपि ओसधं भुज्जन्तं दिस्वा तथेव पुच्छि । तमेव ओसधं भुज्जामीति वदति । तत्थ “तमेव ओसधं”ति यं पथमदिवसे ओसधं तयाच पुच्छितं ।

मया च कथितं । तमेव अज्ज भुज्जामीति अत्थो । तत्थ पन पथमदिवसे भुत्तं ओसधं अज्जं । अज्ज भुत्तं अज्जं । तंसदिसं पन अज्जंपि तमेवाति लोके वोहरन्ति तानियेव ओसधानि भुज्जामीति । एवं इधपि तस्सदिसे तब्बोहारो दट्ठब्बो । “तस्मिं”ति भवङ्गचित्ते । अवत्तमाने उपपत्तिभवो ओच्छिज्जति । वत्तमाने न ओच्छिज्जति । तस्मा तस्स उपपत्ति भवस्स अनोच्छेद अङ्गत्थाय कारणत्ता भवङ्गन्ति वुच्चतीति अधिप्पायो । “उपपत्ति भवो”ति च कम्मजक्खन्धसन्तानं वुच्चति । “परसमये”ति उच्छेद दिट्ठीनं वादे । “वट्ठमूलानी”ति अविज्जातण्हा वुच्चन्ति । वट्ठमूलानि सुट्ठुओच्छिज्जन्ति एत्थाति विग्गहो । “यस्स अत्थाया”ति सउपादिसेसादिकस्स निब्बानस्स पटिलाभत्थाय । “पट्टपीयन्ती”ति पवत्तापीयन्ति । पज्जन्ति पापुणन्ति अरिया जना एत्थाति पदं । परतो समन्तिपदे अनुपादिसेसस्स गह्ममानत्ता इध सउपादिसेसन्ति वुत्तं । बुज्झन्तीति बुधा । सुट्ठु सद्धि उच्छिन्नं सिनेहबन्धनं येहि ते सुसमुच्छिन्नसिनेहबन्धना । कथञ्च सुट्ठुओच्छिन्नं, केहि च सद्धि उच्छिन्नन्तिआह “अनुसयमत्तं पी”तिआदिं । “सेसकिलेसेही”ति तण्हासिनेह बन्धनतो अवसेस किलेसेहि । “अधिसयितं”ति विक्खम्भितुंपि असक्कुण्येयं हुत्वा अतिरेकतरं सयितं । “अधिगमावहं”ति अधिगमो वुच्चति नवविधो लोकुत्तर धम्मो । तं आवहतीति अधिगमावहं । “सीलं”ति चतुपारिसुद्धिसीलं । “धुतङ्गं”ति तेरसधुतङ्गं । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

वीथिमुत्तसङ्गहदीपनियाअनुदीपना निट्ठिता ।

६. रूपसङ्गहअनुदीपना

१५६. रूपसङ्गहे । “चित्तचेतसिके”ति चित्तचेतसिक धम्मे । “द्वीहि पभेदप्पवत्तीही”ति द्वीहि पभेदसङ्गहपवत्ति सङ्गहेहि । “ये वत्तन्ती”ति ये धम्मा वत्तन्ति पवत्तन्ति । “एत्तावता”ति एतकेन ‘तत्थ वुत्ताभिधम्मत्था’तिआदिकेन वचनक्कमेन । निपातं इच्छन्ता एतकेहि पञ्चहि परिच्छेदेहीति वण्णेन्ति । वचनविपल्लासं इच्छन्तातिपि युज्जति । “समुट्ठाती”ति सुट्ठु उट्ठाति, पातुम्भवति, विज्जमानतं गच्छति । “कम्मादी”ति कम्मादिपच्चयो । “पिण्डी”ति एकघनता वुच्चति । उपादाय महन्तानि एव हुत्वाति सम्बन्धो । इन्द्रियबद्धसन्तानं सत्तसन्तानं । अज्झत्त सन्तानंतिपि वुच्चति । “विसंवादकट्टेना”ति विराधकट्टेन । भूतञ्च अभूतं कत्वा अभूतञ्च भूतं कत्वा सन्दस्सकट्टेनाति वुत्तं होति । भूतवज्जप्पटिच्छादनकम्मं महामाया नाम । मायं करोन्तीति मायाकारा । आविसनं नाम सत्तानं सरीरेसु आविसनं । गहणं नाम सत्तानं अत्तनोवसं वत्तापनं । तदुभयं करोन्ता कत्थ ठत्वा करोन्ति । अन्तोवाठत्वा करोन्ति, बहिवा ठत्वा करोन्तीति पाकतिकेहि मनुस्सेहि जानितुं पस्सितुं असक्कुण्येयत्ता अचिन्तेय्यट्ठानं नाम । “वज्जकट्टेना”ति एता पकतिया अतिदुब्बण्णं अत्तानं देवच्छरावणं कत्वा वज्जेन्ति । वसनरुक्खगुम्बंपि दिब्बविमानं कत्वा वज्जेन्ति । एवरूपेन वज्जकट्टेन । “तेनेवट्टेना”ति विसंवादकट्टादिना तिविधेनेव अत्थेन । तानिपिहि असत्तभूतयेव अत्तानं सत्तोति विसंवादेन्ति । अरुक्खंयेव अत्तानं रुक्खोति विसंवादेन्ति । अनिट्ठं, अकन्तं, अमनापंयेव अत्तानं इट्ठो, कन्तो, मनापोति वज्जेन्ति, तथा सहजातानञ्च तेसं अज्जमज्जस्स अन्तो वा तिट्ठन्ति । उदाहुबहिवातिट्ठन्तीति जानितुं पस्सितुं असक्कुण्येयं ठानं होतीति । “उभयत्थपी”ति मायाकारादि महाभूतेसु च पथवियादिमहाभूतेसु च । “अभूतानी”ति असन्तानि, असच्चानि । “अब्भुतानी”ति अच्छरियकम्मानि । “इमस्मिं पाठे”ति चतुन्नं महाभूतानन्ति एवं सम्बन्ध पदसहिते पाठे । अज्जत्थ पन उपादारूपं अनुपादारूपन्तिआदीसु यकार विरहो दिट्ठोति अधिप्पायो । धातूनं अनेकत्थत्ता “पथयति पक्खायती”ति वुत्तं । “पुथू”ति पाटिपदिकपदं । तमेव जातत्थे निरुत्तिनयेन पथवीति सिद्धन्ति दस्सेतुं “पुथुमहन्ती”तिआदि वुत्तं । पकारेन थवीयतीति अत्थे पथवीति इदं उजुकमेव । “आपेती”ति व्यापेति । “अप्पायती”ति भुसं पायति, वट्ठेति । तेनाह “सुट्ठु ब्रूहेती”तिआदिं । निसानत्थवसेनेव परिपाचनत्थोपि लब्धतीति आह “परिपाचेतिवा”ति । “समीरेती”ति सुट्ठु ईरेति कम्पेति । वायति वहतीति

वायो अत्थातिस्सय नयेन । “वित्थम्भनं”ति विविधेन आकारेन भूतसङ्घाटानं थम्भनं वहनं अभिनीहरणं । कक्खळता नाम खरता फरुसता । सहजातरूपानं पतिट्ठानत्थाय थद्धता थूलता । सा सेसभूतेसु नत्थीति आह “सेसभूतत्तयं उपादाया”ति । “अनवट्ठानता”ति एत्थ अवट्ठानं नाम अचलट्ठानं । न अवट्ठानन्ति अनवट्ठानं । चलनन्ति वुत्तं होति । तेनाह “मुदुभूतापी”तिआदिं । आबन्धकं नाम आबन्धितब्बे वत्थुम्हि मुदुम्हि सति, दळ्हं न बन्धति । थद्धेसति, दळ्हं बन्धतीति इदं लोकतोव सिद्धन्ति आह “आबन्धितब्बाया”तिआदिं । “तब्भावं”ति परिणतभावं । “परिपाचकता दस्सनतो”ति हेमन्ते अज्झोहटाहारानं सुट्ठुपरिपाचकता दस्सनतोति वदन्ति । उसति दहतीति उण्हं । “दहती”ति च उण्हतेजोपि उण्हभावेन दहति, सीततेजोपि सीतभावेन दहति । उण्हेन फुट्ठं वत्थु उण्हत्तं गच्छति, सीतेन फुट्ठं वत्थु सीतत्तं गच्छति । यच्च उण्हत्तं गच्छति, तं उण्हतेजो उण्हभावेन दहतिनाम । यच्च सीतत्तं गच्छति, तं सीततेजो सीतभावेन दहतिनाम । एवं सीततेजोपि उसतिदहतीति अत्थेन उण्हत्तं लक्खणोनाम होतीति । एवंसन्ते नीलेनवण्णेन फुट्ठं वत्थु नीलं होति । पीतेन फुट्ठं पीतं होति । नीलंपि पीतंपि तं वत्थुं दहतिनामाति चे । नीलेन वण्णेन फुट्ठं नाम नत्थि । तथा पीतेन । कस्मा, नीलादीनं उपादारूपानं फुसन किच्चा भावतो । सम्मिस्सितं नाम होति । न च सम्मिस्सनमत्तेन दहति । फुसन्तो एव दहति । फुसन्तानंपि पथविवातानं दहनकिच्चं नत्थि । परिपाचनकिच्चं नत्थीति अधिप्पायो । सचे घनथद्धे सिलाथम्भे वित्थम्भनं अत्थि, सकलो सिलाथम्भो कप्पासपिचुगुळ्होविय सिथिलो च लहुको च भवेय्य । नच भवति । तस्मा तत्थ वित्थम्भनं नत्थीति अधिप्पायेन “सो पन घनथद्धेसु सिलाथम्भादीसु न लब्भती”ति चोदेति । तत्थ पन वित्थम्भनं लब्भमानं अधिमत्तेन न लब्भति, सहजातभूतानं उपत्थम्भनमत्तेन लब्भतीति दस्सेन्तो “ना”ति वत्वा “तत्थही”तिआदिमाह । तत्थ “वहती”ति थद्धकक्खळ किच्चं वहति ।

पसादरूपेसु । “समविसमं”ति समट्ठानञ्च विसमट्ठानञ्च, समदेसञ्च विसमदेसञ्च, समपथञ्च विसमपथञ्चाति एवमादिं समविसमं । “आचिकखती”ति आचिकखन्तं विय तं जानन किच्चं सम्पादेति । तेनाह “समविसमजाननस्स तं मूलकत्ता”ति । “अनिराकरणतो”ति अप्पटिक्खिपनतो । “तं वा”ति रूपं वा । सुणन्ति जना । सुय्यन्ति जनेहि । एवं घायन्तीतिआदीसु । “जीवित निमित्तं”ति जीवितप्पवत्तिकारणभूतो । “निन्नताया”ति विसयविसयीभावूपगमनेन निन्नताय । “जीवितवृत्ति सम्पादकत्ता”ति नानावचीभेदवचीकम्मप्पवत्तनेनाति अधिप्पायो । इमे पन पञ्च चक्खु पसादादयोति सम्बन्धो । “दट्ठुकामता”ति रूपतण्हा वुच्चति । आदिसद्देन सोतुकामता घायितुकामता सायितुकामता फुसितुकामतायो सङ्गहन्ति । अत्थतो सद्दतण्हा गन्धतण्हा रसतण्हा फोड्ढतण्हा एव । “निदानं”ति कारणं । दट्ठुकामतादयो निदान मस्साति विग्गहो । कुसला कुसलकम्मं । समुट्ठाति एतेनाति समुट्ठानं । कम्ममेव । दट्ठुकामतादिनिदानकम्मं समुट्ठानं येसन्ति समासो । पथविआदीनि भूतानि । तेसं पसादो लक्खणं एतेसन्ति विग्गहो । दुतीय विकप्पे । रूपादीनं पञ्चारम्मणानं अभिघातं अरहतीति रूपादिअभिघातारहो । भूतानं पसादो भूतप्पसादो । सो लक्खणं एतेसन्ति विग्गहो । चक्खु ऊकासिरप्पमाणे दिट्ठ मण्डले तिट्ठतीति सम्बन्धो । “दिट्ठमण्डले”ति महाजनेहि पकति चक्खुना दिट्ठे पसन्नमण्डले । तेलं सत्तपिचुपटलानि ब्यापेत्वा तिट्ठतिवियाति योजना । “सोतबिलं” नाम सोतकूपो । “अङ्गुलिवेठना” नाम अङ्गुलिमुद्दिका । “उपचिततनुतम्बलोमं”ति रासीकतञ्च विरळञ्च तम्बलोहवण्णञ्च सुखुमलोमं । उपचितं रासीकतं तनुतम्बलोमं एत्थाति विग्गहो । “अजपदसण्ठानं”ति अजस्स पादेन अक्कन्तपदसण्ठानवन्तं । “उप्पलदलं” नाम उप्पलपण्णं । उप्पलदलस्स अगसण्ठानवन्तं । “वट्ठि” नाम इध मनुस्सानं सरीराकारसण्ठिता आयतपिण्डि । “सुक्खचम्मामि च ठपेत्वा”ति सम्बन्धो । ते पन पञ्चप्पसादा । समुदीरणं चञ्चलनं । “यथातं”ति कतमं विय तं । इमे पसादा विचित्ता, कथंविचित्ताति आह “अज्जमज्जं असदिसा”ति । कथं असदिसाति आह “तेही”तिआदिं ।

गोचररूपेसु । “वण्णविसेसं”ति वण्णविसेसत्थं । वण्णविकारन्ति वुत्तं होति । हदये गतो पवत्तो भावो हदयङ्गतभावो । “भावो”ति च अधिप्पायो वुच्चति । तं पकासेति, मुखे वण्णविकारं दिस्वा अयं मे तुस्सति, अयं मे रुच्चति, अयं मे

कुप्पति, अयं सोमनस्सितो, अयं दोमनस्सितोति एवं जाननपच्चयत्ता । “पकतिया पी”ति वण्णविसेसं अनापज्जित्वापीति अधिप्पायो । “यं किञ्चिदब्बं”ति सविज्जाणकवत्थुं । समविसमं पुब्बे पकासितं । तं तं अत्थं वा आचिक्खति तं सुत्वा तस्स तस्स अत्थस्स जाननतो । अत्तनो वत्थुं वा आचिक्खति तं सुत्वा तस्स वत्थुस्सपि जाननतो । “अत्तनो वत्थुं सूचेती”ति इध इदं नाम अत्थीति पकासेति । “फुसीयती”ति फुसित्वा विजानीयति । “तं”ति फुसनं । “तस्सा”ति आपोधातुया । “द्रवतावा”ति अद्वतित्तरसतावा । फुसित्वा गह्कति, सा च आपोधातु सियाति चोदेति । वुच्चते परिहारो । एवं पन न लब्धति, तस्मा सा तेजोयेव । न आपोति । एत्थ एवं अलब्धमानापि सासीतता आपोयेव, न तेजो । कस्मा, आपस्सपि सीतुण्हवसेन दुविधता सम्भवतो । तस्मिज्जि लोहरसे उण्हता उण्हआपो, सीतवत्थूसु सीतता सीतआपोति चे । एवं पन सति तेजो नाम नत्थीति आपज्जतीति परिहारो । “सह अप्पवत्तनतो”ति एकतो अप्पवत्तनतो । “ओरपारानं विया”ति नदियं तीरं नाम इदं ओरिमतीरं, इदं पारिमन्ति नियमतो नत्थि । यत्थ सयं तिट्ठति, तं ओरिमन्ति, इतरं पारिमन्ति वोहरति । एवं ओरपारानं अनवट्ठानं होतीति । एत्थ च “सीतुण्हानं सह अप्पवत्तनतो”ति एतेन यदि ते सह पवत्तेय्युं । तत्थ सीतता आपोनाम, उण्हता तेजोनामाति वत्तब्बा सियुं । न पन ते सह पवत्तन्ति, तस्मा तथा न वत्तब्बा होन्तीति दस्सेति । न न वत्तब्बा । कस्मा, उण्हतेजेन युत्तोहि आपो उण्हत्तमेव गच्छति । यथातं उण्हतेजेन युत्ता पथवीपि वायोपि उण्हत्तमेव गच्छन्तीति । तस्मा ते सह न पवत्तन्ति । सह अप्पवत्तेसुपि तेसु अज्जत्थ सीतवत्थूसु सीतता आपोनामाति वत्तब्बमेव होतीति चोदना । एवंसन्ते तस्मिं लोहरसे सब्बेपि रूपधम्मा उण्हत्तं गच्छन्तीति सब्बेपि तेजोभावं पापुणन्ति । ‘उण्हत्त लक्खणो तेजो’तिहि वुत्तं । यदि च सीतवत्थूसु सीतभावो नाम सिया । तत्थपि तेन युत्ता सब्बेपि रूपधम्मा सीततं गच्छन्तियेव । तत्थपि तवमतिया सब्बेपि आपोभावं पापुणन्ति । न पन सक्का तथा भवितुं । न हि एवरूपं लक्खणज्जत्तं नाम तेसं अत्थि । भावज्जत्तमेव अत्थि । तत्थ “लक्खणज्जत्तं” नाम पथवी आपोभावं गच्छति । आपो पथविभावं गच्छतीतिआदि । “भावज्जत्तं” नाम पथवी कदाचि कक्खळा होति । कदाचि मुदुका । आपो कदाचि आबन्धनमत्तो होति । कदाचि पग्घरणको । तेजो कदाचि उण्हो, कदाचि सीतो । वायो कदाचि वित्थम्भनमत्तो, कदाचि समुदीरणोति । एवं एकमेकस्सा धातुया तिक्ख मन्द ओमत्ताधिमत्तवसेन क्रियासङ्कन्ति नाम अत्थीति । तस्मा यं वुत्तं ‘उण्हतेजेन युत्तोहि आपो उण्हत्तमेव गच्छति, यथा तं उण्हतेजेन युत्ता पथवीपि वायोपि उण्हत्तमेव गच्छन्ती’ति । तं लक्खणज्जत्तवचनं होति । न युज्जति । न हि उण्हतेजेन युत्ता सब्बेतेधम्मा उण्हत्तं गच्छन्ति । अत्तनो अत्तनो सभावं न विजहन्ति । तथाहि तस्मिं पक्कुत्थिते सन्तत्ते लोहरसे भावो उण्हत्तं न गच्छति । आबन्धन सभावं वा पग्घरण सभावं वा न विजहति । यदि उण्हत्तं गच्छेय्य, तं सभावं विजहेय्य । एवंसति, तस्मिं लोहरसे आबन्धनाकारो वा पग्घरणाकारो वा न पज्जायेय्य । सब्बेरूप धम्मा विक्किरेय्युं । विक्किरित्वा अन्तरधारेय्युं । न च न पज्जायति । नापि विक्किरन्ति । नोच तत्थ आबन्धनाकारो उण्हत्तं गच्छति । अज्जोहि आबन्धनाकारो, अज्जं उण्हत्तं । आबन्धनाकारो आपो, उण्हत्तं तेजो । तत्थ पथविवायेसुपि एसेवनयो । तस्मा यं वुत्तं “यदि ते सह पवत्तेय्युं । तत्थ सीतता आपोनाम, उण्हता तेजो नामाति वत्तब्बा सियुं । न पन ते सह पवत्तन्ति । तस्मा तथा न वत्तब्बा होन्तीति दस्सेती”ति । तं सुवुत्तमेवाति दट्ठब्बं । “तेसं अनवट्ठानतो”ति एतेन सचे ते सीतुण्हा अवट्ठिता सियुं । अथ सब्बकालेपि सीतता आपोनाम, उण्हता तेजोनामाति वत्तब्बा सियुं । न पन ते अवट्ठिता होन्ति । अनवट्ठिता एव होन्ति । तस्मा तथा न वत्तब्बा होन्तीति दस्सेति । एत्थ च अनवट्ठितेसु सन्तेसु यदि सीतता आपो नाम, उण्हता तेजोनामाति वदेय्युं । एवज्जसति, आपतेजापि अनवट्ठिता सियुं । यो इदानी आपो, सोयेव खणन्तरे तेजो नाम । यो वा इदानी तेजो, सोयेव खणन्तरे आपो नामाति आपज्जेय्युं । न च सक्का तथा भवितुं । लक्खणज्जत्तमेव असन्ते वोहारज्जत्तस्सपि असम्भवतो । तेन वुत्तं “ओरपारानं विय तेसं अनवट्ठानतो च विज्जायती”ति । तत्थ “विज्जायती”ति सासीतता तेजोयेव, न आपोति विज्जायतीति ।

“अथ पना”तिआदीसु । यं पुब्बे परेन वुत्तं ‘ननु द्रवता वा फुसित्वा गह्कती’ति । तं विचारेतुं “अथ पना”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ “अथ पना”ति यदि पन गच्छति, एवंसतीति च । एवञ्चसति आरम्मण भूतो एव सियाति सम्बन्धो । अयं पनेत्था धिप्पायो । सचे द्रवभावभूतो आपो फुसित्वा गच्छेय्य । एवं सति, अयोपिण्डादीसु आबन्धनमत्तभूतो आपोपि फुसित्वा गहेतब्बो सिया । कस्मा, आपभावेन एकत्ता । एवञ्चसति, तेसु अयोपिण्डादीसु सो आपो तानि हत्थेन वा पादेन वा फुसन्तस्स पहरन्तस्स विना इतर महाभूतेहि विसुं कायिक सुखदुखानं आरम्मण पच्चयो सिया । यथातं, तेस्वेव अयोपिण्डादीसु पथविमहाभूतं विना इतरमहाभूतेहि विसुं कायिकसुखदुखानं आरम्मण पच्चयो होति । एवं तेजोवायेसुपीति । न पन सो विसुं कायिकसुखदुखानं आरम्मण पच्चयो होति । तस्मा सो फोडुब्ब सभावो न होति । यथा च सो फोडुब्बसभावो न होति । तथा पकति उदकादीसु द्रवभावभूतोपि आपो तानि फुसन्तस्स पहरन्तस्स कायिकसुखदुखानं आरम्मण पच्चयो न होति । न च फोडुब्ब सभावोति । एवञ्चसति, कथं अयोपिण्डादीसु आबन्धनमत्तभूतो आपो कायिकसुखदुखानं पच्चयो न होति । कथञ्च तेसु इतरमहाभूतानि विसुं विसुं कायिकसुखदुखानं पच्चया होन्तीति । तं दस्सेतुं “यञ्ही”ति आदिमाह । तत्थ “सण्हथद्धतावसेनवा”ति तेसु ठिताय पथविधातुया सण्हथद्धतावसेन वा । सण्हपथवीसुखवेदनाय थद्धपथवीदुखवेदनाय आरम्मण पच्चयोति वुत्तं होति । एवं सेसेसु । “अब्भन्तरत्थम्भनस्सा”ति तेसं अयोपिण्डादीनं अब्भन्तरे ठितस्स वित्थम्भन सभावस्स । “नो अञ्जथा”ति तानितीणि कारणानि ठपेत्वा आबन्धन क्रियं पटिच्च कायिकसुखदुखुप्पत्ति नाम नत्थीति अधिप्पायो । इदानि पकति उदकादीसु द्रवभावभूतं आपोधातुम्पि फुसित्वा जानन्तीति महाजना मज्जन्ति । तब्बिसोधनेन सह लद्धगुणं दस्सेतुं “तस्मा”ति आदिमाह । तत्थ “पथमं द्रवता सहितानि । ल । जानन्ती”ति इदं पधान वचनं । लोके हत्थेन परामसित्वा वा चक्खुना दिस्वा वा इदं रस्सं, इदं दीघं, इदं वट्ठं, इदं मण्डलन्ति आदिना सण्ठानं जानन्ता हत्थ फुसनेन वा चक्खु दस्सनेन वा सहेव तं जानन्तीति मज्जन्ति । तत्थ पन पुरिमभागे कायद्वारवीथि चित्तेन पच्चुप्पन्नानि तीणिभूतानि फुसित्वा वा चक्खुद्वार वीथिचित्तेन पच्चुप्पन्नं रूपं दिस्वा वा पच्छा वत्थुगहणवीथिया उप्पन्नाय एव सण्ठानं जानन्ति । एसेवनयो रत्तियं अलातचक्कसण्ठानं जानन्तस्सपि । तत्थ पन बहूनिपि पुब्बापरवीथिचित्तसन्तानानि इच्छितब्बानि । तथा लोके चक्खुना दिस्वा द्वारवातपानादीनं छिद्दविवरानि जानन्ता चक्खुना दस्सनेन सहेव तानि जानन्तीति मज्जन्ति । तत्थ पन पुरिमभागे चक्खुद्वारिकवीथि चित्तेन पच्चुप्पन्नानि कवाटरूपभित्ति रूपानि पुनप्पुनं दिस्वा पच्छा अलातचक्कस्स मज्जे विवरंपि जानन्ता विय विसुं उप्पन्नाय मनोद्वारिक विज्जाणवीथिया एव तं छिद्दविवरभूतं आकासं जानन्ति । तथा हत्थेन उदकं फुसन्तस्स पथमं द्रवसहितानि विलीनानि मुदूनि तीणिफोडुब्ब महाभूतानि विसुं विसुं कायद्वारिक वीथि चित्तेहि फुसनकिच्चेन आरम्मणं करित्वा पच्छा विसुं सुद्धाय मनोद्वारिक वीथिया एव द्रवभावसङ्घातं पग्घरणक आपोधातुं जानन्ति । एवं सन्तेपि तं द्रवभावंपि हत्थेन फुसनेन सहेव जानन्तीति मज्जन्तीति अधिप्पायो ।

गावो चरन्ति एत्थाति आह “गुन्नं चरणट्ठानं”ति । अक्खर विदू पन गोसद्वं इन्द्रियत्थेपि इच्छन्तीति आह “गोति वा”ति आदि । तानि चक्खादीनि एतेसु रूपादीसु चरन्ति, एतानि वा रूपादीनि तेसु चक्खादीसु चरन्ति । तत्थ पुरिमेन गावो इन्द्रियानि चरन्ति एतेसूति गोचरानीति दस्सेति । पच्छिमेन गोसुइन्द्रियेसु चरन्तीति गोचरानीति । इमानि पन पञ्च रूपादीनि ।

भावद्वये । इच्छनट्ठेन ठानट्ठेन ठपनट्ठेन च इत्थी । साहिकामरति अत्थाय सयंपि अज्जंकामिकं इच्छति । सयञ्च कामिकेन इच्छीयति । अज्जो च कामिको घरावास सुखत्थाय तत्थ ठानं उपेति, पतिट्ठाति । आयतिञ्च कुलवंसप्पतिट्ठानत्थाय तत्थ कुलवंस बीजं ठपेतीति । पूरणट्ठेन इच्छनट्ठेन च पुरिसो । सोहि अत्तहितञ्च पूरेति, परहितञ्च इच्छति । इधलोकहितञ्च पूरेति, परलोकहितञ्च इच्छति । उभयलोकहितञ्च पूरेति, लोकुत्तरहितञ्च इच्छति, एसति, गवेसतीति । पुमस्ससकं पुंसकं । पुरिसलिङ्गादि । नत्थि पुंसकं एतस्साति नपुंसकं । “यस्स पन धम्मस्सा”ति भावरूपधम्मस्स । “तं”ति खन्धपञ्चकं । महासण्ठानं सत्तानं जातिभेदं लिङ्गेति जापेतीति लिङ्गं । लक्खणपाठका निमिनन्ति

सज्जानन्ति कल्याण पापकं कम्मविपाकं एतेनाति निमित्तं । किरिया कुत्तं । आयुकन्तं कप्पीयति सङ्खरीयतीति आकप्पो । सब्बेपेतेलिङ्गादयो । सोच अविसदादिभावो । “वचनेसुचा”ति इत्थिसद्वपुरिससद्वादीसु च । “वचनत्थेसु चा”ति इत्थि सण्ठान पुरिससण्ठानादि अत्थेसु च । “निमित्तसद्दो विया”ति निमित्त सद्दो अङ्गजाते पाकटो वियाति । न पाकटो दिट्ठो । अपाकटो पन कत्थचि दिट्ठोति अधिप्पायो । “भवन्ति सद्दबुद्धियो”ति सद्दसत्थनयो । “भवन्ति लिङ्गादीनी”ति अट्ठकथानयो । तत्थ हि इत्थिलिङ्गादीनं हेतुभाव लक्खणन्ति वुत्तं । “एतस्मिं सती”ति च जातिया सति, जरामरणं होति । असति न होतीति एत्थविय हेतु फलभावपाकटत्थं वुत्तं ।

वत्थुरूपे । निरुत्तिनयेन वचनत्था भवन्ति । धातु द्वयं नाम मनोधातु मनोविज्जाणधातु द्वयं । “अवत्त्वा”ति हृदय वत्थुं अवत्त्वा । “तं”ति हृदय वत्थु रूपं । “पञ्चा”ति पञ्चवत्थूनि । “तेसं”ति तेसं कुसलादीनं । “तत्थ वुत्तं”ति पट्टाने वुत्तं । “यं रूपं निस्साया”ति यं रूपं निस्साय मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वत्तन्तीति इमं पाठं निद्विसति । “अनञ्ज साधारणेसु ठानेसू”ति चक्खु वत्थादीहि अञ्जवत्थूहि असाधारणेसु कुसलाकुसलट्टानेसु ।

जीवितरूपे । “आधिप्पच्चयोगेना”ति अधिपतिभावयोगेन । “अधिपतिभावो”ति च इन्द्रियपच्चय किच्चं वुच्चति । न अधिपति पच्चयकिच्चं । “जीवन्ती”ति हरितभावं न विजहन्तीति वुत्तं होति । न हि तानि एकन्तेन जीवन्तानि नाम होन्ति । जीवित रूपस्स एकन्त कम्मजस्स बहिद्वा अनुपलद्धत्ता । कम्मजरूपानि जीवन्ति येवाति सम्बन्धो । “कम्मे असन्तेपी”ति कम्मचेतनाय पुब्बे निरुद्धत्ता वुत्तं । तदत्थं व्यतिरेकतो पाकटं करोन्तो “तथाही”ति आदिमाह । “इतर रूपानी”ति चित्तजरूपादीनि । एकवीथिवारो नाम पञ्चद्वारवीथिवारो । मनोद्वारवीथिवारो एकजवन वारोति वुत्तो । परिच्छिन्नं होति । कस्मा, एकेकस्मिं वीथिवारे निरुद्धे भवङ्ग समये असदिसस्स रूपसन्तानस्स पातुब्भावतोति अधिप्पायो । तच्च खो रूपविसेसं जानन्तस्सेव पाकटं होति । अजानन्तस्स पन तङ्खणमत्ते अपाकटं । कस्मा, तादिसस्सपि उतुजरूपसन्तानस्स थोकं पवत्तनतो । यस्सहि दोस समुट्ठितेन रूपसन्तानेन मुखरूपं दुब्बणं होति । तस्स दोसे निरुद्धेपि तं रूपं थोकं दुब्बणमेव खायतीति । “उतुजाहारजानञ्च सन्तति पच्चुप्पन्नं”ति अधिकारो । एकं अद्धापच्चुप्पन्नमेव होतीति वुत्तं । न नु चक्खुसोतादीनि कम्मजरूपसन्तानानिपि पवत्तिकाले कदाचि सुप्पसन्नानि, कदाचि पसन्नानि, कदाचि अप्सन्नानि दिस्सन्तीति । सच्चं, तथा पवत्ति पन सन्तान विच्छेदेन न होति, नानाविच्छिन्ने च एकेकस्मिं सन्ताने तेसं पुनघटनं नाम नत्थि । सकिं अन्धो अन्धोयेव होति । बधिरोच बधिरोयेवाति अधिप्पायो । “यदि एवं”ति एवं यदि सियाति अत्थो । “अरूप धम्मानं सन्तति पच्चुप्पन्नं”ति अधिकारो । “विपाकानी”ति भवङ्गभूतानि विपाकानि । एकसन्ततिवसेन पवत्तिस्सन्तियेव, तस्मा तेसं नानासन्तति पच्चुप्पन्नं नाम न वत्तब्बं । कस्मा, यावजीवमपि एक कम्मनिब्बत्तत्ताति अधिप्पायो । “इतरानि पना”ति कुसला कुसल क्रियचित्तानि पन । “तदारम्मणा”ति निरुद्धारम्मणा । अद्धानप्फरणानुभावेन पवत्तन्तियेव । न पन चित्तजरूपादीनि विय अत्तनो जनकपच्चये निरुद्धे निरुज्झन्ति । अयं अरूपधम्मानं जीवन्तत्ते विसेसोति अधिप्पायो । “अयमत्थो वत्तब्बो”ति अरूप धम्मानं जीवन्तताविसेसो वत्तब्बो । यथा रूपसन्ततियं अनन्तर पच्चयो नाम नत्थि । चुतिकाले भवन्तरूपसन्तानस्स किञ्चि पच्चयत्तं अनुपगन्त्वा निरुज्झति । तेन भवन्तर पातुब्भावो नाम तेसं नत्थि । न तथा अरूपसन्ततियं । तत्थ पन चुतिचित्तमपि पटिसन्धिया अनन्तर पच्चयो हुत्वा निरुज्झति । तेन भवन्तरपातुब्भावो नाम तेसं अत्थि । अयमपि अरूपधम्मानं जीवन्तत्ते विसेसो । तस्मा अरूपधम्मानंपि कम्मजरूपानं विय निच्चं जीवितयोगेन जीवन्तत्ता सन्तति पच्चुप्पन्नं नाम न भवेय्याति न चोदेतब्बन्ति । कुसला कुसल क्रियचित्तानि नाम अकम्मजानि होन्ति । चित्तजरूपादीनि विय अतीतं कम्मं अनपेक्खित्वा तङ्खणिकेहि नानापच्चयेहि उप्पज्जन्ति । तस्मा तेसं जीवन्तानंपि सतं अजीवन्तानं चित्तजरूपादीनं विय नानासन्तति पच्चुप्पन्नं नाम अत्थि । जीवन्तता विसेसोपि अत्थीति अधिप्पायो । एत्थ केचि वदन्ति । रुक्खादीसुपि जीवितं नाम अत्थि । यतो तेसं हरितता च अहरितता च रूहनञ्च-अरूहनञ्च दिस्सतीति ।

वुच्चते, यदि तेसं जीवितं नाम अत्थि, अरूपजीवितं वा सिया, रूपजीवितं वा । तत्थ सचे अरूपजीवितं होति । यथा तेन समन्नागतो सत्तो पुनप्पुनं मरित्वा पुनप्पुनं भवन्तरे पातुब्भवन्ति । तथा रुक्खापि मरित्वा भवन्तरे पातुब्भवेय्युं । अथ रूपजीवितं सिया । यथा सत्तानं चक्खादि अङ्गेषु जीवित सन्ताने भिन्ने तानि अङ्गानि पुन जीवन्तानि कातुं न सक्कोन्ति । तथा रुक्खापि खन्धेषु वा साखासुवा छिन्नेसु जीवितसन्ताने भिन्ने तेखन्धावा साखायो वा पुन अज्जत्थ रोपेतुं न सक्का भवेय्युं । सक्का एव भवन्ति । तस्मा तदुभयंपि जीवितं नाम तेसं नत्थीति दट्ठब्बं । विभावनिपाठे । न हि तेसं कम्मंयेव ठितिकारणं होतीति एत्थ कम्मं ठितिकारणं एव न होतीति योजेतब्बं । तेनाह “आहारजादीनं”तिआदिं । एककलापे गता पवत्ता सहजात पच्चया, तेहि आयत्ता पटिबद्धाति विग्गहो । कम्मादीनं रूपजनकपच्चयानं जनकानुभावो नाम रूपकलापानं उप्पादक्खणे एव फरति, न ठितिक्खणे । उपचयसन्ततियो च उप्पादक्खणे लब्भन्ति, न ठितिक्खणे । तस्मा ता जनकपच्चयानुभावक्खणे लब्धत्ता कुतोचिजातनामं लभन्ति । जरतापन ठितिक्खणे एव लब्भति, न उप्पादक्खणे । तस्मा सा कुतोचिजात नामं न लभति । यदि पन आहारजादीनं रूपधम्मानं ठिति नाम आहारादि जनकपच्चयायत्ता भवेय्य । जरतापि जनकपच्चयानुभावक्खणेव लब्भमाना सिया । एवञ्चसति, सापि कुतोचिजात नामं लभेय्य । न पन लभति । तस्मा तेसं ठिति नाम जनकपच्चयायत्ता न होतीति इममत्थं दस्सेन्तो “इतरथा”तिआदिमाह । “उपत्थम्भमाना”ति कलापन्तरे ठत्वा उपत्थम्भमाना । “न खण्ठितिप्पवत्तिया”ति खण्ठि तिभावेन पवत्तिअत्थाय उपत्थम्भन्ति, अनुपालेतीति योजना । सब्बेसंपि रूपारूपधम्मानं । “तं”ति विभावनिवचनं । “इदं पना”ति जीवितरूपं पन ।

आहाररूपे । “सवत्थुकवचनं”ति भोजनादि वत्थुना सह पवत्ततीति सवत्थुकं । वचनं । न हि निब्बत्तितं आहार रूपं नाम कबळं कातुं सक्का होतीति । “विवेचितानी”ति पाचन किच्चेन विभजितानि । विसुं विसुं कतानि । “पञ्चधा विभागं गच्छन्ती”ति एकं भागं पाणका खादन्ति । एकं भागं उदरग्गि झापेति । एको भागो मुत्तं होति । एकोभागो करीसं । एकोभागो रसभावं आपज्जित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयतीति एवं वुत्तनयेन पञ्चधा विभागं गच्छन्ति । “लोके”ति लोकिय गन्थे । “ततो”ति आमासयतो । अनुफरन्तो हुत्वा । “तस्सा”ति रसभागस्स । “भूतेसू”ति महाभूतेसु । सह इन्द्रियेन वत्ततीति सेन्द्रियो । कायो । उदयतीति ओजा । दकारस्स जकारो । अवति जनेतीति ओजा । अवसदस्स ओकारो । “अत्तनोवत्थुं”ति अत्तनोनिस्सयभूतं रूपकायं ।

“अज्जापदेसो” नाम रूपस्स लहुतातिआदीसु अज्जस्स रूपस्स क्रियामत्तभावेन अपदिसनं वुच्चति । “उजुकतोव निष्फादितं”ति मुख्यतोव जनितं । यथाहि सब्बं अनिप्फन्नरूपं अजाति धम्मत्ता उजुकतो कम्मादीहि जातं नाम न होति । कम्मादीहि जातं पन निप्फन्नरूपं निस्साय दिस्समानत्ता ठानूपचारेन विज्जत्ति द्वयं चित्तजंतिआदिना वुच्चति । न तथा इदं निप्फन्नरूपं । इदं पन जातिधम्मत्ता उजुकतोव कम्मादीहि पच्चयेहि निष्फादितं जनितन्ति वुत्तं होति । “रूपं”ति वुत्ते अनिप्फन्नरूपंपि लब्भतीति ततो विसेसनत्थं रूपरूपन्ति वुच्चतीति आह “रूपनलक्खण सम्पन्नं”तिआदिं । तत्थ “रूपनलक्खणं” नाम सीतुण्हादीहि विकारपत्तिलक्खणं । तम्पन अनिप्फन्न रूपे मुख्यतो न लब्भति । निप्फन्नरूपे एव लब्भति । कस्मा, निप्फन्नरूपस्सहि नानाविकारो विकाररूपन्ति वुच्चति । लक्खणं लक्खण रूपन्ति वुच्चति । विकारस्स पन विकारो नाम नत्थि । लक्खणस्स च लक्खणं नाम नत्थि । यदि अत्थीति वदेय्य । विकारस्स विकारो, तस्स च विकारो, तस्स च विकारोति अपरियन्तमेव सिया । तथा लक्खणेपीति ।

आकासधातुयं । “पकासन्ती”ति इदं एकं इदं एकन्ति पज्जायन्ति । “परिच्छिन्दती”ति आह “परितो”तिआदिं । “असम्मिस्सं”ति वत्वा तदत्थं विवरति “एकत्तं अनुपगमनं”ति । परिच्छिन्दीयतीति परिच्छेदोति आह “तेहि वा”तिआदिं । “तेहि वा”ति कलापन्तरभूतेहि वा । “अत्तनो वा परेसं वा अकत्वा”ति अत्तनोपक्खिकं वा परेसं पक्खिकं वा अकत्वा ।

परिच्छेद क्रियामत्तं परिच्छेदोति आह “तेसं वा”तिआदिं । “तेसं वा”ति कलापन्तरभूतानं वा । “अयं पना”ति अयं परिच्छेदो पन । “तस्सा”ति परिच्छेदस्स । सो पाळियं वुत्तोति सम्बन्धो । “इति कत्वा”ति एवं मनसिकत्वा । “एतेही”ति एतेहि महाभूतेहि । “अञ्जमञ्ज अब्यापितता”ति द्विन्नं तिण्णं वा रूपकलापानं एककलापत्तूपगमनं अञ्जमञ्ज ब्यापिता नाम, तथा अनुपगमनं अञ्जमञ्ज अब्यापितता नाम । तेनाह “एकत्तं”तिआदिं । “तत्था”ति तित्थं पाळियं । “नानाकलापगतानं भूतानं”ति एतेन कलापपरियन्तता एव वुत्ता होति ।

विज्जन्ति द्वये । “सयञ्चा”ति विज्जन्ति सङ्घातं सयञ्च । “तेना”ति चलमानेन कायङ्गेन । “तेही”ति पच्चक्खे ठितेहि जनेहि । तत्थातिआदीसु । “कायङ्गविकारं करोन्तस्सा”ति अभिक्कमनादि अत्थाय हत्थपादादीनं कायङ्गानं चलन सङ्घातं विकारं करोन्तस्स । उप्पज्जन्ता च सब्बेते चित्तजवातकलापा यथाधिप्पेत दिसाभिमुखा एव उप्पज्जन्तीति योजना । “यथा वा तथा वा अनुप्पज्जित्वा”ति अनियमतो अनुप्पज्जित्वाति वुत्तं होति । यस्स चोपन कायस्स । “तेही”ति चित्तजवातकलापेहि । नियामको नावानियोजको । “ते चा”ति तेचित्तजवातकलापसङ्घाटा । एतेन सकलं कायङ्गं निदस्सेति । सकलकायङ्गं नावासदिसन्ति वुत्तं होति । “चारेत्वा”ति वियूहित्वा । कथं पन सा नियामकसदिसी होतीति आह “यथाही”तिआदि । यदेतं सक्कोतीति वचनं वुत्तन्ति सम्बन्धो । “कतीपयजवन वारेही”ति द्वित्ति जवनवारेहि । “ततो”ति यस्मिं वारे चलन सङ्घातं देसन्तर पापनं जायति । ततो चलनवारतो । सन्थम्भन सन्धारणानि एव सम्पज्जन्ति, न चलनसङ्घातं देसन्तर पापनं । “एत्था”ति एतित्थं अट्ठकथायं । नानाजवनवीथीसु । ल । उपत्थम्भने च युज्जितियेव । न एकस्साय जवनवीथियं एव युज्जतीति अधिप्पायो । यदि नानाजवनवीथीसु तथा उपत्थम्भनञ्च गच्छेय्य । एवंसति, अन्तरन्तरा बहू भवङ्गवारापि सन्ति । तत्थ कथं तदुपत्थम्भनं सम्पज्जेय्याति आह “तथाही”तिआदिं । तत्थ “उत्तुजरूपसङ्घाटानि पी”ति भवङ्गसमये पवत्तानि उत्तुजरूपकलापसन्धानकानि । “तदाकार वन्तानी”ति तस्सा चित्तजरूपसन्ततिया आकार वन्तानि । पच्छिम पच्छिमानं रूपकलापसङ्घाटानं अपरापरं उप्पज्जन्ति सम्बन्धो । पुरिमपुरिमानं रूपकलापसङ्घाटानं खणिकधम्मता च तेसं न सिया । न च ते खणिकधम्मा न होन्ति । अञ्जथा देसन्तर सङ्कमनसङ्घातं चलनं एव न सिया । चलनं तिहि नानाक्रियानं पातुब्भावो वुच्चति । नानाक्रिया च नाम नानाधम्मा एव । यस्मा च अङ्गपच्चङ्गानं खणेखणे चलनं नाम लोके पच्चक्खतो दिट्ठं । तस्मा तेसं खणिकधम्मतापि दट्ठब्बा होतीति । एतेन तेसं खणिकमरणं दस्सेति, यं रूपारूपधम्मानं अनिच्चलक्खणन्ति वुच्चति । अब्यापार धम्मता च अवसवत्तिता च तेसं न सिया । न च ते अब्यापार धम्मा, न अवसवत्ति धम्मा च न होन्ति । अञ्जथा पच्चयायत्त वुत्तिता एव तेसं न सिया । पच्चयायत्त वुत्तिताति च पच्चये सति, ते वत्तन्ति, असति न वत्तन्तीति एवं पवत्ता पच्चयायत्त वुत्तिता यस्मा च पच्चयसामगियं सति, ते वत्तन्तियेव । तेसं वत्तनत्थाय केनचिब्यापारेन किच्चं नत्थि । ते मावत्तन्तूति च अत्तनो वसेन वत्तन्ति । पच्चये असति, न वत्तन्तियेव । तेसं अवत्तनत्थाय केनचिब्यापारेन किच्चं नत्थि । तेमावत्तन्तूति च अत्तनो वसेनवत्तन्ति । यस्मा च तेसं पच्चयायत्त वुत्तिता नाम लोके विज्जूनं पच्चक्खतोदिट्ठं । तस्मा तेसं अब्यापारता च अवसवत्तिता च दट्ठब्बा होती । एतेन तेसं सब्बेहि सत्तपुगल अत्ताकारेहि सब्बसो सुज्जं दस्सेति, यं रूपारूपधम्मानं अनत्तलक्खणन्ति वुच्चतीति ।

“वचीभेदं”ति अक्खर पदभावपत्तं वचीमयसदृष्पकारं । उपादिन्नकपथवीधातुयो नाम कम्मज पथवीधातुयो । तासु सङ्गट्टनन्ति सम्बन्धो । अत्तना सहजातेनयेन आकारविकारेन उपगच्छति, येन च उपलब्धतीति सम्बन्धो । अज्झत्त सन्तानगता सब्बे चतुजरूपधम्मापि कत्थचि उपादिन्नकाति वुच्चन्तीति आह “चतुजभूताय एव वा”ति । द्वीसुठान करणेसु करणपक्खे चलनाकारप्पवत्ता चित्तजपथवीधातु ठानपक्खे पथविधातुयं सङ्गट्टयमाना कम्मजपथवियं एव घट्टेति । इतर पथवियं न घट्टेतीति न सक्का वत्तुति कत्वा इध एवग्गहणं कतं । “विकार द्वयञ्चा”ति कायविकार वचीविकार द्वयञ्च ।

कथं पन असम्मिस्सं कत्वा वेदितब्बन्ति आह “एत्थचा”तिआदिं । यं पन तासं घट्टनप्पकारविधानं अत्थीति सम्बन्धो । “तासं” चित्तजपथवीनं । “तं तं वण्णत्तपत्तिया”ति क, खा, दिवण्णत्तपत्तत्थाय । यं पन कायविज्जत्तिट्ठाने ‘अयञ्च अत्थो उपरि अक्खरुप्पत्ति विचारणायं पाकटो भविस्सती’ति वुत्तं । तं इध पाकटं करोन्तो “एत्थ चा”तिआदिमाह । तेनेव हि मूलटीकायं वुत्तन्ति सम्बन्धो । “एत्थ चा”ति मूलटीकापाठे । “पुब्बभागे”ति परिब्यत्त अक्खरप्पवत्तवीथितो पुब्बभागे । “नानाजवनवीथीही”ति नानप्पकारेहि जवनवीथिवारेहि । “पथमजवनचित्तस्सपी”ति परिब्यत्त अक्खरप्पवत्तवीथियं उप्पन्नपथमजवन चित्तस्सपि । तस्स आसेवनञ्च नाम ततो पुरिमेहि वीथिवारेहि एव लद्धं सियाति अधिप्पायो । “आसेवनं”ति च उपचार वचनं दट्ठब्बन्ति हेट्ठा वुत्तमेव । “तस्सा”ति परिब्यत्तक्खरस्स । वुत्तञ्च सद्वसत्थेसु । “दीघमुच्चरे”ति पञ्चदीघा वुच्चन्ति । मिथिन्द पञ्हापाठे । “साधिके वीहिवाहसते”ति वीहिधञ्जपूरो सकटो वीहिवाहो नाम । वीहिवाहानं साधिके सतस्मिं । अभिमञ्जनं अभिमानो । “सेसमेत्थ कायविज्जत्तियं वुत्तनये ना”ति तथाहि चलनचित्तजरूपसन्तितियं पवत्तानीतिआदिना वुत्त नयेनाति अत्थो । इध पन वचीभेदकर चित्तजसद्वसन्तितियं पवत्तानि उत्तुजरूपसङ्घाटानीतिआदिना वत्तब्बं । तेनाह “यथासम्भवं”ति । “पवत्तनत्थो”ति अभिक्कमनादि सञ्जायनादीनं पवत्तापनत्थो । “एत्थ चा”तिआदीसु । “बोधेतु कामता रहितेसू”ति अभिक्कमनपटिक्कमनादीसु कायविज्जत्ति च, सुत्तन्त सञ्जायनादीसु वचीविज्जत्ति च परं बोधेतुकामता रहिताति दट्ठब्बा । “द्वीसु बोधकविज्जत्तीसू”ति बोधककायविज्जत्ति बोधकवची विज्जत्तीसु । पुरिमा कायविज्जत्ति, पच्छिमा च वचीविज्जत्ति । पच्छा सुद्धेन मनोद्वारिक जवनेन एव विज्जायति, न पञ्चद्वारिक जवनेनाति योजना । चक्खुविज्जाण वीथिया गहेत्वाति सम्बन्धो । “कायविज्जाण वीथिया”ति वचीभेदं अकत्वा हत्थग्गहणादि वसेन अधिप्पाय विज्जापने अयं कायविज्जाणवीथि दट्ठब्बा । कस्मा पन सयञ्चविज्जायतीति विज्जत्तीति अयं विकप्पो वुत्तोति आह “साहि अत्तानं”तिआदिं । “मज्झे”ति विज्जत्तिग्गहणवीथि अधिप्पायग्गहणवीथिनं मज्झे । कथं पवत्तकविज्जत्तीसु अधिप्पायं विज्जापेति, सयञ्चविज्जायतीति द्वे अत्था लब्धन्तीति आह “द्वीसु पना”तिआदिं । अयं अभिक्कमति, अयं पटिक्कमतीति जानन्ता अभिक्कमनपयोगञ्च तप्पयोग जनकचित्तञ्च जानन्ति । “परस्सकथं”ति बोधेतुकामतारहितम्पि परस्सवचनसद्वं । रागचित्तञ्च जानन्ति । तेन वुत्तं मूलटीकायं परं बोधेतुकामताय विनापि अभिक्कमनादिप्पवत्तनेन सोचित्तसहभुविकारो अधिप्पायं । ल । द्विधापि विज्जत्ति येवाति ।

विकाररूपेसु । “कम्मयोग्यं”ति अभिक्कमनादिकम्मेसु योजेतुं युत्तं । अदन्धता वुच्चति सीघप्पवत्ति । सा लक्खणं अस्साति विग्गहो । सरीर क्रियानुकुलो कम्मञ्जभावो लक्खणं यस्साति समासो । “धातुयो”ति महाभूतधातुयो वा, पित्तसेम्हादिधातुयो वा । पूतिमुखसप्पसङ्घातस्स आपस्स परियुट्ठानन्ति वाक्यं । असय्धभारो नाम वहितुं असक्कुण्येयभारो । “सा पवत्तती”ति कायलहुता पवत्तति । थद्धं करोन्ति सरीरगता धातुयोति अधिकारो । भुसं मारेतीति आमरिको । दकारो आगमो । गामनिगमविलुप्पको चोरगणो । तस्स भयेन परियुट्ठितं । “विवट्टमानं”ति विरूपं हुत्वा वट्टन्तं । “मूलभूता होती”ति असप्पाय सेवने सति, सा पथमं परियुट्ठाति । सीताधिकावा होति, उण्हाधिकावा । ताय परियुट्ठिताय एव सब्बपरियुट्ठानानि पवत्तन्तीति वुत्तं होति । “इमापनतिस्सो रूपजातियो रूपकायस्स विसेसाकारा होन्ति । इति तस्मा विकाररूपं नामाति योजना ।

लक्खणरूपेसु । “चयनं”ति सञ्चितभावगमनं । “आदितो”तिआदिम्हि । “उपरितो”ति उपरिभागे । “आचयो”तिआदिम्हि चयो । “उपचयो”ति उपरूपरिचयो । “अद्धानपूरणवसेना”ति वस्ससतम्पि वस्ससहस्सम्पि दीघकालं अत्तभावं पूरणवसेन । “तेन परियायेना”ति उपसद्वस्स अत्थनानत्तं अचिन्तेत्वा निब्बत्तिं वड्ढियं अन्तोगधं कत्वा वुत्तेन तेनपरियायेन । तस्स च एकेकस्स सन्तति पच्चुप्पन्नस्स । तत्थ चित्तजरूपेसु अस्सास पस्सासानं वा

पदवारहत्थवारादीनं वा अक्खरानं वा निब्बत्ति वड्ढि पवत्तियो दिस्सन्तियेव । तथा नानाचित्तसमुट्ठितानं नानारूपसन्ततीनं पीति । उत्तुजरूपेसु इरिया पथनानत्तं पटिच्च सुखदुक्खजनकानं नानारूपसन्ततीनं निब्बत्तिवड्ढिपवत्तियो दिस्सन्तियेव । तथा बहिद्वा खाणुकण्टकादिसम्फस्सेन सीतुण्हादिसम्फस्सेन वातातपादिसम्फस्सेन वा सरीरे उप्पन्नानं नानारूपसन्ततीनम्पि चक्खुरोगादिरूपानम्पीति । आहारजरूपेसु आहारनानत्तं पटिच्च सरीरे उप्पन्नानं समविसमरूपसन्ततीनंति । “अयं नयो”ति बहिद्वासन्ताने निदस्सन नयो । तेन अज्झत्तसन्तानेपि सत्तसन्तानानं हत्थपादादिसन्तानानं केसलोमादि सन्तानानञ्च निब्बत्ति वड्ढिपवत्तियो निदस्सेति । “जीरणं”ति अभिनवावत्थतो हायनं । पाळिपाठे । “ठितस्स अज्जथत्तं”ति अज्जो पकारो अज्जथा । अज्जथा भावो अज्जथत्तं । एतेन जरावसेनवा नानारोगाबाधादिवसेन वा विपरिणामो वुत्तो । “तथा अवत्थाभेदयोगतो”ति जातिरूपमेव आदिमि निब्बत्ति होति । ततोपरं तमेव वड्ढि होति । ततो परं तमेव पवत्ति होतीति एवं तथा अवत्थाभेदयोगतो । तेनाह “साही”तिआदिं । “पबन्धयती”ति पबन्धं करोति । सङ्गहगाथादीसु पन सुविज्जेय्या । “एत्थ च पच्छिमानी”तिआदीसु । वोहारसिद्धमत्तभावं”ति पुग्गलो सत्तो अत्ता जीवोतिआदिका पज्जत्ति नाम वोहार सिद्धमत्ता होति । सभावसिद्धा न होति । साहि महाजनेहि खन्ध पञ्चकं उपादाय पुग्गलो नाम अत्थीति सम्मतत्ता वोहरितत्ता वोहारसिद्धा नाम । सभावसिद्धा पन न होति । तस्मा अरियानं वोहारे पुग्गलो नाम नत्थीति सिज्झति । इमानि पन रूपानि सभावसिद्धत्ता अरियानं वोहारेपि अत्थीति सिज्झन्ति । तेनाह “तादिसेना”तिआदिं । “सुद्धधम्मगतिया सिद्धेना”ति पथवीधातु नाम सुद्धधम्मो होति । सा उप्पादम्पि गच्छति, जरम्पि गच्छति, भेदम्पि गच्छति । तस्मा तस्सा उप्पादोपि जरापि भेदोपि सुद्धधम्मगतिया सिद्धो नाम । एवं लक्खणरूपानं सुद्धधम्मगतिसिद्धं परमत्थलक्खणं वेदितब्बं । तथा विज्जत्ति द्वयस्सपि विकाररूपत्तयस्सपि परिच्छेद रूपस्सपीति । यथा च इमेसं रूपानं । तथा निब्बानस्सपि सुद्धधम्मगतिसिद्धं परमत्थलक्खणं अत्थियेव । किलेसधम्माहि अरियमग्गे अभाविते भवपरम्पराय उप्पादं गच्छन्तियेव । भावितेपन अनुप्पादं निरोधं गच्छन्तियेव । तस्मा किलेसधम्मानं अनुप्पादनिरोधोपि सुद्धधम्मगतिया सिद्धो नाम । एवं निब्बानस्सपि सुद्धधम्मगतिसिद्धं परमत्थलक्खणं वेदितब्बं । अत्थि भिक्खवे अजातं अभूतन्ति इदं सुत्तंपि एत्थ वत्तब्बं । एतेन अरियवोहारे निब्बानस्स एकन्तेन अत्थिता भगवता वुत्ता होति । तेनाह “इतरथा”तिआदिं । “नसभावतो अनुपलब्धत्ता अनिप्फन्नानि नाम होन्ती”ति एतेन एतानि असभावरूपानीति च अलक्खण रूपानीति च असम्मसनरूपानीति च न सक्का वत्तुंतिपि दीपेति । कस्मा, यथासकं सभावेहि सभाववन्तत्ता यथासकं लक्खणे हि सलक्खणत्ता पटिसम्भिदामग्गे सम्मसनज्जाण विभङ्गे जातिजरामरणानम्पि सम्मसितब्बधम्मेषु आगतत्ताति । अट्टसालिनियम्पि अयमत्थो वुत्तोयेव । यथाह परिनिप्फन्नन्ति पन्नरसरूपानि परिनिप्फन्नानि नाम । दसरूपानि अपरिनिप्फन्नानि नाम । यदि अपरिनिप्फन्नानि नाम । एवंसति, असङ्खतानि नाम सियुं । तेसंयेव पनरूपानं कायविकारो कायविज्जत्ति नाम । वचीविकारो वचीविज्जत्ति नाम । छिदं विवरं आकासधातु नाम । लहुभावो लहुता नाम । मुदुभावो मुदुता नाम । कम्मज्जभावो कम्मज्जता नाम । निब्बत्ति उपचयो नाम । पवत्ति सन्तति नाम । जीरणाकारो जरता नाम । हुत्वा अभावाकारो अनिच्चता नामाति सब्बं परिनिप्फन्नं सङ्खतमेवाति । तत्थ “तेसंयेव रूपानं”ति निद्धारणे भुम्मं । तेसंयेव दसन्नं रूपानं मज्जेति वुत्तं होति । “इतिसब्बं”ति इदं सब्बं दसविधं रूपं परिनिप्फन्नमेव सङ्खतमेवाति अत्थो । खन्धविभङ्गद्वकथायम्पि वुत्तोव । यथाह पञ्चविपनखन्धा परिनिप्फन्नाव होन्ति, नो अपरिनिप्फन्ना । सङ्खताव, नो असङ्खता । अपिच निप्फन्नापि होन्तियेव । सभावधम्मेषुहि निब्बानमेवेकं अपरिनिप्फन्नं अनिप्फन्नञ्चाति च । निरोधसमापत्ति च नाम पज्जत्ति च कथन्ति । निरोधसमापत्ति लोकियलोकुत्तराति वा सङ्खतासङ्खताति वा परिनिप्फन्नापरिनिप्फन्नाति वा न वत्तब्बा । निप्फन्ना पन होति । समापज्जन्तेन समापज्जितब्बतो । तथा नामपज्जत्ति, सापिहि लोकियादिभेदं नलभति । निप्फन्ना पन होति । नो अनिप्फन्ना । नामगगणज्जि गणहन्तोव गणहातीति च । एतेन लक्खणरूपानम्पि निप्फन्नता सिद्धा होति । विसुद्धि मग्गेपन निप्फन्नं अनिप्फन्नंतिदुक्कस्स निद्देसे । अट्टारसविधं रूपं परिच्छेदविकार लक्खणभावं

अतिक्कमित्वा सभावेनेव परिग्गहेतब्बतो निष्फन्नं, सेसं तब्बिपरीतताय अनिष्फन्नन्ति च । निष्फन्नरूपं पन रूपरूपं नामाति च । यं चतूहि कम्मादीहि जातं, तं चतुजं नाम । तं लक्खण रूपवज्जं अवसेसरूपं । लक्खणरूपं पन न कुतोचिजातन्ति च वुत्तं । सब्बज्चेतं आचरियेहि गहितनाममत्तत्ता वत्तिच्छानुगतं होति । यं रुच्चति, तं गहेत्वा कथेतब्बन्ति ।

रूपसमुद्देसानुदीपना निड्डिता ।

१९७. रूपविभागे । “एकविधनयं ताव दस्सेतुं”ति रूपविभागतो पथमं दस्सेतुं । एतेन एकविधनयो रूपविभागो नाम न ताव होतीति दस्सेति । तं न समेति । केन न समेतीति आह “वक्खतिही”तिआदिं । “अज्झत्तिकदिभेदेन विभजन्ति विचक्खणा”ति एतेन सब्बरूपं अज्झत्तिकबाहिरवसेन दुविधन्तिआदिको दुविधनयो एव रूपविभागनयो नामाति विज्जायति । तस्मा तेन न समेतीति वुत्तं होति । अपिच पाळियं । सहेतुका धम्मा, अहेतुका धम्मातिआदि दुकेसु सब्बरूपं अहेतुकमेव, न सहेतुकन्तिआदि नियमकरणम्पि रूपविभागो एवाति कत्वा तथा वुत्तन्ति गहेतब्बं । “इतरानि पना”ति कामावचरन्तिआदीनि पन । “जनकेन पच्चयेना”ति पधानवचनमेतं । उपत्थम्भकादि पच्चयापि गहेतब्बा एव । “सङ्गम्मा”ति समागन्त्वा । “करीयती”ति निष्पादीयति । योधम्मोतिआदीसु । “पहीनो पी”ति छिन्दनभिन्दनादिवसेन पहीनोपि । “तस्मिं सती”ति समुदयप्पहाने सति । किच्चपच्चयानं अरहत्यस्स च सक्कत्थस्स च दीपनतो दुविधं अत्थं दस्सेतुं “अट्टानत्ता”तिआदि वुत्तं । “तब्बिसयस्सा”ति रूपविसयस्स । “एवं”ति एवंसन्ते । “पहीनं भविस्सती”ति अनागतभवे पुन अनुप्पादत्थाय इधेव पहीनं भविस्सतीति अत्थो । तेनाह “उच्छिन्नमूलं”तिआदिं । “तालावत्थुकत्तं”ति छिन्नतालक्खाणुकं विय कत्तं भविस्सति । “अनभावं कत्तं”ति पुन अभावं कत्तं । “पाकटो”ति दस्सनादिकिच्चविसेसेहि पज्जातो । “तदुपादाया”ति तं उपनिधाय । विभावनपाठे । “अज्झत्तिकरूपं”ति पदुद्धारणं । अत्तानं अधिकिच्च पवत्तं अज्झत्तं । अज्झत्तमेव अज्झत्तिकन्ति दस्सेति “अत्तभावसङ्घातं”तिआदिना । तं न सुन्दरं । कस्मा, अज्झत्तधम्म अज्झत्तिक धम्मानञ्च अविसेसो आपज्जतीति वक्खमानकारणत्ता । “द्वाररूपं नामा”ति पदुद्धारपदं । कस्मा द्वाररूपं नामाति आह “यथाक्कमं”तिआदिं । परतोपि एसनयो । “देसनाभेद रक्खणत्थं”ति दुकदेसनाभेदतो रक्खणत्थं । तत्थ देसनाभेदो नाम रूपकण्डे पच्चविज्जाणानं वत्थु रूपञ्च, न वत्थु रूपञ्च, आरम्मण रूपञ्च, न आरम्मण रूपञ्च वत्वा मनोविज्जाणस्स न वुत्तं । यदि वुच्चेय्य, आरम्मणदुके मनोविज्जाणस्स आरम्मण रूपं, न आरम्मण रूपन्ति दुकपदं न लब्धेय्य । अयं देसनाभेदो नाम । वत्थुदुकेसु हृदयवत्थुवसेन लब्धमानं मनोविज्जाणदुकं न वुत्तन्ति । “थूलसभावत्ता”ति सुखुमरूपं उपादाय वुत्तं । “दूरे पवत्तस्सपी”ति यथा सुखुमरूपं अत्तनो सरीरे पवत्तम्पि जाणेन सीधं परिग्गहेतुं न सक्का होति, तथा इदं । इमस्स पन दूरे पवत्तस्सपि । “गहणयोग्यत्ता”ति जाणेन परिग्गहणपत्तत्ताति अधिप्पायो । विभावनपाठे । “सयंनिस्सयवसेन चा”ति सयञ्च निस्सय महाभूतवसेन च । तत्थ सयं सम्पत्ता नाम फोटुब्बधातुयो । निस्सयवसेन सम्पत्ता नाम गन्धरसा । उभयथापि असम्पत्ता नाम चक्खु रूप, सोत सद्दा । यो पटिमुखभावो अत्थि, यं अज्जमज्जपतनं अत्थीति योजना । न च तानि अज्जप्पकारानि एव सक्का भवितुन्ति सम्बन्धो । “अनुग्गह उपघातवसेना”ति वड्डनत्थाय अनुग्गहवसेन, हायनादि अत्थाय उपघातवसेन । “यं किञ्ची”ति चतुसमुद्धानिकरूपं गण्हाति । “आदिन्नपरामट्टत्ता”ति तण्हामानेहि एतं मम एसोहमस्मीतिआदिन्नत्ता, दिट्ठिया एसो मे अत्ताति परामट्टत्ता च । “निच्चकालं पवत्तिवसेना”ति एकेन जनककम्मेन पटिसन्धिकखणतो पट्टाय निच्चकालं पवत्तिवसेन । “उपचरीयती”ति वोहरीयति । “अत्थविसेसबोधो”ति रूपारम्मणस्स किच्चविसेसबोधो । “असम्पत्तवसेना”ति विसयट्ठानं सयं असम्पज्जनवसेन । अत्तनोठानं वा विसयस्स असम्पज्जनवसेन । तत्थ विसयस्स असम्पत्तं दस्सेन्तो “तत्था”तिआदिमाह । तथा सोतसद्देसु च अज्जमज्जं लगित्वा उप्पज्जमानेसु । “सम्पत्तिया एवा”ति सम्पज्जनत्थाय एव । तथा आपो च सम्पत्तिया एव पच्चयोति योजना । दुब्बलपथवी एव सन्निस्सयो यस्साति विग्गहो । “अस्सा”ति चक्खुस्स । “सोतस्सपनकथं”ति सोतस्स असम्पत्तग्गहणं कथं पाकटं ।

सम्पत्तगहणं एव पाकटन्ति दीपेति । तेनाह “तत्तथी”ति आदिं । दक्खिणपस्सतो वा सुय्यति, चेति यादिकस्स पुरत्थिमदिसाभागे ठितानन्ति अधिप्पायो । “पटिघट्टनानिघंसो”ति सोतेसु पटिघट्टनवेगो । “तेसं”ति आसन्नेवा दूरे वा ठितानं । होतु दूरे ठितानं चिरेन सुतोति अभिमानो । कस्मा पन उज्जुक्कं असुत्वा दक्खिणपस्सतो वा उत्तरपस्सतो वा सुणेय्य, असुय्यमानो भवेय्याति पुच्छा । तं कथेन्तो “अपिचा”ति आदिमाह । विभावनिपाठे । “गन्त्वा विसयदेसं तं, फरित्वा गणहतीति चे”ति तं चक्खुसोतं द्वयं दूरेविसयानं उप्पन्नदेसं फरित्वा गणहतीति चेवदेय्याति अत्थो । दूरेठत्वा पस्सन्तो सुणन्तो च महन्तम्पि पब्बतं एकक्खणे पस्सति, महन्तं पि मेघसद्वं एकक्खणे सुणाति । तस्मा उभयं असम्पत्तगोचरन्ति विज्जायति । इमस्मिं वचने ठत्वा इदं परिकप्पवचनं दस्सेति तं द्वयं विसयप्पदेसं गन्त्वा महन्तं पि पब्बतं वा मेघसद्वं वा फरित्वा गणहाति । तस्मा महन्तं पि पस्सति, सुणाति । न असम्पत्तगोचरत्ता महन्तं पस्सति सुणातीति कोचि वदेय्याति वुत्तं होति । अधिद्वानविधानेपि तस्स सो गोचरो सियाति । एवं सति, दिब्बचक्खु दिब्बसोताभिज्ज्ञानं अधिद्वानविधानेपि सो रूपसद्वविसयो तस्स पसादचक्खुसोतस्स गोचरो सियाति अभिज्ज्ञाधिद्वान किच्चं नाम नत्थि । चक्खुसोतं देवलोकम्पि गन्त्वा दिब्बरूपम्पि दिब्बसद्वम्पि गणहेय्य । न पन गणहाति । तस्मा तस्स विसयदेसगमनञ्च महन्तदेसफरणञ्च न चिन्तेतब्बन्ति वुत्तं होति ।

रूपविभागानुदीपना निड्ढिता ।

१५८. रूपसमुद्धाने । सुत्तन्तेसु चेतनासम्पयुक्ता अभिज्ज्ञादयोपि कम्मन्ति वुत्ता । ते पन पट्टाने कम्मपच्चयं पत्वा तप्पच्चयकिच्चं न साधेन्ति, चेतना एव साधेतीति आह “सा येवा”ति आदिं । “तं समुद्धानानञ्च रूपानं”ति हेतूहि च हेतुसम्पयुक्तकधम्मोहि च समुद्धानानञ्च रूपानन्ति अत्थवसेन चेतसिकधम्माम्पि रूपसमुद्वापकता सिद्धा होति । सो हि उदयति पसवतीति सम्बन्धो । “कप्पसण्ठापनवसेना”ति कप्पप्पतिट्ठापनवसेन । अज्झत्तिकसद्वो छसु चक्खादीसु अज्झत्तिकायतने स्वेव पवत्तति । इध पन सकलं अज्झत्तसन्तानं अधिप्पेतन्ति आह “अज्झत्त सन्तानेति पन वत्तब्बं”ति । “खणे खणे”ति विच्छावचनं । “विच्छा”ति च बहूसुखणेषु व्यापनन्ति आह “तीसुतीसुखणेषू”ति ।

यमकपाठेषु । यस्स वा पन पुगलस्स । “निरुज्जती”ति भङ्गक्खण समङ्गितमाह । “उप्पज्जती”ति उप्पादक्खण समङ्गितं । “इती”ति अयं पुच्छा । “नो”ति पटिक्खेपो । समुदयसच्चस्स भङ्गक्खणे दुक्खसच्चभूतस्स रूपस्सवा नामस्सवा उप्पादो नाम नत्थीति वुत्तं होति । यस्स कुसला धम्मा उप्पज्जन्ति, यस्स अकुसला धम्मा उप्पज्जन्तीति द्वे पाठागहेतब्बा । “नो”ति कुसलाकुसल धम्मानं उप्पादक्खणे अब्याकतभूतानं रूपानं वा नामानं वा निरोधो नाम नत्थीति वुत्तं होति । तेसुपाठेषु केसज्जिवादीनं वचनोकासं दस्सेतुं “अरूपभवं”ति आदि वुत्तं । “चे”ति कोचिवादी चेवदेय्य । “ना”ति न वत्तब्बं । “उप्पज्जती”ति च उद्धटा सियुन्ति सम्बन्धो । “इतरत्थ चा”ति ततो इतरस्मिं यस्स कुसला धम्मातिआदिपाठे च । “तम्पि ना”ति तम्पि वचनं न वत्तब्बन्ति अत्थो । “पुरिमकोट्टासे”ति असज्जसत्तानं तेसं तत्थाति इमस्मिं पुरिमपक्खेति अधिप्पायो । “पच्छिमकोट्टासे”ति सब्बेसं चवन्तानं पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणेति इमस्मिं पच्छिम पक्खे । चवन्तानं इच्चेव वुत्तं सिया, न पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणेति, नो च न वुत्तं, तस्मा विज्जायति पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणे रूपजीवितिन्द्रियम्पि न उप्पज्जतीति । रूपजीवितिन्द्रिये च अनुप्पज्जमाने सति, सब्बानि कम्मजरूपानि उतुजरूपानि आहारजरूपानि च चित्तस्स भङ्गक्खणे नुप्पज्जन्तीति विज्जातब्बं होतीति अधिप्पायो । “पच्छिमकोट्टासे”ति सब्बेसं चवन्तानं पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणेति इमस्मिं पच्छिमपक्खे । तत्थ च पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणेति इदं अधिप्पेतं । एवं पाळिसाधकं दस्सेत्वा इदानी युत्तिसाधकं दस्सेन्तो “यस्मा चा”ति आदिमाह । “तस्सा”ति आनन्दा चरियस्स मूलटीकाकारस्स । विभावनियं । भङ्गे रूपस्स नुप्पादो, चित्तजानं वसेन वा । आरुप्यं वापि सन्धाय, भासितो यमकस्स हि । न चित्तद्विति भङ्गे च, न रूपस्स

असम्भवो । ति वुत्तं । तत्थ “न हि न चित्तद्विती”ति चित्तस्सठिति नाम न हि नत्थि । “भङ्गेचा”ति चित्तस्सभङ्गखणे च । तं असम्भावेन्तो “यमकपाळियो पना”तिआदिमाह । “नानत्था नानाव्यञ्जना”ति एतेन पाळिसंसन्दना नाम गरुक्तत्वाति दीपेति । “गम्भीरो च सत्थु अधिप्पायो”ति एतेन अत्तानं सत्थुमतञ्जुं कत्वा इदं सन्धाय एतं सन्धायति वत्तुं दुक्करन्ति दीपेति । “सुद्धं अरूपमेवा”ति सुद्धं अरूपप्पटिसन्धिं एव । छ चत्तालीसचित्तानि रूपं जनेतुं न सक्कोन्ति । एवं सति अरूपविपाकवज्जितन्ति कस्मा वुत्तन्ति आह “अरूपविपाकापना”तिआदिं । विभावनिपाठे । “हेतुनो”ति रूपविरागभावना कम्मसङ्घातस्स हेतुस्स । “तब्बीधुरताया”ति रूपविरुद्धताय । रूपारूपविरागभावनाभूतो मग्गो । तेन निब्बत्तस्स । रूपोकासो नाम कामरूपभवो । विभावनिपाठे । “एकून न वुत्तिभवङ्गस्से वा”ति पवत्तिकाले रूपजनकस्स एकून न वुत्तिभवङ्ग चित्तस्साति अत्थो । तत्थ पन अरूपविपाकं पवत्तिकालेपि रूपजनकं न होतीति आह “तत्था”तिआदिं । केचि पन पटिसन्धि चित्तस्स उप्पादक्खणे रूपं पच्छाजात पच्चयं न लभति । ठितिकखणे रूपं परतो भवङ्गचित्ततो पच्छाजातपच्चयं लभतीति वदन्ति । तं न गहेतब्बन्ति दस्सेतुं “न हि अत्तना”तिआदि वुत्तं । सयं विज्जमानो हुत्वा उपकारको पच्चयो अत्थिपच्चयो । पच्छाजातो च तस्स एकदेसो । “आयुसङ्खारानं”ति उस्मादीनं । “तं”ति खीणासवानं चुत्तिचित्तं । “यथाहा”ति सो थैरो किं आह । “वुत्तं”ति अट्ठकथायं वुत्तं । इति पन वचनतो अज्जेसंपि चुत्तिचित्तं रूपं न समुट्ठापेतीति विज्जायतीति पधानवचनं । पन सद्दो अरुचि जोतको । “तथा वुत्तेपी”ति जोतेति । वचीसङ्खारो नाम वितक्कविचारो । कायसङ्खारो नाम अस्सासपस्सासवातो । सो सब्बेसंपि कामसत्तानं चुत्ति चित्तस्स उप्पादक्खणे च ततो पुरिमचित्तस्स उप्पादक्खणे च ननिरुज्झतीति वचनेन चुत्तिचित्ततो पुब्बभागेयेव अस्सासपस्सासानं अभावं जापेति । ननु इमिस्सं पाळियं चुत्तिकाले अस्सासपस्सासस्स अभावं वदति । अज्जेसं चित्तजरूपानं अभावं न वदति । तस्मा इमाय पाळिया सब्बेसम्पि चुत्तिचित्तं अस्सासपस्सासं न जनेतीति विज्जायति । न अज्जानि चित्तजरूपानीति चोदना । तं परिहरन्तो “न ही”तिआदिमाह । न हि रूपसमुट्ठापकचित्तस्स कायसङ्खार समुट्ठापनं अत्थीति सम्बन्धो । “गम्भगमनादिविनिबद्धाभावे”ति मातुकुच्छिम्हि गतस्स अस्सासपस्सासो न उप्पज्जति, तथा उदके निमुग्गस्स । बाळ्हं विसज्जीभूतस्स । चतुत्थज्झानं समापज्जन्तस्स । निरोधसमापत्तिं समापज्जन्तस्स । रूपारूपभवे ठितस्साति । तस्मा एतेगम्भगमनादयो अस्सासपस्सासं विनिबद्धन्ति नीवारेन्तीति गम्भगमनादिविनिबद्धा । तेसं अभावोति विग्गहो । विना इमेहि कारणेहि अस्सासपस्सासस्स च अज्जचित्तजरूपानञ्च विसो नत्थीति वुत्तं होति । अज्जंपि युत्ति दस्सेति “चुतो चा”तिआदिना । चुतो च होति, अस्स चित्तसमुट्ठान रूपञ्च पवत्ततीति न च युत्तन्ति योजना । सो च सुट्ठ ओळारिको रूपधम्मो । इति तस्मा न सक्का वत्तुंति सम्बन्धो । “इमस्स अत्थस्सा”ति वत्त्वा तं अत्थं वदति “ओळारिकस्सा”तिआदिना । “कतीपय खणमत्तं”ति पन्नरसखणसोळसखणमत्तं । “चित्तजरूपप्पवत्तिया”ति चित्तजरूपप्पवत्तनतो । दुब्बला होन्ति, तदा पञ्चारम्मणानिपि पञ्चद्वारेसु आपातं नागच्छन्ति । “पच्चयपरित्ताय वा”ति तदा पच्छाजातपच्चयस्स अलाभतो वुत्तं । दुब्बला होन्ति । तदा दुब्बलत्ता एव पञ्चारम्मणानि पञ्चद्वारेसु आपातं नागच्छन्ति । परियोसानेपि एकचित्तखणमत्ते । वत्थुस्स आदिअन्तनिस्सितानि पटिसन्धिकखणे आदिम्हि निस्सितानि । मरणासन्नकाले अन्ते निस्सितानि । समदुब्बलानि एव होन्ति । तस्मा यथा सब्बपटिसन्धिकचित्तम्पि रूपं न जनेति, तथा सब्बचुत्तिचित्तम्पि रूपं न जनेतीति सक्का विज्जातुन्ति । “पाळिविरोधं”ति पुब्बे दस्सिताय सङ्खार यमकपाळिया विरोधं । “कारणं वुत्तमेवा”ति चित्तज्झि उप्पादक्खणे एव परिपुण्णं पच्चयं लभित्वा बलवं होतीति वुत्तमेव । “तं”ति अप्पनाजवनं । अचलमानं हुत्वा । “अब्बोकिण्णे”ति वीथिचित्त वारेन अवोकिण्णे । न तथा पवत्तमानेसु अङ्गानि ओसीदन्ति, यथा ठपितानेव हुत्वा पवत्तन्ति । “न ततोपरं”ति ततो अतिरेकं रूपविसेसं न जनेति । “किज्जी”ति किज्जिचित्तं । “उत्तरकिच्चं”ति उपरूपरिकिच्चं । “अट्ठ पुथुज्जनानं”ति अट्ठ सोमनस्स जवनानि हसनंपि जनेन्ति । छ जवनानि पञ्चजवनानीति अधिकारो । तेसं बुद्धानं । सितकम्मस्साति सम्बन्धो । सितकम्मं नाम मिहितकम्मं । “कारणं

वृत्तमेवा”ति ‘रूपस्स पन उपत्थम्भकभूता उतुआहारा पच्छाजातपच्चय धम्मा च ठितिकखणे एव फरन्ती”ति एवं कारणं वृत्तमेव । “उतुनो बलवभावो”ति रूपुप्पादनत्थाय बलवभावो । सन्ततिठितिया बलवभावो पन पच्छाजातपच्चयायत्तो होति । रूपं न समुट्ठापेय्य । नो न समुट्ठापेतीति आह “वक्खति चा”तिआदिं । अज्झत्त सन्तानगतो च बहिद्भासन्तानगतो च दुविधाहारोति सम्बन्धो ।

एत्थचातिआदीसु । उतु पच्चविधो । अज्झत्तसन्ताने चतुजवसेन चतुब्बिधो, बहिद्भा सन्ताने उतुजवसेन एको । तथा आहारोपि पच्चविधो । तेसु ठपेत्वा बहिद्भाहारं अवसेसानं अज्झत्त सन्ताने रूपसमुट्ठापने विवादो नत्थि । बहिद्भाहारस्स पन अज्झत्तसन्ताने रूपसमुट्ठापने विवादो अत्थीति तं दस्सेतुं “एत्थ चा”तिआदिमाह । “उतुओजानं विया”ति उतुओजानं अज्झत्तसन्ताने रूपसमुट्ठापनं विय । अट्ठकथापाठे । “दन्तविचुण्णितं पना”ति दन्तेहि सङ्खादित्वा विचुण्णं कतं पन । “सित्थं”ति भत्तचुण्णसित्थं । टीकापाठे । “सा”ति बहिद्भा ओजा । “नसङ्खादितो”ति न सुट्ठुखादितो । “तत्तकेनपी”ति मुखेठपितमत्तेनपि । “अब्भन्तरस्सा”ति अज्झत्ताहारस्स । “अट्ठअट्ठरूपानि समुट्ठापेती”ति उपत्थम्भनवसेन समुट्ठापेति, जनन वसेन पन अज्झत्तिकाहारो एव समुट्ठापेतीति अधिप्पायो । “उपादिन्नका”ति अज्झत्त सम्भूता वुच्चन्ति । बहिद्भा ओजापि रूपं समुट्ठापेति येवाति सम्बन्धो । “तेनउतुना”ति अज्झत्त उतुना । “सेदियमाना”ति उस्मापियमाना । “ताय च ओजाया”ति अज्झत्त ओजाय । “मेदसिनेहुपचय वसेना”ति मेदकोट्टासरससिनेह कोट्टासानं वट्ठनवसेन । इतरानि पन तीणिरूपसमुट्ठानानि । पाळिपाठे । “इन्द्रियानी”ति चक्खादीनि इन्द्रिय रूपानि । “विहारो”ति समापत्ति एव वुच्चति । समापत्ति चित्तेन जातत्ता तानि इन्द्रियानि विप्पसन्न नीति कत्वा कस्मा वुत्तन्ति पुच्छति । “उपचरितत्ता”ति ठानूपचारेन वोहरितत्ता । “तेसं न वन्नं”ति इन्द्रियरूपानं । निधिकण्डपाठे । सुन्दरो वण्णो यस्साति सुवण्णो । सुवण्णस्स भावो सुवण्णता । तथासुस्सरता । “सरो”ति च सट्ठो वुच्चति । “सुसण्ठानं”ति अङ्गपच्चङ्गानं सुट्ठुसण्ठानं । “सुरूपता”ति सुन्दररूपकायता । “यथा”ति येनआकारेन सण्ठिते सति । तथा तेन आकारेन सण्ठिता होतीति योजना ।

लहुतादित्तये । दन्धत्तादिकरानं धातुक्खोभानं पटिपक्खेहि पच्चयेहि समुट्ठातीति विग्गहो । “एतस्सा”ति लहुतादित्तयस्स वुत्ता । तस्मा एतं लहुतादित्तयं कम्मसमुट्ठानन्ति वत्तब्बन्ति अधिप्पायो । “यमकेसुपि अट्ठापच्चुप्पन्नेनेव गहितो”ति यस्स चक्खायतनं उप्पज्जति, तस्स सोतायतनं उप्पज्जतीति । सचक्खुकानं असोतकानं उपपज्जन्तानं तेसं चक्खायतनं उप्पज्जतीतिआदीसु उप्पादवारे पटिसन्धिवसेन, निरोधवारे चुतिवसेन अट्ठापच्चुप्पन्नं वुत्तन्ति अधिप्पायो । अकम्मजानं पवत्तिकाले कालभेदो वुत्तोति । “कम्मविपाकजा आबाधाति वुत्तं”ति वीथिमुत्तसङ्गहे उपच्छेदककम्मदीपनियं ‘अत्थि वात समुट्ठिता आबाधा । ल । अत्थि कम्मविपाकजा आबाधा’ति वुत्तं । तानि उपपीळकुपघातक कम्मानिपि विपत्तियो लभमानानि एव खोभेत्वा नानाबाधे उप्पादेन्तीति सम्बन्धो । सरीरे ठन्ति तिट्ठन्तीति सरीरट्ठका । “तदनुगतिकानि एव होन्ती”ति कम्मजादीनिपि खुब्भितानि एव होन्तीति अधिप्पायो । एतेन अट्ठसु कारणेसु येनकेनचिकारणेन चक्खुरोगादिके आबाधे जाते तस्मिं अङ्गे पवत्तानि सब्बानि रोगसमुट्ठानानि आबाधभावं गच्छन्तियेव । एवं सन्तेपि तप्परियापन्नानि कम्मजरूपानि तदनुगतिकभावेन आबाधभावं गच्छन्ति, न उजुकतो कम्मवसेनाति दीपेति । कम्मसमुट्ठानो आबाधो नाम नत्थि । तथापि अट्ठसु आबाधेसुपि अत्थि वातसमुट्ठाना आबाधातिआदीसु विय अत्थि कम्मसमुट्ठाना आबाधाति अवत्वा अत्थि कम्मविपाकजा आबाधाति वुत्तं । तत्थ उपपीळको पघातककम्मानं वसेन उप्पन्नो योकोचिधातुक्खोभो सुत्तन्तपरियाये न कम्मविपाकोति वुच्चतियेव । ततो जातो योकोचि आबाधो कम्मविपाकजोति वुत्तोति । सुगम्भीरमिदंठानं । सुट्ठुविचारेत्वा कथेतब्बं । “यतो”ति यस्मा कम्मसमुट्ठाना बाधपच्चया । ल । लब्भमानो सिया । केवलं सो कम्मसमुट्ठानो आबाधो नाम नत्थीति योजना । “अविहिंसा कम्मनिब्बत्ता”ति मेत्ताकरुणाकम्मनिब्बत्ता । सुविदूरतायचेव निराबाधा होन्तीति सम्बन्धो । “सण्ठितिया”ति दुक्खोभनीये विसेसनपदं । हेतुपदं वा दट्ठब्बं । खोभेतुं

दुक्करा दुक्खोभनीया । “कामं”ति किञ्चापीति अत्थे निपातपदं । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

“वुच्चते”ति आदीसु । रूपपच्चयधम्मानं पच्चयकिच्चं तिविधं । जननञ्च उपत्थम्भनञ्च अनुपालनञ्च । तत्थ जननकिच्चं जनेतब्बानं जातिकवणे एव लब्धति । सेसद्वयं पन ठितिकवणेपि लब्धति । भङ्गकवणे पन सब्बं पच्चयकिच्चं नत्थि । तत्थ जननकिच्चवसेन विचारेन्तो “रूपजनकानं”ति आदिमाह । “अपिचा”ति आदीसु । “तासं”ति उपचयसन्ततीनं, जरता अनिच्चतानञ्च । “तेसू”ति कुतोचि समुद्धानेसु । इध पन अभिधम्मत्थ सङ्गहेपन । “एवं सन्तेपी”ति पच्चयविसेसेन अदिस्समानविसेसत्थेपि । “सारतर”न्ति अतिसारभूतं । “सेय्यो”ति सेट्ठो ।

रूपसमुद्धानानुदीपना निट्ठिता ।

१६९. कलापयोजनायं । “सङ्खाने”ति गणने । “तेना”ति सङ्खानट्ठेन एकसद्देन दस्सेतीति सम्बन्धो । “पिण्डी”ति एकगघनो । मूलटीकापाठे । “उप्पादादिपवत्तितो”ति उप्पादादिवसेन पवत्तनतो । “इती”ति तस्मा । उपादारूपानि त्वेव वुच्चन्ति । “एवं विकारपरिच्छेद रूपानि च योजेतब्बानी”ति पञ्चविकाररूपानि कलापस्सेव चोपनादिसभावा होन्ति, न एकमेकस्स रूपस्स । तस्मा तानि एकेकस्मिं कलापे एकेकानि एव होन्ति । परिच्छेदरूपं पन कलापपरियापन्नं रूपं न होति । तस्मा द्विन्नं द्विन्नं कलापानं अन्तरा तंपि एकेकमेव होतीति दट्ठब्बं । “चतुन्नं महाभूतानं निस्सयता सम्भवतो”ति एत्थ चतुन्नं महाभूतानंपि लक्खणमत्तेन नानत्तं होति, पवत्तिवसेन पन एकगघनत्ता सङ्खानट्ठेनपि एको निस्सयोति वत्तब्बमेव । एवञ्जिसति एकसद्दस्स अत्थ चलनं नत्थीति । “तेन सद्देना”ति चित्तजसद्देन । अत्तानं मोचेन्तो “अधिप्पायेना”ति आह । थेरस्स अधिप्पायेनाति वुत्तं होति । अत्तनो अधिप्पायं दस्सेन्तो “एत्थ पना”ति आदिमाह । तत्थ “सद्देना”ति चित्तजसद्देन । “तायवाचाया”ति वचीमयसद्देनाति अत्थो । “विज्जत्ती”ति विज्जापनं इच्चेवत्थो । विज्जापेतीति विज्जापितो । तस्स भावो विज्जावितत्तं । वितक्कविप्फारसद्दो नाम कस्सचि महन्तं अत्थं चिन्तेन्तस्स सोकवसेन वा तुट्ठिवसेन वा बलववितक्को पवत्तति । सो सोकं वा तुट्ठिं वा सन्धारे तुं असक्कोन्तो दुतीयेन सद्धिं मन्तेन्तो विय अत्तनो मुखेयेव अब्यत्तं सद्दं कत्वा समुदीरति । पकतिजनो तं सद्दमत्तं सुणाति वा न वासुणाति । सुणन्तोपि अक्खरं वा अत्थं वा अधिप्पायं वा न जानाति । दिब्बसोतेन वा विज्जासोतेन वासुणन्तो अक्खरंपि अत्थंपि अधिप्पायंपि जानाति । जानित्वा एवंपि ते मनो, इत्थंपि ते मनोति आदिसति । अयं वितक्कविप्फारसद्दो नाम । सो विज्जत्तिरहितो सोतविज्जेय्योति महाअट्ठकथायं वुत्तो । सङ्गहकारोपन वचीमयसद्दोनाम विज्जत्तिरहितोति वा असोतविज्जेय्योति वा नत्थीति पटिक्खिपति । “आगते”ति अट्ठकथासु आगते । “पच्चेतब्बा”ति सद्धातब्बा । “टीकासुपनस्सा”ति अस्ससच्चसद्धेपस्स द्वीसुटीकासु । अक्खरञ्च पदञ्च व्यञ्जनञ्च अत्थो चाति द्वन्दो । अप्पञ्जायमाना अक्खरपदव्यञ्जनत्था यस्साति विग्गहो । “अन्धदमिळादीनं”ति अन्धजातिकदमिळजातिकादीनं मिलक्खून् । “उक्कासितसद्दो च खिपितसद्दो च वमितसद्दो च छट्ठितसद्दो चाति द्वन्दो । आदिसद्देन तादिसा उग्गार हिक्कार हसित रोदितादयो सङ्गण्हाति । सेसमेत्थसुविज्जेय्यं ।

कलापयोजनानुदीपना निट्ठिता ।

१६९. रूपपवत्तिक्कमे । नपुग्गलवसेन विसेसनं होति । भूमिवसेन विसेसनं होति । तञ्च खो पवत्तिकालवसेनाति अधिप्पायो ।

एत्थचाति आदीसु । पुरिमेसु द्वीसु योनीसु पाळिनयेन वेदितब्बाति सम्बन्धो । निक्खन्ता, इति तस्मा अण्डजाति च जलाबुजाति च वुच्चन्ति । कथं अयं नयो पाळिनयो नाम होतीति । पाळियं अण्डकोसं वत्थिकोसं अभिनिब्भिज्ज

अभिनिब्धिज्ज जायन्तीति वचनेन अण्डतो जलाबुतो जाता विजाता निक्खन्ताति अत्थो विज्जायति । अट्ठकथायं पन अण्डेजाता जलाबुहिजाताति वुत्तं । गब्भपलिवेठनासयो नाम येन पलिवेठितो गब्भो तिट्ठति । विभावनिपाठे “उक्कंसगति परिच्छेदवसेना”ति उक्कट्टुप्पवत्तिनियमनवसेन । उक्कट्टुनयवसेनाति वुत्तं होति । अभिरूपस्स कज्जा दातब्बाति एत्थ कज्जा दातब्बाति सामज्जतो वुत्तेपि अभिरूपस्स पुरिसस्साति वुत्तत्ता कज्जापि अभिरूपकज्जा एव विज्जायति । अयं उक्कट्टुनयो नाम । “तत्थ तानि सब्बानी”ति आदीसु । तानिसब्बानिपि चक्खु सोत घान भाव द्वयानि न ओमकेन कम्मेन लब्धति । उक्कट्टेन कम्मेन एव लब्धतीति अधिप्पायो । विभङ्गपाठे । सद्दायतनं नाम पटिसन्धिकाले न लब्धतीति वुत्तं “एकादसायतनानी”ति । चक्खुवेकल्लस्स दस, सोतवेकल्लस्स अपरानिदस, चक्खु सोतवेकल्लस्सनव, गब्भसेय्यस्सवसेन सत्तायतनानि । पाळियं ओपपाति कगब्भसेय्यकानं एव वुत्तत्ता “पाळियं अवुत्तं पिपना”ति वुत्तं । अवुत्तम्पि चक्खादिवेकल्लं । “अज्जमज्जं अविनाभाववुत्तिता वुत्ता”ति कथं वुत्ता यस्स घानायतनं उप्पज्जति, तस्स जिह्वायतनं उप्पज्जतीति, आमन्ता । यस्स वा पन जिह्वायतनं उप्पज्जति, तस्स घानायतनं उप्पज्जतीति, आमन्ताति आदिना वुत्ता पेय्यालमुखेन । आचरियानन्दत्थेरे न पन इच्छितन्ति सम्बन्धो । “जिह्वावेकल्लताविया”ति जिह्वावेकल्लतानाम नत्थि विय । “घानवेकल्लतापि अत्थीति युत्तं”ति एत्थ पाळियं अघानकानं इत्थीनं पुरिसानंति इदं मातुगब्भे घानायतने अनुप्पन्नेयेव पुरेतरज्ज वन्तानं इत्थि पुरिसानं वसेन वुत्तं । न घानवेकल्लानं अत्थितायातिपि वदन्ति । गब्भे सेन्तीति गब्भसया । गब्भसया एव गब्भसेय्या ।

पवत्तिकालेति आदीसु । मूलटीकापाठे । “ओरतो”ति पटिसन्धिं उपादाय वुत्तं । एकादसमसत्ताहे अनागतेति वुत्तं होति । रूपायतनं नुप्पज्जिस्सति । नो च चक्खायतनं नुप्पज्जिस्सतीति इदं अट्ठापच्चुप्पन्नवसेन वुत्तं । तस्मा पटिसन्धितो पट्टाय उप्पन्नं रूपायतनं यावजीवंपि उप्पन्नन्त्वेव वुच्चति । न उप्पज्जिस्समानन्ति । चक्खायतनं पन एकादसमसत्ताहा ओरतो ठितस्स न उप्पन्नं । तदा अनुप्पन्नत्ता एकादसमे सत्ताहे सम्पत्ते उप्पज्जिस्सतीति वत्तब्बं होति । पच्छिम भविकत्ता पन तदुभयम्पि भवन्तरे नुप्पज्जिस्सतियेवाति । घानायतनं निब्बत्तेतीति घानायतनानिब्बत्तत्तं, कम्मं । तेन कम्मेन गहितपटिसन्धिकानं । इदञ्च यदि तन्निब्बत्तकेन कम्मेन पटिसन्धिं गण्हेय्युं । घानायतने अनुप्पन्ने अन्तरा न कालङ्कुरेय्युन्ति कत्वा वुत्तं । तन्निब्बत्तकेन कम्मेन पटिसन्धिं गणहन्तापि ततो बलवन्ते उपच्छेदककम्मे आगते सति । घानायतनुप्पत्तिकालं अपत्वा अन्तरा न कालङ्कुरोन्तीति नत्थि । “चक्खुघानेसु वुत्तेसू”ति टीकायं वुत्तेसु । “अत्थतो सिद्धा एवा”ति एकादसमसत्ताहे उप्पन्नाति सिद्धा एव । “ईदिसेसु ठानेसू”ति सभावं विचारे तुं दुक्करेसु ठानेसु । अट्ठकथायेव पमाणं कातुं युत्ताति अधिप्पायो । अट्ठकथापाठे । “पुरिमं भवचक्कं”ति अविज्जामूलकं वेदनावसानं भवचक्कं । “अनुपुब्बप्पवत्तिदीपनतो”ति यथा पच्छिमे तण्णामूलके भवचक्के उपपत्तिभवप्पवत्तिं वदन्तेन भवपच्चयाजातीति एवं एकतो कत्वा वुत्ता, न तथा पुरिमे भवचक्के । तत्थ पन सङ्खारपच्चया विज्जाणं, विज्जाण पच्चया नाम रूपन्ति आदिना अनुपुब्बप्पवत्तिदीपनतो । “सो पटिक्खित्तोयेवा”ति आयतनानं कमतो विनिच्छयट्ठाने देसनावक्कमोव युत्तोति वत्वा सो उप्पत्तिक्कमो पटिक्खित्तो ।

संयुत्तके यक्खसंयुत्तपाळियं । गाथासु । “कलला”ति कललतो । “अब्बुदा”ति अब्बुदतो । “पेसिया”ति पेसितो । “घना”ति घनतो । “जातिउण्णंसूही”ति सुद्धजातिकस्स एलकस्स लोमंसूहि । “परिपक्कसमूहकं”ति कललतो परं थोकं परिपक्कञ्च समूहाकारञ्च हुत्वा । “वित्तमानं तब्भावं”ति कललभावं विजहित्वा वत्तमानं । “विलीनति पुसदिसा”ति अग्गिम्हि विलीनति पुरससदिसा । “मुच्चती”ति कपाले नलग्गति । एतानि जायन्तीति एवं अट्ठकथायञ्च वुत्तं । “द्वा चत्तालीसमे सत्ताहे”ति नवमासे अतिक्कम्म वीसतिमे दिवसे । यदि एवं, पञ्चमे सत्ताहे पञ्चप्पसाखा जायन्ति, एकादसमे सत्ताहे चत्तारि आयतनानि जायन्ति, मज्झेपन पञ्चसत्ताहा अत्थि । तत्थ कथन्ति आह “एत्थ चा”ति आदिं ।

“छसत्ताहा”ति एकादसमेन सद्धिं छसत्ताहा । एकादसमेपि हि पच्छिमदिवसे जातत्ता छदिवसानि अवसिद्धानि होन्ति । “परिणतकाला”ति परिपक्वकाला । परिपाकगता एव हि कम्मजमहाभूता सुप्पसन्ना होन्ति । तेसञ्च पसादगुणा पसादरूपा होन्तीति । “तस्सा”ति कललस्स । वण्णजातं वा सण्ठानं वाति सम्बन्धो । “आकासकोट्टासिको”ति मनुस्सेहि आकासकोट्टासे ठपितो । हुत्वाति पाठसेसो । कथं परमाणुतो परित्तकं सियाति आह “सोही”ति आदिं । “सो”ति परमाणु । पटिसन्धिक्खणे कललरूपं कलापत्तयपरिमाणं । परमाणु पन एकूनपञ्जासकलापपरिमाणो । तस्मा तं ततो परित्तकन्ति वुत्तं होति । पटिसन्धिक्खणतो परं पन तं पि खणेखणे उपचितमेव होति । “धातूनं”ति चतुधातुववत्थाने आगतानं चतुन्नं महाभूतानं । कललस्सवा उपचितप्पमाणं गहेत्वा वुत्तन्तिपि युज्जति । “वत्थुस्मिं”ति अब्बुदादिवत्थुम्हि । “जलाबुमूलानुसारेना”ति जलाबुजातकाले तस्स मूलानु सारेनाति अधिप्पायो । गाथायं । “मातुतिरो कुच्छिगतो”ति वत्तब्बे गाथाबन्धवसेन “मातुकुच्छिगतो तिरो”ति वुत्तं । तेनाह “मातुया तिरोकुच्छि गतो”ति । “छिद्दो”ति सुखुमेहि छिद्देहि समन्नागतो । लद्धंवा पानभोजनं । “ततो पट्टाया”ति सत्तरसमभवङ्गचित्ततो पट्टाया । “रूपसमुट्ठाने वुत्तमेवा”ति रूपसमुट्ठाने मूलटीकावाद विचारणायं ‘यं पितत्थ न च युत्त’न्ति आदिना वुत्तमेव । “अज्झोहटाहाराभावतो”ति बहिद्वाहाराभावतोति अधिप्पायो । “तत्था”ति रूपब्रह्मलोके । अभावं वण्णेति । कस्मापन वण्णेति, ननु वण्णेन्तस्स अट्ठकथा विरोधो सियाति । विरोधो वा होतु, अविरोधो वा । पाळियेव पमाणन्ति दस्सेन्तो “रूपधातुया”ति आदिना विभङ्गे पाळिं आहरि । तत्थ “रूपधातुया”ति रूपलोकधातुया । रूप ब्रह्मलोकेति वुत्तं होति । “उपपत्तिक्खणे”ति पटिसन्धिक्खणे । आचरियस्स अधिप्पायं विभावेन्तो “एत्थचा”ति आदिमाह । “फोट्ठब्बे पटिक्खित्तेपी”ति पञ्चायतनानीति वा पञ्चधातुयोति वा परिच्छेदकरणमेव पटिक्खि पनं दट्ठब्बं । “किच्चन्तर सत्त्वावा”ति फोट्ठब्बकिच्चतो किच्चन्तरस्स विज्जमानत्ता । किम्पन किच्चन्तरन्ति । रूपकायस्स पवत्तिया हेतुपच्चयकिच्चं । महाभूता हेतू महाभूता पच्चया रूपक्खन्धस्स पञ्जापनायाति हि भगवता वुत्तं । तत्थ हेतुकिच्चं नाम रूपजननकिच्चं । पच्चय किच्चं नाम रूपपत्थम्भन किच्चं । किच्चन्तरमेवनत्थीति घानादीनं विसय गोचरभावकिच्चं तेसं किच्चं नाम, ततो अज्जं किच्चं नाम नत्थि । “येना”ति किच्चन्तरेन । “ते”ति गन्धादयो । इदानीं अट्ठक तानुगतं वादं दस्सेन्तो “यथापना”ति आदिमाह । “येन किच्चविसेसेना”ति विसयगोचरभावकिच्चविसेसेन । रूपजननरूपपत्थम्भन किच्चविसेसेन च । “सब्बत्था”ति सब्बस्मिं पाळिप्पदेसे । “तेसं”ति गन्धादीनं । “तत्था”ति रूपलोके । “निस्सन्द धम्ममत्तभावेना”ति एत्थ यथा अग्गिम्हि जाते तस्स निस्सन्दा नाम इच्छन्तस्सपि अनिच्छन्तस्सपि जायन्तियेव । वण्णोपि जायति, ओभासोपि, गन्धोपि, रसोपि, धूमोपि, पुप्फुल्लानिपि कदाचि जायन्तियेव । तेहि वण्णादीहि करणीये किच्चविसेसे सतिपि असतिपि । तथा महाभूतेसु जातेसु तेसं निस्सन्दा नाम इच्छन्तस्सपि अनिच्छन्तस्सपि किच्चविसेसे सतिपि असतिपि जायन्तियेव । एवं निस्सन्दधम्ममत्तभावेन । अनुप्पवेसो युत्तो सिया अज्झत्त सन्तानेति अधिप्पायो । बहिद्वा सन्ताने पन वत्था भरण विमानादीसु तेसं भावो इच्छि तब्बो सिया । अज्झत्तेपि वा कायं ओळारिकं कत्वा मापितकालेति । एत्थ च “धम्मायतन धम्मधातूसु अनुप्पवेसो”ति एत्थ अट्ठसालिनियं ताव । ये पन अनापातागता रूपादयोपि धम्मरम्मणमिच्चेव वदन्तीति वुत्तं । तं तत्थ पटिक्खित्तं । अनापातागमनं नाम विसयगोचर किच्चरहितता वुच्चति । तज्ज मनुस्सानम्पि देवानम्पि ब्रह्मानम्पि पसादरूपेसु अनापाता गमनमेव अधिप्पेतं । तं पन अत्थिनत्थीति विचारेत्वा कथेतब्बं । अपि च निस्सन्दधम्मा नाम ओळारिकानं महाभूतानं विविधाकारापि भवेय्युं । ब्रह्मानं पन अज्झत्त रूपं अप्पना पत्तकम्मविसेसेन पवत्तं अतिसुखुमं होति । तस्मा कामसत्त सन्ताने विय तत्थ परिपुण्णं निस्सन्दरूपं नाम विचारेतब्बमेव । धम्मा रम्मणज्ज मुख्यधम्मरम्मणं अनुलोम धम्मायतनन्ति पाळियं वुत्तं नत्थि येवाति । “जीवित छक्कज्जा”ति वत्तब्बं रूपलोके । “तत्था”ति असज्जसत्ते । कामलोके जीवितनवकं कस्मा विसुं न वुत्तन्ति । पटिसन्धिक्खणे कस्मा न वुत्तं । पवत्तिकालेपि विसुं न वुत्तमेव । “आहारूपत्थम्भकस्सा”ति आहारसङ्घातस्स रूपपत्थम्भकस्स । “सकलसरीर व्यापिनो अनुपालकजीवितस्सा”ति कायदसकभावदसकेसु

परियापन्नस्स जीवितस्स । “एत देवा”ति जीवितनवकमेव । “तत्था”ति रूपलोके । उदयभूतस्सा”ति वड्ढिभूतस्स । “द्वीसु अग्गीसू”ति पाचकग्गिस्मिञ्च कायग्गिस्मिञ्च । आतङ्को वुच्चति रोगो । बहुको आतङ्को यस्साति विग्गहो । “विसमवेपाकिनिया”ति विसमं पाचेन्तिया । “गहणिया”ति उदरगिना । “पधानक्खमाया”ति पधान सङ्घातं भावनारब्भकिच्चं खमन्तिया । “एतं”ति जीवितनवकं । “थेरेन चा”ति अनुरुद्धत्थेरेन च । “एतं”ति जीवित नवकं । “निरोधक्कमो”ति मरणासन्नकाले निरोधक्कमो । “एत्था”ति रूपलोके । कळेवरं वुच्चति मतसरीरं । तस्स निक्खेपो कळेवरनिक्खेपो । अज्जेसञ्च ओपपातिकानं कळेवरनिक्खेपो नाम नत्थि । कस्मा पन तेसं कळेवरनिक्खेपो नाम नत्थीति आह “तेसज्ही”तिआदिं । विभावनिपाठे । सब्बेसंपि रूपब्रह्मानं । आहारसमुद्धानानं रूपानं अभावतो तिसमुद्धानानीति वुत्तं । असज्जसत्ते चित्तसमुद्धानानमपि अभावतो द्विसमुद्धानानीति वुत्तं । “तानी”ति मरणासन्न चित्तसमुद्धानानि । तं परिमाणं अस्साति तावत्तकं । “लहुकगरुकतादिविकारो”ति सकलरूपकायस्स लहुकगरुकादिविकारो । अपि च तत्थ दन्धत्तादिकर धातुक्खोभपच्चयानं सब्बसो अभावतो निच्चकालमपि सकलसरीरस्स लहुतादिगुणो वत्ततियेव । किं तत्थ पटिपक्ख धम्मप्पवत्ति चिन्ताय । तथा असज्जसत्तेपि रूपनविकार चिन्तायाति ।

रूपप्पवत्तिक्कमानुदीपना निड्डिता ।

१६१. निब्बानसङ्गहे । द्वीसु निब्बानपदेसु पथमपदं अविज्जातत्थं सामज्ज पदं । दुतीयं विज्जा तत्थं विसेसपदं । किलेसे समेतीति समणो । अरियपुग्गलो । समणस्स भावो सामज्जं । अरियमग्गो । सामज्जस्स फलानि सामज्जफलानि । लोकतो उत्तरति अतिक्कमतीति लोकुत्तरं । लोके न पज्जावीयतीति पज्जतीति इममत्थं सन्धाय “नही”तिआदिमाह । चत्तारिमग्गज्जाणानि चतुमग्गज्जाणन्ति एवं समासवसेन एकवचनन्तं पदं वाक्यं पत्वा बहुवचनन्तं होतीतिआह “चतूहि अरियमग्गज्जाणेही”ति । “तादिसम्हा”ति अरियमग्गसदिसम्हा । “विमुखानं”ति परम्मुखानं । “जच्चन्धानं विया”ति जच्चन्धानं चन्दमण्डलस्स अविसयभावो विय । “तस्सा”ति निब्बानस्स । तत्थ “जच्चन्धानं”ति अविसयपदे सामिपदं । “तस्सा”ति भावपदं । “यं किञ्ची”ति किञ्चियं अत्थजातं । अस्सनिब्बानस्स सिद्धतन्ति सम्बन्धो । अपाकटस्स धम्मस्स । वायामोपि नाम न अत्थि । कुतो तस्स सच्छिकरणं भविस्सतीति अधिप्पायो । “येना”ति वायामेन । “निब्बानेन विना”ति निब्बानारम्मणं अलभित्वाति वुत्तं होति । “अकिच्चसिद्धिं”ति किलेसप्पहान किच्चस्स असिद्धिं । “ततो”ति तस्मा । “वधाया”ति वधितुं । “परिसक्कन्ता”ति वायमन्ता । गाथायं । “अन्तो जटा”ति अज्झत्तसन्ताने तण्हाजटा, तण्हाविनद्धा । “बहिजटा”ति बहिद्धासन्ताने तण्हाजटा, तण्हाविनद्धा । “तस्सा”ति तण्हाय । “वत्थुतो”ति विसुं विसुं जातसरूपतो । परिनिब्बायिंसु, परिनिब्बायन्ति, परिनिब्बायिस्सन्तीति परिनिब्बुता । तकारपच्चयस्स कालत्तयेपि पवत्तनतो । यथा दिट्ठा, सुता, मुता, विज्जाता,ति । विसिद्धं कत्वा जानितब्बन्ति विज्जाणं । न निदस्सितब्बन्ति अनिदस्सनं । नत्थि अन्तो एतस्साति अनन्तं । सब्बतो पवत्ता गुणप्पभा एतस्साति सब्बतोपभं । “भगवता वुत्तं”ति दीघनिकाये केवट्टसुत्ते वुत्तं । “सवन्तियो”ति महानदियो वा कुन्नदियो वा । “अप्पेन्ती”ति पविसन्ति । “धाराति” मेघवुड्ढिधारा । बुद्धेसु अनुप्पज्जन्तेसु एकसत्तोपि परिनिब्बातुं न सक्कोतीति इदं बुद्धुप्पादकप्पे एव पच्चेक सम्बुद्धापि उप्पज्जन्तीति कत्वा वुत्तं । अपदान पाळियं पन बुद्धसुज्जकप्पेपि पच्चेकसम्बुद्धानं उप्पत्ति आगता एव । “एकसत्तोपी”ति वा सावकसत्तो गहेतब्बो । एवज्झि सति अपदानपाळिया अविरोधो होति । “आराधेन्ती”ति साधेन्ति पटिलभन्ति । सब्बतो पवत्ता गुणप्पभा एतस्साति अत्थं सन्धाय “सब्बतोपभा सम्पन्नं”ति वुत्तं । “जोति वन्त तरोवा”ति ओभासवन्ततरो वा । सब्बत्थ पभवति संविज्जतीति सब्बतोपभन्ति इममत्थं सन्धाय सब्बतो वा पभुतमेव होतीति वुत्तं । तेनाह “न कत्थचि नत्थी”ति । “एवंसन्ते पी”ति एवं वुत्तनयेन एकविधे सन्तेपि । “उपचरितुं”ति उपचारवसेन वोहरितुं । “यथाहा”ति तस्मिं येवसुत्ते पुन किं आह । भवं नेतीति भवनेत्ति । भवतण्हा एव । “सम्परायिका”ति चुतिअनन्तरे पत्तब्बा । द्विन्नं खीणासवानं अनुपादिसेसता वुत्ताति सम्बन्धो ।

एत्थ “अनुपादिसेसता”ति अनुपादिसेसनिब्बानं वुच्चति । सेक्खेसु अरहत्तमग्गट्ठस्स सेक्खस्स किलेसुपादिसेस वसेन अनुपादिसेसता वुत्ता । “किलेसुपादिसेसो”ति च किलेस सङ्घातो उपादिसेसो । तथा खन्धुपादिसेसोपि । अन्तरापरिनिब्बायीति आदीसु परिनिब्बानं नाम किलेसपरिनिब्बानं वुत्तं । उभतो भाग विमुत्तादीनं पदत्थो नवमपरिच्छेदे आगमिस्सति । “किलेसक्खयेन सहेव खिय्यन्ती”ति पच्चुप्पन्नभवे अरहत्तमग्गक्खणे किलेसक्खयेन सद्धि एव खिय्यन्ति । अनुप्पाद धम्मं गच्छन्ति । तथा अनागामि पुग्गलस्स कामपटिसन्धिकखन्धापि अनागामिमग्गक्खणे, सोतापन्नस्स सत्तभवेठपेत्वा अवसेस कामपटिसन्धिकखन्धा सोतापत्ति मग्गक्खणे तं तं किलेसक्खये न सहेव खिय्यन्तीति । पच्चुप्पन्नक्खन्धा पन किलेसक्खयेन सहखिय्यन्ति । खन्धुपादिसेसा नाम हुत्वा यावमरणकाला खीणासवानम्पि पवत्तन्ति । कस्मा पवत्तन्तीति आह “यावचुतिया पवत्तमानं”ति आदि । पच्चुप्पन्नक्खन्धसन्तानं पन धम्मतासिद्धान्ति सम्बन्धो । “फलनिस्सन्दभूतं”ति विपाकफलभूतञ्च निस्सन्दफलभूतञ्च हुत्वा । “तेनसहेवा”ति किलेसक्खयेन सहेव । “यस्मापना”ति आदीसु । परिसमन्ततो बुन्धन्ति नीवारेन्ति, सन्तिसुखस्स अन्तरायं करोन्तीति पलिबोधा । किलेसाभिसङ्खरण किच्चानि, कम्माभिसङ्खरणकिच्चानि, खन्धाभिसङ्खरण किच्चानि च । पलिबोधेहि सह वत्तन्तीति सपलिबोधा । सङ्खार निमित्तेहि सह वत्तन्तीति सनिमित्ता । तण्हापणिधीहि सह वत्तन्तीति सपणिहिता । “ततो”ति पापकम्मतो, अपायदुक्खतो च । “कोची”ति कोचिधम्मो । “निरोधेतुं सक्कोती”ति सक्कायदिट्ठिया निरुद्धाय ते निरुज्झन्ति । अनिरुद्धाय ननिरुज्झन्ति । तस्मा सक्कायदिट्ठि निरोधो निब्यापारधम्मोपि समानो ते पलिबोधे निरोधेति नाम । “निरोधेतुं सक्कोती”ति च अब्यापारे ब्यापारपरिकप्पनाति दट्ठब्बं । सक्कायदिट्ठिनिरोधोयेव ते पलिबोधे निरोधेतुं सक्कोतीति एत्थ द्विन्नम्पि निरोधो एकोयेव । एवं सन्तेपि अविज्जा निरोधा सङ्खार निरोधोति आदीसु विय अभेदे भेदपरिकप्पना होतीति । उप्पादो च पवत्तो च उप्पादप्पवत्ता । ते मूलं यस्साति विग्गहो । येन ओळारिकाकारेन । मारेन्तीति मारा । वधकपच्चत्थिकाति वुत्तं होति । किलेसमारादयो । मारा दहन्ति तिट्ठन्ति एतेसूति मारधेय्या । मारेति चावेति चाति मच्चु । मरणमेव । मच्चुदहति तिट्ठति एतेसूति मच्चुधेय्या । “नत्थि तस्मिं निमित्तं”ति वुत्ते पज्जत्तिधम्मेषुपि उप्पादप्पवत्तमूलं निमित्तं नाम नत्थि । एवंसति, तेहि निब्बानस्स अविसेसो आपज्जतीति चोदना । तं परिहरन्तो “तज्ही”ति आदिमाह । विद्धंसेत्वाति च साधेन्तन्ति च अत्थविसेस पाकटत्थाय अब्यापारे ब्यापार परिकप्पना एव । पणीतादिभेदे । इदं बुद्धानं निब्बानं पणीतं । इदं पच्चेकबुद्धानं निब्बानं मज्झिमं । इदं बुद्धसावकानं निब्बानं हीनन्ति भिन्नं न होतीति योजेतब्बं । नानप्पकारेन चित्तं निधेति एतेनाति पणिहितं । “निधेती”ति आरम्माणेषु निन्नं पोणं पब्भारं कत्वा ठपेतीति अत्थो । तथा पणिधानपणिधीसु । अत्थतो एकं आसातण्हाय नामं । “लब्भमानापी”ति भवसम्पत्ति भोगसम्पत्तियो लब्भमानापि । “पिपासविनय धम्मत्ता”ति पातुं परिभुज्जितुं इच्छा पिपासा । पिपासं विनेति विगमेतीति पिपासविनयो । “वेदयितसुखं”ति वेदनासुखं । “कतमं तं आवुसो”ति पाळिपाठे “तं”ति तस्मा । “यदेत्थ वेदयितं नत्थी”ति यस्मा एत्थ वेदयितं नत्थि । तस्मा निब्बाने सुखं नाम कतमन्ति योजना । “एत्था”ति एतस्मिं निब्बाने । “एतदेवेत्था”ति आदिमिहि । “एत देवा”ति एसोएव । यस्मा एत्थ वेदयितं नत्थि । तस्मा एसो वेदयितस्स नत्थिभावो एव एत्थनिब्बाने सुखन्ति योजना ।

“एत्थ चा”ति आदीसु । यदेतं खिय्यनं निरुज्जनं अत्थीति सम्बन्धो । केचि पन तंखिय्यन निरुज्जन क्रियामत्तं निब्बानं न होति । अभाव पज्जत्तिमत्तं होतीति वदन्ति । तं पटिसेधेन्तो “न हितं”ति आदिमाह । “पज्जत्तिरूपं”ति पज्जत्तिसभावो । पाळिपाठे । “पदहती”ति वीरियं दळ्हं करोति । पहितो अत्ता अनेनाति पहितत्तो । “पहितो”ति पदहितो । अनिवत्तभावे ठपितो । पेसितोतिपि वण्णेन्ति । “कायेना”ति नामकायेन । तण्हावसे वत्तन्तीति तण्हावसिका । “तेसं पी”ति तेसं वादेपि । तस्मिं खय निरोधमत्ते अनन्तगुणा नाम नत्थीति इमं वादं विसोधेतुं “निब्बानस्स चा”ति आदि वुत्तं । “पटिपक्खवसेन सिज्झन्ती”ति एतेन वट्ठधम्मेषु महन्तं आदीनवं पस्सन्ता एव तेसं निरोधे महन्तं गुणानिसंसं पस्सन्तीति दीपेति । ये पन यथावुत्तं खयनिरोधं परमत्थनिब्बानन्ति न जानन्ति, तेसं वत्तब्बमेव नत्थि । एवं गुणपदानं गम्भीरत्ता तंखयनिरोधमत्तं

अनन्तगुणानं वत्थु न होतीति मज्जन्ति । इदानीं निब्बानं परमं सुखन्ति वुत्तं । कथं तं खयनिरोधमत्तं परमसुखं नाम भवेय्याति इमं वादं विसोधेतुं “सन्तिसुखञ्चनामा”ति आदि वुत्तं । अत्थिभिक्षवेति सुत्ते । “नोचेतं अभविस्सा”ति एतं अजातं नोचे सन्तं विज्जमानं न भवेय्य । “नयिमस्सा”ति न इमस्स । पच्चक्खभूतं खन्धपञ्चकं दस्सेन्तो “इमस्सा”ति वदति । निस्सक्कत्थे च सामिवचनं । इमस्सा जाता भूता कता सङ्घता सत्तानं निस्सरणं नाम न पज्जायेय्याति योजना । परत्थपि एसनयो । एसनयो सब्बेसूतिआदीसु । दुच्चरित धम्मा नाम पच्चये सति, जायन्ति । असति, न जायन्तीति एवं जातं विय अजातम्पि तेसं अत्थि । यदि च अजातं नाम नत्थि । जातमेव अत्थि । एवंसति, अत्तनि दुच्चरितानं अजातत्थाय सम्पापटिपज्जन्तानपि सब्बे दुच्चरित धम्मा अत्तनि जातायेव सियुं, नो अजाता । कस्मा, अजातस्स नाम नत्थितायाति आदिना योजेतब्बं ।

“एत्तावता”ति, अत्थि भिक्षवे अजातंति आदिना पाळिवचनेन । सब्बेसङ्घारा समन्ति वूपसमन्ति एत्थाति सब्बसङ्घार समथो । सब्बे उपधयो एत्थ निस्सज्जन्ति अरियाजनाति सब्बुपधिनिस्सग्गो । “उपलब्भमानो”ति सन्तिलक्खणेन जाणेन उपलब्भमानो । “एसिंसू”ति कत्वा एसनकिच्चस्स सिखापत्तं अत्थं दस्सेतुं “अधिगच्छिंसू”ति वुत्तं ।

निब्बानसङ्गहानुदीपना निट्ठिता ।

रूपसङ्गहदीपनिया अनुदीपना निट्ठिता ।

७. समुच्चयसङ्गहानुदीपना

१६२. समुच्चयसङ्गहे । अत्तनो आवेणिकभूतेन सामज्ज लक्खणेनति च सम्बन्धो । अज्जापदेसेन एव तदुभयलक्खणेन सलक्खणानि नाम वुच्चन्तीति अधिप्पायो । “निब्बानस्सपि सरूपतो लब्भमानसभावता”ति अज्जनिस्सय रहितेन लब्भमानसभावता । ननु निब्बानम्पि रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति आदिना अज्जनिस्सयदस्सनं अत्थि येवाति । दस्सनमत्तं अत्थि । निब्बानं पन रागादीहि पटिबद्धं न होति । अथ खो तेहि दूरतरं होति । पटिपक्खतरं, पटिविरुद्धतरं । यज्जि रूपस्स खयो वयो भेदो अनिच्चाति वुत्तं । तत्थ रूपस्स उप्पज्जित्वा खयो वुत्तोति सो रूपस्स निस्सितो एव होति । इध पन रागादीनं पुन उप्पादस्सपि अभावो वुत्तोति सो रागादीसु अनिस्सितो एव । न केवलं अनिस्सितो । अथ खो तेहि दूरतरो च पटिपक्खतरो च तेसं पटिपक्खगुणेहि इमस्ससिद्धत्ताति । अनिप्फन्नरूपानिपि अधिप्पेतानि एव तेसम्पि खन्धायतनधातु सच्चेसु सङ्गहितत्ता ।

आसवादीसु । “पारिवासियट्ठेना”ति परिवासकरणट्ठेन । “मदनीयट्ठेना”ति मदनजनकट्ठेन । “परिवासं गणहन्ती”ति दोसवेपुल्लं आपज्जन्तीति वुत्तं होति । पुन “परिवासं”ति दुग्गन्धतादिपरिवासं । “आसवभरितमेवा”ति आसवेहि पूरितमेव । “छळारम्मणानि दूसेन्ती”ति तानि सासवादिभावं पापेन्तीति अधिप्पायो । “भवतो”ति भूमितो इच्चेवत्थो । अवधीयति परिच्छिन्दीयति एतस्माति अवधि । अपादानं वुच्चति । मरियादो नाम परियन्तपरिच्छेदो । मरियादमत्तभूतो क्रियाविसयो मरियादविसयो । अवधि नाम व्यापन विधानं, क्रिया व्यापनस्स विसयो अभिविधिविसयो । “यस्सा”ति अवधि वत्थुस्स । “अत्तानं”ति अवधिवत्थुं । “बहिकत्वा”ति सम्पत्तमत्तं कत्वाति अधिप्पायो । अवधिविचारणायं । “सद्वस्सा”ति भगवतो कित्तिसद्वस्स । “तं”ति अवधिभूतं अत्थं । “यसो”ति कित्तिसद्वो । “इतरं”ति अनभिविधिविसयं बहि कत्वा पवत्तति ।

कामासवादीसु । “तन्नामेना”ति कामनामेन । “तदारम्मा”ति कामधम्मारम्मा । “अयमत्थो वा”ति कामीयतीति आदिना वृत्तो पच्छिमत्थोव । “महग्गतकुसलधम्मा”ति इधाधिप्येतं कम्मभवं सन्धाय वृत्तं । “तं निब्बत्ता”ति तेन निब्बत्ता । “तदारम्मा”ति दुविधभवारम्मा । “तण्हा एवा”ति भवतण्हा एव । “भवो एवा”ति भवारम्माणताय भवनामिका तण्हा एव । “इमे एवा”ति तण्हादिद्वि अविज्जा एव । “परिवुत्थे सती”ति परिवसिते सति । “कामविसया”ति कामधम्मविसया । “तस्मिं”ति कामासवे । भवविसया मानादयो परिवुत्था एवाति आदिना योजेतब्बं । तथा दिट्ठिविसयाति पदेपि ।

“अनस्सासिकं कत्वा”ति अस्सासपस्सासरहितं कत्वा । “अवहननट्टेना”ति अज्झोत्थरित्वा मारणट्टेन । अधोकत्वा मारणट्टेनातिपि युज्जति । “दुत्तरट्टेना”ति तत्थ पतन्तस्स तरितुं दुक्करट्टेन । “वुत्तनयेना”ति आसवेसु वुत्तनयेन ।

“वट्ठस्मिं”ति तिविधवट्ठस्मिं । “भवयन्तके”ति अविज्जासङ्खारादिके भवचक्के । “आमसनं”ति पदस्स अत्थं दस्सेति “तथा तथा कप्पेत्वा गहणं”न्ति । “सासने”ति परियत्तिसासने तस्मिं तस्मिं सुत्तन्ते । “दिट्ठियो दिट्ठुपादानं”ति दिट्ठिवत्थूसु दळ्हग्गाहट्टेन दिट्ठियो एव दिट्ठुपादानं । अत्तवादुपादाने । परिकप्प बुद्धि नाम मिच्छाजाणं वुच्चति । “इस्सर निम्मितं”ति सकललोकिस्सरेन महाब्रह्मना आदिकप्पकाले निम्मितं । “अधिच्च समुप्पन्नं”ति अहेतु अपच्चया समुप्पन्नं । “अच्चन्तसस्सतं”ति भवपरम्परासु सस्सतं । “एकच्चसस्सतं”ति भवविसेसं पत्वा एकच्चानं सत्तानं सस्सतं । “उच्छिन्नं”ति यत्थकत्थचि परम्परणा उच्छिन्नं । पुराणज्वकम्मं परिकखीणं, नवज्वकम्मं अकतं । एवं संसार सुद्धीति आदिना गहणन्ति अत्थो । सन्तो कायो सक्कायो । “सन्तो”ति परमत्थतो विज्जमानो । “कायो”ति रूपकायो, नामकायो । अत्तनो अत्तनो कायो वा सक्कायो । पच्चत्तकायो, पाटिपुगालिक कायोति वुत्तं होति । यथावुत्तकाय द्वयमेव । सक्काये दिट्ठि सक्कायदिट्ठि । तत्थ “सक्काये दिट्ठी”ति पुब्बन्तापरन्त कप्पिकानं विय पुब्बन्ता परन्ते अचिन्तेत्वा सब्बसत्तानंपि अत्तनो खन्धेसु एव “रूपं मे अत्ताति वा” अत्ता मे रूपवाति वा, अत्तनि मे रूपन्ति वा, रूपस्मिं मे अत्ताति वा, एवमादिना धम्मता सिद्धा दिट्ठीति वुत्तं होति । “अस्सुतवा”ति खन्धदेसनादिके सुज्जतधम्मप्पटिसं युत्ते देसना धम्मे अस्सुत पुब्बत्ता नत्थि सुतं एतस्साति अस्सुतवा । “पुथुज्जनो”ति लोकियमहाजनो । तत्थ परियापन्नो पन एकपुगलोपि पुथुज्जनोत्वेव वुच्चति । सो सुतवापि अत्थि, अस्सुतवापि अत्थि । इध अस्सुतवा अधिप्येतो । अरिय पुगलो पन तत्थ परियापन्नो न होति । अहन्तिवा, ममाति वा, मयीति वा, मेति वा, परामसन पदानि नाम । “सेसधम्मेवा गहेत्वा”ति रूपतो अवसेसे नामक्खन्ध धम्मे अत्ता मेति गहेत्वा वा । “धम्म मुत्तकं वा अत्तानं गहेत्वा”ति पज्जक्खन्धधम्मविमुत्तं परिकप्पसिद्धं अत्तानं वा गहेत्वा । चतस्सो अवत्था यस्साति चतुरावत्थिका । वेदनाय सम्भोगरसत्ता “संभुज्जि”ति वुत्तं । “सुखितो”ति सुखवेदनाय समङ्गीपुगलो । धम्मतो खन्ध पज्जकमेव । तत्थ पन सुखवेदनापधानत्ता तथा समनुपस्सन्तो वेदनं अत्ताति समनुपस्सति नाम । “समूहतो गहेत्वा”ति अहमस्मि, अहं एको सत्तोति आदिना समूहतो । “वत्थू”ति पज्जक्खन्धा वुच्चन्ति । जातपरिज्जादिवसेन अपरिज्जातानि वत्थूनि एतेहीति अपरिज्जातवत्थुका । एकमुहुत्तमत्तेपि काले । रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति आदिकं चतुरावत्थं सन्धाय “कदाचि अत्ततो”ति आदि वुत्तं । “अत्तनिमित्तं”ति अभिक्कमनादीसु कायवचीमनो क्रियासु अहं अभिक्कमामि, अहं पटिक्कमामीति आदिना चित्ते दिस्समाना अत्तच्छाया वुच्चति ।

“कामनट्टेना”ति इच्छनट्टेन । “छन्दनट्टेना”ति पत्थनट्टेन । लीनभावो नाम चित्तचेतसिकानं पटिकुटनं । आपादीयते आपादनं । लीनभावस्स आपादनन्ति विग्गहो । “तन्दी”ति आलस्यं वुच्चति । “विजम्भितता” नाम किलेसवसेन कायङ्गानं विजम्भनं समिज्जनप्पसारणादिकरणं । सा एव पच्चयो एतस्साति विग्गहो ।

अनुसयपदत्थे । “उप्पज्जन्ती”ति उप्पज्जितुं सक्कोन्ति । न पन एकन्ततो उप्पज्जन्ति । सन्तेसुहि एकन्ततो उप्पज्जन्तेसु अनुसया नाम न होन्ति सयनकिच्चस्सेव अभावतो । “उप्पज्जन्ती”ति वा उप्पज्जितुं पहोन्ति । पत्थोदनो बहूनं जनानं पहोतीति आदीसु विय । पज्जत्तियोहि असभावधम्मजातिकत्ता कारण लाभेपि उप्पज्जितुं नपहोन्ति । इमे पन सभावधम्मजातिकत्ता कारण लाभे सति उप्पज्जितुं पहोन्तीति । एवज्जिसति, उप्पादं अपत्तानंपि तेसं परमत्थजातिकत्ता सिद्धा होतीति । “सह अनुसेन्ती”ति एकतो अनुसेन्तीति वुत्ता कामरागानुसयो च पटिघानुसयो च मानानुसयो च दिट्ठानुसयो च विचिकिच्छानुसयो च । इमेसं सत्तानं सत्तसन्ताने अनुसयकिच्चमत्तं ठपेत्वा एकतो उप्पत्ति नाम नत्थि । यदि एकतो उप्पज्जेय्युं । द्वादसा कुसलचित्तानि सत्तसन्ताने निच्चकालम्पि एकतो उप्पज्जेय्युं । न च उप्पज्जन्ति । तस्मा विज्जायति उप्पज्जनं नाम अप्पहीनट्ठेन उप्पज्जनारहभावो वुत्तोति । सेन्तीति वत्वा तदत्थं दस्सेति “विसुं”ति आदिना । “अवुट्ठिता”ति उप्पादं अपत्ता । “तथापवत्ता”ति चालनाकारेण पवत्ता । पुन “तथापवत्ता”ति जवनसहजाताकारेण पवत्ता । “येसं”ति कामरागानुसयादीनं । “आवज्जनं”ति आवज्जनचित्तं । “दमथं”ति सुदन्तभावं । “तथा पवत्ता”ति चित्तसन्तानानुसयनाकारेण पवत्ता । ता अवत्था येसं ते तदवत्थिका । यदि ते उप्पादं अपत्ता । एवंसति, ते परमत्थापि नाम न भवेय्युन्ति चोदनं परिहरति “ते पना”ति आदिना । सचे ते कुसलाब्बाकत चित्तसन्तानम्पि अनुगता । एवंसति, ते कुसलाब्बाकतानि नाम सियुन्ति चोदनं परिहरति “न चा”ति आदिना । अथ ते एकन्त अकुसला सियुं । एवंसति, कुसलाब्बाकतेहि विरुद्धा भवेय्युन्ति चोदनं परिहरति “नापी”ति आदिना । यदि उप्पादं अपत्ता । एवंसति, कालविमुत्ता सियुन्ति आह “नापिकालत्तय विनिमुत्ता”ति आदिं । “सानुसये चित्तसन्ताने”ति सेक्खपुथुज्जनानं चित्तसन्ताने । “सह मग्गुप्पादा”ति मग्गुप्पादेन सहेव । “तत्थ तत्थ वुत्तो”ति अट्ठकथाटीकासु वुत्तो । “अनागतसामञ्जं”ति अनागतसदिसं । न एकन्त अनागतन्तिपि वदन्ति । कथं ते सङ्खतजातिका होन्तीति आह “तेहि मग्गे”ति आदिं । विभावनिपाठे । “अप्पहीना”ति मग्गेन अप्पहीना । “तदवत्था”ति उप्पज्जनारहावत्था । “तं सभावत्ता”ति कामरागादि सभावत्ता । “तथा वुच्चन्ती”ति अनुसयाति वुच्चन्ति । अनागता नाम न होन्ति । चित्तसन्ताने वत्तमानभावेन सिद्धत्ता । “हज्जि पजहती”ति यदिपजहति । “तेनही”ति ततो एव । “रत्तो”ति रागसमङ्गी हुत्वा । “दुट्ठो”ति दोससमङ्गी हुत्वा । “मुळ्हो”ति मोहसमङ्गी हुत्वा पजहतीति दोसो आपज्जतीति वुत्तं होति । परियुट्ठान पत्तानं रागादीनं । “मग्गवज्झं”ति मग्गेन वधितब्बं । “उप्पन्नं”ति पच्चुप्पन्नं । वत्तमानञ्च तं उप्पन्नञ्चाति वत्तमानुप्पन्नं । “भुत्वा”ति आरम्भणं परिभुज्जित्वा । विगच्छतीति विगतं । भुत्वा विगतञ्च तं उप्पन्नञ्चाति भुत्वा विगतुप्पन्नं । विपच्चनत्थाय ओकासं करोन्तीति ओकासकतं । ओकासकतञ्च तं उप्पन्नञ्चाति ओकासकतुप्पन्नं । समुदाचारो वुच्चति भिय्यो पवत्तनं । समुदाचारो च सो उप्पन्नञ्चाति समुदाचारुप्पन्नं । खन्धपञ्चक सङ्घातं भूमिं लभतीति भूमिलद्धं । भूमिलद्धञ्च तं उप्पन्नञ्चाति भूमिलद्धुप्पन्नं । आरम्भणं अधिकतरं गणहातीति आरम्भणाधिगहितं । आरम्भणाधिगहितञ्च तं उप्पन्नञ्चाति आरम्भणाधिगहितुप्पन्नं । महग्गतज्झानेन अविक्खम्भितञ्च तं उप्पन्नञ्चाति अविक्खम्भितुप्पन्नं । मग्गेन असमुग्घाटितञ्च तं उप्पन्नञ्चाति असमुग्घाटितुप्पन्नं । एवं मग्गवज्झानं अनुसयानं उप्पन्नभावेन वुत्तत्ता पच्चुप्पन्नता परियायोव तेसं वत्तब्बोति । “सेक्खा”ति सत्तसेक्खपुग्गला ।

ओरम्भागे वुच्चति कामलोकोचेव पुथुज्जनभावो च । ओरम्भागे सन्दिस्सन्तीति ओरम्भागियानि । उद्धंभागे वुच्चति महग्गतभावोचेव अरियभावो च । उद्धंभागे सन्दिस्सन्तीति उद्धंभागियानि । तत्थ । कामच्छन्दो, व्यापादो, ति इमानि द्वेसं योजनानि कामलोकसङ्घाते ओरम्भागे एव सन्दिस्सन्ति । दिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलब्बतपरामासो, ति इमानि तीणि पुथुज्जनभाव सङ्घाते । सेसानि पन पञ्च महग्गतभावसङ्घाते च अरियभावसङ्घाते च उद्धंभागेपि सन्दिस्सन्ति । अथवा । पुरिमानि पञ्चयस्स तानि मग्गेन अप्पहीनानि, तं उपरिभवग्गे ठितंपि कामलोकसङ्घातं ओरम्भागं आकड्ढन्ति, तस्मा ओरम्भागाय संवत्तन्तीति ओरम्भागियानि । पच्छिमानि पञ्च यस्स तानि अप्पहीनानि, तं कामलोके ठितंपि उद्धंभागं आकड्ढन्ति, तस्मा उद्धंभागाय संवत्तन्तीति उद्धंभागियानि । तत्थहि द्वेरूपारूपरागा एकन्तेन महग्गतभावं आकड्ढन्तियेव ।

मानो च उद्धच्यञ्च अविज्जाचाति इमानि च रूपारूपरागसहगतानि हुत्वा आकङ्क्षन्ति । ओरं हेट्ठिमं कामलोकं भजन्तीति ओरम्भागियानि । उद्धं रूपारूपलोकं भजन्तीति उद्धंभागियानीतिपि वण्णेन्ति । “इतरानि पना”ति द्वे इस्सा संयोजन मच्छरियसंयोजनानि । “कमोपन द्विन्नं पी”ति इध सङ्गहे द्विन्नंपि अनुक्कमोपन ।

“विबाधेन्ती”ति विहिंसन्ति । “उपतापेन्तिचा”ति उपगन्त्वा सन्तापेन्ति । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं ।

अकुसलसङ्गहानुदीपना निडिता ।

१६३. मिस्सकसङ्गहे । “चित्तप्पटिपादनं चित्तनियोजनं । “सुगति दुग्गति विवट्टसङ्घातासु चा”ति सुगतिभव दुग्गति भवनिब्बानसङ्घातासु च । निब्बानज्झि वट्टतो गिगतत्ता विवट्टन्ति वुच्चति । “दस्सनादीहि एवा”ति दस्सनसङ्कप्पनादीहि एव । उजुगति नाम हितसुखसंवत्तनिका पवत्ति वुच्चति । वड्ढगतिनाम अहित दुक्खसंवत्तनिका पवत्ति । “पथङ्गानी”ति पथस्समग्गस्स अङ्गानि । मग्गोति च उपायो वुच्चतीति आह “उपायङ्गानी”ति । “इतरानी”ति सम्मादिट्ठि सम्मासङ्कप्पादीनि अङ्गानि । उजुगतिया गमनस्स उपायङ्गानि । इमेपि चत्तारो मग्गङ्ग धम्मा धम्मा नाम आगता । “तथा तथा पवत्तानं”ति मुसावादादिवसेन पवत्तानं । “ना नामग्गोवा”ति मिच्छामग्गो च सम्मामग्गो च ।

“अत्ताधीनवृत्तिके”ति अत्तायत्तप्पवत्तिके । अत्तनो गति नाम चक्खुन्द्रियादीनं दस्सनादि किच्चमेव वुच्चति । “इस्सरा अधिपतिनो”ति इदं आधिप्पच्चत्थपाकटत्थं वुत्तं । अत्थो पन भावप्पधानवसेन गहेतब्बो । इन्द्रियं इस्सरियं आधिप्पच्चन्तिहि इमे एकत्थाति । “इत्थाकारानि” नाम इत्थिलिङ्गपुरिसलिङ्गादि । “अज्जथा अप्पवत्तियं”ति इत्थिसण्ठाने पुरिसलिङ्गादीनं, पुरिससण्ठाने इत्थिलिङ्गादीनं अप्पवत्तियं । तेनाह “तथाही”तिआदि । मनो विजाननकिच्चे सम्पयुत्तधम्मानं इस्सरो होति अनज्जाभिभवनीयभावेन पवत्तनतोति सम्बन्धो । एवं परत्थ । “आरम्मणाधिमुच्चने”ति आरम्मणे निरासङ्कप्पवत्तियं । “आरम्मणुपट्टाने”ति चित्ते बुद्धगुणाधिकस्स आरम्मणस्स उपट्टाने । “चतुसच्चधम्मो”ति तेन पुग्गलेन अनज्जात पुब्बो चतुसच्च धम्मो । अनज्जात पुब्बं अमत्तं वा पदं । अनज्जातं जस्सामि इति पवत्तं इन्द्रियन्ति समासो । पटिपन्नस्साति पन अत्थतो सिद्धत्ता वुत्तं । “विष्पकतभावेना”ति अनिट्ठङ्गतभावेन । पुनप्पुनं जाननकिच्चयुत्तानं मज्झे छन्नंसेक्खानं । एतेन अवसद्वस्सयाव सब्बकिलेसप्पहाना जाननन्ति अत्थं दीपेति । पथम मग्गेन जातं मरियादं अनतिक्कम्म जाननन्तिपि वण्णेन्ति । आजानितत्थाति अज्जातावी । अरहा खीणासवो कतकिच्चो वुसित ब्रह्मचरियो । अज्जाताविनो इन्द्रियन्ति अज्जाताविन्द्रियन्ति अत्थं दस्सेतुं “परिनिट्ठित आजाननकिच्चस्सा”तिआदि वुत्तं । “तब्बिमुत्ती”ति अत्तग्गाह विमुत्ति । “तस्मिं वा”ति तस्मिं अत्तनिवा । “संकिलिट्ठो”ति नानाकिलेसेहि संकिलेसितो । “विष्फन्दितो”ति नानासुखदुक्खेहि संकम्पितो । “वोदानपत्तिया”ति विसुद्धिपत्तित्थाय । “तायपटि पत्तिया”ति करणत्थे, हेतु अत्थे वा करणवचनं । “वोदानपत्तिया”ति सामिअत्थे सामिवचनं ।

“बलीयन्ती”ति नामधातुनिद्वेसो । तेनाह “बलसा करोन्ती”ति । “बलसा”ति बलेन । परितो समन्ततो सेन्ति परिवारेन्तीति परिस्सया । अस्सद्भस्स भावो अस्सद्भियं । कोसज्जसङ्घातेन पटिपक्खधम्मेन । मुट्ठा नट्ठा सति यस्साति मुट्ठस्सति । मुट्ठस्सतिस्स भावो मुट्ठस्सच्चं । “सेसदुक्क द्वयं”ति अहिरिकदुक्कं हिरिदुक्कञ्च ।

गहपति, जायम्पती, तिआदीसु विय पतिसद्वो सामिइस्सर परियायोति आह “पतीति सामिइस्सरो”ति । “परेसं”ति सहजातेसु परेसं इन्द्रियानं । “परेही”ति कम्मत्थे करणवचनं । परे सहजाते इन्द्रिय धम्मेति अत्थो । “अधिको”ति अधिकतरो । “अत्ताधीन वृत्तीनं”ति अत्तायत्तवृत्तीनं । “छन्दागमनवसेन वा”ति एत्थ आगच्छति फलं एतेनाति आगमनं ।

आदिकारणं, मूलकारणं, पभवकारणं। छन्दो एव आगमनं छन्दागमनं। तेनाह “पुब्बे अतीतभवेसू”तिआदिं। सम्पयुत्त धम्मं अत्तपराधीने कत्वाति सम्बन्धो। महोघो तिणपण्णकसटे अत्तपराधीने करोन्तो वियाति योजना। तत्थ “अत्तपराधीने”ति अत्तसङ्घातोपरो अत्तपरो। अत्तपरेन अधीना अत्तपराधीनाति अत्थो। “सेसेसुपी”ति सेसेसु वीरिय चित्त वीमंसाधिपतीसुपि। एतेन ‘वीरियमेव अधिपति वीरियाधिपति। वीरियवतो किं नाम कम्मं न सिज्झतीति एवं पुब्बाभिसङ्खारवसेन वा पुब्बे अतीतभवेसु सुट्ठु आसेवितवीरियागमनवसेन वा तेसु तेसु कल्याण पापकम्मेसु सम्पयुत्त धम्मं महोघो विय तिणपण्णकसटे अत्तपराधीने निच्चं पग्गहितधुरेकत्वा पवत्तं वीरियं’न्तिआदिनयं अतिदिसति। “पच्छिमा तयो धम्मा”ति वीरिय चित्त वीमंसा धम्मा। परवसेपि वत्तन्ति, तदा तेसं अधिपतिभावो नत्थीति चोदना। अधिपति किच्चं नाम धुरवाहिताति सम्बन्धो। “तं तं किच्च विसेसं अनपेक्खित्वा”ति चक्खुन्द्रियं दस्सन किच्चे इस्सरो, सोतिन्द्रियं सवन किच्चेतिआदीसु तं तं किच्चविसेसं अपेक्खति, तथा अनपेक्खित्वा। “विजाननादि किच्चं”ति ‘मनो आरम्भण विजानने’तिआदिना वुत्तं सब्बं इन्द्रिय किच्चं।

भुसो हरन्ति वहन्तीति आहारा। “भुसो”ति अतिरेकतरन्ति अत्थो। कथं पन भुसो हरन्तीति आह “सहजातादी”तिआदिं। तेते पच्चय धम्मा तेते पच्चयुप्पन्न धम्मा चाति योजना। “एत्था”ति इमिस्सं पाळियं। “पच्चयाहारो वा”ति एत्थ हेतु आरम्भणादिको सब्बोपच्चयो पच्चयाहारो नाम। आहार पच्चयोपन विसुं एको पच्चयविसेसो। “पच्चयट्ठेना”ति हेतु आरम्भणादि पच्चयट्ठेन। “आहारभूता”ति उपत्थम्भनकिच्चविसेसभूताति वुत्तं होति। “कळीरङ्कुरानं”ति कम्मत्थे सामिवचनं। “वड्डिया”ति वड्डनत्थाय। “ठितिया”ति ठितत्थाय। इमेसत्ता वट्ठे पवत्तन्तीति सम्बन्धो। सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं। “पक्खे वियूहित्वा”ति पक्खे सञ्चालेत्वाति वुत्तं होति। “पक्खे”ति वा पक्खेहि वातं ब्यूहित्वा। “तदनुसयितस्सा”ति तस्मिं विपाक सन्ताने अनुसयि तस्स। “विभावेत्वा”ति पच्चक्खतो विभूतं पाकटं कत्वा। “अलभित्वा”ति चक्खुम्हि अलभित्वा। अपस्सित्वाति वुत्तं होति। “तत्थेवा”ति निवासट्ठाने एव। “सम्पयुत्ता”ति विज्जाणेन सम्पयुत्ता। भविसु वड्डिं सूति भूता। सम्भवं वुड्डिकारणं एसन्ति गवेसन्तीति सम्भवेसिनो। “वुत्तनयेना”ति ‘यथा यवबीजानं वा सालिबीजानं वा’तिआदिना वुत्तनयेन। “आहारेती”ति पवत्तेति। “मनोसज्जेतनाहारो”ति कुसलाकुसल कम्मभूतो मनोसज्जेतनाहारो। “तयो भवे”ति तयो कामभवादिके उपपत्तिभवे। ठितियाति च अनुग्गहायाति च वुत्तं। इतरथा उप्पत्तियाति च वुत्तं सियाति अधिप्पायो।

“दुब्बलकिच्चट्ठानवत्थुकत्ता”ति दुब्बलकिच्चत्ता दुब्बलट्ठानत्ता दुब्बलवत्थुकत्ता। “अभिनिपात मत्तानि होन्ती”ति दस्सन सवनादि मत्तानि होन्तीति अधिप्पायो। “वितक्क पच्छिमकं ज्ञानं”ति ज्ञानानि नाम वितक्कस्स पच्छानुगतं होतीति अत्थो। “तत्था”ति तेसुपज्जविज्जाणेसु। “ता”ति वेदना एकगता। “तं”ति ज्ञानकिच्चं। एकगता बलवती न होतीति सम्बन्धो। “मग्गिन्द्रिय बलभावाया”ति मग्गिन्द्रिय बलभावत्थाय। लोकुत्तरविपाकानि जवनकिच्चानि च साधिपतिकानि च होन्तीति वुत्तं “तिभूमकानी”तिआदि। सेसमेत्थ सुबोधं।

मिस्सकसङ्गहानुदीपना निड्डिता।

१६४. बोधिपक्खियसङ्गहे। “सतिपट्ठाना”ति एत्थ पसद्दो पमुखत्थो पधानत्थोति आह “पमुखा पधाना हुत्वा”ति। ठासद्दो गतिनिवत्ति अत्थोति आह “चित्तगमनं निवत्तेत्वा पवत्तन्ती”ति। “काये अनुपस्सना”ति काये पवत्ता अनुपस्सना। पुनप्पुनं पस्सन्ति योगिनो एतायाति अनुपस्सना। कतमं पस्सन्तीति आह “अस्सासपस्सासादिकस्सा”तिआदिं। कथञ्चतं पस्सन्तीति वुत्तं “तं तं कायभावेना”तिआदि। इदानि पुनप्पुन सदस्स अत्थं दस्सेन्तो “यावा”तिआदिमाह। वेदनानु

पस्सनादीसुपि एसेवनयो । तं न सुन्दरं । कस्मा, सकलस्स रूपकायस्स अधिप्पेतत्ता । सेसमेत्थ सुविज्जेय्यं । यदि एवन्तिआदीसु । “इतरापि सिद्धा”ति कायानुपस्सनादयोपि सिद्धा । कस्मा, धम्मानुपस्सनाय अन्तोगधत्ता । “तथा अनुपस्सन्तस्सा”ति रूपनलक्खणतो अनुपस्सन्तस्स । “तं तं समूहभूतरूपधम्मवसेना”ति अस्सासपस्सासादि समूहभूतस्स रूप धम्मस्स वसेन । “सुभादिविपल्लासस्सा”ति सुभ सुख निच्चविपल्लासस्स । “ओळारिकस्सा”ति सुपाकटवसेन ओळारिकस्स । “अत्तूपनिबन्धा”ति अत्तेन उपनिबन्धा, पटिबद्धा ।

“कामं”ति एकन्तेन । उपसुस्सतूति सम्बन्धो । “यन्तं”ति ज्ञानाभिज्जा मग्गफलनिब्बानं । “वीरियस्स सण्ठानं”ति वीरियगमनस्स वीरियप्पवत्तनस्स निवत्तिवसेन सण्ठानं । उप्पन्नसद्देन अतीत किलेसापि पच्चुप्पन्न किलेसापि गहेतब्बा होन्तीति आह “असुकस्मिं काले”तिआदिं । “मय्हं उप्पन्नं”ति इदानी उप्पन्नं । “पहानाया”ति एत्थ समुच्छेदप्पहानं अधिप्पेतन्ति आह “अनुप्पाद धम्मतापादनकरणत्थं”ति । तत्थ अनुप्पादो धम्मो येसं ते अनुप्पाद धम्मा । मग्गेन पहीना अकुसल धम्मा । अनुप्पाद धम्मानं भावोति विग्गहो । अनुप्पाद धम्मताय आपादनं । तस्स करणन्ति समासो । “दिस्वा”ति तेसं उप्पत्ति वत्थुं दिस्वा । “पच्चयसमुच्छिन्दनत्थं”ति पच्चयभूतस्स अनुसयस्स समुच्छिन्दनत्थं । “अपत्ता”ति इदानी अपत्ता । “समये”ति बुद्धुप्पादनवमक्खणे । “नियामं न ओक्कमन्ती”ति अरियमग्गसङ्घातं सम्मत्तनियामं न ओक्कमन्ति । नप्पविसन्ति । किलेसेहि अकोपेतब्बताय अकुप्पो धम्मो यस्साति अकुप्प धम्मो । खीणासवो । अकुप्प धम्मस्स भावो अकुप्प धम्मता । अरहत्त फलं । “तेसं”ति कुसलानं धम्मानं । उप्पन्नानं पापकानं पहानायाति कत्वा विसुद्धिधम्मेसु योगं करोन्तस्स अनुक्कमेन भावना कम्मे मत्थकं पत्तेआदितो पट्टाय उप्पन्नापि पापका पहियन्ति । अनुप्पन्नापि नुप्पज्जन्ति । अनुप्पन्नापि कुसला उप्पज्जन्ति । उप्पन्नापि भावना पारिपूरिं गच्छन्ति । एसनयो अनुप्पन्नानं पापकानं अनुप्पादायातिआदीसु । एवं चतूसु मुखेसु एकेकमुखेनपि सम्मा पदहन्तस्स सम्मप्पधानं चतुकिच्चसाधकं होति । तेनाह “एतेसु पना”तिआदिं ।

अभिविसिद्धेन धम्मववत्थानज्जाणेन जातब्बा सब्बे परमत्थ धम्मा अभिज्जेय्या नाम । “अभिज्जा सिद्धी”ति अभिजानन किच्चसिद्धि । विसुं विसुं परिच्छिन्दित्वा जातब्बा चतुसच्च धम्मा परिज्जेय्या नाम । तेहि दुक्खसच्च धम्मा परिज्जातब्बभावेन, समुदय सच्च धम्मा पहातब्ब भावेन, निरोधसच्च धम्मा सच्छिकातब्ब भावेन, मग्गसच्च धम्मा भावेतब्बभावेन जातब्बा होन्तीति । “भावनासिद्धी”ति भावनाकिच्च सिद्धि । तं संयुत्तके इमायपाळिया समेतीति सम्बन्धो । “विभङ्गे पना”ति इद्धिपादविभङ्गे पन । “चित्त चेतसिकरासी”ति सह पुब्बभागभावनाय उत्तरि मनुस्स धम्मपरिया पन्ना चित्तचेतसिकरासि । “तत्थ पना”ति विभङ्गे तस्मिं उत्तरचूळभाजनीये पन । “इधा”ति इमस्मिं सङ्गहे ।

चत्तारि सोतापत्तियङ्गानि नाम बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो । धम्मे, सङ्गे, अरियकन्तेहि सीलेहि समन्नागतोति एवं वुत्तानि सोतापत्तिया अङ्गानि । तत्थ “अरियकन्तेही”ति अरियजनेहि कामितेहि इच्छितेहि । “सीलेही”ति पच्चनिच्चसीलेहि, आजीवट्टमकसीलेहि वा । “सम्मप्पधानेसू”ति सम्मप्पधानकिच्चेसु ।

“सोळसहिकिच्चेही”ति एकेकस्मिं सच्चे चत्तारि चत्तारि कत्वा सोळसहि किच्चेहि । पीळनट्टो, सङ्खत्तट्टो, तिआदीहि सोळसहि अत्थेहीति वुत्तं होति । ते च अत्था परतो आगमिस्सन्ति । सति एव सम्बोज्झङ्गोति वुत्तं, कथं पन सासति सम्बोधिं समुट्टापेतीति आह “साही”तिआदिं । एसनयो सेसबोज्झङ्गेसुपि । “तेसु धम्मेसू”ति अज्झत्तबहिद्धा धम्मेसु । “लीनसङ्कोच कोसज्जपक्खं”ति लीनपक्ख सङ्कोच पक्खकोसज्ज पक्खं । धुरं सुट्टु पग्गण्हाति उक्खिपतीति धुरसम्पग्गहो । “धुरं”ति समथधुरं विपस्सना धुरज्ज । “अरति उक्कण्ठ पक्खं”ति अरतिपक्ख निब्बिदापक्खं । धम्मे रति धम्मरति । धम्मे नन्दी

धम्मनन्दी । धम्मे आरामो धम्मारामो । “सारम्भो” नाम चित्तविहेसा । “दरथो” नाम चित्तसन्तापो । समाहितो भिक्खवे यथाभूतं पजानाति पस्सतीति वचनतो पञ्चाय समाधि पादकता पाकटाति वुत्तं “तस्सा”तिआदिं । समं अविसमं अत्तनो किच्चं वहति सीलेनाति समवाही । समवाहिस्स भावो समवाहिता ।

सा पन चतुब्बिधा होतीति सम्बन्धो । “तस्सा”ति सम्मादिट्ठिया । “विसाखा”ति आलपन पदं । “सब्बे लोकुत्तरे होन्ती”ति वचनस्स सम्बन्धं दस्सेतुं “ते पन सत्ततिंसप्पभेदा”तिआदिमाह । न वट्टानानि अस्स अत्थीति नवट्टानिकं । “लोकुत्तरे”ति लोकुत्तर चित्ते । “अत्तप्पटिपक्खानं”ति अत्तना उज्जुप्पटिपक्खानं । “ते”ति बोधिपक्खिय धम्मा । एतेन दस्सेतीति सम्बन्धो । “कुण्डलिया”ति एवं नामकं ब्राह्मणं आलपति । “विज्जा”ति मग्गविज्जा । “विमुत्ती”ति फलविमुत्ति ।

बोधिपक्खियानुदीपना निट्ठिता ।

१६५. सब्बसङ्गहे । “पञ्चरासयो”ति पञ्चसङ्गहा । “अतीतादिभेदभिन्नानं”ति अतीतानागतपच्चुप्पन्नभेदेन, अज्झत्त बहिद्वाभेदेन, ओळारिकसुखुमभेदेन, हीनपणीतभेदेन, दूरसन्तिकभेदेन च भिन्नानं । “उपपत्ति द्वारेसू”ति चक्खादि द्वारेसु । “कम्मद्वारेसू”ति कायकम्मद्वारादीसु । “सङ्गम्मा”ति सङ्गन्त्वा । “समागम्मा”ति समागन्त्वा । “साधारण किच्चानि वा”ति सब्बिरियापथेहि साधारण किच्चानिवा । पाळिपाठे । “किज्जा”ति कस्मा च । “सङ्खारेवदेथा”ति सङ्खारा सङ्खारा इति तुम्हे वदेथ । “किज्जसङ्गतं”ति कतमज्जसङ्गतं । “रूपं रूपत्थाया”ति रूपविकतिया जातत्थाय रूपसङ्गातं सङ्गतं अभिसङ्खरोन्तीति अत्थो । उपभोगो नाम वत्थाभरणादिको अन्तोभोगो । परिभोगो नाम मज्जपीठादिको बाहिर परिभोगो । सम्परायिकज्ज वेदनन्ति अधिकारो । सेसेसुपि सज्जासङ्खार विज्जाणेषुपि । “दानं दानत्थाया”ति दानपुज्जस्स जातत्थाय । दानसङ्गातं सङ्गतं अभिसङ्खरोन्तीति अत्थो । अथवा दानस्स अत्थो दानत्थो । “अत्थो”ति च विपाकत्थो फलत्थो । दानविपाकत्थाय दानफलत्थाय दानपुज्जसङ्गातं सङ्गतं अभिसङ्खरोन्तीति अत्थो । एवं सेसेसुपि । “अनुयुज्जन्ता”ति विपस्सना कम्मं अनुयुज्जन्ता । “तीसु धम्मेसु किलमिस्सन्ती”ति वुत्तं । कथं किलमिस्सन्तीति आह “तथाहि यथा”तिआदिं । “सुखसज्जितेसु पटिसरणेसू”ति चित्तसातचित्तरति पटिलाभत्थाय पटिसरणेसु आरम्मणेसु । “ताही”ति सम्पत्तीहि । “ता”ति सम्पत्तियो । परमुक्कंसगतं सुखसज्जितद्वानं होति । तस्मा तत्थ दुक्खानुपस्सनाजाणं अतिरेकतरं पवत्तेतब्बन्ति तदत्थाय भगवा तं वेदनं विसुं एकं खन्धं कत्वा खन्ध देसनं देसेतीति अधिष्पायो । एसनयो परत्थपि । “जाणसम्मत्तं”ति पुथुज्जनेहि जाणसम्मत्तं । “परमं अत्तानं कत्वा”ति लोके विज्जुत्तं परमं होति, तस्मा विजाननं परमं अत्तानं कत्वा । सेसमेत्थ सुपाकटं । “यत्थभुज्जती”तिआदीसु । “यत्थ भुज्जती”ति यस्मिं भाजने भुज्जति । “यज्ज भुज्जती”ति यज्ज भोजनं भुज्जति । “येन च भुज्जती”ति येनब्यज्जनेन भुज्जति । “यो च भोजको”ति समीपे ठत्वा परिवेसको । “यो च भुज्जिता”ति यो च भुज्जको ।

“सासवा एवा”ति सासवा नाम लोकिय धम्मा । “उस्साहन्ता विय होन्ती”ति अब्यापार धम्मत्ता वुत्तं । न हि अब्यापार धम्मानं एकन्तेन उस्साहो नाम अत्थि । फलस्स निब्बत्तनतो फलत्थाय उस्साहन्ता विय होन्तीति । “आकिरित्वा”ति पत्थरित्वा । सेसमेत्थ सुबोधं ।

धातुसङ्गहे । “अत्तनो एव सभावं”ति अत्तनो सभावं एवातिपि युज्जति । “ईहा च ब्यापारो चा”ति अभिक्कमामि पटिक्कमामीतिआदिना उस्साहो च, अभिक्कमनादि ब्यापारो च । “न च जीवयोगा”ति न च लोकियमहाजन सम्मतेन जीवेन युत्ता । अट्ठकथापाठे । यायति एत्थाति यन्तं । उदुक्खलं । यन्त चक्कयट्ठिनाम यन्त चक्कसम्बन्धा मुसलयट्ठि । अरणी

वुच्चति अग्निनिब्वत्तकत्थाय कता द्वे सारघटिका । अधरारणी नाम हेट्टारणी । उत्तरारणी नाम उट्टारणी ।
 “सल्लमिवा”ति कण्डोविय । “सूलमिवा”ति विज्जनकदण्डो विय । “आतुराविया”ति तेहि सल्लसूलेहि विद्धगिलाना
 विय । अयथाभुच्च निमित्तं नाम अयथाभूतं सत्तपुग्गलादिनिमित्तं । “वनमिगो विया”ति तिण रूपे पुरिस सज्जालाभो
 वनमिगो विय । “अङ्गारकासुयं”ति अङ्गारकूपे । “नानाविधुपद्व निमित्ततो”ति नानाविधानं उपद्वानं उप्पत्ति पच्चयतो ।
 “वनमक्कटो विया”ति वनवानरो विय । दुक्खेन दमनं अस्साति दुद्धमनो । “अस्सखळुङ्को”ति दुट्ठ अस्सो । “यत्थ
 कामनिपातितो”ति यस्मिं यस्मिं आरम्मणे पतितुं कामेति इच्छति, तत्थ तत्थ निपातितो । पुग्गलवसे अवत्तित्वा आरम्मणेसु
 यदिच्छकं निपतनतोति वुत्तं होति । “रङ्गनटो विया”ति समज्जनटको विय । सभावतो अत्थि संविज्जतीति सन्तो । तथोति
 च अवितथोति च अत्थतो एकं । अज्जो पकारो अज्जथा । नत्थि अज्जथा अस्साति अनज्जथं । दुक्खदुक्खं नाम
 कायिकदुक्ख चेतसिकदुक्खं । “कम्मजानं”ति विपाकक्खन्धकटत्ता रूपानं । “उप्पत्तिया”ति उप्पादत्थाय । “पगेवा”ति
 पुरेतरमेव । “उप्पन्नं पी”ति उप्पन्नमि चक्खु । “पवत्तिया”ति सन्तानट्टितिया ठितत्थाय । “पटिजगगन दुक्खं”ति सोधन
 दुक्खं । पच्चयवेकल्लं नाम आहारच्छेदादिकं । ननु भिज्जनभयेन पगेव पच्चयसम्पादनं नाम सङ्खार दुक्खमेव सियाति ।
 सच्चं । इध पन आसन्ने भिज्जननिमित्तं दिस्वा कतं पच्चय सम्पादनं अधिप्पेतं । “रक्खावरणगुत्ति संविधान दुक्खं”ति
 नानाभयतो रक्खणस्स च आवरणस्स च गोपनस्स च संविधान दुक्खं । “तदुभयेन सहेव सिज्जती”ति कसिगोरक्खादीनि
 सङ्खार कम्मानि वा रक्खावरण गुत्तिसं विधानादीनिवा करोन्तानं तं दुक्ख दुक्खं तदुभयेन दुक्खेन सहेव सिज्जति ।
 “तेसं”ति चक्खादीनि अस्सादेन्तानं न मुच्चतीति सम्बन्धो । “पवत्ति निरोध भूतस्सा”ति पवत्तिया निरोध भूतस्स । “तं
 पजहति येवा”ति तं लोभं पजहतियेव । “यावदेवा”ति उपरिमपरियन्तेन । अहं अस्मीति पवत्तो मानो अस्मिमानो । तस्स
 समुघातनं समुच्छिन्दनं । “परिज्जातेसू”ति तेसु अनुसयिताय तण्हाय पहानवसेन परिज्जातेसु । “तब्बिपरीतेन पना”ति
 ततो विपरीतेन पन । अस्मिमानस्स अनधिद्वानभूतातिआदि अत्थेन । अनिन्द्रियबद्ध धम्मा नाम पथवीपब्बतादीसु पवत्ता
 रूप धम्मा ।

सत्ते अनुक्कण्ठमाने करोतीति सम्बन्धो । “इती”ति तस्मा । तेसं सत्तानं । दुज्जहो नाम नत्थि । तस्मा लोभोयेव
 दुक्खसमुदयारिय सच्चं नामाति योजना । सासवा कुसला कुसल धम्मा समुदयसच्चं नाम, दुक्ख सच्चभूतानं
 विपाकक्खन्धकटत्ता रूपानं समुदयत्ता संवड्ढनत्ता । मूलभावेन वुत्ता ‘अविज्जा पच्चया सङ्खारा’तिआदीसु ।
 “नन्दनसदिसं”ति देवलोके नन्दनवनुय्यानसदिसं । “आदिपभवपधानभूता”ति दुक्ख धम्मानं आदिभूता, पभवभूता,
 पधानभूता । “पभवभूता”ति च पथमुप्पत्तिहेतुभूता । “तेसं”ति दुक्ख धम्मानं ।

“कत्थची”ति कामभवादीसु किस्मिज्चिभवे । “कदाची”ति अतीतादिकालेसु किस्मिज्चिकाले । “केसज्ची”ति
 देवमनुस्सादीसु सत्तेसु केसज्चिसत्तानं । “कुतोची”ति बहूसुकारणेसु कुतोचिकारणा । “कथज्ची”ति केनचिपकारेन ।

“परिणामो”ति परिणमनं अज्जथाभावो । “तं समङ्गीनं”ति तेहि चक्खादीहि समङ्गीनं पुग्गलं । पाळिपाठे ।
 “आदित्तं”तिआदीपितं समुज्जलन्तं । “केना”ति करणभूतेन केन अग्निना । तथा अरियमग्गो विपरिणाम धम्मो च होति ।
 सोविपरिणाम दुक्खेनपि पुग्गलं भुसं पीळेतियेवाति योजना । “ना”ति न सिया । समनं वूपसमनं सन्ति । सब्बदुक्खानं
 सन्तीति विग्गहो । सब्बं वट्टदुक्खन्ति सम्बन्धो । “तस्सा”ति अरियमग्गस्स । “पवत्तमाना चा”ति सन्ततिठितिवसेन
 वत्तमाना च । “महन्तं परिळाहदुक्खं”ति सोक परिदेव दुक्ख दोमनस्सुपायासानं पवत्तिवसेन महन्तं परिळाह दुक्खं ।
 निब्बानस्स अनुप्पाद धम्मत्ता उप्पादत्थाय पच्चयो नाम नत्थि । तथा अप्पवत्ति धम्मत्ता पवत्तत्थाय । सम्पापुणितब्बत्ता पन
 सम्पापनत्थाय पच्चयो अत्थीति आह “सम्पापक पच्चयाभिसङ्खरणलेसं”ति । सम्पापक पच्चया नाम अरिय मग्गो च तस्स

पच्चया च ।

भवाभवसङ्घातस्स दुक्खक्खन्धस्साति सम्बन्धो । “तदेवा”ति तं दुक्खक्खन्धं एव । अनुपुनप्पुनं पदीयते अनुप्पदानं । “नित्थातनट्ठो”ति हन्द गण्हाति सम्पटिच्छापनट्ठो । “ततो”ति वट्टदुक्खतो । “मुच्चनूपायस्सा”ति दानसीलनिकखमादिकस्स मुच्चनूपायस्स । “निस्सरणविमुत्तिया”ति निस्सरण सङ्घाताय विमुत्तिया । सङ्घार दुक्खस्स अभावट्ठो । “सम्मोहस्स पहानवसेना”ति एतेन इध दस्सनं नाम इतो पट्ठाय चतूसु सच्चेसु असम्मोह भावपत्ति एव आलोकपत्ति एव वुच्चतीति दस्सेति । तेनाह “पटिविज्जनट्ठो”ति । तण्हाय दासो तण्हादासो । तण्हादासस्स भावो तण्हादासब्बं । परवसतो विमुत्तिवसेन अपराधीनता भुजिस्सभावो नाम । लोकियमग्गाहि तण्हादासब्बं नातिवत्तन्ति । तण्हावसं पूरयमाना तण्हाविसयं विपाकं जनेन्ति । अयं अरियमग्गो एव तण्हाय अनारम्मणभावे ठितो तण्हादासब्बं अतिवत्तति । तण्हावसं भिन्दमानो तण्हाय अविसयं विपाकं जनेतीति अधिप्पायो । “दुक्खमुत्तिया”ति दुक्खतो मुच्चनत्थं । “दुक्खवट्ठिया”ति दुक्खवट्ठनत्थाय । सेसमेत्थ सुबोधं । “खयविराग निरोध भूतो”ति एत्थ किलेस धम्मानं विरज्जनं विगमनं अन्तरधानं विरागो । “अनत्थ पदानी”ति अहितपदानि । भयादीनवपदानि । “द्वारछक्कआरम्मण छक्कभेदेना”ति द्वारछक्कं धम्मारम्मणं होति । एवंसति, आरम्मण छक्कन्ति न वत्तब्बं धम्मारम्मणस्स विसुं गहितत्ताति । नो नवत्तब्बं । कस्मा, द्वारछक्कतो सेसानं धम्मारम्मणानं अत्थितायाति दस्सेतुं “एत्थ चा”तिआदि वुत्तं । परतो “एत्थपी”तिआदीसु एसेवनयोति ।

सब्बसङ्गहानुदीपना निट्ठिता ।

समुच्चयसङ्गहदीपनिया अनुदीपना निट्ठिता ।

८. पच्चयसङ्गहअनुदीपना

१६६. येहिपकारेहि यथा । तेसं विभागो तं विभागो । अयञ्चनिद्वेसो एकसेसनिद्वेसो, विच्छालोपनिद्वेसोवाति दस्सेतुं “तेसं”तिआदिमाह । न समेति । गाथायं “येसं”तिआदिना तीहि-य-सद्वेहि दस्सितानं तिण्णं अत्थानं-त-सद्वत्थ सम्भवतो । त-सद्वत्थानञ्च अनुसन्धियं परिपुण्णं कत्वा वत्तब्बतो । “समुप्पज्जती”ति सुट्ठु परिपुण्णं कत्वा उप्पज्जति, पातुभवति । “अविना”ति अविना हुत्वा । “सहजात धम्मेही”ति अविज्जा पच्चया सङ्घारातिआदीसु सङ्घारादीनं सहजात धम्मेहि सहेव उप्पज्जनं । “कलापवसेना”ति सुट्ठु धम्म कलापवसेन । “सामञ्ज लक्खणं”ति साधारण लक्खणं । “अत्थो”ति इदप्पच्चयता सदस्स अत्थो । “अयमत्थो पटिक्खित्तो”ति ‘समुप्पज्जनं समुप्पादो’ति अयंभावसाधनत्थो पटिक्खित्तो । “अयमेवा”ति अयं भावसाधनत्थो एव । जरामरणं सम्भवतीति योजना । “उप्पादावा तथागतानं”ति सम्मासम्बुद्धानं उप्पादेवा सति । “अनुप्पादावा”ति अनुप्पादेवा सति । “ठिताव साधातू”ति जातिया सति जरामरणस्स पवत्तिसभावो लोके ठितोयेव । कतमा पन साधातूति आह “धम्मट्ठितता”तिआदिं । तत्थ “धम्मट्ठितता”ति केनचि अकता सभावट्ठितता । “धम्मनियामता”ति सभावनियामता । “तत्र तथता”ति तस्मिं सामञ्जलक्खणे सङ्घत धम्मानं तथता । सामञ्ज लक्खणमेव पटिच्चसमुप्पादो नामाति दस्सेति, न अविज्जादिको पच्चय धम्मो । कस्मा, तेहि वचनेहि धम्मनियामता मत्तस्स दस्सितत्ता । अविज्जादीनं धम्म सरूपानं अदस्सितत्ता । “धम्मनियामतामत्तं”ति च यथा वुत्तसामञ्ज लक्खणमेव वुच्चति । यदि भावसाधनं इच्छेय्य, भावसाधनं नाम कत्तुरहितं भवेय्य । कत्तुरहिते च सति, कथं पटिच्च क्रियाय समानकत्तुकता लब्धति । अलब्धे च समानकत्तुकते कथञ्च पुब्बकालेत्वा पच्चयसम्भवोति । अयं भावसाधनं इच्छन्तस्स ब्यञ्जनयुत्तिविरोधो । तं परिहरन्तो न चेत्यातिआदिमाह । गम्भीरोचानन्द पटिच्चसमुप्पादो गम्भीराव भासोचाति भगवता वुत्तं । भावसाधने च कते

उपपज्जन क्रियामत्तं नाम विसुं एको धम्मो न होतीति कथं तं गम्भीरं सियाति । अयं भावसाधनं इच्छन्तस्स गम्भीरवचन विरोधो । तं परिहरन्तो “सङ्खत धम्मेषु चा”ति आदिमाह । अपि च सङ्खत लक्खणं नाम सङ्खत धम्मतोपि गम्भीरं होति । तथाहि चित्तं नाम सङ्खत धम्मो । तज्ज अत्थि मेचित्तं नामाति सत्तानं पाकटं होति । तस्स पन अनिच्चता सङ्खातं सङ्खत लक्खणं अपाकटं होति सुट्ठु सन्ततिया पटिच्छन्नं । तथा वेदना नाम सुखावा दुखावा सङ्खत धम्मो । सा च अत्थि मेवेदनाति सत्तानं पाकटा होति । तस्सा पन अनिच्चता सङ्खातं सङ्खत लक्खणं अपाकटं होति सुट्ठु सन्ततिया पटिच्छन्नं । एवं सेसेसु नामधम्मेषु च रूपधम्मेषु च । यतो सत्तसु विसुद्धीसु सङ्खत धम्म ववत्थान सङ्खातं दिट्ठिविसुद्धिजाणञ्च अविज्जादिपच्चय परिग्गह सङ्खातं कङ्खावितरण विसुद्धिजाणञ्च पथमं सम्पादेत्वा पच्छा दसविधानि सङ्खत लक्खणानुपस्सना जाणानि सम्पादेतब्बानि होन्तीति । यथा च अनिच्चता सङ्खातं सङ्खत लक्खणं सङ्खत धम्मतो गम्भीरं होति । तथा इदम्पि पटिच्चसमुप्पाद सङ्खातं सङ्खत लक्खणं सङ्खत धम्मतो गम्भीरं होतीति दट्ठब्बं ।

“तब्भावभावीभावो”ति एत्थ भवति संविज्जतीति भावो । सो सो अविज्जादिको भावो तब्भावो । तब्भावे भवन्ति सम्भवन्ति सीलेनाति तब्भावभाविनो । सङ्खारादयो । “भावो”ति उपपत्तिकारणं । तब्भावभावीनं भावोति तब्भावभावि भावोति इममत्थं दस्सेन्तो “तस्मिं तस्मिं”ति आदिमाह । अपि च “भावो”ति विज्जमानता वुच्चति । तस्स तस्स पच्चय धम्मस्स भावोति तब्भावो । तब्भावे सति भवन्ति सम्भवन्ति धम्मतायाति तब्भावभाविनो । तेसं भावोतिपि युज्जतियेव । “हेत्वादि पच्चय सत्तिनियामं”ति हेतुपच्चयो, आरम्मण पच्चयो, ति आदीसु हेतुसद्द आरम्मण सद्दादयो लोभादीनं रूपारम्मणादीनञ्च धम्मानं तं तं पच्चय सत्तिविसेसं दीपेन्ति । तेसञ्च सो सो पच्चय सत्तिविसेसो विसुं धम्मनियामो होति, एवं हेत्वादि पच्चयसत्तिनियामं निवत्तेति । “तथा तथा”ति मूलद्वगोचरविसयद्वादिकेन तेन तेन पच्चयाकारेन । सो हि वुच्चतीति सम्बन्धो । “पच्चय धम्मद्वार मत्ते अठत्वा”ति पच्चय धम्मानं नाम सज्जावसेन उद्धरणमत्तं अकत्वाति अधिप्पायो । “आहच्चा”ति आहन्तिवा तं तं पच्चयसत्ति विसेसं पापेत्वाति अत्थो । तेनाह “मत्थकं पापेत्वा”ति । पच्चयसत्ति विसेसो हि हेतुफलदीपने ततो उत्तरि वत्तब्ब किच्चाभावतो मत्थकं नाम होतीति । “अनोसक्कमाना”ति अनिवत्तमाना । “एताया”ति पच्चय सत्तिया । पपञ्चेन्ते आचरिये ।

एतस्मा कारणा फलं एतदेव पटिच्च अनागतपक्खतो पच्चुप्पन्नपक्खं आगच्छति पातुब्भवतीति पच्चयो । उपपत्तिकारणं पवत्तिकारणञ्च । तत्थ उपपत्तिकारणं जनकपच्चयो । पवत्तिकारणं उपत्थम्भक पच्चयो । “एतेना”ति हेतुना । “कायवची मनोकम्मं”ति एत्थ “कम्मं”ति क्रियावुच्चति, गमन ठान निसज्जसयनादिकं कायिक क्रियञ्च । आलाप सल्लाप कथन सज्झायन गायनादिकं वाचसिक क्रियञ्च । विजानन चिन्तन वीमंसनादिकं मानसिक क्रियञ्च । “अभिसङ्खरोन्ती”ति अभिनिष्पादेन्ति । “एतेही”ति एतेहि लोकियकुसला कुसल चेतना धम्मोहि । अपि च सङ्खरोन्ति सत्ता एतेहीति सङ्खारा । “सङ्खरोन्ती”ति किं सङ्खरोन्ति । अत्तभावं सङ्खरोन्ति । भवाभवं सङ्खरोन्ति । दिट्ठधम्मिकम्पि अत्थं वा अनत्थं वा सङ्खरोन्ति । सम्परायिकम्पि अत्थं वा अनत्थं वा सङ्खरोन्तीति आदिना । चक्खुम्पि सङ्खरोन्ति, सोतंपि सङ्खरोन्तीति आदिना । दस्सनम्पि सङ्खरोन्ति, सवनम्पि सङ्खरोन्तीति आदिना च वत्तुं वट्ठतियेव । “विजानाती”ति विविधेन जानाति । भूतेनपि जानाति, अभूतेनपि जानाति । “नमती”ति गोचर विसयत्थाय नमति । “रुप्पती”ति कुप्पति, खोभति । “फुसती”ति संहनति । “वेदयती”ति विदितं करोति । तं तं आरम्मणं लग्गनवसेन भुसं नहति बन्धति, मुञ्चितुं न देतीति तण्हातिपि युज्जति । “उपादियती”ति दळ्हं गण्हाति । तेनाह “अमुञ्चग्गाहं गण्हाती”ति । भवतीति भवो । उपपत्तिभवो । भवन्ति एतेनाति भवो । कम्मभवो । “जननं”ति अभिनवस्स पातुब्भवनं । “जीरणं”ति अभिनवभावतो हायनं । “सोचनं”ति चित्तसन्तापनं । “परिदेवनं”ति रोदनं । “दुक्खं”ति कायरुज्जनं । “दोमनस्सं”ति चित्तरुज्जनं । “विसीदनं”ति बाळ्हं चित्तकिलमथभावेन विरूपं हुत्वा चित्तस्ससीदनं । थामबलखिय्यनं । यतो अस्सासपस्सासानं विरूपप्पवत्तिवा तद्धुणे

सब्बसो उपरुज्झनं वा होतीति । “केनचि सुखेना”ति दुक्खसच्चतो विमुत्तेन केनचि सन्तिसुखेन ।

“दुक्खप्पटिच्छादिका”ति भयट्टेन दुक्खभूतानं तेभूमिक धम्मानं दुक्खभावप्पटिच्छादिका ।

“समुदयप्पटिच्छादिका”ति तण्हाय दुक्ख समुदय भावप्पटिच्छादिका । “निरोधप्पटिच्छादिका”ति तण्हानिरोधस्सेव दुक्खनिरोध भावप्पटिच्छादिका । “मग्गप्पटिच्छादिका”ति अट्ठङ्गीक मग्गस्सेव दुक्खनिरोध मग्गभावप्पटिच्छादिका । पुब्बन्तो वुच्चति अतीतेकाले भवपरम्परा । अपरन्तो वुच्चति अनागते भवपरम्परा । पुब्बन्ता परन्तो वुच्चति तदुभयं । “पटिच्चसमुप्पादप्पटिच्छादिका”ति पच्चुप्पन्नभवे खन्धानं पटिच्चसमुप्पादप्पटिच्छादिका । “सुत्तन्तिकनयेना”ति अभिधम्मेषि विभङ्गे सुत्तन्त भाजनीयं नाम आगतं । तेन सुत्तन्त भाजनीयनयेन । सासवा कुसला कुसल चेतना सङ्गारा नामाति योजना । “अभिधम्मनयेना”ति विभङ्गे अभिधम्मभाजनीयनयेन । अट्ठकथापाठे । अविज्जा किरिय धम्मानं नेव उपनिस्सय पच्चयत्तं लभति । कुसला कुसलमूलानि किरिय धम्मानं न उपनिस्सय पच्चयत्तं लभन्तीति योजना । किरिय धम्मा अविज्जातो च कुसला कुसल मूलेहि च उपनिस्सय पच्चयत्तं न लभन्तीति वुत्तं होति । “पच्चयाकारो”ति पटिच्च समुप्पादो । “अविज्जाविरागा”ति अविज्जा विगमनतो । तेसंपिकिरिय धम्मानं । विज्जाणादीसुपि किरिय विज्जाणं, किरिय नामं, किरिय मनायतनं, किरियफस्सो, किरिय वेदनाति अत्थिताय “एसनयो विज्जाणादीसुपी”ति वुत्तं । “कुसला कुसल विपाकसम्पयुत्तं”ति कुसल विज्जाण सम्पयुत्तं, अकुसलविज्जाणसम्पयुत्तं, विपाक विज्जाण सम्पयुत्तं । “तं अनुपपन्नं”ति पवत्तिविपाकविज्जाण सहगतस्स खन्धत्तयस्स तं सहजातस्स चित्तजरूपस्स च अवसिद्धत्ता तं न सम्पन्नंति अत्थो । तत्थ हि विज्जाणपदे पवत्तिवसेन द्वत्तिसविधं विपाकचित्तं विज्जाणं नामाति वुत्तं । एवञ्चसति, नाम रूपपदेपि पवत्तिवसेन तदुभयं पवत्तिविज्जाणसहगतं गहेतब्बमेवाति । “तं तं विज्जाण सम्पयुत्ता”ति पटिसन्धिविज्जाण पवत्ति विज्जाणसम्पयुत्ता । “तण्हुपादानानिपाकटानी”ति छ तण्हा रूपतण्हा सदतण्हादिवसेन । चत्तारि उपादानानि कामुपादानादिवसेनाति एवं पाकटानियेव । “लक्खणमत्तानी”ति सङ्घत धम्मानं सङ्घतभावसल्लक्खण निमित्तमत्तानि । “जातिव्यसनादीही”ति जातिविनासनादीहि । “जातिव्यसनादिनिमित्तं”ति जातिविनासनादिकारणा ।

“खन्धदुक्खे”ति पच्चक्खन्धसङ्घाते दुक्खसच्चे । खन्धपवत्ति मग्गो नाम तण्हासमुदयो एव । खन्धनिरोध मग्गो नाम अरियमग्गो । “खन्ध समुदयभूता”ति खन्धपवत्तिया कारणभूता । “अविज्जानि वुटानं”ति अविज्जायनीवारितानं पिहितानं । “अप्पहीन भवाभिलासानं”ति मग्गेन अप्पहीन भवपत्थनानं । अप्पहीनभवतण्हानन्ति वुत्तं होति । “विबन्धो”ति अन्तरायो । “उदयभूतानं”ति वड्ढिभूतानं । “अवस्सयो”ति निस्सयो । सुखवेदना विससेतो तण्हाय पच्चयो होतीति वुत्तं “सुखवेदनासदिसो”तिआदि । दोमनस्सानं पन तस्सा पच्चयभावो परतो परियेद्वितण्हायं पाकटो भविस्सति । उपेक्खा वेदनापि दुक्खेन पीळितस्स सुखठाने तिद्वति । सुखं विय तं पत्थेतीति । समुदा चरित्वा परिचयित्वा । “तण्हा एवा”ति कामतण्हा एव । “अत्तनि चा”ति दिट्ठियज्जाति अधिप्पायो । “अत्तनो आरम्मणेसू”ति अत्त जीव लोकादीसु दिट्ठियागहिता रम्मणेसु । “अस्सादन खमनरोचनभूताया”ति साधुवतायं ममदस्सनन्ति एवं रज्जन तुस्सन कन्तिभूताय । “उपादानीयस्सा”ति दळ्हं गहेतब्बस्स । “अत्थस्सा”ति अत्तनो अत्तादिकस्स अत्थस्स । गाथायं । “भवं होती”ति भवन्तो वड्ढन्तो होति । “पराभवो”ति विनासन्तो ।

“अद्धानवन्ते धम्मे”ति तेकालिकसङ्घत धम्मे । अपतमाने कत्वाति पाठसेसो । यथा उपादानंति दिस्वा उपादारूपंति पदे आदासद्दो विज्जायति । न उपुब्ब पदसद्दो । इतरथा उपादानन्ति नसिज्झति । एवं अद्धा, अद्धान, पदेसुपि । तेनाह “अद्धानं”ति नसिज्झतीति । संखिपन्ति वीसताकारा एतेसूति सङ्खेपा । सङ्गहा । “वट्ठधम्मा”ति सङ्गारादयो धम्मा । “एत्था”ति एतासु अविज्जातण्हासु । कथं तिद्वन्तीति आह “तदायत्तवुत्तिताया”ति । “पतिट्ठा”ति सुप्पतिट्ठित्ठानानि ।

“पभवा”ति वट्टधम्मपरम्परप्पवत्तिया मूल पधान कारणानि । तत्थ हेतु च देसेतब्बो होति । इतरथा इस्सरनिम्मानदिट्ठि अहेतुक दिट्ठिनं ओकासो सियाति । फलञ्च देसेतब्बं होति । इतरथा उच्छेददिट्ठिया ओकासो सियाति । “अब्धुनो”ति दीघकालस्स । “निवत्तेती”ति समुच्छिन्दति । “अहेतू अपच्चया सत्ता पवत्तन्ती”ति पुब्बहेतुरहिता पुब्बपच्चयरहिता हुत्वा इमेसत्ता पवत्तन्ति । “अविज्जादीहि साधेतब्बो न होती”ति भवपरम्परासु निच्चो हुत्वा सन्धावन्तस्स अविज्जादीहि कत्तब्ब किच्चं न होतीति अधिप्पायो । “केसञ्चि न सम्भवन्तियेवा”ति अनागामीनं अरहन्तानञ्च न सम्भवन्तियेव । महाआदीनवरासिदस्सनत्थं सोकादिवचनं होतीति योजना । “तेसं”ति अज्जेसं पच्चयानं । “लब्धा”ति अत्थतो लब्धा । “तदविनाभाविभावलक्खणेना”ति एत्थ तेन तेन पच्चयेन अविनाभावीनं भावो, सो एव लक्खणन्ति विग्गहो । “परत्थ पी”ति इतो परेसु तण्हुपादान भवग्गहणेनातिआदीसुपि । “आदितो”तिआदिमिह । विभावनिपाठे । “किलेसभावसामञ्जतो”ति किलेसभावेन समानत्ता सदिसत्ता । “लक्खितब्ब धम्मेही”ति विज्जाणादीहि । “पथमेन दुतीयस्सा”ति पथमसङ्खेपेन सद्धिं दुतीयस्स सङ्खेपस्स एका सन्धीतिआदिना योजेतब्बं । “लोकस्स पाकट वोहारेना”ति किलेसधम्मा कम्मधम्मा च लोके हेतूति पाकटा होन्ति । विपाकधम्मा पन फलन्ति पाकटा । एवं लोके पाकट वोहारेन । इध पन किलेसधम्मकम्मधम्मा वा होन्तु, विपाकधम्मा वा, यो यो पच्चयपक्खे ठितो, सो सो हेतूतिपि वत्तब्बोयेव । यो यो पच्चयुप्पन्न पक्खे ठितो, सो सो फलन्तिदस्सेन्तो “हेतुफलसद्वापना”तिआदिमाह । अट्टकथा पाठे । “सज्जन्तस्सा”ति संविदहन्तस्स । “आयूहन सङ्खारा नामा”तिआदितो पट्टाय समुच्चयनसङ्खारा नाम । “दक्खिणं”ति दानवत्थुं । दक्खिणोदकं वा । “एत्थ चा”ति इमस्मिं ततीयपञ्चके च । “वुत्तनयेने वा”ति पथमपञ्चके वुत्तनयेनेव । विभावनिपाठे । “आयतिं पटिसन्धिया पच्चयचेतना भवो नामा”ति इदं उद्देसपाळियं यथादिट्ठपाठवसेनेव वुत्तं । तथा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चयचेतना सङ्खारा नामाति इदञ्च । इध पन पुब्बेयेव द्वीसुहेतुपञ्चकेसु द्विन्नं सङ्खार कम्मभवानं सङ्गहितत्ता अट्टकथायं वुत्तनयेनेव द्विन्नं सङ्खार कम्मभवानं विसेसो युत्तो । तेनाह “तं इध न युज्जती”ति । “सङ्गहितत्ता”ति पुब्बेयेव सङ्गहितत्ता । “एतं”ति विभावनि वचनं । “धम्मविभागरक्खणत्थं”ति विभङ्गे भवपदे उपपत्तिभवस्सपि विभत्तत्ता एवं विभत्तस्स धम्मविभागस्स रक्खणत्थं । फलपञ्चकतो अनज्जंपि उपपत्तिभवं अज्जंविज कत्वा ‘उपपत्तिभवसङ्घातो भवेकदेसो’ति वुत्तं । सो च उपपत्तिभवो नाम पच्चुप्पन्नहेतूहि निब्बत्तत्ता चतुत्थे फलपञ्चके एव सङ्गहितो । तस्मा तेन उपपत्तिभवसद्देन चतुत्थ पञ्चकमेव गहितन्ति युत्तं । इतरथा द्वे फलपञ्चकानि विपाकवट्टन्ति वुत्ते सिद्धमेव होति । एवञ्चसति अवसेसा चाति एत्थ दुतीयफलपञ्चकमेव अवसिट्ठं होतीति दट्ठब्बं । “अविज्जा नाम मोहो, सो च अकुसल मूल”न्तिआदि अभिधम्मे मूलयमके मूलनामेन आगतत्ता वुत्तं । द्वीसुपनभव चक्केसु पुरिमचक्के अविज्जा आदि होति । पच्छिमचक्के तण्हा । आदि च नाम मूलन्ति च सीसन्ति च वत्तुं वट्टतीति परियायं दस्सेतुं “अथवा”तिआदि वुत्तं । “आगमनसम्भारेसू”ति अतीतभवतो इमंभवं आगमनसम्भारेसु । तण्हा एव सीसं कत्वा वुत्ताति योजना । “तेसं अन्तरे”ति अविज्जासङ्खारानं अन्तरे । तण्हाय ओकासो नत्थीति कस्मा वुत्तं । ननु अविज्जाय सति, तण्हा नाम एकन्तेन सम्भवतियेव । सा च सङ्खारानं बलवपच्चयो होति । तस्मा सा अविज्जा पच्चया तण्हा, तण्हा पच्चया सङ्खाराति वत्तब्बा सियाति । तं परिहरितुं “अयज्ही”तिआदिवुत्तं । पटिलोमपटिच्चसमुप्पादो नाम अविज्जानिरोधा सङ्खारनिरोधोति एवं पवत्तो पटिच्चसमुप्पादो । “जरामरणमुच्छयातिआदि नवत्तब्बं सिया”ति जरामरणमुच्छयातिआदिवचनं अनुलोमपटिच्चसमुप्पाद सम्बन्ध वचनन्ति कत्वा वुत्तं । “उपरिवट्टमूल धम्मप्पटिपादकानं”ति उपरि दुतियानागतभावादीसु अविज्जातण्हा सङ्घातानं वट्टमूलधम्मानं नियोजकानं । “ते पी”ति सोकादयो दुक्खधम्मापि । “आसवसम्भूता”ति आसवेहि सम्भूता सज्जाता । “तेसं”ति सोकादीनं दुक्खधम्मानं । “जरामरणङ्गे गहणं”ति द्वादससु अङ्गेषु जरामरणङ्गे सङ्गहणं । “पवट्टती”ति भुसं वट्टति । “आसवसमुदया”ति आसवसमुप्पादा । “अविज्जासमुदयो”ति अविज्जासमुप्पादो । “अविज्जापच्चयासङ्खाराती”ति एत्थ इतिसदो आदिअत्थो । “नानाब्यसन फुट्टस्सा”ति जातिव्यसनादीहि नानाब्यसनेहि

फुट्टस्स, विहिंसितस्स । “यतो”ति यं कारणा, अविज्जातण्हानं वडुनकारणा । “वट्टं”ति सङ्खारादिकं भवचक्कं । संमुहं सम्मोहो । परियेसनं परियेड्ढि । विपच्चतीति विपाको । विपाको एव वेपक्कं । सम्मोहो वेपक्कं अस्साति सम्मोहवेपक्कं । तथा परियेड्ढिवे पक्कञ्चाति इममत्थं दस्सेति “तदुभयं”ति आदिना । तदुभयं विपाकं एतस्साति कत्वा दुक्खं सम्मोहवेपक्कन्ति च परियेड्ढिवेपक्कन्ति च वुच्चतीति योजना । अपि च, सम्मोहं विपाचेति सञ्जनेतीति सम्मोह वेपक्कं । एवं परियेड्ढिवेपक्कन्तिपि युज्जति । “किच्चं”ति कसिरं दुक्खं आपन्नो । “मिथ्यती”ति मरति । “च वती”ति सङ्कमति । “उपपज्जती”ति भवन्तरं उपेति । “अथ च पना”ति एवंभूतस्स सतो । “जरामरणस्सा”ति जरामरण सङ्खातस्स इमस्स दुक्खस्साति सम्बन्धो । “निस्सरणं”ति निगगमनं । “नप्पजानाती”ति अयं लोको नप्पजानाति । “आगतिया”ति इमस्मिं भवे पटिसन्धिविज्जाणुप्पत्तिवसेन आगमनेन । “गतिया चा”ति अनागतभवे जातिपातुब्भाववसेन गमनेन च । आदिसङ्खातो पुब्बपरियन्तो यस्स अत्थीति आदिमन्तं । न आदिमन्तं अनादिमन्तं । “वट्टप्पवत्तस्सा”ति तिविधवट्टसङ्खातस्स पबन्धप्पवत्तस्स । जातिया वुत्ताय सब्बानि तस्सा निदानानि वुत्तानि एव होन्तीति कत्वा “जातिया एव वा”ति वुत्तं । “इच्चेवं”ति इति एवं । तत्थ अविज्जापच्चया सङ्खाराति आदिना नयेन पट्टपेसि महामुनीति सम्बन्धो । आचरिय वादेपन “इच्चेवं”ति जरामरण मुच्छायाति आदिनानयेन । आबन्धं अनादिकन्ति सम्बन्धो । इधपि तमेव सम्बन्धं गहेत्वा योजेति “इच्चेवं आबन्धन्ति । ल । पुनप्पुनं आबन्धं”ति । अविज्जा आदिमिह वुत्ता । तस्मा सा सयं अहेतु अपच्चया हुत्वा वट्टस्स आदिपच्चयभूता होतीति चोदना । तं परिहरति “वट्टस्सा”ति आदिना । “वट्टकथाय सीसभूतत्ता”ति वट्टस्स आदिनाम नत्थि । तस्स पन पवत्ति निवत्तियो अत्थि । जानन्तेहि तासं पकासनत्थाय पटिच्चसमुप्पादकथानाम वट्टकथा एकन्तेन कथेतब्बा होति । कथेन्तेहि च वट्टधम्मानं मज्झे कतमस्स धम्मस्स किच्चं वट्टप्पवत्तत्थाय पधानतरं होतीति जानितब्बं होति । तदा किच्चवसेन पधानतरं एकं धम्मं मूलं सीसं कत्वा वट्टकथा कथेतब्बाति । इदं वट्टकथाय सीसं नाम । तत्थ अविज्जा नाम मोहो । सो च मुहंनकिरिया । अन्धभावकरणञ्चस्स किच्चं । न च पज्जा चक्खुस्स अन्धभावकरण सदिसं अज्जं वट्टस्स पवत्तत्थाय पधानकिच्चं नाम अत्थि । तस्मा अविज्जा एवेत्थ सब्बप्पधान किच्चत्ता वट्टकथाय सीसभूता होति । एवं वट्टकथाय सीसभूतत्ता सा आदिमिह वुत्ताति । “अनादिकभावो एव दस्सितो”ति अनादिकभावो दस्सितो एव । नो न दस्सितोति अत्थो । इति एतं अत्थजातं पच्चक्खतो सिद्धं । “इधा”ति इमस्मिंभवे । “तस्सा”ति अतीत भवपरियापन्नाय अविज्जाय । “अज्जाय अविज्जाय एवा”ति अतीतभवतोपि पुरिमभवे सिद्धाय अज्जाय अविज्जाय एव । “तस्सापी”ति पुरिमतरभवे अविज्जायपि । “अत्तभावो”ति पुरिमतरो अत्तभावो । “पधान पच्चयभूतत्ता”ति पुब्बे वुत्तनयेन अन्धभावकरण किच्चत्ता वट्टप्पवत्तिया पधान पच्चयभूता होति । एवं पधानपच्चयभूतत्ता । “तस्स तस्साति निट्ठानमेव न पज्जायेय्या”ति तस्स पच्चयस्स पच्चयो वत्तब्बो । तस्सपि पच्चयस्स पच्चयो वत्तब्बोति एवं वस्ससतम्पि वस्ससहस्संपि निट्ठानमेव न पज्जायेय्य । “वुत्तोयेवा”ति अविज्जाय पच्चयो वुत्तोयेव । “पज्जनीवरणातिस्सवचनीयं”ति पज्जनीवरण धम्मा अविज्जाय आहारोति वचनीयं भवेय्य । तत्थ “आहारो”ति बलवपच्चयो वुच्चतीति ।

पटिच्चसमुप्पादनयानुदीपना निट्ठिता ।

१६७. पट्टाननये । “हेतु च सो पच्चयो चा”ति एत्थ लोभो हेतुजातिकत्ता हेतु च होति । आरम्भणानन्तरादि पच्चयेन अज्जधम्मस्स पच्चयो च होतीति अत्थस्स सम्भवतो “हेतु हुत्वा पच्चयो”ति वण्णेति । एवं वण्णितेपि “हेतु हुत्वा पच्चयो”ति हेतु होन्तो पच्चयोति अत्थे सति, सो येवत्थो सम्भवतीति “पुन हेतुभावेन पच्चयो”ति वण्णेति । एत्थ सिया, हेतु च सो पच्चयो चाति एत्थ पद द्वयं एकधम्माधिकरणत्ता तुल्याधिकरणं होति । हेतुभावेन पच्चयोति एत्थ पन पदद्वयं तुल्याधिकरणं न होति । पुरिम पदज्झि धम्म भावप्पधानं, पच्छिमं धम्मप्पधानन्ति । एवं सन्ते तुल्याधिकरणं वाक्यं भिन्नाधिकरणं कत्वा वण्णेतीति न युत्तमेतन्ति । नो न युत्तं । मुख्योपचारमत्तेन नानत्थत्ता । पच्छिमवाक्यं हि मुख्यवचनं ।

पुरिमवाक्यं उपचार वचनं। उपचारवचने च उपचारत्थो युज्जति। मुख्यवचने मुख्यत्थोति। “हेट्ठावुत्तमेवा”ति पकिण्णकसङ्गहे वुत्तमेव। हिनोन्ति एत्थाति हेतु। हिनोन्ति एतेनाति हेतु। तत्थ “हिनोन्ती”ति सुट्ठुपतिट्ठहन्ति। के पतिट्ठहन्तीति आह “सहजात धम्मा”ति। कथञ्च सुट्ठुपतिट्ठहन्तीति आह “वुद्धि विरुळ्ह वेपुल्लपत्तवसेना”ति। कस्मा ते सुट्ठु पतिट्ठहन्तीति। पतिट्ठितट्ठानस्स पतिट्ठितकारणस्स वा थामबलसम्पन्नत्ताति दस्सेतुं “आरम्मणे दळ्हनिपातिना थामबलसम्पन्नेना”ति वुत्तं। हेतुविसेसनञ्चेतं। आरम्मणे दळ्हनिपातिमि थामबलसम्पन्ने एत्थ धम्मेतिपि योजेतब्बं। उपकारकोति च उपलब्धियेवाति सम्बन्धो। “यादिसेनसभावेना”ति हेतुभावादिसभावेन। “उपलब्धियेवा”ति कस्मा वुत्तं। ननु उपकारक सद्धो कत्तारं वा कारेतारं वा वदतीति। वोहारमत्तेन वदति। धम्मतो पन कत्ता वा कारेता वा नत्थीति दस्सेतुं “न हि सभाव धम्मसू”तिआदिमाह। यदि धम्मतो कत्तावा कारेतावा नत्थि। कस्मा उपकारकोति वुच्चतीति आह “तथा उपलब्धियं पना”तिआदिं।

आरम्मणपच्चये। “अज्झोलम्बमाना”ति आरम्मण करणवसेन अधिओलम्बमाना। “आरम्मणभावेना”ति गोचरविसयभावेन।

अधिपतिपच्चये। “गरुकता”ति अस्सादनाभिनन्दनादिवसेन वा सद्धापसादादिवसेन वा गरुकता। “सामिनो विय दासे”ति सामिनो अत्तनोदासे अत्तनोवसे वत्तयमाना विय। सहजाताधिपति पन हेट्ठा समुच्चय सङ्गहे वुत्तोति इध न वुत्तो।

अनन्तरपच्चयद्वये। “अन्तरं”ति छिद्वं विवरं। “सन्तानं”ति चित्तसन्तानं। “सन्तानानुबन्धवसेना”ति चित्तसन्तानं पुनपुनं बन्धनवसेन। उप्पादनन्ति सम्बन्धो। “धम्मन्तरस्सा”ति नामक्खन्ध धम्मन्तरस्स। “अनन्तर पच्चयता”ति अनन्तरपच्चय किच्चन्ति वुत्तं होति। यं किञ्चि धम्मन्तरं। “पुरिमपच्छिमभागप्पवत्तानं”ति निरोधस्स असज्जीभवस्स च पुरिमभागे च पच्छिमभागे च पवत्तानं। “चित्तुप्पादानं पी”ति निरोधस्स पुब्बभागे नेवसज्जानासज्जायतन कुसल क्रिय चित्तुप्पादानं। पच्छाभागे अनागामिफल अरहत्तफलचित्तुप्पादानं। असज्जीभवस्स पुब्बभागे कामभवे चुति चित्तुप्पादानं। पच्छाभागे कामभवे एव पटिसन्धि चित्तुप्पादानं। तेसु पन कथं अनन्तरं नाम सिया। द्विन्नं द्विन्नं पुरिमभाग पच्छिम भागानं मज्झे अचित्तकस्स कालस्स अचित्तकस्स रूपसन्तानस्स च अन्तरिकत्ताति चोदना। तं परिहरितुं “न हि अभावभूतो”तिआदि वुत्तं। “तेसं”ति द्विन्नं द्विन्नं चित्तुप्पादानं। रूपधम्मो अन्तरं न च करोति नाम। अरूपधम्मानं अनन्तरता नामातिआदिना योजना होति। “तथापवत्तन समत्थता”ति एकीभूतानं विय अत्तनो अनन्तरे धम्मन्तरं उप्पादने समत्थता।

सहजातपच्चये। “ये पन धम्मा”ति पच्चयुप्पन्न धम्मा। “अत्तनी”ति पच्चय धम्मो वुच्चति।

“अज्जमज्जं उपत्थम्भन्तं तिदण्डं विया”ति भूमियं अज्जमज्जं निस्साय उस्सिता तयोदण्डा अज्जमज्जं उपत्थम्भन्ता विय। “पुरिमेना”ति पुरिमेन सहजात पच्चयेन। “इतरीतरो पत्थम्भनं”ति अज्जमज्जो पत्थम्भनं।

“सूदो”ति भत्तकारको। “उक्खली”ति भत्तपचनकुम्भी। “वुट्ठिधारा”ति मेघवुट्ठिधारा। “उपनिस्सयो”ति भत्तुप्पत्तिया उपनिस्सयो। “तासु असती”ति सालिक्खेत्त वुट्ठिधारासु असति। “बलवतरट्ठेना”ति बलवतरनिस्सयट्ठेन। “पकतूपनिस्सयो”ति एत्थ “पकतो”ति भुसं कतो। तेनाह “सुट्ठुकतो”ति। करणञ्च अत्तनो सन्ताने सुट्ठुउप्पादनञ्च सुट्ठुउपसेवनञ्च दट्ठब्बन्ति सम्बन्धो। “वुत्तप्पकारेना”ति “यथा कते सती”तिआदिना वुत्तप्पकारेन।

“निस्सयारम्मण धम्मा एवा”ति निस्सय पच्चय धम्म आरम्मण पच्चय धम्मा एव । “पुरेजाततामत्तविसिद्धा”ति एत्थ मत्तसद्देन निस्सयारम्मणसत्तितो विसुं पुरेजातसत्ति नाम नत्थीति दस्सेति । विसुं पुरेजातसत्ति नाम अत्थीतिपि वदन्ति । तं वादं दस्सेतुं “आचरियानन्दत्थेरेना”तिआदिमाह । एत्थ पच्चवत्थूनि च पच्चारम्मणानि च पुरेजातत्ता एव सुद्धबलवताय पच्चविज्जाणानं वत्थु किच्च आरम्मण किच्चानि साधेन्ति । तथा हृदयवत्थु च मनोधातु मनोविज्जाणधातू नन्ति । अयं विसुं पुरेजातसत्ति विसेसोति वदेय्य । सच्चं । सुद्धमनो द्वारेपन इध ठत्वा निरयेसु एवरूपानि निरयगिरूपानि अत्थि । इदानीं देवेसु च एवरूपानि दिब्बरूपानि अत्थीति चिन्तयन्तानम्पि, तेसु पुरे एवरूपानि उप्पज्जिंसूति वा, तेसु अनागते एवरूपानि उप्पज्जिस्सन्तीति वा चिन्तयन्तानपितानि रूपानि निब्बिसेसानि हुत्वा मनोविज्जाणानं आरम्मण पच्चयत्तं गच्छन्ति । तत्थ पुरे जातानि हुत्वा तदा विज्जमानानि पच्चुप्पन्नरूपानि आरम्मण पुरेजातपच्चयो । इतरानि आरम्मण पच्चयो एव । न चेत्थ पुरेजातानं पच्चुप्पन्नरूपानं पुरेजातत्तेन विसेसो अत्थि । न च तानि पुरेजातपच्चयो न होन्ति । यदि विसुं पुरेजातसत्तिविसेसो पुरेजातपच्चयोति वदेय्य । तानि पुरेजातपच्चयो नाम न भवेय्युं । कस्मा, तादिसस्स विसेसस्स नत्थिताय । न च नभवन्ति । कस्मा, पुरेजातमत्तविसेसस्स अत्थिताय । एत्थ वदेय्युं, पच्चद्वारेसु पन पुब्बे वुत्तनयेन विसुं पुरेजातसत्तिविसेसो दिस्सतीति । किञ्चापिदिस्सति । सो पन बहुविधानं निस्सय पच्चय आरम्मणपच्चयानं मज्झे निस्सय सत्तिविसेसो एव, आरम्मण सत्तिविसेसो एव चाति । अपि च विसुं पुरेजात सत्तिविसेसो नाम नत्थीति इदं यथावुत्ते सुद्धमनोद्वारे तब्बिसेसाभावं सन्धाय वुत्तं । विसुं पुरेजात सत्तिविसेसो नाम अत्थीति इदं पच्चद्वारेसु तब्बिसेसस्स अत्थिभावं सन्धाय वुत्तन्ति । यं रुच्चति, तं गहेतब्बं ।

पच्छाजातपच्चये । “रुक्खपोतकानं विया”ति पच्छा आसिञ्चियमानं उदकं रुक्खपोतकानं वुद्धविरुद्धभावं पापेत्वा उपत्थम्भनवसेन उपकारको वियाति योजना । आहारं आसिं सतीति आहारासा । जिघच्छा, पिपासा, तण्हा । ताय सम्पयुत्ता चेतनाति विग्गहो । सा पन आहारासा चेतना उपत्थम्भति येवाति सम्बन्धो । “अयमत्थो”ति ‘सुपाकटेना’तिआदिना वुत्तो अयमत्थो । सब्बाचेसाविचारणा गिज्झोपमाय उपमामत्तभावं नीवारेता होतीति ।

आसेवन्ति तं पच्चय धम्मं पच्चयुप्पन्ना धम्माति आसेवनं । एतेन भुसो पच्चयुप्पन्न धम्मेहि आसेवितब्बत्ता आसेवनन्ति वुच्चतीति दस्सेतीति । “तं”ति तं पुरिमं पुरिमं पच्चय धम्मं । “भजन्ती”ति उपेन्ति । के भजन्तीति आह “अपरापरं उप्पज्जमाना धम्मा”ति । “धम्मा”ति च अनन्तरुप्पन्ना चित्तचेतसिका धम्मा । कथञ्च तं तेभजन्तीति आह “सुद्धसेवमाना विय भजमाना विय पवत्तन्ती”ति । विय सद्देन लोके किञ्चिजनं केचिजना केनचि अत्थेन सुद्धसेवन्ता वियाति दस्सेति । कथं सुद्धसेवियमाना विय होन्तीति आह “तस्स पुरिमस्सा”तिआदिं । पुरिमस्स अनन्तरस्स चित्तुप्पादस्साति अत्थो । “सब्बपरिपूरं आकारं”ति जववेगसहितेहि विजानन फुसनादीहि सावज्जान वज्जादीहि च सब्बेहि जवनगुणेहि परिपूरं आकारं । “आसेवेती”ति मं सुद्ध सेवथाति नियोजेन्तं विय होति । तेनाह “अत्तनो वासं”तिआदिं । तत्थ “वासं”ति वासनं । “सुद्ध गाहापेती”ति परिपुण्णं देतीति वुत्तं होति । एतेन यथा लोके एको परेसं यथिच्छितं देति । एवं देन्तं पन परे भजन्तियेव । मं भजथाति नियोजनकिच्चं नत्थि । एवमेव इधपि सुद्धवासदानमेव भजापनं नामाति दस्सेति । “वड्ढेति वा”ति एतेन आसेवना भावना वड्ढनाति इमंपरियायत्थं वदति । पुरिमाभियोगो नाम आदितो पट्टाय सज्झायनादिकम्मेसु यथासत्ति यथाबलं वा यामकरणं । तथा करोन्तस्स तं उग्गहण कम्मं उपरूपरि पगुणभावं गच्छतीति । “आसेवनट्टेना”ति वड्ढापनट्टेन, उपकारकोति सम्बन्धो । “सजातियानं”ति कुसलादिभावेन समानजातिकानं ।

कायङ्गाभिसङ्खरणं नाम कायसञ्चेतनाकिच्चं । वाचङ्गाभिसङ्खरणं वचीसञ्चेतनाकिच्चं । चित्तङ्गाभिसङ्खरणं मनोसञ्चेतनाकिच्चं । “किरियाभावेना”ति दस्सनसवनादिकिच्चेसु गमनठान निसज्जादिकिच्चेसु संविधानकिरियाभावेन ।

“वत्थुम्ही”ति गब्भवत्थुम्हि । यथावुत्ताभिसङ्खरणकिच्चं नाम कायङ्गवाचङ्ग चित्तङ्गाभिसङ्खरण किच्चं ।
 “तदभिसङ्खरणवेगजनितं”ति तस्स कायङ्गादिकस्स अभिसङ्खरणवेगेन जनितं किरियाविसेस निधानकिच्चन्ति सम्बन्धो ।
 “सन्ताने”ति चित्तसन्ताने ।

विपच्चनभावो च नाम पातुभावोति सम्बन्धो । निरुस्साह सन्तभावो नाम कुसला कुसलानं विय
 कायङ्गवाचङ्गाभिसङ्खरण किच्चेसु च आर्यतिं विपच्चन किच्चेसु च निरुस्साहभावेन सन्तभावो । न किलेसु पसन्तभावेन ।
 चित्ताभिसङ्खरण किच्चेसुपन सम्पयुत्तचेतनावसेन यथोपट्टितेसु आरम्मणेसु सम्पयुत्तधम्मानं एकतो
 सन्निपातगमनुस्साहमत्तं अत्थि । ततोपरं पन सुपिन दस्सन किच्चंपि नत्थीति । “मन्दमन्दाकारेना”ति मन्दतो
 अतिमन्दाकारेन । किञ्चिजानन चित्तं नाम कम्मादि आरम्भणं अप्पमत्तकंपि जाननं वीथिचित्तं । तस्स पवत्तिया ।

“अरूपिनो”ति अरूपलक्खण समङ्गिनो । नामलक्खण समङ्गिनोति वुत्तं होति । “जनयन्तापी”ति सहजात धम्मे
 जनेन्तापि । “सन्तानट्टितिया”ति पबन्धप्पतिट्ठानस्स ।

“कस्मापनेत्था”ति आदीसु । “भाविन्द्रिय द्वयं”ति इत्थिन्द्रिय पुरिसिन्द्रिय द्वयं । “इधा”ति इमस्मिं इन्द्रियपच्चये ।
 कस्मा न गहितं । ननु इत्थिलिङ्गादीनं पवत्तिकारणत्ता इध गहेतब्बमेवाति अधिप्पायो । जनकत्तं नाम जनक किच्चं । एवं
 सेसेसुपि । “एतंतयंपि नत्थी”ति जनकत्तादिकिच्चत्तयंपि नत्थि । एवंसन्तेकथं लिङ्गादीनं पवत्तिकारणं होतीति आह “केवलं
 पना”ति आदिं । “द्वयं”ति इत्थिभावपुम्भाव द्वयं । न इन्द्रिय पच्चयत्तेन इन्द्रियं नाम होति । यथाहि एको राजा अत्तनो विजिते
 गेहानि करोन्ति । एवं करोन्तूति गेहसण्ठानं पट्टपेति । सब्बेजना तथेव करोन्ति, नो अज्जथा । तत्थ राजा गेहुप्पत्तिया च
 गेहट्टितिया च किञ्चि किच्चं न करोति । गेहसामिकावा गेहवड्ढिकिनो वा करोन्ति । करोन्ता पन रज्जा पट्टपितं सण्ठानं
 अनतिक्कमित्वाव करोन्ति । एवमेव मिदं दट्ठब्बं । उपगन्त्वा ज्ञायनट्टेनाति सम्बन्धो । उपसद्दो उपनिस्सय पदेविय उपरि
 अत्थो । “उपरी”ति च थामबलवुद्धिवसेनाति आह “तस्मिं वा”ति आदिं । “तस्मिं”ति आरम्भणे ।

“सुगति दुग्गति निब्बान सम्पापकट्टेना”ति वुत्तं । सो अत्थो अब्बाकतमग्गट्टेसु नत्थि । एवञ्चसति तानि कथं
 मग्गपच्चयत्तं गच्छन्तीति आह “एत्थ चा”ति आदिं । “सम्मादस्सनादिना”ति सम्मादस्सन सङ्कप्पनादिना । “तेसं”ति
 सम्मादिट्ठानं । “तेसं पी”ति अब्बाकत भूतानं सम्मादिट्ठानम्पि । “तेनेवट्टेना”ति सम्मादस्सनादिना लक्खणट्टेन । अथवा ।
 “तेनेवट्टेना”ति सुगति निब्बान सम्पापकट्टेने वाति अत्थो । एवञ्चसति सहेतुका विपाक क्रिया ब्याकतधम्मापि तेनेवट्टेन
 सब्बसो कुसलसदिसा सियुन्ति । न सियुं, पच्चय वेकल्लत्ता । विपाकाब्बाकताहि कम्मवेगेन सन्ताने पतितमत्तत्ता
 निरुस्साहसन्तसभावतो तं सम्पयुत्ता चेतना नानक्खणिक कम्मपच्चयत्तं न गच्छति । किरियाब्बाकता च निरनुसयसन्ताने
 उप्पन्नत्ता तं सम्पयुत्तचेतनापि तप्पच्चयत्तं न गच्छतियेव । तस्मा तेसु विपाक क्रियाब्बाकतेसु सम्मादिट्ठादीनिपि सुगति
 सम्पापकट्टं न साधेन्ति । किलेसप्पहान किच्चस्स अभावतो निब्बान सम्पापकट्टम्पि नसाधेन्ति । सभाव
 लक्खणवेकल्लतापन तेसं सम्मादिट्ठादीनं नत्थियेव । तस्मा तानि मग्गपच्चये सङ्गहितानीति । इन्द्रिय धम्मेसु अरूपिन्द्रियानं
 आधिप्पच्च किच्चं अरूपधम्मे स्वेव फरति । रूपधम्मा पन तं समुट्ठितत्ता एव तप्पच्चयुप्पन्नेसु वुत्ता । तथा हेतु कम्म मग्ग
 ज्ञानेसु । तेन वुत्तं “एसनयो कम्मिन्द्रियज्ञानपच्चयेसुपी”ति । तत्थ कम्मसद्देन नानक्खणिक पच्चयो गहेतब्बो ।

“सम्पयुत्तासङ्का सम्भवती”ति सहजाता नामधम्मा तं समुट्ठान रूपेहि, पच्छाजाता च अत्तनो अत्तनो
 पच्चयुप्पन्नरूपेहि, वत्थु धम्मा च तन्निस्सितनामधम्मेहि कालतो च ठानतो च एक सम्बन्धत्ता तेसु सम्पयुत्तासङ्का
 सम्भवति । “विप्पयुत्तपच्चयप्पसङ्गो नत्थी”ति आरम्भणानन्तरादिपच्चयापि अत्तनो पच्चयुप्पन्नेहि सम्पयुत्ता न होन्ति ।

तस्मा तेपि विष्ययुत्तपच्चय भावेन वत्तब्बाति एवरूपो विष्ययुत्तपच्चयप्पसङ्गो तेसु आरम्मण पच्चयादीसु नत्थीति अधिप्पायो ।

“हेट्ठावुत्तप्पकारेसु एवा”ति एत्थ एवसद्देन पच्चयन्तरं न होतीति दस्सेति । यदि पच्चयन्तरं न होति, न वत्तब्बोयेव । कस्मा, देसकस्स पुनरुत्तिनिरत्थकवादिता पत्तितीति । नो न वत्तब्बो । कस्मा, लोके यो सयं नत्थि, विगतो होति । सो कस्स पच्चयो भवितुं अरहतीति एवरूपस्स मिच्छाभिनिवेसस्स प्हाणतो । तेन इममत्थं जापेति, लोके केचिधम्मा सयं अत्थिकाले एव अज्जेसं पच्चया होन्ति, नो नत्थिकाले । केचि धम्मा सयं नत्थिकाले एव अज्जेसं पच्चया होन्ति, नो अत्थिकालेति अयज्जविभागो अवस्सं इच्छितब्बो येवाति । “ओकासदानसङ्घातेना”ति तस्स अज्जस्स चित्तुप्पादस्स उप्पत्तिया ओकासदानसङ्घातेन ।

सुत्तन्ते, अत्थीति अय मेको अन्तोति सत्तानं सेट्ठसारभूतो अत्तानाम अनमतगगे संसारे निच्चकालं अत्थि । उच्छेदो वा विमोक्खो वा सब्बसो नत्थि । अयं सस्सतवादो नाम एकोविसमन्तो एकाविसमाकोटि । नत्थीति सत्तोनाम एकभवपरमो होति, मरणतो परं नत्थि । एकन्तेन उच्छिज्जति । अयं उच्छेदवादो नाम दुतीयो विसमन्तो दुतीयाविसमकोटि । इमे पटिच्च समुप्पादं अजानन्तानं उभोविसमन्ता नाम । जानन्तानं पन तादिसो अत्तानाम नत्थि, यो अत्थीति वा नत्थीति वा वत्तब्बो भवेय्य । सुद्धधम्मपबन्धो एव अत्थि । तस्स च याव अविज्जा अप्पहीना होति, ताव उच्छेदो नाम नत्थि । अविज्जाय पन पहीनाय ततोपरं न पवत्तति । अत्थि नाम न होति । अयं अन्तद्वयमुत्तो मज्झिमजायो नाम । बहुं नानत्थ सम्भवं वण्णेन्तियेव । वण्णेन्तानंपि तेसं बहु पयोजनं नत्थि येवाति अधिप्पायो ।

पच्चयुद्देसानुदीपना निट्ठिता ।

१६८. पच्चयनिद्देसे । “पज्जधा”ति पज्जविधेहि पच्चयेहि । “एकधा”ति एकविधेन पच्चयेन । एवं सेसेसुपि । “अविच्छेदाया”ति अविच्छेदत्थाय । “पटिपादनाया”ति योजनत्थाय । यो कोचि चित्तुप्पादो अविर्द्धस्स यस्स कस्सचि चित्तुप्पादस्स पच्चयो न न होतीति योजना । “पुनप्पन्नानं”ति निरुज्झित्वा पुन उप्पन्नानं । “पुरिमानि जवनानी”ति एत्थ मग्गो गोत्रभूतो आसेवन पच्चयं लभति । फलस्स पन सो भिन्नजातिकत्ता आसेवन पच्चयो न होति । फलं पन सब्बसो आसेवन मुत्तं होति । तस्मा तदुभयं इध पुरिमजवनसङ्ख्यं न गच्छतीति वुत्तं “मग्ग फलजवनवज्जानी”ति । फलजवनवज्जानं पच्छिमानं जवनानं । “सब्बाकारपारिपूरं”ति एत्थ कुसलादिजातिपि सङ्गहिताति वुत्तं “जातिमत्तेनपी”ति । अभिन्ना एव सियुं । न पन भिन्ना होन्ति । कदाचि केचिभिन्ना एव होन्ति । तस्मा भिन्नजातिका धम्मा । ल । न सक्कोन्तीति योजना । “कामावचरभावतो महग्गतानुत्तरभावपत्ति नामा”ति चित्तसन्तानस्साति अधिप्पायो । गोत्र भुचित्तं कामभूमि । ज्ञानचित्तं महग्गतभूमि । मग्गचित्तं लोकुत्तर भूमि । कम्मचेतनाय निरुद्धायपि तस्सा पवत्ताकारो ननिरुज्झति । चित्तसन्तानं अनुगच्छति । सो एव आयतिं विपाकधम्मरासि हुत्वा पातुब्भवति । तस्मा सो विपाकस्स बीजसङ्ख्यं गच्छति । सो च याव न विपच्चति । ताव संसारप्पवत्तिया सति, अन्तरा विनट्ठो नाम न होति । तस्मा कम्मचेतना उप्पज्जमाना चित्तसन्ताने तस्स बीजस्स निधानत्थाय उप्पज्जति, निरुज्झमाना च निदहित्वा एव निरुज्झतीति वुत्तं “अत्तनो पवत्ताकारसङ्घात बीजनिधानज्या”ति । “चेतनाय होती”ति चेतनाय साधारणं होति । पुरेजाता सालरुक्खपोतका पच्चया होन्तीति सम्बन्धो । पुरिमचित्तक्खणेषु उप्पन्ना चतुसमुद्धानिकरूपधम्माति सम्बन्धितब्बं । “आहारजकायो”ति एवं वुत्ताति पाठसेसो । “पच्छा जातेना”ति पच्छाजातपच्चयेन पयोजनं नत्थि । जिण्णपतरुक्खस्स उदकासिज्जनं विय होतीति अधिप्पायो । “यदग्गेना”ति येनकारण कोट्ठासेन । “वत्थु रूपं”ति निरोधासन्नं हृदयवत्थु रूपं ।

“एवमयं पी”ति एवं अयं पच्छाजातपच्चयोपि । विविधेन आकारेण फरणं कालन्तर देसन्तर गमनं विष्फारो । महन्तो विष्फारो यस्साति समासो । “वत्थुम्ही”ति हृदयवत्थुम्हि । पञ्चहि खन्धेहि वोक्खिण्णो सम्मिस्सोति पञ्चवोकारो । काम रूपभवो । विना उप्पज्जितुं न सक्कोति । रूपविरागभावनाबलेन रूपस्स अविकखम्भितत्ताति अधिप्पायो । “पुरेजातं वा”ति एकचित्तक्खणातीते पुरेजातं वा । “वड्डनपक्खे ठितं वा”ति ततो पच्छा याव अड्डम चित्तक्खणा वड्डनपक्खे ठितं वा । “उप्पन्नं वत्थू”ति उप्पन्नं वत्थुरूपं । “एत्था”ति इमस्मिं पुरेजात पच्चये । किञ्चापि दिस्सतीति सम्बन्धो । “पच्चनीये”ति पच्चनीय वारे । “तं”ति आरम्मणपुरेजातं । तस्स आरम्मणस्स अपरिब्यत्तत्तावाति सम्बन्धो । कारणं वदन्ति पट्टानटीकाचरिया । अरूपभवे मरणासन्नकाले कस्सचि गतिनिमित्तु पट्टानं अट्ठकथासु वुत्तमेव । एवञ्चसति, तत्थ आरम्मण पुरेजातं लद्धब्बमेव । पट्टानेपन तस्मिंभवे सब्बं पुरेजातपच्चयं पटिक्खिपति । कस्मा इति चे, वत्थु पुरेजातपच्चयस्स तत्थ अलद्धब्बत्ताति इमिना अधिप्पायेन “आरुप्पेविया”ति वुत्तं । एत्थ च पट्टाने अरूपभवे द्वेपि पुरेजातपच्चया पटिक्खित्ता, तस्मा सब्बेपि अरूप पुग्गला सब्बेपि रूपधम्मं आरम्मणं न करोन्तीतिपि वदन्ति । एवञ्च कत्वा आरम्मण सङ्गहदीपनियं ‘असज्जीभवतो चुतानं विय अरूपभवतो चुतानंपि गतिनिमित्तभूतं कामपटिसन्धिया आरम्मणं भवन्तरे केनचिद्वारेण अगगहितं, केवलं कम्मबलेनेव उपट्ठापितं’ति वुत्तं । “गूथकुणपादीनी”ति गूथञ्च मतपूतिसरीरानि च । “एवं वुत्तेही”ति पट्टाने वुत्तेहि । ते पन अकुसला धम्मा कथं चतुभूमिक कुसलानं उपनिस्सय पच्चया होन्तीति आह “तत्थ आनन्तरिय वज्जानी”तिआदिं । तत्थ आनन्तरिय कम्मकतानं किलेसावरण कम्मावरणेहि समन्नागतत्ता ज्ञानमग्गप्पटिलाभो नाम नत्थीति वुत्तं “आनन्तरिय वज्जानी”ति । “तानी”ति रागादीनि अकुसलानि चतुभूमिक कुसलानं उप्पत्तिया बलवनिस्सया होन्तीति योजना । “समतिक्कममुखेना”ति पट्टाने अकुसलो धम्मो कुसलस्स धम्मस्स उपनिस्सय पच्चयेन पच्चयोति एतस्स पञ्चस्स विभङ्गे पाणं हन्त्वा तस्स पटिघा तत्थाय दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति, ज्ञानं उप्पादेति, मग्गं उप्पादेति, अभिज्जं उप्पादेतीति वुत्तं । तत्थ “तस्स पटिघातत्थाया”ति तस्स पाणातिपातकम्मस्स पटिहननत्थाय पहातत्थाय समतिक्कमनत्थायाति वुत्तं होति । सो चे पाणातिपाती पुग्गलो पुन संवेगं आपज्जित्वा तस्स कम्मस्स समतिक्कमनत्थाय दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथ कम्मं करोति । तदा तं पाणाति पातकम्मं तं पुग्गलं दानकम्मेनियोजेति नाम । तथा सीलकम्मे उपोसथ कम्मेति । यथाहि राजा एवं वदेय्य इमस्मिं दिवसे यो उपोसथं नुपवसति, तं घातेस्सामीति । तदा सब्बेपि नागरा उपोसथं उपवसेय्युं । एवमिदं दट्ठब्बं । राजाविय हि तस्स पाणातिपातकम्मं । नागरा विय सो पाणघातको । उपोसथ कम्म कुसलानि विय तस्स दानसील उपोसथ कम्म कुसलानीति । “ज्ञानं उप्पादेति, मग्गं उप्पादेति, अभिज्जं उप्पादेती”ति पदेसुपि एसेवनयो । एवं समतिक्कममुखेन एकंपि अकुसलं सब्बानि चतुभूमिक कुसलानि उपनिस्सय सत्तिया जनेति पवत्तेतीति वेदितब्बं । “तानियेव सब्बानी”ति आनन्तरिय कम्मसहितानिसब्बानि अकुसलानियेव सब्बेसं अकुसलानं अब्याकत धम्मानं उप्पत्तिया बलवनिस्सया होन्तीति योजना । दानसीलादयो कुसला धम्मा । सुट्ठु बलवं कम्मं अधिप्पेतं, न दुब्बलं । उपनिस्सयट्ठानत्ता । तेसंपि रूपधम्मानं बलवनिस्सया ननुहोन्तीति सम्बन्धो । कथं होन्तीति आह “बहिद्धारुक्खतिणादीनं”तिआदिं । तत्थ पथवीरस आपोरसवस्सोदक बीजानि रुक्खतिणादीनं बलवनिस्सया होन्ति । मूलभेसज्जादीनि अज्झत्तं सन्तानं बलवनिस्सया होन्तीति योजना । “पकतस्सेवा”ति पथमतरं कतस्स उप्पादनादिकम्मस्सेव । “न एवं रूपसन्तानेना”ति एवं रूपसन्तानेन उप्पादिता उपसेविता धम्मा नत्थि । “तं”ति उतुबीजादिकं । कम्मादिकञ्च । “पकतं”ति पुरेतरं उप्पादितञ्च उपसेवितञ्च । सचेतनस्सेव चेतनं पकप्पनं पकरणन्ति सम्बन्धो । चेतनं पकप्पनं पकरणं नामाति अत्थो । “पकप्पनं”ति च संविधानं । “किञ्ची”ति किञ्चिकम्मादिकं उतुभोजनादिकञ्च । अत्तनो च उप्पन्ना रागादयो परस्स च सन्ताने परस्स च उप्पन्ना रागादयो अत्तनो च सन्तानेति योजना । “निदस्सनं”ति उदाहरणं होति । मनोपदोसिकदेवा अज्जमज्जं दिस्वा अत्तनो मनं पदूसेन्ति । बाळ्हं इस्साधम्मं उप्पादेन्ति । तस्मिंयेव खणे चवन्ति । तेसं द्वे इस्साधम्मा अज्जमज्जस्स बलवनिस्सया

होन्तीति । कामावचर कुसलस्स बलवनिस्सया होन्तीतिआदिना योजेतब्बं । विभावनिपाठे । ज्ञान मग्ग फल विपस्सनादिभेदं आलम्बणं पच्चवेक्खन अस्सादनादि धम्मे अत्ताधीने करोतीति योजना । “अत्ताधीने”ति अत्तायत्ते अत्ताबद्धे । पट्टाने पञ्चवारे दानं दत्त्वा सीलंसमादियित्वा उपोसथकम्मं कत्वा तं गरुं कत्वा पच्चवेक्खति । पुब्बे सुचिण्णानि गरुं कत्वा पच्चवेक्खन्तीतिआदिना आगतत्तादान सील । ल । निब्बानानि चेवाति वुत्तं । रागं गरुंकत्वा अस्सादेन्ति, अभिनन्दतीतिआदिना, चक्खुं गरुं कत्वा अस्सादेन्तीतिआदिना च आगतत्ता “राग दिट्ठि चक्खु सोतादीनिचा”ति वुत्तं । “परत्थ पी”ति परतो निस्सय पच्चयादीसुपि । “सो एवा”ति पच्चुपत्थम्भको एव । “किञ्ची”ति किञ्चिमत्तंपि । महाभूते किञ्चि उपत्थम्भेतुं न सक्कोन्तीति योजना । ननु आहार रूपं महाभूते उपत्थम्भेतुं सक्कोति । जीवितरूपञ्च कम्मजमहाभूते अनुपालेतुन्ति । सच्चं । इध पन सहजातपच्चय किच्चं अधिप्पेतं । तेसञ्च द्विन्नं सहजातपच्चय किच्चं नत्थि । तं परतो आवी भविस्सतीति । “वत्थु विपाकानं”ति वत्थुरूपं विपाकानं । पट्टानपाठे । आरम्मणञ्च, निस्सयो च, पुरेजातञ्च, विष्पयुत्तो च, अत्थि च, अविगतो चा,ति छसुपच्चयेसु घटितेसु तीणि विसज्जनानि लब्धन्तीति योजना । तीणि विसज्जनानि नाम वत्थु कुसलानं खन्धानं छ हि पच्चयेहि पच्चयो । वत्थु अकुसलानं, वत्थु अब्याकतानन्ति । एत्थ च अत्तनो अज्झत्तं वत्थुं आरम्भ वत्थु मे अनिच्चन्तिआदिना सम्मसन्तस्स वत्थुरूपं कुसलानं खन्धानं छहि पच्चयेहि पच्चयो । एतं मम, एसो हमस्मि, एसो मे अत्ता,ति उपादियन्तस्स वत्थु रूपं अकुसलानं । उभयत्थपि आवज्जनक्खणे अब्याकतानं । अरहतो पन तं अनिच्चन्तिआदिना सम्मसन्तस्स क्रियाव्याकतानं खन्धानन्ति । तेनाह “पच्चुप्पन्नं वत्थु”तिआदिं । तत्थ “पच्चुप्पन्नं वत्थु”ति अत्तनो पच्चुप्पन्नं वत्थुं । अधिद्वानविधाने पन आकास गमने रूपकायं आरम्भचित्तं विय कायं लहुकं अधिद्वहन्तस्स तप्परियापन्नं वत्थु अभिज्जाचित्तं द्वयस्साति योजेतब्बं । “अनिट्ठेठाने”ति जवनचित्तस्स आवज्जनेन विना उप्पज्जनं नाम कत्थचि इच्छितब्बं होति । कत्थचि अनिच्छितब्बं । तत्थ निरोधसमापत्तितो वुट्ठाने, मग्गवीथीसु गोत्रभुवोदानट्टाने, आगन्तुक भवङ्गट्टानेति इदं इच्छितब्बट्टानं नाम । इतो अज्जं अनिच्छितट्टानं नाम । एवं अनिच्छितब्बे ठानेति अत्थो । “पकतिकाले”ति मरणासन्नकालतो अज्जस्मिंकाले । “तानिवा”ति अत्तनो अत्तनो निस्सयवत्थूनिवा । “अज्जं वा”ति वत्थुतो अज्जं रूपादिकं वा । “भिन्नारम्मणानि नामा”ति अज्जं आवज्जनस्स आरम्मणं, अज्जं जवनानन्ति एवं जवनानि आवज्जनेन भिन्नारम्मणानि वा । तेन वुत्तं “पच्छाउप्पन्नानी”तिआदि । “तेसं”ति वीथिचित्तानं । “तदेवा”ति तं एववत्थु रूपं । “वत्थु चा”ति निस्सयो च । “तेसं”ति अट्ठकथाचरियानं । न हि गहेतुं सक्कोन्तीति सम्बन्धो । सेसमेत्थ सुबोधं । “कस्मा वुत्तं”तिआदीसु । “तस्स यक्खस्सा”ति इन्दकनामस्स तस्सयक्खस्स । “इतरेसंपी”ति संसेदजोपपातिकानंपि । “दुविधेना”ति रूपजनन किच्चं रूपूपत्थम्भन किच्चन्ति एवं दुविधेन । अथवा “दुविधेना”ति अज्झत्ताहारस्स उपत्थम्भनं बहिद्वाहारस्स उपत्थम्भनन्ति एवं दुविधेन । “तथारूपानञ्चा”ति अप्पनापत्तकम्मविसेसेन सिद्धानञ्च । “अज्झत्ताहारोपी”ति पिसहेन यथावुत्तजीवितिन्द्रियञ्च अरूपाहारे च सम्पिण्डेति । “वत्थुविपाकानं”ति वत्थुरूपं विपाकानं । “सब्बथा”ति अब्यायपदं । तञ्च सब्बविभत्तियुत्तं । इध पन पच्चत्तवचनन्ति आह “सब्बथा”ति सब्बप्पकारन्ति । पकारो च वेदितब्बोति सम्बन्धो । कथं वेदितब्बोति आह “तिविधो”तिआदिं । “सहजाते सङ्गहेतब्बं”ति पच्चयभावेन सङ्गहेतब्बं । सहजननं नाम अत्तना सह जनेन्तस्स सहजननं । तञ्च कम्मचित्तादीनं विय विसुं जननकिच्चं न होति । अत्तनि उप्पज्जन्ते एव इतरानि रूपानि उप्पज्जन्ति । अनुप्पज्जन्ते न उप्पज्जन्तीति एवरूपं जननकिच्चं वेदितब्बं । “विनाव सहुप्पादनकिच्चेना”ति अत्तना सहुप्पादनकिच्चे आहारस्स व्यापारो नत्थीति अधिप्पायो । तेनेव सहजातानि उपत्थम्भन्तोपि सहजातपच्चयत्तं न गच्छतीति । एसनयो रूपजीवितिन्द्रियेपि । तेन वुत्तं “जीवितंपी”तिआदि । “तीसू”ति आरम्मणञ्च उपनिस्सयो च अत्थिचाति इमेसु तीसु । आरम्मणाधिपतिमिह पुरेजाता रम्मणाधिपतिपि अत्थि । सो पुरेजातत्थि पच्चयो एवाति अत्थिपच्चये सङ्गहितो । “तस्मिं कते पवत्तमानानं”ति तस्मिं कम्मे कते तस्स कतत्ता एव पवत्तमानानं । आरम्मणाकारो गोचरविसयाकारो । “सन्तानविसेसं कत्वा”ति बीजनिधानं कत्वाति

अधिष्णायो । “ते”ति आरम्भणपच्चय कम्म पच्चया । “अकालिको”ति मग्गचेतनावसेन अकालिको । सोहि अत्तनो अनन्तरेफलं जनेति । तस्मा आगमेतब्बस्स आयतिकालस्स अभावा अकालिकोति वुच्चति । अवसेसो नानक्खणिकपच्चयो कालिको । “पच्चयट्ठेना”ति पच्चयकिच्चेन । लोकप्पवत्तिया कम्महेतुकत्ताति सम्बन्धो । “फलहेतु पचारेना”ति फलभूताय सब्बलोकप्पवत्तिया हेतुभूतस्स कम्मस्स नामं फलम्हि आरोपेत्वा वोहारेन सब्बेपि तेवीसतिपच्चया कम्मसभावं नातिवत्तन्तीति योजना । कम्मपच्चय सङ्ख्यं गच्छन्तीति वुत्तं होति । “विज्जमाना येवा”ति अत्थिपच्चया एवाति वुत्तं होति । “सासनयुत्तिया विरुद्धमेवा”ति एत्थ सासनयुत्ति नाम तीणिपिटकानि । “विरुद्धमेवा”ति आरम्भण पच्चयभूता सब्बे पथवी पब्बत नदीसमुद्द अजटाकासादयो च सब्बापञ्जत्तियो च निब्बानञ्च कम्मसङ्ख्यं गच्छन्तीति वदन्तो च, सब्बे अतीतानागत धम्मा अत्थिपच्चया एवाति वदन्तो च, तीहि पिटकेहिपि विरुद्धतियेव । पट्टानपाळिया पन वत्तब्बमेव नत्थि । अत्थि सद्दोहि पट्टाने पच्चुप्पन्नभावेन विज्जमानत्थो । न परमत्थ धम्म भावेन । नापिलोक सम्मुतिवसेन । न हि परमत्थ धम्म भूतापि अतीतानागतधम्मा इध अत्थि सङ्ख्यं गच्छन्ति । नापिपञ्जत्ति होति ।

“अञ्जमञ्जप्पटिबद्धओकासे”ति अञ्जमञ्जं निस्सयनिस्सितभावे न पटिबद्धे कामरूपभवोकासे । “यतो”ति यम्हापटिसन्धि विज्जाणतो । “यतो”ति वा यम्हासीसतो, यम्हाबीजतो निब्बत्तीति योजना । “बीजतो विय महारुक्खस्सा”ति बीजपच्चया कळीरङ्कुरादिकस्स महारुक्खसन्तानस्स निब्बत्तिविय । पाळिपाठे । “न ओक्कमिस्सथा”ति सचे न ओक्कमेय्य । “समुच्चिस्सथा”ति अपिनुखो समुच्चेय्य, वट्ठेय्य । “वोक्कमिस्सथा”ति सचे विगमेय्य, विनासेय्य । “अभिनिब्बत्तिस्सथा”ति अपिनुखो अभिनिब्बत्तेय्य, पातुभवेय्य । “वोच्छिज्जिस्सथा”ति सचेउच्छिज्जेय्य । “आपज्जिस्सथा”ति अपिनुखो आपज्जेय्य । “यदिदं”ति यं इदं । “इदं”ति निपातमत्तं । “विज्जाणं”ति पटिसन्धिविज्जाणं । यं विज्जाणं अत्थि । एसेव विज्जाण धम्मोति योजना । “रूपुप्पत्तिया”ति रूपुप्पादस्स । विज्जाणं पच्चयो एतस्साति विज्जाण पच्चया । रूपुप्पत्ति । “रूपप्पवेणिया”ति कम्मजरूपसन्ततिया । “उतुआहारापी”ति अज्झत्त उतुअज्झत्त आहारापि । इदञ्च सम्भवयुत्ति वसेन वुत्तं । अत्थतो पन पुरिमुप्पन्नाय रूपप्पवेणिया असति, अज्झत्तं ते उतुआहारापि नत्थियेव । बहिद्भा उतुपन असतिपि पुरिमुप्पन्नाय रूपप्पवेणिया रूपं न जनेतीति न वत्तब्बं । टीकापाठे । “अरूपं पना”ति अरूपभूमिपन । “यस्मिंरूपे”ति कम्मजरूपे । “पच्चयभावो अत्थी”ति पच्छिमरूपुप्पत्तिया पच्चयसत्ति अत्थि । कस्मा विज्जायतीति चे । “पुत्तस्सा”तिआदिमाह । “बीजभावसङ्घातं”ति अम्बबीजादीनं बीजभावसङ्घातं । “नियामरूपं नामा”ति उतुविसेसमाह । “यथा वा तथा वा”ति अनियमतोति वुत्तं होति । “योनिभावसङ्घातं”ति तं तं गोत्तकुलजातीनं जातिभावसङ्घातं । “नियामरूपं”ति उतुविसेस सङ्घातं नियामरूपं । सदिसानि रूपसण्ठानानि येसन्ति विग्गहो । “पटिसन्धिरूपस्सेव आनुभावो”ति कललकालादीसु उपन्नस्स पटिसन्धिरूपस्सेव आनुभावो । पुन तमेवत्थं विसेसेत्वा दस्सेतुं “अपिचा”तिआदिमाह । “समुदागतं”ति सुट्ठु उपरूपरिआगतं । इत्थिभावादिरूपं बीजरूपञ्च नियामेतीति सम्बन्धो । “नियामकं”ति नानावण्णसण्ठानादीनं नियामकं । “तत्थ इमस्मिं भवे”तिआदीसु । धनञ्च धञ्जञ्च ततो अवसेसा सब्बेउपभोगपरिभोगाचाति विग्गहो । विज्जा च सिप्पञ्च नानाबहुस्सुतञ्च परियत्ति चाति द्वन्दो । “अनागतानं तासं”ति तासं अभिनवधनधञ्जादिसम्पत्तीनं । “उपनिस्सय पच्चयता”ति पुब्बयोगकम्मस्स उपनिस्सय पच्चयता । तत्थ धनधञ्जभोगानं पटिलाभत्थाय पुब्बयोगकरणं नाम कसिकम्म वाणिज्जकम्मादीनं करणं । तत्थ कसिकम्मे ताव धनधञ्जभोगानं पटिलाभत्थाय कसिकम्मकरणे धनधञ्जभोगा अनागतूपनिस्सय पच्चयो । इदानि कसिकम्मकरणं तस्स पच्चयुप्पन्नं । धनधञ्ज भोगानं पटिलाभपरिभोगकालेसु कसिकम्मकरणं अतीतूपनिस्सय पच्चयो । तेसं पटिलाभो च परिभोगो च तस्स पच्चयुप्पन्नो । कसिकम्मकरणक्खणे पन खेत्त, वत्थु, बीज, मेघवुट्ठियो च नङ्गलादीनि कसिभण्डानि च गोमहिंसा च कम्मकारक पुरिसा च पच्चुप्पन्नूपनिस्सयो । कसिकम्मकरणं तस्स पच्चयुप्पन्नं । कम्मसाधिकस्स मातापितादयो पुब्बपुरिसा तस्स कम्मस्स अतीतूपनिस्सय पच्चयो । तं कम्मं तस्स पच्चयुप्पन्नन्ति । एवं सेसेसुपि । सेसं

सुविज्जेय्यं ।

“पञ्चविध”न्तिआदीसु । “सण्ठानत्तं”ति अणु, तज्जारी, रथरेणु, लिक्खादीनि उपादाय सब्बेसं रूपसण्ठानानं भावो सण्ठानत्तं । “भावो”ति च तेसं पवत्ति वुच्चति । “पवत्ति हेतू”ति च परमत्थ रूप धम्मा एव । “अनुपगमनतो”ति एत्थ सभावतो अतिसुखुमत्ता अनुपगमनं वेदितब्बं । अधिवचनसङ्घातं नामाभिधानन्ति विग्गहो । “अधिवचनं”ति च अत्थप्पकासकत्ता अधिकं वचनं अधिवचनं । “नामाभिधान”न्ति च नामपञ्जति वुच्चति । “गहेतब्ब भावो”ति इदं चित्तं नाम, अयं फस्सोनामातिआदिना कथेन्तानं सन्तिका नामाभिधानं सुत्वा तदनुरूपस्स सभावत्थस्स जाननवसेन जाणेन गहेतब्बभावो । नाम पञ्जत्तानुसारेण जानितब्बत्ता नामन्ति वुच्चतीति वुत्तं होति । आरम्मणे नमतीति नामं । आरम्मणिक धम्मा वा एत्थ नमन्तीति नामन्तिपि युज्जति ।

इमस्मिं पच्चयसङ्गहे पच्चयधम्मेषु पञ्जत्तीनंपि सङ्गहितत्ता पञ्जति सङ्गहोपि थेरेण इध निक्खित्तो । तत्थ “पञ्जावीयती”ति एत्थ पञ्जापनं नाम वोहारट्ठपनं । तज्जठपनं द्वीहिकारणेहि सिज्जति वदन्तानं वोहारेण च, सुणन्तानं सम्पटिच्छनेन चाति दस्सेतुं “अयं पी”तिआदिमाह । “सम्पटिच्छीयती”ति यथा पुब्बपुरिसेहि वोहरीयति, तथा पच्छिम जनपरम्पराहि वोहरीयतीति वुत्तं होति । पकारेण आपीयतीति पञ्जत्तीतिपि युज्जति । “ब्यञ्जनत्थो”ति मनुस्स, देव, पथवी, पब्बतादिको सद्दत्थो । “पञ्जा पीयन्ती”ति पकारेण ठपीयन्ति । सद्दपञ्जति आहाति अधिकारो । अधिमत्तभावप्पकारो नाम पथवीपब्बतादीसु पथवीधातुया अधिमत्त भावविसेसो । नदी समुद्दोदकादीसु आपोधातुया । अग्गिक्खन्धेसु तेजोधातुया । वातक्खन्धेसु वायोधातुयाति एवं अधिमत्त भावविसेसो । विविधेन पकारेण परिणमनं विपरिणामोति आह तथा तथा विपरिणामाकारन्ति । पथवीपब्बतादिवोहारो सण्ठिताकारं निस्साय पवत्तो न होति । पथवी नाम एवं सण्ठाना, पब्बतो नाम एवं सण्ठानोति सण्ठाननियमो नत्थि । पंसुसिलानं रासिपुञ्जप्पवत्तिमत्तेन वोहारो सिद्धोति वुत्तं “न हि इध सण्ठानं पधानं”ति । “कट्ठादयो एव वुच्चन्ती”ति ते एवसण्ठाननानत्तं पटिच्च नानावोहारेण वुच्चन्ति । पथवी पब्बत नदी समुद्दादीसु विय भूतानं पवत्तिविसेसाकारेणाति वुत्तं “न हि इध समूहो पधानं”ति । “उपादापञ्जत्ती”ति पञ्चक्खन्ध धम्मे उपादाय तेहि अनञ्जं एकीभूतं कत्वा पञ्जति । न आकास पञ्जति दिसादेसपञ्जत्तियो विय तेहि खन्धेहि मुञ्चित्वा पञ्जति । “यतो”ति यम्हादिसतो । “लद्धप्पकासत्ता”ति लद्धप्पभासत्ता । “अहस्सा”ति दिवसस्स । उद्धुमातकादीनि उद्धुमातकं पटिकूलं”तिआदिना पटिकूलवसेन मनसिकरोन्तस्सपि निमित्तं उपट्ठहन्तं भूतविकारप्पकारेण उपट्ठहतीति कत्वा भूतनिमित्ते सङ्गहणाति । “अट्ठकथायं”ति पुग्गलपञ्जति अट्ठकथायं । “तासं”ति भूमिपब्बतादिकानं अत्थ पञ्जत्तीनं । “तथा तथा”ति अयं भूमि, अयं पब्बतो, तिआदिना तेन तेन वोहारेण । अत्थानं परमत्थानं छायाति अत्थच्छाया । “छाया”ति च निमित्तच्छायायो वुच्चन्ति । अत्थच्छायानं आकारो अत्थच्छायाकारो । “आकारो”ति च नानासमूह नानासण्ठानादिको आकारो । अत्थोति वा सद्दाभिधेय्यो वचनत्थो । सोयेव समूहाकारादि निमित्त मत्तत्ता अत्थच्छायाकारोति वुच्चतीति इममत्थं दस्सेति “सद्दाभिधेय्य सङ्घातेना”तिआदिना । “दब्बप्पटिबिम्बाकारेना”ति दब्बसङ्घातेन पटिबिम्बाकारेण । “ओलम्बिया”ति अवलम्बित्वा । “गणनूपगं कत्वा”ति अय मेको अत्थो, इदमेकं वत्थूति एवं गणनूपगं कत्वा । “इमेछा”ति इमे छसद्दपञ्जति वोहारा नाम नामकम्मादि नाम । “अत्तनी”ति नामपद सङ्घाते अत्तनि । अत्थ विसयं एव हुत्वा पवत्तति भासञ्जूनन्ति अधिप्पायो । “नामे सती”ति अक्खरसमूहो पदं, पदसमूहो वाक्यन्ति एवं वुत्ते नामपदे विज्जमाने सति । “तदुगणहन्तानं”ति तं तं नामपदं वाचुग्गतकरण वसेन उगणहन्तानं जनानं । “तदत्था”ति तस्स तस्स नाम पदस्स अत्था । “आगच्छन्ति येवा”ति भासञ्जूनं जाणाभिमुखं आगच्छन्तियेव । एतेन अत्तनि अत्थस्स नामनं नाम अत्थजोतन किच्चमेवाति दीपेति । “सुणन्तानं जाणं”ति एत्थ “जाणं”ति उपलक्खण वचनं, अकुसल विज्जाणस्सपि अधिप्पेतत्ता । “तं तं अत्थाभिमुखं नामेती”ति आरम्मण करणवसेन नामेति । “नामग्गहण वसेना”ति अयं असुकोनाम

होतूति एवं नामगहणवसेन । “धारीयती”ति यावजीवंपि अप्पमुस्समानं कत्वा धारीयति । नीहरित्वा वुच्चति अत्थो एतायाति निरुत्ति । “एताया”ति करणभूताय एतायनामजातिया । “अविदितपक्खे”ति नामपदं अस्सुतकाले अविज्जातपक्खे । “ततो नीहरित्वा”ति अविदितपक्खतो जाणेन नीहरित्वा । “कथीयती”ति तं सुतकाले वदन्तेन सुणन्तस्स आचिक्खीयति जानापीयति । “अत्थस्सा”ति अविदितपक्खे ठितस्स अत्थस्स । “एतस्से वा”ति नामपदस्सेव । नामपदन्ति च क्रिय पदंपि, उपसगगपदम्पि, निपातपदम्पि, पाटिपदिकपदंपि, इध नामपदन्त्वेव वुच्चति । “विसेसनभूतानं”ति अज्जपदत्थसमासे समासपदानं अत्था विसेसना नाम । एवं विसेसनभूतानं । “पुगलस्सा”ति अज्जपदत्थभूतस्स अभिज्जालाभी पुगलस्स । “वदन्ती”ति आनन्दाचरियं सन्धाय वुत्तं । सो हि धम्मसङ्गणियं पज्जत्तिदुक्कनिद्वेसे मूलटीकायं तथा वदति । “तब्भावं”ति अक्खर पदव्यज्जनभावं । “अस्सा”ति नामपज्जत्तिया । अक्खरपदव्यज्जनं गोचरो आरम्मणं अस्साति विग्गहो । “अनुसारेना”ति अनुगमनेन । “लोकसङ्केत निम्मिता”ति लोकसङ्केतज्जाणेन पवत्तिता । “लोकसङ्केतज्जाणं”ति च इदं नामं इमस्सत्थस्स नामं, अयमत्थो इमस्स नामस्स अत्थोति एवं पुरेतरं लोकसज्जाण जाननकज्जाणं । “अतीत सहमत्तारम्मणा”ति सोतविज्जाण वीथिया आरम्मणं हुत्वा निरुद्धं अतीत सहमत्तं कुरुमाना । “तेन वुत्तवचने”ति तेन सिक्खं पच्चक्खन्तेन भिक्खुना सिक्खं पच्चक्खामीति वुत्तवचने । पच्चुप्पन्नं सद्दं सोतविज्जाण वीथिया, अतीतज्ज सद्दं मनोविज्जाण वीथियाति योजना । “तानि अक्खरानी”ति सिक्खं पच्चक्खामीति वाक्ये अवयवक्खरानि । “अयं अक्खर समूहो”ति इदं नामपदन्ति वुत्तं होति । एतस्स अत्थस्स । “विनिच्छयवीथिं”ति अक्खर पदसल्लक्खणवीथिज्ज । “एकक्खरे सद्दे”ति ‘गो’ इच्चादिके एकक्खरे पज्जत्ति सद्दे । “या”ति नाम पज्जत्ति । “वदन्तस्स मनसा”ति सम्बन्धो । “पुब्बभागे”ति यं किञ्चि अत्थं परेसं वत्तुकामो वदन्तो तस्स तस्स अत्थस्स नामं पथमं मनोद्वारवीथिया नियमेत्वा एव वदति, तं नामं पुब्बभागे वदन्तेन मनसा ववत्थापिता नामपज्जत्तीति वुच्चति । पटिपाटिकथनं पवत्तिक्कमकथनं । “वुत्तं”ति अट्टकथासु वुत्तं । तथा अद्धमत्तिकन्ति च वुत्तन्ति सम्बन्धो । “वुत्तं”ति च सद्दसत्थेसु वुत्तं ।

गाथायं । “मत्ता”ति एकविज्जुप्पादक्खणं वुच्चति । एका मत्तायस्साति एकमत्तो । “दीघमुच्चते”ति दीघो नाम वुच्चते । “प्लुतो”ति नानप्पकारेन रुतो गायितोति परुतो । सो एव रकारस्स लकारं कत्वा पकारे च सरलोपं कत्वा प्लुतोति वुच्चति । गीतन्ति वुत्तं होति । “परमत्थ सहसङ्गाटानं”ति परम्परा पवत्तानं परमत्थ सद्वरासीनं । “अनेककोटिसतसहस्सानि चित्तानी”ति जवनवीथीनं अन्तरन्तरा भवङ्गचित्तेहि सद्धिं अनेककोटिसतसहस्सानि चित्तानि ।

पट्टाननयानुदीपना निड्डिता ।

पच्चयसङ्गहानुदीपना निड्डिता ।

९. कम्मट्टानसङ्गहअनुदीपना

१७०. कम्मट्टानसङ्गहे । विदितो विज्जातो नामरूप विभागो येनाति विग्गहो । योगी पुगलो । “किलेसे समेती”ति कामच्छन्दादिके नीवरणकिलेसे उपसमेति । “तथा पवत्तो”ति भावनावसेन पवत्तो । वूपसमनवसेन वा पवत्तो । “ताया”ति तायभावना पज्जाय, पस्सन्तीति सम्बन्धो । “पस्सितं”ति समनुपस्सितं । कथं कसिणभावनादिकं योगकम्मं अत्ताव अत्तनो ठानं होतीति वुत्तं “आदिमज्झपरियोसानानंही”तिआदि । विभावनिपाठे । “पदट्टानताया”ति एतेन तिड्ढति अनिवत्तमानं पवत्तति एतेनाति ठानन्ति अत्थेन पदट्टानमेव ठानन्ति वुच्चतीति दीपेति । “सुखविसेसानं”ति ज्ञानसुख मग्गसुख

फलसुखानं । “दसकसिणानी”ति आदीसु मुख्यतो वा उपचारतो वा द्विधापि अत्थं दस्सेतुं “दसकसिणानी”ति आदि वुत्तं । “सेसानिपी”ति अप्पमज्जादीनि सेसकम्मद्वानानिपि । यं यं अनुरूपं यथानुरूपं । “समुदाचरणं”ति पुनप्पुनं भुसं पवत्तनं । “संसग्ग भेदो”ति एकमेकस्स पुग्गलस्स कस्सचि द्वेचरिया, कस्सचि तिस्सोति आदिना सम्मिस्स विभागो । अट्ठकथायं”ति विसुद्धिमग्ग अट्ठकथायं । “सब्बायपि अप्पनाया”ति ज्ञानप्पनाय च मग्गप्पनाय च फलप्पनाय च । “या आसन्ने पवत्ता दूरे पवत्ताति अधिकारो । “इतरा पना”ति दूरे पवत्तापन । “तासं पना”ति तिस्सन्नं भावनानं पन । “तेसं पी”ति द्विन्नं निमित्तानंपि । “विदत्थिचतुरङ्गुलं” नाम वित्थारतो चतुरङ्गुलाधिकं विदत्थिप्पमाणं । विदत्थिप्पमाणं वा चतुरङ्गुलप्पमाणं वातिपि युज्जति । तथाहि विसुद्धिमग्गे वायोकसिण विधाने चतुरङ्गुलप्पमाणं सीसं वातेन पहरियमानं दिस्वाति वुत्तं । खलमण्डलं नाम कस्सकानं कस्समदनभूमिभागमण्डलं । “कतं वा”ति नीलादिवण्णविसेसरहितं अरुणवण्णं मत्तिकक्खण्डं उदकेन मद्धित्वा चक्कमण्डलं विय परिमण्डलं सुमट्ठतलं पथविमण्डलं करोन्ति । एवं कतं वा । “अकतं वा”ति कत्थिचि भूमिभागे केनचि अकतं सयं जातं वा । “कसिणेन जम्बुदीपस्सा”ति एत्थ ।

बुद्धोति कित्तयन्तस्स, काये भवति या पीति ।
वरमेव हि सापीति, कसिणेनपि जम्बुदीपस्साति ॥

गाथासेसो । तत्थ जम्बुदीपस्स कसिणतो सापीतिवरा एवाति योजना । “कसिणतो”ति च सकलमण्डलतो । सकलस्स जम्बुदीपमण्डलस्स इस्सरियाधिपतितो पीति वुत्तं होति । “सन्निविट्ठा”ति समं सण्ठिता । “सण्ठान पज्जत्ती”ति मण्डलसण्ठानेन उपट्ठिता निमित्तपज्जत्ति एव वुच्चति । “फुट्ठाने”ति कायेवा रुक्खग्गादीसुवा वातेन पहतट्ठाने । “वायु वट्ठी”ति वातपरिमण्डलं । चन्दसूरियानं अग्गिस्स च ओभासेन विसिट्ठाति समासो । “विसिट्ठा”ति विसेसिता ।

“धूमातं”ति धूमायितं । धूमपूरितपटं वियाति वुत्तं होति । तेनाह “सूनभावं गतं”ति । अन्ते ककारो निन्दत्थजोतकोति वुत्तं “कुच्छित्तता”ति । जेगुच्छि तब्बत्ताति अत्थो । “छवसरीरस्सा”ति लामकसरीरस्स । “तदेवा”ति छवसरीरमेव । विपुब्बकं विच्छिन्नकं नामाति सम्बन्धो । तत्थ विसेसेन नीलन्तिविनीलं । तमेव कुच्छित्तता विनीलकं । “तदेव पुन पच्चित्त्वा”ति विनीलकसरीरमेव पुन कालातिक्कमे पच्चित्त्वा । पूतिलोहितानं परिपक्कभावं पत्त्वाति अत्थो । ततो ततो द्वारच्छिद्वतो । युत्तं तदेव सरीरन्ति सम्बन्धो । विच्छिन्नकं नाम, विच्छिद्वकन्तिपि पठन्ति । “अपकट्ठित्वा”ति खण्डानि सरीरतो मोचेत्त्वा तं तं पदेसं कट्ठित्वा । “पग्घरितलोहित सरीरं”ति छिन्नविद्धट्ठानेसु वणमुखेहि पग्घरितलोहितसरीरं ।

“बुद्धानुस्सती”ति एत्थ बुद्धसद्वो गुण्यूपचार वचनं होति । गुणिनो दब्बस्स नामेन गुणानं गहेतब्बत्ताति वुत्तं “बुद्धगुणस्स अनुस्सति बुद्धानुस्सती”ति । एसनयो धम्मनुस्सतादीसु । “अरहतादी”ति अरहतादिगुणो । विगतानि दुस्सिल्यादि मलानि च मच्छेरञ्च यस्स तं विगतमलमच्छेरं । तस्स भावोति विग्गहो । “अत्तना अधिगतनिब्बानज्जा”ति एतेन अरियपुग्गलानं किलेसानं अच्चन्तवूपसमो वुत्तो । “यं आरब्भा”ति यं पुग्गलं आरब्भ । हितूपसंहारो नाम अयं पुग्गलो अवरो होतु, अब्यापज्जो होतूति आदिना अवेरतादीनि हितसुखानि तस्मिं पुग्गले चित्तेन उपसंहरणं । करुणा, मुदिता, हेट्ठा चेतसिकसङ्गहे वुत्तत्था एव । हितूपसंहारो च हितमोदना च अहितापनयनज्जाति द्वन्दो । तत्थ हितूपसंहारो मेत्ताय किच्चं । हितमोदना मुदिताय । अहितापनयनं करुणाय किच्चं । तत्थ परं हितसुखसम्पन्नं दिस्वा तेन परहितेन अत्तनि पीतिपामोज्जवट्ठनं हितमोदना नाम । परं दुक्खितं दिस्वा अयं इमम्हादुक्खा मुच्चतु, माकिलमतूति एवं चित्तेन परस्मिं अहितस्स दुक्खस्स अपनयनं अहितापनयनं नाम । “तेसं”ति परसत्तानं । सस्स अत्तनो इदन्ति सकं । “इदं” सुखदुक्खकारणं । अत्तना कतकम्मं एव सकं येसं ते कम्मस्सका । परसत्ता एव । तेसं भावो । तस्स अनुबूहनन्ति विग्गहो ।

“सीमसम्भेदो”ति अत्ता च पियपुग्गलो च मज्झत्तपुग्गलो च वेरिपुग्गलो चाति चतस्सो सीमा । सम्भिन्दनं सम्भेदो । सम्मिस्सनं अनानत्तकरणन्ति अत्थो । सीमानं सम्भेदो सीमसम्भेदो । सब्बा इत्थियो, सब्बेपुरिसातिआदिना ओधिसो परिच्छेदतो फरणं ओधिसोफरणं नाम । सब्बेसत्ता, सब्बेपाणा, सब्बेभूतातिआदिना अनोधिसो अपरिच्छेदतो फरणं अनोधिसोफरणं नाम । पुरत्थिमायदिसाय सब्बेसत्ता अवैराहोन्तूतिआदिना दिसाविभागवसेन फरणं दिसाफरणं नाम । “तं समङ्गीनो चा”ति ताहि अप्पमज्जाहि समङ्गीनो पुग्गला । “निच्चं सोम्महदयभावेना”ति सब्बकालं सन्तसीतल हदयभावेन । ब्रह्मसद्वो वा सेट्ठपरियायो ‘ब्रह्मं पुज्जं पसवती’तिआदीसु विय । असितब्बं भुज्जितब्बन्ति असितं । पञ्चभोजनं । पातब्बन्ति पीतं । अट्ठविधं पानं । दन्तेन खायितब्बं खादितब्बन्ति खायितं । पूवक्खज्जफलक्खज्जादिकं नानाखादनीयं । अङ्गुलीहिपि गहेत्वा सायितब्बं लेहितब्बन्ति सायितं । मधुप्फाणितादिकं सायनीयं । सरसप्पटिकूलता नाम अत्तनो सभावतो पटिकूलता । चतुब्बिधोपि हि आहारो भाजनेसु वा हत्थमुखादीसु वा यत्थ यत्थ सम्मक्खेति, लग्गति, लिम्पति । तं उदकेन धोवितब्बं होति । अधोतं पन तम्पि जेगुच्छनीयं होति । आसयतो पटिकूलता नाम तस्स अज्झोहरीयमानस्स कण्ठादीसु ठितेहि पित्तसेम्हादीहि आसयेहि सम्मिस्सनवसेन पटिकूलता । निधानतो पटिकूलता नाम निधानतो पटिकूलता । “निधानं”ति च आमासयो वुच्चति । पक्कतो पटिकूलता नाम तस्स निधानगतस्स परिपक्ककाले गूथमुत्तादिभावपत्तितो पटिकूलता । अपक्कतो पटिकूलता नाम तस्मिं अपरिपक्के अजिण्णे सति सरीरे नानारोगुप्पत्तिवसेन पटिकूलता । फलतो पटिकूलता नाम तस्स परिपक्ककालतो पट्टाय सरीरे केसलोमादीनं पटिकूलरासीनं वट्ठनवसेन पटिकूलता । निस्सन्दतो पटिकूलता नाम तस्स न वहिद्वारेहि वा लोमकूपेहिवा अज्जेहि नानावणमुखेहि वा उग्घरण पग्घरणादिवसेन पटिकूलता । “तत्था”ति तस्मिं चतुब्बिधे आहारे । “निकन्तिप्पहानसज्जा”ति कन्तारमग्गे मातापितूनं कन्तारनित्तरणत्थाय पुत्त मंसखादने विय अति मनुज्जेपि आहारे रसतण्हा पहानवसेन पवत्ता सज्जा । “सलक्खणादिवसेना”ति सलक्खणससम्भारादिवसेन । “रागेन चरती”ति एत्थ “रागेना”ति करणत्थे, इत्थम्भूतलक्खणेवा करण वचनं । तत्थ करणत्थेताव “रागेन चरती”ति चतूसु इरियापथेसु येभूयेन रागचित्तेन चरति । रागचित्तेन निय्यमानो विचरतीति वुत्तं होति । इत्थम्भूत लक्खणे पन “रागेन चरती”ति तेसु रागकेतु रागधजो हुत्वा विचरतीति वुत्तं होति । “अस्सा”ति तस्सपुग्गलस्स । “उस्सन्नो”ति उग्गतो पाकटतरो । बहुतरोतिपि वदन्ति । “पहानाया”ति एत्थ इतिसद्वो आदि अत्थो । तेन करुणा भावेतब्बा विहिंसाय पहानाय । मुदिता भावेतब्बा अरतिया पहानायाति इमं पाळिसेसं सङ्गण्हाति । “निस्सरणतावचनतो”ति निस्सरणज्हेतं ब्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतो विमुत्ति । निस्सरणज्हेतं विहेसाययदिदं करुणा चेतोविमुत्ति । निस्सरणज्हेतं अरतिया यदिदं मुदिता चेतो विमुत्तीति एवं निस्सरण भाववचनतो च । चतस्सो अप्पमज्जायो । ल । दोस चरितस्साति वुत्तं । “दोस वत्थुत्ताभावतो चा”ति दोसुप्पत्तिया वत्थु भावस्सकरण भावस्स अभावतो च । नीलादीनि चत्तारि कसिणानि दोस चरितस्साति वुत्तं । कस्मापनेत्थ दोस चरितस्स उपेक्खा सप्पायकारणं विसुं न वुत्तन्ति । अज्जकारणत्ता न वुत्तन्ति दस्सेन्तो “एत्थ चा”तिआदिमाह । “तिस्सो”ति तिस्सो अप्पमज्जायो । “मनापियरूपानी”ति मनापियवण्णानि । विक्खित्तचित्तो च होतीति अधिकारो । “तस्सा”ति पमाद बहुलस्स विक्खित्तचित्तस्स च पुग्गलस्स । वुत्तं सिया । विसुद्धि मग्गे पन एवं वुत्तं नत्थीति अधिप्पायो । विभावनपाठे । “बुद्धिविसय भावेना”ति वुत्तं । यदि बुद्धिविसयत्ता मोहचरितस्स सप्पायं । बुद्धिविसयभूतानि मरण उपसमसज्जा ववत्थानानिपि मोहचरितस्स सप्पायानि सियुन्ति वुत्तं “एवज्जिसती”तिआदिं । “भूतकसिणानी”ति पथवीकसिणादीनि महाभूतकसिणानि । “तत्थापी”ति वा तेसु चत्तालीस कम्मट्ठानेसुपि । एवंसति वण्णकसिणानं पुथुलखुद्दकतापि एत्थ सङ्गहिता होतीति । “महन्तं”ति विदत्थि चतुरङ्गुलतो महन्तं । यदि एवसद्वो यथारुतमेव युज्जेय्य । एवंसति खुद्दकं वितक्कचरितस्सेव सप्पायं, न बुद्धिचरितादीनन्ति एवमत्थोपि गण्हेय्य । अथ बुद्धिचरितस्स पन असप्पायं नाम नत्थीति अट्ठकथावचनेन विरुज्जेय्याति इमिना अधिप्पायेन “खुद्दकन्ति पदेयुज्जती”ति वुत्तं । अथवा, पुथुलं मोहचरितस्स, खुद्दकं वितक्कचरितस्सेव, नमोहचरितस्साति अत्थे सति, बुद्धिचरितादीनं पन पुथुलंपि खुद्दकंपि अनुज्जातं

होतीति दट्ठब्बं । “सब्बज्चेतं”ति सब्बज्ज एतंचरितविभागवचनं । उज्जुविपच्चनीकवसेन तीसु अकुसल चरितेसु पुग्गलेसु । वितक्क चरिते च अतिसप्पायताय सद्भाबुद्धि चरितेसूति अधिप्पायो । तेनाह “रागादीनं पन अविक्खम्भिका”तिआदिं ।

“बुद्धधम्म । ल । गुणानं”ति एत्थ गुणसद्दो पुब्बपदेसु योजेतब्बो बुद्धगुणानञ्च धम्मगुणानञ्चातिआदिना । “तत्था”ति तस्मिं गुणपदे । न तप्पेतीति अतप्पनीयो । तप्पनं सन्तुट्ठिं न जनेतीति अत्थो । संवेजनं संवेगं जनेतीति संवेजनियो । “धम्मो”ति सभावो । संवेजनियो धम्मो यस्साति संवेजनिय धम्मं । मरणं । “पञ्चमज्झानसमाधिस्सा”ति रूपावचर पञ्चमज्झान समाधिस्स । “उदयमत्तानी”ति वड्ढितमत्तानि । “तत्था”ति पटिकूलारम्मणेसु । “पुब्बच्छट्ठकस्सा”ति पुराणच्छट्ठकस्स । गूथमुत्तविस्सज्जन कस्साति वुत्तं होति । तेनाह “गूथरासि दस्सने विया”ति । न ते कदाचि सोमनस्सेन विना अप्पनं पापुणन्ति । ब्यापादविहिंसा अरतीनं दूरिभावेन सोमनस्सुप्पत्तिया अतिसुकरत्ता पञ्चमज्झाने विय सुखसोमनस्सानञ्च अविक्खम्भनतो । “उदासिनपक्खे”ति अज्झुपेक्खनपक्खे । “दळ्हं”ति भुसं । “विभूतं”ति पाकटं । निमित्तं दळ्हविभूतं कत्वा गहणं दळ्ह विभूतगहणं । “कस्सचि आरम्मणस्सा”ति बुद्धगुणादि आरम्मणस्स । “पटिभागनिमित्तं”ति एत्थ पटिभागसद्दो तस्स दिसे पवत्तोति आह “तादिसे”तिआदिं । “तंसण्ठाने”ति एतेन पथविमण्डलादीसु विय सण्ठानाकारेण ठितेसु सभाव धम्म पुज्जेसु एव तस्सदिसं पटिभागनिमित्तं नाम सिज्झतीति दस्सेति । “एव”न्ति समथसङ्गहे ताव दसकसिणानि, दसअसुभातिआदिना वुत्तेन वचनक्कमेन । “उग्गहकोसल्लं”ति भावनाकम्मं आरभितुकामेन भिक्खुना आचरियस्स सन्तिके सब्बस्स कम्मट्ठान विधानस्स उग्गहणं उग्गहो । तस्मिं कोसल्लं उग्गहकोसल्लं । अपिचेत्थ । सब्बं उग्गहितुं असक्कोन्तेन यं अत्तना आरभिस्सति । तस्स एकस्स विधानं परिपुण्णं उग्गहेतब्बं । “उग्गहन्तस्सा”ति एत्थ उकारो उपरि अत्थो । “गहणं”ति च यथा चित्ते अविनस्समानं हुत्वा लब्धति, तथा कत्वा चित्तेन गहणन्ति दस्सेतुं “उपरूपरी”तिआदि वुत्तं । “समनुपस्सन्तस्सा”ति सम्मा पुनप्पुनं चक्खुना दस्सनसदिसं करोन्तस्स । परितो समन्ततो करणं परिकम्मं । तस्मिं निमित्तगहणकम्मे यं यं कत्तब्बविधानं अत्थि, तं तं परिपुण्णं कत्वा गहणन्ति वुत्तं होति । भावनाति वड्ढनाति इममत्थं दस्सेन्तो “पुनप्पुनं”न्तिआदिमाह । “निरन्तरं पदहन्तस्सा”ति रत्तिदिवं निरन्तरं आरभन्तस्स । उग्गह निमित्ते सण्ठानं गणहन्तोपि वण्णरूपादिना सभाव धम्मेन सहेव गणहाति । पटिभागनिमित्ते पन सभावधम्मं मुञ्चित्वा तस्स दिसं निमित्त पज्जत्ति सङ्घातं सुद्धसण्ठानमेव गणहाति । एत्थ सिया, पटिभागनिमित्तेपि वण्णो नाम सन्दिस्सति येवाति । सच्चं । सो पन पटिभागमत्तं होति । न एकन्तवण्णो । तेनाह “तप्पटिभागं वत्थु धम्मविमुच्चितं”ति । “सन्निसिन्नं”ति अचलं । “पवेसितं”ति भावनाचित्तस्स अब्भन्तरे पक्खित्तं विय होतीति अधिप्पायो । ओभासतीति ओभासो । ओभासो हुत्वा जातन्ति ओभासजातं । ओभासनं वा ओभासो । जातो ओभासो अस्साति ओभासजातं । “पातेन्ती”ति पटिपातेन्ति । पुन उप्पज्जनवसेन उट्ठातुं न देन्ति । “एताया”ति कत्तु अत्थे करणवचनं । “निमित्तरक्खणविधानं”ति समुप्पन्नस्स निमित्तस्स अनस्सनत्थाय सत्तविधेहि पलिबोध धम्मेहि रक्खणत्थं । कतमे पन तेसत्तविधा पलिबोधधम्मा नामाति । इध अम्हेहि वत्तब्बं नत्थि । विसुद्धि मग्गे एव ते वुत्ताति दस्सेतुं गाथमाह । “आवासो”ति असप्पायावासो । “गोचरो”ति असप्पायगोचरगामो । “भस्सं”ति असप्पायवचनं । एवं पुग्गलादीसु । “सेवेथा”ति सेवेय्य । “एवज्जिपटिपज्जतो”ति एवंहि वज्जितब्बे वज्जनवसेन सेवितब्बे सेवनवसेन पटिपज्जन्तस्स । “कामतण्हाय विसयभावं अतिक्कमित्वा”ति एतेन कामभूमि कामभवसमतिक्कमो, रूपभूमिरूपभव ओक्कमो च वुत्तो । वसनं वसी । सत्ति । सामत्थियन्ति अत्थो । वसिं भूतं पत्तन्ति वसिभूतं । वसी एव वसिता । यथा पारमिताति । “ततो विचारन्ति” एत्थ इतिसद्दो आदिअत्थो । तेन ततो पीतितिआदिं सङ्गणहाति । इच्छन्तानं तेसं सब्बज्जुबुद्धानं । “यत्था”ति येसुद्वीसुभवङ्गेसु । “भवङ्गचारे”ति भवङ्गप्पवत्तियं । “दन्धायितत्तं”ति दन्धं हुत्वा अयति पवत्ततीति दन्धायितं । तस्स भावो दन्धायितत्तं । “ठपेतुं”ति अधिट्ठानं कत्वा ठपेतुं । ततो अनतिक्कमितुं । “यत्थिच्छकं”तिआदीनि क्रियाविसेसनपदानि ।

“यत्थिच्छकं”ति यत्थ यत्थ ठाने इच्छानु रूपं । यदिच्छकन्तियस्मिं यस्मिं खणे इच्छानु रूपं । “यावतिच्छकं”ति यत्तकेन पमाणेन इच्छानु रूपं । “वितक्कादिकं ओळारिकङ्गं पहानाया”ति एत्थ कस्स बलेन पहानं होति । तं तं विराग भावना बलेन पहानं होति । काच तं तं विरागभावना नाम होति । अज्झासय विसेस परिग्गहिता उपचारभावना एवाति इममत्थं दस्सेतुं “पथमज्झानं तावा”तिआदि वुत्तं । “आतापवीरियं”ति येनवीरियेन योगिनो अत्तानं वा किलेस धम्मे वा आतापेन्ति परितापेन्ति । तं आतापवीरियं नाम । उग्घाटीयमानम्पि आकासमेव होति । तं आरम्भ उपरिज्झानन्तरुप्पत्तिया भावनं करोन्तस्सपि पुनप्पुनं तमेव पञ्चमज्झानं उप्पज्जति । आरम्भणे च अनतिक्कन्ते ज्ञानंपि अनतिक्कन्तमेव होतीति । “तत्था”ति तस्मिं आकासकसिणे । “तदतिक्कमनसम्भवो”ति कसिण निमित्तातिक्कमनसम्भवो । “यथादिद्वे”ति ज्ञानचक्खुना दिट्ठप्पकारे । “सम्भावेत्वा”ति थोमेत्वा । सम्मा अनुस्सरणं समनुस्सरणं । “इतरेसंपि वा”ति पुथुज्जन पण्डितानंपि वा । मरण सज्जा ववत्थानेसु परिकम्मज्ज्य समाधियति, उपचारो च सम्पज्जतीति योजना तिक्खपज्जानं पन पुथुज्जनानंपि सतं बुद्धगुणादीसुपि उपचार सम्भवो अट्ठकथायं वुत्तोयेव । “समथज्झानेसू”ति इदं अधिकारवसेन वुत्तं । विपस्सना कम्मपि गहेतब्बमेवाति दट्ठब्बं । पुब्बेदानं दत्त्वा इमिना पुज्जेन आयतिं ज्ञानाभिज्जायो वा मग्गफलानि वा पटिलभिस्सामीति पत्थनं कत्वा आगतोपि कताधिकारो एवातिपि वदन्ति । कतमो पन कताधिकारो नामाति आह “आसन्नभवे”तिआदिं । अट्ठविधेसु चतुक्कनयवसेन, नवविधेसु पञ्चकनयवसेन वुत्तोति तेसं वादीनं साधकवचनं । विचारेत्वा पन गहेतब्बं । आकास कसिणेन विना अरूपज्झानानि लभित्वा पुन अभिज्जत्थाय परिकम्मेकते आकासकसिणेपि कत्तब्बत्ता तस्स अभिज्जापादकता सम्भवो वुत्तोति अत्थस्स सम्भवतो । पुब्बे अभावित भावनोति च अकताधिकारोति च अत्थतो एकं । “आदिकम्मिको”ति अभिज्जाकम्मे आदिकम्मिको । “तादिसानं”ति पुब्बे अकताधिकारानं अभावितभावनानं इदानि इद्धिविकुब्बनं करिस्सामीति आरभन्तानं अभिज्जाकम्मे आदिकम्मिककुलपुत्तानन्ति सम्बन्धो । “इद्धिविकुब्बनं”ति च उपलक्खणवचनं । दिब्बाय सोतधातुया सद्दं सवनं करिस्सामीतिआदिकंपि गहेतब्बं । इदञ्च आदिकम्मिकविधानाधिकारत्ता वुत्तं । अभिज्जासु वसिपत्तानम्पि तं पञ्चमज्झानं छसुआरम्भणेसु यथारहं अप्पेतियेव । “अधिद्धातब्बं”ति यथिच्छित निष्फत्तत्थाय सतं होतु सहस्सं होतूतिआदिना चित्तेन अभिविधातब्बं । अभिनीहरितब्बन्ति वुत्तं होति । “सतं होमि, सहस्सं होमीति वा”ति अत्तानं सतं वा सहस्सं वा निम्मिननवसेन वुत्तं । सेसं पन अज्जथानिम्मिननवसेन । सोतुं वा सद्दं, पस्सितुं वा रूपं, जानितुं वा परचित्तं । अनुस्सरितुं वा पुब्बेनिवुत्थं । अट्ठकथापाठे । “अधिद्धाती”ति अभिज्जाय अधिद्धाति । अभिविधाति निब्बत्तेतीति वुत्तं होति । दुविधंहि अधिद्धानं परिकम्मेन अधिद्धानं अभिज्जाय अधिद्धानन्ति । इध पन अभिज्जाय अधिद्धानं वुत्तं । “अधिद्धान चित्तेना”ति अभिज्जाचित्तेनाति वुत्तं होति । “परिकम्मचित्तस्सा”ति पुब्बभागे आवज्जन परिकम्म अधिद्धानपरिकम्मचित्तस्स । पच्छिमं पन पादकज्झान समापज्जनं । परिकम्मचित्तस्स समाधानत्थायाति वुत्तं । परिकम्मचित्ते समाहिते किं पयोजनन्ति आह “तथाही”तिआदिं । “सेसाभिज्जासुपि यथारहं वत्तब्बो”ति दिब्बसोतपरिकम्मे तेनेवपरिकम्म समाधिज्जाणसोतेन आसन्ने दिब्बविसयंपि सद्दं सुणातीतिआदिना वत्तब्बो । “इति कत्वा”ति इति मनसिकत्वा । “तं”ति पच्छिमं पादकज्झान समापज्जनं । “इध नगहितन्ति दट्ठब्बं”ति थेरस्स मतेन दट्ठब्बन्ति अधिप्पायो । इध पन आदिकम्मिकविधानप्पधानत्ता पच्छिमंपि पादकज्झान समापज्जनं वत्तब्बमेवाति । “कायगतिकं अधिद्धित्वा”ति अयं कायो विय इदं चित्तंपि दन्धगमनं होतूति एवं चित्तं कायगतिकं करणेन अधिद्धित्वा । “दिस्समानेन कायेना”ति दन्धगमनेन गच्छन्तत्ता बहुजनानम्पि दिस्समानेन रूपकायेन । तब्बि परीतेन सीधगमनं वेदितब्बं । “आरम्भणमत्तं होती”ति अनिप्फन्नरूपं सन्धाय वुत्तं । “आरम्भण पुरेजातं”ति निप्फन्नरूपं । इतरं पन हृदय वत्थुरुपं सन्धाय वुत्तन्ति दट्ठब्बं । परचित्त विजाननद्वाने अट्ठकथाटीकाचरियानं विचारणा अत्थीति तं दस्सेतुं “एत्थ च अट्ठकथायं तावा”तिआदि वुत्तं । “अट्ठकथायं”ति धम्मसङ्गणि अट्ठकथायंपि विसुद्धिमग्ग अट्ठकथायंपि । “खणिकवसेना”ति खणिकपच्चुप्पन्नवसेन । आवज्जने निरुद्धेति

सम्बन्धो । “एकं चित्तं”ति परस्स चित्तं । तदेव अतीतं चित्तं गणहन्ति । “तानी”ति जवनानि । “तेसं”ति जवनानं । “तेना”ति आवज्जनेन । “इतरथा”ति अज्जथा सन्तति अद्भावसेन वुत्तन्ति गहिते सति । वुत्तो सिया । कस्मा, सन्तति अद्भावसेन पच्चुप्पन्ने गहिते सति, सब्बाय एकजवनवीथिया एकपच्चुप्पन्नत्ता । “सब्बानि चित्तानी”ति जवनचित्तानि । “सहुप्पन्नानी”ति इदं सहुप्पन्नानंपि अत्थिताय वुत्तं । आवज्जनादीनि पन खणभेदं नगणहन्ति । सब्बं परस्स चित्तं एकचित्तमिव गणहन्ति । तस्मा कालभेदोपि नत्थीति दट्ठब्बं । “निब्बानञ्चा”ति वुत्तं, कथं निब्बानं पुब्बेनिवुत्थं नाम सियाति । अतीते परिनिब्बुतानं मग्गफलानि अनुस्सरणकाले तेसं आरम्मणभूतं निब्बानंपि अनुस्सरतियेव । तत्थ तेसं मग्गफलानं अतीतत्ता निब्बानंपि पुब्बेनिवुत्थं नाम होतीति ।

“यं यं अधिद्धाती”ति यं यं सतादिकं संविधाति । “यथा यथा अधिद्धाती”ति येन येन आविभावादिकेन प्रकारेण संविधाति । “पकतिवण्णं”ति पकतिसण्ठानं । “तस्सेवा”ति पकतिवण्णस्सेव । देवानं पसादसोतन्ति सम्बन्धो । “आरम्मण सम्पटिच्छन समत्थं”ति आरम्मणस्स उपट्ठानं सम्पटिच्छन समत्थं । तदेव चेतोपरियजाणन्तिपि वुच्चतीति सम्बन्धो । “चेतो”ति चित्तं । “परिच्छिज्जा”ति इदं सरागचित्तं, इदं विरागचित्तन्तिआदिना परिच्छिन्दित्वा । “गोचर निवासवसेना”ति गोचरं कत्वा निवसनवसेन । सब्बज्जुतज्जाणगतिकं सब्बज्जुबुद्धानं अनागतं सज्जाणन्ति अधिप्पायो । अनागते सत्तदिवसतो ओरिमा चित्तचेतसिक धम्मा चेतोपरियज्जाणस्स विसयोति कत्वा अनागते सत्तदिवसतोति वुत्तं । पट्ठाय पवत्तमानाति पाठसेसो । इमस्मिं दिवसे च अनागतपक्खे सब्बंपि आरम्मणं पकतिजाणस्स विसयोति कत्वा “दुतीयदिवसतो पट्ठाय”ति वुत्तं । “एतं”ति एतं अनागतं सज्जाणं । “यथा चेतं”ति यथा च एतं इमस्मिं भवे अनागत धम्मे जानाति । “असाधारणकालवसेना”ति अज्जेनजाणेन असाधारण कालवसेन । पच्चुप्पन्नभवोहि अज्जज्जाणसाधारणोति ।

समथकम्मट्ठानानुदीपना निड्ढिता ।

१७१. विपस्सनाकम्मट्ठाने । “यथादिट्ठं”ति सक्कायदिट्ठिया यथादिट्ठं । निच्चनिमित्तं नाम सत्तपुग्गलादिनिमित्तमेव । सत्तनिमित्तज्झि पज्जति धम्मत्ता खणेखणे खयवयभेदाभावतो सो एव गच्छति सो एव तिड्ढतीतिआदिना निच्चाकारसण्ठितं होतीति । “धुवनिमित्तं”ति थिरनिमित्तं । इदम्पि सो गच्छन्तोपि ननस्सति, तिड्ढन्तोपि ननस्सतीतिआदिना थिराकारसण्ठितं सत्तनिमित्तमेव । “सुखनिमित्तं”ति खणेखणे खयवयभेद दुक्खानं अभावतो सुखितो निदुक्खो निब्भयोतिआदिना सुखाकारसण्ठितं सत्तनिमित्तमेव । “अत्तनिमित्तं”ति गन्तुं इच्छन्तो गच्छति, ठातुं इच्छन्तो तिड्ढतीतिआदिना वसवत्तनाकार सण्ठितं सत्तनिमित्तमेव । “किरिया”ति भावनाकिरिया ।

विसुज्झतीति विसुद्धि । विसोधेतीति वा विसुद्धि । सीलमेव विसुद्धि सीलविसुद्धीति इममत्थं दस्सेन्तो “निच्चसीलमेवा”तिआदिमाह । तत्थ निच्चसीलमेव उपरिज्ञानादिविसेसानं अधिट्ठान किच्चसाधकत्ता इध अधिप्पेतन्ति वुत्तं “निच्चसीलमेवा”ति । समाधि अधिप्पेतो । वक्खतिहि “दुविधोपि समाधि चित्तविसुद्धि नामा”ति । एतेन विसुज्झति एतायाति विसुद्धि । चित्तस्स विसुद्धि चित्तविसुद्धि । समाधि एवातिपि दीपेति । विसुज्झनं वा विसुद्धि । चित्तस्स विसुद्धि चित्तविसुद्धि । अत्थतोपन विसुद्धचित्तमेव वुच्चतीतिपि युज्जति । विसुद्धिसद्द सम्पन्ने हि सति, चित्तविसुद्धि इच्चेव वुच्चति । न समाधिविसुद्धीति । “सोळसविधं कङ्क”ति अहोसिं नु खो अह मतीतमद्धानन्तिआदिना सुत्तन्तेआगतं सोळसविधं विचिकिच्छं । “अट्ठविधं वा कङ्क”ति सत्थरिकङ्कतीतिआदिना अभिधम्मे आगतं अट्ठविधं विचिकिच्छं । विसमहेतुदिट्ठि नाम सत्तानं उप्पत्तिया अकारणमेव कारणं कत्वा गहणदिट्ठि । “मनसिकारविधी”ति अनिच्चलक्खणादीसु मनसिकारविधि । अनुपायभूतो मनसिकारो नाम निच्चादिवसेन मनसिकारो । अधिमानवत्थु नाम ओभासादीनि ।

“मगगतो”ति मगगभावेन । “अमगगतो”ति अमगगभावेन । “दस्सनज्वा”ति तेसंअधिमानवत्थूनं अनिच्चतादिदस्सनज्वा । तमेव विसुद्धिनामाति सम्बन्धो । “सम्मोहमलतो”ति चतुसच्चप्पटिच्छादक सम्मोहमलतो । ननु दस्सनन्ति जाणमेव । एवंसति, जाणन्ति वुत्ते सिद्धे कत्वा दस्सनसद्देन सह जाणदस्सनन्ति वुत्तन्ति आह “एत्थचा”तिआदिं । “सुतमयादिवसेना”ति सुतमय चिन्तामयवसेन । तत्थ यथासुतस्स पाळिधम्मस्स अत्थमत्तजाननं सुतमयज्जाणं नाम । अत्थं जत्वा अत्थानुरूपस्स सभावलक्खणस्स चिन्तनावसेन उप्पन्नं जाणं चिन्तामयज्जाणं नाम । “अनुमानादिजाणंपी”ति नामरूप धम्मेसु सभावानुमानज्जाण सभावजाननज्जाणंपि । “अत्तपच्चक्खज्जाणमेवा”ति अत्तना पच्चक्खकरणज्जाणमेव । “सब्बत्था”ति मग्गामग्गज्जाणदस्सनादीसु सब्बेसु ठानेसु । एत्थ च दससु विपस्सनाजाणेषुपि विपस्सना वचनेन पच्चक्खदस्सनमेव अधिप्पेतन्ति कत्वा सब्बत्थग्गहणं कतन्ति दट्ठब्बं । सम्मसनज्जाणतो पट्टाय हि दस्सनमेव अधिप्पेतं । न सभावजाननमत्तं । यतो चक्खुना पस्सन्तस्सेव सुट्ठु पच्चक्खतो दस्सनत्थाय पुनप्पुनं भावना कम्मं नाम तत्थ इच्छितब्बं होति ।

“धम्मा”ति सङ्घत धम्मा । अनिच्चता एव लक्खणन्ति अनिच्चलक्खणं । अनिच्चानं वा सङ्घत धम्मानं लक्खणन्ति अनिच्चलक्खणन्तिपि युज्जति । “अभिण्हसम्पटिप्पीळनाकारो”ति यथा सीघसोतायं नदियं नावाय उद्धं गच्छन्तं सानावा अभिसङ्खारणदुक्खेन अभिण्हं सुट्ठु पटिप्पीळेति । कस्मा, असति अभिसङ्खारे तङ्गणे एव अधोवुद्हनतो । अधोवुद्हनज्हि नावाय पकति किच्चं । उद्धं आरूहनं अभिसङ्खार सिद्धं । एवमेवं सीघसोते संसारे अत्तभावेन उद्धं खणतो खणं दिवसतो दिवसं गच्छन्तं पुगलं अयं अत्तभावो अभिसङ्खारण दुक्खेन अभिण्हं सुट्ठु पटिप्पीळेति । कस्मा, असति अभिसङ्खारे, पच्चयवेकल्ले च सति, तङ्गणे एव विपरिणमनतो । विपरिणमनज्हि अत्तभावस्स पकति किच्चं । उद्धंगमनं अभिसङ्खार सिद्धं । एवं अभिण्ह सम्पटिप्पीळनं वेदितब्बं । एत्थ च संसारस्स सीघसोतता नाम अत्तभावपरियापन्नानं नाम रूपधम्मानं पवत्तिनिवत्ति सीघता वुच्चति । एत्थ च मरणं दुविधं सम्मुति मरणज्वा परमत्थ मरणज्वा । तत्थ सम्मुति मरणं नाम सम्मुति सच्चभूतस्स सत्तस्स मरणं । तं एकभवपरियन्ते सन्दिस्सति । परमत्थ मरणं नाम परमत्थ सच्चभूतानं नामरूप धम्मानं मरणं । इदमेव एकन्तमरणं, सच्चमरणं, सभावमरणं होति । इमस्मिं विपस्सना कम्मे इदं परमत्थ मरणं एव अनिच्चताति च वुच्चति । धम्मानं सुसानक्खेत्तन्ति च सुसानभूमीति च वुच्चतीति । सा च सुसानभूमिनाम सत्तानं पटिसन्धितो पट्टाय सन्तानं अनुबन्धितयेव । अनुबन्धत्ता च सत्तानं पटिसन्धितो पट्टाय सो नाम समयो नत्थि, यत्थ सत्ता न मरन्तीति । इदज्वा अनुबन्धनं सत्तानं अभिण्हसम्पटिप्पीळनमेव होति । तेसं सब्बिरियापथेसु जीवितस्स च अङ्गपच्चङ्गानज्वा कायवचीमनो कम्मानज्वा सम्बाधपत्तितो । अवसवत्तनाकारो पन अभिसङ्खार दुक्खं अभिण्हं पच्चनुभवन्तानं पाकटोयेव । वसवत्तनेहि सति, अभिसङ्खारण किच्चस्स ओकासो नत्थि । वसवत्तनेनेव यथिच्छि तस्स किच्चस्स सम्पज्जनतो । लोकस्मिज्हि सब्बंपि अभिसङ्खार किच्चं नाम अन्तमसो अस्सासनपस्सासन किच्चं उपादाय धम्मानं वसवत्तनाभावतो करोन्तीति ।

अनिच्चस्स धम्मस्स अनुअनुपस्सनाति सम्बन्धो । “अनुअनुपस्सना”ति च जाणचक्खुना पुनप्पुनं निज्झायना ओलोकना । “धम्मानं”ति पज्जक्खन्ध धम्मानं । “यत्थ यत्था”ति यस्मिं यस्मिं सरीरङ्गे । “पुराण धम्मानं”ति पुराणानं पातुब्भूतानं, वड्ढितानज्वा धम्मकोट्टासानं अन्तरधानं वयो वुच्चति । विपस्सना कम्मं पत्वा खणिकवसेन एकेकधम्मविभागवसेन च अनुपस्सना किच्चं नत्थीति आह “समूह सन्ततिवसेन पना”ति । एकेकधम्मविभागवसेन अनुपस्सनापि पन पकतिया सुपाकटेसु चित्तवेदनादीसु इच्छितब्बायेव । “अनिच्चताय परमाकोटी”ति ततो उत्तरि अनिच्चता नाम नत्थीति अधिप्पायो । धम्मानं तथा तथा भायितब्बप्पकारो नाम पज्जक्खन्धे ‘अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, तिआदिना वुत्तो भायितब्बप्पकारो । तस्स समनुपस्सनाजाणं भयजाणं । एतेन अपायदुक्ख संसार दुक्खभीरुकेहि जनेहि भायितब्बन्ति भयं । ते वा भायन्ति एतस्माति भयं । भयस्स समनु पस्सनाजाणं

भयजाणन्ति इममत्थं दस्सेति । “किञ्चिभयवत्थुं”ति सीहव्यग्रादिकं भयवत्थुं । “पटिस्सरणे”ति गुहालेणादिके पटिस्सरणे । “तेसं”ति भिज्जनसभावानं धम्मानं । “तेही”ति भिज्जनसभावेहि । उक्कण्ठता नाम चित्तस्स विरुद्धता निक्खमाभिमुखता । “चत्तालीसाय आकारेही”ति पञ्चक्खन्धे ‘अनिच्चतो, दुक्खतो, रोगतो, गण्डतो, सल्लतो, अघतो, आबाधतो, परतो, पलोकतो, ईतितो, । उपह्वतो, भयतो, उपसग्गतो, चलतो, पभङ्गुतो, अद्भुवतो, अताणतो, अलेणतो, अस्सरणतो, रित्ततो, । तुच्छतो, सुज्जतो, अनत्ततो, आदीनवतो, विपरिणाम धम्मतो, असारकतो, अघमूलतो, वधकतो, विभवतो, सासवतो, । सङ्खततो, मारामिसतो, जातिधम्मतो, जराधम्मतो, ब्याधिधम्मतो, मरणधम्मतो, सोकपरिदेवधम्मतो, दुक्खदोमनस्स धम्मतो, उपायास धम्मतो, संकिलेसिक धम्मतो, पस्सन्तो सुज्जतो लोकं अवेक्खतीति एवं महानिद्वेसे मोघपज्जहनिद्वेसे आगतेहि चत्तालीसाय आकारेहि । तत्थ पञ्चक्खन्धे अनिच्चतो पस्सन्तोतिआदिना योजेतब्बं ।

“अनिच्चतो”ति च अनिच्चभावेनाति अत्थो । सब्बेपि पञ्चक्खन्धा अनिच्चा एवाति पस्सन्तोति वुत्तं होति । कथं पन अनिच्चतो पस्सन्तो सुज्जतो लोकं अवेक्खतीति । निच्चगुण सुज्जताय सुज्जतो पञ्चक्खन्धभूतं लोकं अवेक्खति । सेसपदेसुपि एसेवनयो । तत्थ “अनिच्चा एवा”ति पटिसन्धिक्खणतो पट्टाय यदाकदाचि मरण धम्मत्ता अनिच्चा एव । “दुक्खा एवा”ति अनिच्च धम्मत्तायेव दुक्खा एव । यदनिच्चं, तं दुक्खंतिहि वुत्तं । दुक्ख सच्चधम्मत्ता वा । “रोगा एवा”ति रोगजातिकत्ता रोगा एव । येहि केचि लोके चक्खु रोगादिका अनेकसहस्सा रोगा नाम सन्दिस्सन्ति । सब्बेते इमेपञ्चक्खन्धा एव । इतो अज्जोकोचि रोगो नाम नत्थि । तस्मा ते एकन्तेन रोगजातिका एवाति । अपि च, दुक्खसच्च धम्मत्तातीहि दुक्खताहि चतूहि दुक्खद्वेहि च अभिण्हसम्पटिप्पीळनतो रुज्जनट्टेन रोगा एव । तत्थ “तीहि दुक्खताही”ति दुक्खदुक्खता सङ्खार दुक्खता विपरिणाम दुक्खताति इमाहि तीहिदुक्खताहि । “चतूहि दुक्खद्वेही”ति दुक्खस्स पीळनट्टो, सङ्खतट्टो, सन्तापट्टो, विपरिणामट्टो,ति इमेहि चतूहि दुक्खद्वेहि । दुक्ख किच्चेहीति अत्थो । एसनयो गण्डादीसु । तत्थ गण्डोनाम पीळकाबाधो । सल्लं नाम विज्जनट्टेन किलेस सल्लज्ज दुक्खसल्लज्ज । अघन्ति निरत्थकं । इमे च खन्धा विपत्तिपरियोसानत्ता निरत्थका एव होन्ति । सब्बासम्पत्तियो विपत्तिपरियोसानाति हि वुत्तं । अविस्सासिकट्टेन परे एव । न हि ते एतं मम, एसो हमस्मि, एसो मे अत्ताति एवं विस्सासं अरहन्ति । तथा विस्सासं करोन्तस्स नानादुक्खेहि निच्चं विहिंसनतो । पटिसन्धितो पट्टाय यदाकदाचि पलुज्जनधम्मत्ता पलोकधम्मा एव । “ईती”ति अन्तरायो वुच्चति । खन्धा अन्तराय जातिका एवाति वुत्तं होति । अज्झत्तभावं उपगन्त्वा दुत्ता विबाधकत्ता उपह्ववा एव । भायितब्बत्ता भया एव । अनत्ता एव समाना अज्झत्तभावं उपगन्त्वा सज्जनतो लग्नतो दुम्भो चयतो उपसग्गा एव । निच्चकालं लोकधम्मेहि चलनत्ता विप्फन्दनत्ता चलाएव । नानप्पकारेन भज्जनधम्मत्ता पभङ्गुनो एव । खणमत्तम्पि अथिरत्ता अद्भुवा एव । जरामरणादितो अपायविनिपतनादितो भयतो तायाति रक्खतीति ताणं । ते च खन्धा कस्सचित्ताणा न होन्ति । तेसज्ज किञ्चित्ताणं नाम नत्थि । तस्मा अताणा एव । भयतो भीरुका जना लीयन्ति निलीयन्ति एत्थाति लेणं । ते च कस्सचिलेणा न होन्ति । तेसज्ज किञ्चिलेणं नाम नत्थि । तस्मा अलेणा एव । भयं सरतिहिंसतीति सरणं । ते च कस्सचिसरणं न होन्ति । तेसज्ज किञ्चिसरणं नाम नत्थि । तस्मा अस्सरणा एव । निच्चतादीहि सब्बेहि सोभणगुणेहि सब्बसो रहितत्ता तुच्छत्ता सुज्जत्तारित्ता एव । तुच्छा एव । सुज्जा एव । अत्ता वुच्चति यस्सकस्सचि कोचि सारभूतो पटिस्सरणो । ते सयज्ज कस्सचि अत्तान होन्ति । अत्तनो च कोचि अत्तानाम नत्थि । तस्मा अनत्ता एव । अनिच्चतादीहि आदीनवेहि दोसेहि सम्पुण्णत्ता आदीनवा एव । विपरिणाम सभावत्ता विपरिणामा एव । सारभूतस्स कस्सचि अधिद्धानस्स अभावा असाराएव । अघस्स सब्बनिरत्थकस्स पटिद्धानत्ता अघमूला एव । ते सयं मरण धम्मसमङ्गीनो हुत्वा तेन मरणसत्थेन मरणावुधेन संसारे सत्तानं निच्चं मारकत्ता जीवितिन्द्रियुपच्छेदकत्ता वधका एव । निच्चसुखहित वुड्ढिविगतत्ता विभवा एव । आसवेहि परिग्गहितत्ता सासवा एव । निच्चकालं पच्चयायत्तवुत्तिकत्ता सङ्खत्ता एव । किलेसमारमच्चुमारानं आमिसाहारत्ता मारामिसा एव । अनिच्छन्तस्सेव सतो चक्खुरोगादिभावेन अपायभवादिभावेन जातसभावत्ता जातिधम्मा एव । अनिच्छन्तस्सेव सतो

हायनमरणसभावत्ता जरामरण धम्मा एव । सोकादीनं वत्थुभावेन धारणत्ता सोकादि धम्मा एव । तण्हा संकिलेस दिट्ठिसंकिलेस दुच्चरित संकिलेसेहि नियुत्तत्ता संकिलेसिक धम्मा एवाति । तेन वुत्तं “चत्तालीसाय आकारेही”ति । “पटिसङ्खानवसेना”ति परिवीमंसनवसेन । “निकन्तिया”ति निकन्तितण्हाय । “परियादिन्नाया”ति सुखभावपत्ताय । “भयज्जा”ति भयजाणवसेन उप्पन्नं ओत्तप्पभयज्ज ।

लोके अत्तजीवा नाम सत्तानं अज्झत्त धम्मेसु सारधम्मा होन्ति । तेसु विगतेसु सेसधम्मा निस्सत्त निज्जीवभावं पत्त्वा फेगुभूता कचवरभूताति लोकस्स अभिमानो । ते च अत्तजीवा नाम सब्बसो नत्थीति दिट्ठे खन्धेसु कचवरभावदस्सनं अत्तजीव सुज्जता दस्सनं नाम । “विमुच्चमानो”ति एतेन विमुच्चतीति विमोक्खोति अत्थं दस्सेति । विमुच्चन्ति एतेनाति विमोक्खोतिपि युज्जति । “निमित्तानी”ति विपल्लासधम्मेहि निमित्तानि निच्चनिमित्त सुखनिमित्त अत्तनिमित्त जीवनिमित्तानि । सत्त पुगल इत्थि पुरिस हत्थ पाद सीस गीवादीनि निमित्तानि च । तत्थ सङ्खारानं खणिक धम्मत्ता अनिच्चानयेव सत्तं सन्तति घनेन पटिच्छन्नत्ता हिय्योपि सो एव, अज्जपि सो एवातिआदिना निच्चाकारेन उपट्ठानं निच्चनिमित्तं नाम । किलेसमलेहि परिग्गहितत्ता असुभानयेव सत्तं अविज्जाय पटिच्छन्नत्ता इदं इट्ठं, कन्तं, मनापं, पियरूप, न्तिआदिना सुभाकारेन उपट्ठानं सुभनिमित्तं नाम । भयट्ठेन अखेमट्ठेन दुक्खानंपि सत्तं तायेव पटिच्छन्नत्ता इदं सुखं, निब्भयं, खेमं, सातरूप, न्तिआदिना सुखाकारेन उपट्ठानं सुखनिमित्तं नाम । पच्चया यत्तवुत्तिकत्ता पच्चयेन विना केवलं अत्तनो वसायत्तवुत्तिता भावतो अनत्तानयेव सत्तं अत्तनो इच्छावसेन करोति, कथेति, चिन्तेति, गन्तुं इच्छन्तो गच्छति, ठातुं इच्छन्तो तिट्ठती, तिआदिना वसवत्तनाकारेन उपट्ठानं अत्तनिमित्तं नाम । तथा सत्तनाम सत्ताहंपि जीवति, मासंपि जीवति, संवच्छरंपि जीवतीतिआदिना जीवाकारेन उपट्ठानं जीवनिमित्तं नाम । ननु चेत्थ अत्तनो इच्छावसेन करोतीतिआदीसु इच्छानाम तण्हावाछन्दो वा । तदुभयम्पि चित्तसम्पयुत्तं । करणज्ज नाम कायिकक्रियाभूतानं चित्तजरूपकलापानं पवत्तिविसेसो । एवज्जसति तेसं चित्तवसेन पवत्तत्ता अत्तनो इच्छावसेन करोतीति इदं अभिधम्मविरुद्धं न होतीति । न न होती । अत्तनोति च करोतीति च वुत्तत्ता । न हि अत्तानाम अत्थि, यो अत्तनोति वुच्चेय्य । न च कत्तानाम अत्थि, यो करोतीति वुच्चेय्य । इध पन तस्मिं समये पवत्तं खन्धपज्जकमेव अत्ताति च कत्ताति च गहेत्वा अत्तनोति च करोतीति च वुत्तं । “अवस्सयो होती”ति पतिट्ठा होती । “विधमिच्चा”ति जाणेन अन्तरधापेत्वा । सभावतो विज्जमानानि न होन्तीति दस्सनजाणेन विनिच्छयं पापेत्वाति वुत्तं होती । भावदस्सनं नाम सोकदुक्खादीनं अभावदस्सनं ।

“तं तं घनविनिब्भुज्जनवसेना”ति समूहसन्तति घनादीनं भिन्दन छिन्दनवसेन । तत्थ समूहघनभिन्दनं आदितो धम्मववत्थानजाणकिच्चं । तदा अत्तदिट्ठि विक्खम्भिता होती । जीवदिट्ठि च नाम सुखुमतरा अत्तदिट्ठि एव वुच्चति । मग्गक्खणं पत्त्वा एव तदुभयंपि सब्बसो समुच्छिन्दतीति दट्ठब्बं । “पणिहितगुणस्सा”ति पत्थितगुणस्स ।

“पातिमोक्ख”न्ति एत्थ “पती”ति जेट्ठको वुच्चति । “मुखं”ति मूलकारणं । पति च सो मुखज्जाति पतिमुखं । पतिमुखमेव पातिमोक्खन्ति इममत्थं दस्सेन्तो “तं ही”तिआदिमाह । सब्बलोकियसीलानि नाम चतुपारिसुद्धिसीलानि । तेसं मज्झे । “जेट्ठकत्ता”ति जेट्ठकसीलत्ता । “तमेवा”ति विनयपज्जत्तिसीलमेव + । “येसं धम्मानं”ति उद्धच्च मुट्ठस्सच्चादि धम्मानं । “विप्फन्दितानि नामा”ति विप्फकिण्णानि नामाति अधिप्पायो । तेनाह “लोलानि नामा”ति । “तदनुबन्धा”ति तानिविप्फन्दितानि इन्द्रियाणि अनुगता । “बुद्धप्पटिकुट्ठेही”ति बुद्धेनभगवता पटिक्कोसितेहि नीवारितेहि । “मिच्छापयोगेही”ति अट्ठकुलदूसनकम्महे चोव एकवीसतिअनेसनकम्महे च । “तिविधकुहनवत्थूही”ति पच्चयप्पटिसेवनज्ज, सामन्तजप्पनज्ज, इरिया पथ सन्निस्सितज्जाति इमेहि तिविधेहि कुहनवत्थूहि । तिविधेहि अच्छरिय कम्मविधानेहीति वुत्तं होती । परिसुज्जतीति परिसुद्धि । परिसुद्धि एव पारिसुद्धि । “सम्मोहस्सा”ति धातुमनसिकारादीसु

सम्मोहनस्स । “गेधस्सा”ति सम्मोहत्तायेव पच्चयेसु भत्तनिक्खित्तका कस्सविय गेधस्स, अभिकङ्कुस्स । “मदस्सा”ति लाभसक्कारा दिमूलकस्स मानमदस्स । “पमादस्सा”ति कुसलेसु धम्मेषु पमादस्स मुट्ठस्सच्चस्स । तं तं पयोजन मरियादो नाम चीवरपच्चये ताव सीतप्पटिघातादिको पयोजनमरियादो । “मरियादो”ति च यावदेवाति पदेन दस्सितो सीतप्पटिघातादिको चीवरपयोजन परिच्छेदो । सो च चीवरपच्चये सम्मोहादिके सावज्जपक्खे अपतनत्थाय ठपितो । तेन वुत्तं “सम्मोहस्स गेधस्स मदस्स पमादस्स प्हानत्थं”ति । एसनयो पिण्डपातपच्चयादीसुपि । एतेन पच्चवेक्खनापाठेसु अयमत्थो दस्सितो । इध भिक्खु चीवरं पटिसेवति यावदेव सीतस्स पटिघाताय उण्हस्स पटिघातायातिआदीसु यावदेव सीतस्स पटिघाताय पटिसेवति । न ततो उत्तरि सम्मोहत्थाय गेधत्थाय मदत्थाय पमादत्थाय पटिसेवतीतिआदि । एवञ्चसति, यं चीवरं पटिसेवन्तस्स सम्मोहगेधमदप्पमादा उप्पज्जन्ति । तं न सेवितब्बं । इतरं सेवितब्बन्ति दस्सितं होतीति ।

“पच्चत्तसभावो”ति पच्चेकसभावो । “कारियसङ्घातं”ति कातब्बं अभिनिष्पादेतब्बन्ति कारियं । आसन्नप्फलं । तेनाह “अग्गिस्सधूमोविया”ति । आसन्नकारणं पदद्वानं नाम अग्निकारको विय । पज्जति गच्छति पवत्तति फलं एतेनाति पदं । तिट्ठति फलं एत्थाति ठानं । उभयंपि कारण परियायो एव । तेन अतिस्सयत्थोपि सिज्झतीति आह “आसन्नकारणं”ति । “सद्धिं सज्जा चित्त विपल्लासेही”ति दिट्ठिसम्पयुत्तेहीति अधिप्पायो । दिट्ठिविप्पयुत्ता पन सज्जा चित्त विपल्लासा विक्खम्भितुं सक्कोतीति न वत्तब्बा । “सासन धम्मे”ति अनत्तलक्खण सुत्तन्तादिके सुज्जत धम्मप्पटिसंयुत्ते देसनाधम्मे । “दिट्ठिविपल्लासो विक्खम्भितो”ति तादिसं धम्मदेसनं सुत्वा देसके सत्थरि च देसिते धम्मे च सद्धं पटिलभित्वा सच्चमेव भगवा आह, अहं पन एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता,ति गण्हामि, मिच्छावतायं ममगाहोति एवं विक्खम्भितो होति । ततो पट्टाय एसो मे अत्ताति वदन्तोपि दिट्ठिसम्पयुत्तचित्तेन न वदति । दिट्ठिविप्पयुत्तचित्तेन एव वदतीति अधिप्पायो । इदम्पन दळ्हग्गाह विक्खम्भनमत्तं एव । न अत्तदस्सन विक्खम्भनं । तं पन धम्मववत्थानज्जाणे सिद्धे एव सिज्झतीतिपि वदन्ति । चतुन्नं आहारानं वसेन चतुधा नामरूपं परिग्गहेतव्वमेव । कस्मा, चत्तारो आहारे परिग्गहेत्वा तेस्वेव लक्खणत्तयं समनुपस्सन्तस्स अन्ते लोकुत्तरज्जाणदस्सनप्पटिलाभकिच्चस्स सिद्धत्ताति अधिप्पायो । पच्चधातिआदीसु एसनयो । आदिकम्मिकानं अविसयो, विसुं विसुं लक्खण रसादीहि परिग्गहेतुं असक्कुण्येयत्ता । परिग्गहणे सक्कोन्तस्सपि विपस्सना कम्मे विसुं विसुं पस्सितुं असक्कुण्येयत्ता च । तथाहि वक्खति “कलापवसेन संखिपित्वा”ति । “अज्जस्स कस्सची”ति अत्तजीवादिकस्स । सो करोति कुसलाकुसलं कम्मं । सो पटिसंवेदेति भवन्तरं पत्वा तब्बिपाकं । संसरति भवतो भवं । सन्धावति कम्मवेगेन खित्तो । सुद्धे नामे एव वा रूपे एव वा ईहाब्बापारानं अभावदस्सनतोति योजना । पुग्गलसत्तानं क्रियायोति सज्जिताति विग्गहो । “अत्ताति पवत्ता दिट्ठी”ति कारक दिट्ठि । “तदत्था भिनिवेसवसेना”ति सत्तो, पुग्गलो, तिआदि वोहारस्स सम्भावतो तस्स अत्थभूतो सत्तपुग्गलादिकोपि सम्भावतो अत्थियेव । नो नत्थीति एवं दळ्हं हदये सन्निधानकरण वसेन । “अतिधावनज्जा”ति वोहार पज्जत्तिमत्ते अट्ठत्वा तं अतिक्कमित्वा पच्चक्खन्धे सत्तादिभावेन गहणज्जाति अधिप्पायो ।

“कम्मचित्तोतुकाहारवसेना”ति एत्थ ककारो सन्धि वसेन आगमो । कम्मवसेन चित्तवसेन उतुवसेन आहारवसेनाति अत्थो । अनुरूपानं पच्चयानं सामग्गीति विग्गहो । “अज्जथा पवत्तिया”ति अज्जेन पकारेन पवत्तनस्स । “हेतुसम्भारपच्चयेही”ति हेतुपच्चय सम्भारपच्चयेहि । जनक पच्चया हेतुपच्चया नाम । परिवारपच्चया सम्भारपच्चया नाम । “कम्मप्पवत्तिया”ति कम्मप्पवत्तितो । “विपाकप्पवत्तिया”ति विपाकप्पवत्तितो । एकस्स सत्तस्स अनमतगगे संसारे संसरन्तस्स रूपकायोपि अत्थि नामकायोपि अत्थि । ततो अज्जो कोचिसभावो नाम नत्थि । द्वे च काया पच्चवोकारे संसरन्तस्स एकतो पवत्तन्ति । असज्जसत्ते संसरन्तस्स रूपकायो एव पवत्तति । सो एव तत्थ एकोसत्तोति सङ्ख्यं गच्छति ।

अरूपे संसरन्तस्स नाम कायो एव पवत्तति । सो एव तत्थ एको सत्तोति सङ्ख्यं गच्छति । “सङ्ख्यं गच्छती”ति च पञ्चत्तिमतं गच्छतीति अधिष्पायो । तेसु च कायेसु रूपकाये चुति पटिसन्धीनं अज्जमज्जं अनन्तर पच्चयता नाम नत्थि । एकमेकस्मिं भवे एकमेको हुत्वा चुतिकाले भिज्जति । रूपसन्तति छिज्जति । पटिसन्धिरूपेण सह पच्चय पच्चयुप्पन्नता पबन्धो नप्पवत्तति । नाम काये पन चुति पटिसन्धीनं अज्जमज्जं अनन्तरपच्चयता अत्थि । चुतिकालेपि नामसन्तति न छिज्जति । पटिसन्धि नामेन सह पच्चय पच्चयुप्पन्नता पबन्धो पवत्ततियेव । तत्थ पटिच्चसमुप्पाद कुसलो भिक्खु पटिच्चसमुप्पादज्जाणे ठत्वा एकस्मिंभवे एकस्स सत्तस्स पवत्तिं पस्सन्तो सत्तं नाम न पस्सति । पुग्गलं नाम न पस्सति । अहन्तिपि न पस्सति । परोतिपि न पस्सति । अहं अतीतेसु भवेसु अहोसिन्तिपि न पस्सति । इमस्मिंभवे अस्मीतिपि न पस्सति । अनागतेसु भविस्सामीतिपि न पस्सति । अथ खो अविज्जा पच्चया सङ्खारा पवत्तन्ति । सङ्खार पच्चया भवन्तरे विज्जाणं पवत्ततीति आदिना नयेन नामरूप धम्मानं हेतुफल परम्परावसेन अविच्छेदप्पवत्तिमेव पस्सति । एकस्मिंभवे पवत्तिं पस्सन्ते सति, अनमतगगेसंसारे अनन्तेसु भवेसु तस्स सत्तस्स पवत्तिं दिट्ठा एव होति तत्थपि एवमेव, तत्थपि एवमेवाति । तदा तस्स सोळसविधा कङ्खा पहीयतीति इममत्थं “दस्सेन्तो अनमतगगे संसारे”ति आदिमाह । तत्थ कतमा सोळसविधा कङ्खाति । अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं । न नु खो अहोसिं । किं नु खो अहोसिं । कथं नु खो अहोसिं । किं हुत्वा किं अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानन्ति एवं पुब्बन्ते पच्चविधा कङ्खावुत्ता । भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानं । न नु खो भविस्सामि । किं नु खो भविस्सामि । कथं नु खो भविस्सामि । किं हुत्वा किं भविस्सामि नु खो अहं अनागतमद्धानन्ति एवं अपरन्ते पच्चविधा कङ्खा वुत्ता । अहं नु खो स्मि । नो नु खो स्मि । किन्नु खो स्मि । कथं नु खो स्मि । अहं नु खो सत्तो कुतो आगतो । सो कुहिं गामी भविस्सामीति एवं पच्चुप्पन्ने छब्बिधा कङ्खा वुत्ता । इमा सोळसविधा कङ्खाति । तत्थ अहोसिं नु खो, न नु खो अहोसिन्ति इमिना पदद्वयेन अतीतकाले अत्तनो अत्थि नत्थिभावे कङ्खाति । सचे अत्थि, किं नु खो अहोसिन्ति कङ्खाति । केनचि हेतुना पच्चयेन वा अहोसिं । केनचि इद्धिमन्तेन वा निम्मितो अहोसिं । अहेतु अपच्चया वा अनिम्मितो वा सयंजातो अहोसिन्ति अत्थो । यदि तेसुपकारेसु अज्जतरेन अहोसिं । कथं नु खो अहोसिं । अपादकोवा अहोसिं । द्विपादको वा । चतुष्पादकोवा । बहुष्पादकोवा । रूपीवा । अरूपीवा । सज्जीवा । असज्जीवा इच्चादि । अथ तेसु अपादकादीसु अज्जतरो अहं अहोसिं । किं हुत्वा किं अहोसिं । पथमभवे किं हुत्वा दुतीय भवादीसु किं अहोसिन्ति इदं भवपरम्परावसेन वुत्तं । एसनयो अपरन्तेपि । पच्चुप्पन्ने “अहं नु खो स्मि, नो नु खो स्मी”ति यथा खुदकवत्थु विभङ्गे अट्टसततण्हाविचरितेसु । सतस्मीति होति । सीतस्मीति होतीति वुत्तं । तत्थ “सतस्मी”ति अहं सस्सतो वा भवामि । “सीतस्मी”ति अहं उच्छिन्नोवा भवामीति अत्थो । यथा च । अत्थीति खो एको अन्तो । नत्थीति खो दुतीयो अन्तोति वुत्तं । तत्थ “अत्थी”ति अत्तानाम भवाभवेसु निच्चकालं अत्थि । “नत्थी”ति तथा नत्थि, उच्छिज्जति । न होति परम्परणाति अत्थो । तथा इधापि अहं नु खो स्मि । नो नु खो स्मीति कङ्खाति । तत्थ “अहं नु खोस्मी”ति अयं अहं नाम भवाभवेसु निच्चकालं अस्मि नु खो, मम अत्तानाम सस्सतो हुत्वा सब्बकालं अत्थि नु खोति वुत्तं होति । “नो नु खो स्मी”ति तथा नो अस्मि नु खो । मम अत्ता तथा नत्थि नु खोति अत्थो । एत्थ च “भवाभवेसू”ति पवत्तेपि पच्चुप्पन्ने वत्तमानं अत्तानं गहेत्वा पवत्ता पच्चुप्पन्ने सङ्गहितन्ति दट्ठब्बं । “किं नु खो स्मी”ति अहं नाम सन्तो जातो किं नु खो अस्मि । केनचि हेतुना पच्चयेन वा अस्मि नु खो । केनचि इद्धिमन्तेन वा निम्मितो भवामि नु खो । उदाहु अहेतु अपच्चया वा केनचि अनिम्मितो वा सयं नु खो भवामि नु खोति अत्थो । “कथं नु खो स्मी”ति एत्थ पन अपदादीहि अयोजेत्वा अहं नु खो किं गोत्तो भवामि । गोतमगोत्तो वा वासेट्ठ गोत्तो वा ति आदिना योजेतब्बं । आदि कप्पकाले तानि गोत्तानि एतरहि सम्भेदं गच्छन्ति । तस्मा तेसु कङ्खन्तो कङ्खतियेव । “अहं कुतो आगतो”ति अहं अतीते कुतोभवतो आगतो अस्मि । “सो कुहिं गामी भविस्सामी”ति सो अहं आर्यति भवे कुहिं गामिको भविस्सामीति कङ्खाति । “कङ्खाय अतिक्कमो”ति सो भिक्खु पटिच्चसमुप्पादे अविज्जादिकं अतीतहेतु पच्चकं पस्सन्तो तस्मिंभवे सब्बपि पटिच्चसमुप्पादं पस्सतियेव । एवं पस्सन्तो न तत्थ अहं नाम कोचि अत्थि, यं

पटिच्च अतीत विसया पञ्चविधा कङ्खा उप्पज्जति । धम्म मत्तमेव तत्थ अत्थीति एवं अतीते कङ्खा वत्थुस्स अभावदस्सनेन पञ्चविधाय कङ्खाय अतिक्कमो होति । ननु तथा पस्सन्तस्सपि कथं नु खो स्मि, किं हुत्वा किं अहोसिं नु खोति अयं कङ्खा अत्थियेव । तथा पस्सन्तोपि हि विना पुब्बेनिवासज्जाणेन अतीते भवे अहं द्विपादको अहोसिन्तिवा चतुप्पादको अहोसिन्ति वा ततो चुतो असुकभवे उप्पन्नोति वा न जानाति न पस्सतीति । वुच्चते । सा पन कङ्खा धम्म मत्तप्पवत्ति दस्सनतो पट्टाय अन्तरायिक कङ्खा न होति । विचिकिच्छा पटिरूपिका एव । सा हि अरियानंपि लब्धति येवाति । तथा अनागते फलपञ्चकं पस्सन्तो अपरन्ते पञ्चविधं कङ्खं अतिक्कमति । पच्चुप्पन्ने फलपञ्चकञ्च हेतुपञ्चकञ्च पस्सन्तो पच्चुप्पन्ने कङ्खा छक्कं अतिक्कमति । सेसं सब्बं पुब्बन्ते वुत्तनयमेवाति । अट्टविधाय कङ्खाय अतिक्कमने पन पटिच्चसमुप्पादं अनुलोमप्पटिलोमं पस्सन्तो देसना धम्मे च लोकुत्तर धम्मेसु च कङ्खं अतिक्कमति । धम्मे कङ्खातिक्कमनेन सहेव देसेन्ते सत्थरि च, यथानुसिट्ठं पटिपन्ने सङ्गे च, तीसु सिक्खासु च, यथावुत्ते पुब्बन्ते च, अपरन्ते च, पुब्बन्ता परन्तेसु च, पटिच्चसमुप्पादेन सह पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु च सब्बं कङ्खं अतिक्कमतियेव । तेनाह “सभाव धम्मप्पवत्तिया”तिआदिं । तत्थ “सभावधम्मप्पवत्तिया चा”ति पच्चयपरम्परावसेन सभावधम्मानं परम्परप्पवत्तिया च । धम्मसु धम्मता नाम देसना धम्मस्स स्वाक्खाततादिभावेन सुन्दर धम्मता । अनवज्जधम्मता । बुद्धसुबुद्धता नाम तं धम्मं देसेन्तस्स बुद्धस्स सब्बज्जुबुद्धता ।

परियुट्ठितानं दिट्ठिविचिकिच्छानं विक्खम्भनं नाम हेट्ठा धम्मववत्थान वसेन पच्चयपरिग्गहवसेन च सिज्झति । विपस्सना कम्मं पन अनुसयभूतानं दिट्ठिविचिकिच्छानं सल्लिखनत्थाय करीयतीति वुत्तं “अनुसय समूहननत्थज्जा”तिआदि । “तत्थ पना”ति तस्मिं पटिसम्भिता मग्गे पन । विभत्तेसूति पाठसेसो । “यस्सा”ति योगी पुग्गलस्स । “यं दूरे सन्तिकेवा”ति यं दूरे पवत्तं रूपं वा, सन्तिके पवत्तं रूपंवाति पाठसेसो । “तदत्थस्स पना”ति सम्मसितधम्ममुद्धारत्थस्स । “जाणेन दळ्हं गहेत्वा”ति धम्मववत्थानज्जाणेन सुट्ठुविभूतं कत्वाति अधिप्पायो । इदानीं यं यं दळ्हं गहेतब्बं । तं तं सरूपतो दस्सेतुं “तत्था”तिआदिमाह । पुन दळ्हं गहितस्स रूपस्स अनिच्चलक्खणं दस्सेतुं “सा च क्रिया”तिआदि वुत्तं । “नस्सन्ती”ति भिज्जन्ति । अनिच्चतं गच्छन्ति । “वित्थम्भन क्रिया”ति एत्थ विविधेन थम्भनं वित्थम्भनं । नानादिसाभिमुखवसेन थम्भनं वहनन्ति अत्थो । “इमासज्जा”ति चतुन्नं महाभूतानज्ज । विसुं विसुन्ति वुत्तत्ता तासं अज्जमज्जज्ज सहजातेसु गहणं सम्भवतीति वुत्तं “आपादीनं”ति । आपादीनं सेसमहाभूतानज्जाति अत्थो । सन्ततिया सरीरानि सन्तति सरीरानि । “तथा तथा कप्पेत्वा”ति रूपधम्मानं सन्तति परिवत्ति नाम अभिक्कमन्तस्स एवं भवेय्य, पटिक्कमन्तस्स एवं भवेय्य, तथा समिज्जन्तस्स पसारेन्तस्सातिआदिना परिकप्पेत्वा । “सेसखन्धेसुपि तं तं सन्तति नानत्तं”ति वेदनाक्खन्धे ताव काये कायिकसुखसन्तति दुक्खसन्ततीनं नानत्तं । चित्ते सोमनस्स दोमनस्स सन्ततीनं । उपेक्खा सन्तति पन अविभूता होति । कप्पेत्वा गहेतब्बा । यदा चित्ते सोमनस्स दोमनस्सानि न सन्दिस्सन्ति, तदा इदानी उपेक्खा मे वेदना पवत्ततीति वा, यदा तानि सन्दिस्सन्ति, तदा सा निरुज्झतीति वा एवं तक्केत्वा सम्मसितब्बाति वुत्तं होति । सज्जाक्खन्धे रूपसज्जासदसज्जादीनं वसेन । सङ्खारक्खन्धे रूपसज्जेतना सदसज्जेतनादीनं वसेन, नानावितक्क विचारादीनं वसेन, लोभालोभ दोसादोस मोहामोहादीनं वसेन च । विज्जाणक्खन्धे चक्खुविज्जाणादीनं, कुसला कुसलविज्जाणादीनज्ज वसेन सन्तति नानत्तं वेदितब्बं । विस्सासं करोतीति वत्वा तदत्थं विवरति “एतं मे”तिआदिना । तत्थ तयोविस्सासा तण्हाविस्सासो, मानविस्सासो, दिट्ठिविस्सासो । तत्थ एतं ममाति तण्हाविस्सासो । एसोहमस्मीति मानविस्सासो । एसो मे अत्ताति दिट्ठिविस्सासो । “परिहरती”ति भवाभवेसु परिग्गहेत्वा हरति वहति । “परमज्झत्तभावेना”ति पधानअज्झत्तभावेन । अज्झत्तसारभावेनाति वुत्तं होति । “परिग्गहितो”ति एसो मे अत्ताति दिट्ठिपरिग्गहेन परिग्गहितो । तयो हि परिग्गहा तण्हा परिग्गहो, मानपरिग्गहो, दिट्ठिपरिग्गहोति । वसे सब्बसो वत्तन्तो नाम केवलं वसायत्तवुत्तिको एव सिया, न पच्चयायत्तवुत्तिकोति दस्सेन्तो “यथावुत्तेही”तिआदिमाह । तत्थ “यथावुत्तेही”ति

सब्सङ्गहे वुत्तप्पकारेहि कम्माभिसङ्खरणादीहि । “तथापरिगहेतब्बो”ति एसो मे अत्ताति एवं परमज्झत्तभावेन परिगहेतब्बो । तथा हि यो अत्तनो वसेन वत्तति, तस्मिं अत्तनो सामिभावो नत्थि । यस्मिञ्च सामिभावो नत्थि, तस्मिं रूपादिके धम्मे अत्तानं सामिकं कत्वा एसो मम अत्ताति परिगगहो नाम मिच्छा एव । तथा यो च खणिक धम्मो होति, खणे खणे भिज्जति, तं रूपादिकं खन्धपञ्चकं अत्तनो सारं कत्वा तथा परिगगहोपि मिच्छा एव । एत्थ च “मिच्छा एवा”ति परमत्थ सच्चं पत्वा मिच्छा एव । विपल्लासो एवाति वुत्तं होति । “सुखं विद्धंसेती”ति कायिकसुखञ्च चेतसिक सुखञ्च विद्धंसेति । विनासेति । “नानादुक्खं जनेती”ति कायिकदुक्खञ्च चेतसिक दुक्खञ्च जनेति उप्पादेति । “इदञ्च रूपं एदिसमेव होती”ति कथं होति । मनुस्सत्तभावे ठितानं सत्तानं यथापवत्तं मनुस्स सुखं विद्धंसेति, जिण्णभिन्नभावं पापेति, नानादुक्खं जनेति । सयं अपायत्तभावं गहेत्वा तेसं नानाअपाय दुक्खं जनेति । तथा देवत्तभावे सक्कत्तभावे ब्रह्मत्तभावे ठितानन्तिआदिना वत्तब्बं । तथा मनुस्सत्तभावे ठितानं नानाविपरिणाम किच्चेहि यथापवत्तं सुखं विद्धंसेति, नानापच्चयाभिसङ्खरणाकिच्चेहि नानादुक्खं जनेति । तेन वुत्तं “इदञ्च रूपं एदिसमेवा”ति । “सारोनाम थामबलविसेसो वुच्चती”ति एतेन थामबलविसेसेन सम्पन्नं वत्थुपि सङ्गणहाति । “असारकट्टेना”ति एत्थ सारो एव सारकं, न सारकं असारकन्ति इममत्थं सन्धाय “रूपं पन सयंपि एवरूपो सारो न होती”ति वुत्तं । सत्तानं अत्तसारो जीवसारो न होतीति अत्थो । नत्थि सारो एतस्साति असारकन्ति इममत्थं सन्धाय “न च एवरूपेन सारेन युत्तं”ति वुत्तं । अत्तसारेन जीवसारेन संयुत्तं होतीति अत्थो । तत्थ पुरिमो अत्थो रूपं अत्ततो समनुपस्सतीति इदं सन्धाय वुत्तो । पच्छिमो रूपवत्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानंति इमानि सन्धाय वुत्तो । एतेन असारकट्टेनाति असारभावेन, असारयुत्तभावेन वाति च । अनत्ताति एत्थपि न अत्ता अनत्ता, नत्थि अत्ता एतस्साति वा अनत्ताति च द्विधा अत्थो सिज्झति । “यञ्चा”ति यञ्च रूपं । “पीळेती”ति तं समङ्गी पुगगलं पीळेति । एतेन अनत्तभावे सिद्धे दुक्खभावोपि सिद्धोति दस्सेति । “तिण्णं वयानं वसेन अद्वाभेदो योजेतब्बो”ति पथमवये पवत्तं रूपं दुतीयवयं न पापुणाति, पथमवये एव निरुज्झतीतिआदिना अद्वापच्चुप्पन्ने अन्तोगधभेदो योजेतब्बो । “सभागेकसन्तानवसेना”ति सभागानं धम्मानं सभागट्टेन एकीभूता सन्तति सभागेकसन्तति । “सभागानं धम्मानं”ति च चित्तजेषुताव निरन्तरप्पवत्तेन लोभसम्पयुत्तचित्तेन सहजाता रूपधम्मा सभागरूपधम्मा नाम । तथा नाम धम्मा च । एवं दोससम्पयुत्तादीसुपि । उतुजेषु निरन्तरप्पवत्तेन सीतउतुना समुट्ठिता रूपधम्मा सभागरूप धम्मा नाम । तथा उण्हउतुना समुट्ठिता । एसनयो आहारजेषुपीति एवं सभागेकसन्ततिवसेन । “सम्पापुणितुं”ति जाणेन सम्पापुणितुं । “अद्वासन्ततिवसेना”ति एत्थ सन्ततिवसेन सम्मसनं विसेसतो अधिप्पेतं । एवञ्च कत्वा हेट्ठा अनिच्चं खयट्टेनाति पदे चतुन्नं महाभूतानं सन्तति विभागनयो सुट्ठु दस्सितोति । “अनिच्चलक्खण दस्सनमेव पधानं”ति इमस्मिं जाणेपि उदयब्बयज्जाणेपि भङ्गज्जाणेपि अनिच्चलक्खण दस्सनमेव पधानं । भयज्जाणे च आदीनवज्जाणे च निब्बिदाजाणे च दुक्खलक्खण दस्सनं पधानं । उपरि चतूसु जाणेषु अनत्तलक्खण दस्सनं पधानन्ति । “समुदितेसू”ति अज्जमज्जं अविनाभावसहायभावेन समुप्पन्नेसु । इदञ्च अविज्जासमुदया रूपसमुदयो । तण्हासमुदया उपादान समुदयो । आहार समुदया रूपसमुदयोति पाळिवसेन वुत्तं । अप्पहीन वसेनाति पाळिपदे पन अविज्जा तण्हा दिट्ठानुसयानं अप्पहीनट्टेन सन्ताने विज्जमानता एव पमाणन्ति दट्ठब्बं । “समुदेन्ती”ति पटिसन्धितो पट्टाय एकतो उदेन्ति । उपरूपरि एन्ति । आगच्छन्तीति अत्थो । एकभवभावेन पातुब्भवन्तीति अधिप्पायो । तेनाह “यावमरणकाला”तिआदिं । “पसवन्ती”ति पवड्डमाना सवन्ति, पवत्तन्ति, सन्दन्ति । “तेसु पना”ति अविज्जा तण्हुपादान कम्मेसु । “निरुज्झन्ती”ति तस्मिंभवे एव निरुज्झन्ति । तस्मिं भवे निरोधो नाम भवन्तरे पुन अनुप्पादो येवाति वुत्तं “भवन्तरे”तिआदि । “तं सन्ततियं”ति तस्मिं पच्चुप्पन्न भवेति वुत्तं होति । “पुन अनुप्पादसङ्घातं निरोधं”ति सन्तति निरोधो नाम वुत्तो । न निब्बान निरोधो । एताहि पच्चये सति, भवन्तरे उप्पज्जीस्सन्ति येवाति । इदानि यथापवत्त सन्ततीसु परियापन्नानं सब्बपच्छिमानं नामरूपानं खणिकनिरोधवसेन अत्थं वदन्तो “यथापवत्त सन्ततियो वा छिज्जन्ति भिज्जन्ती”ति वुत्तं । “उदयब्बयं समनुपस्सन्तस्स चा”ति एत्थ कतमो उदयो

नाम, कतमो वयो नाम, कथञ्च तदुभयं समनुपस्सतीति आह “उदयब्बयं पस्सन्तस्साति एत्थ यथा नामा”ति आदिं । तत्थ “तमो खन्धो”ति तमोरासि । “वेती”ति विगच्छति । अन्तर धायति । “उदयो”ति उप्पादो चेव वड्ढि च । “वयो”ति विगमनं, अन्तरधानं । “नानापयोगवसेनवा”ति समिञ्जनप्पसारणादि नानापयोगवसेन वा । उदयपक्खानं नानासन्ततीनं उदयञ्च उदयतो । वयपक्खानं नानासन्ततीनं वयञ्च वयतोति योजना ।

बोज्झङ्ग धम्मोहि सम्पन्नत्ता आराधेति अत्तनो चित्तंति आरद्धो । तुट्ठचित्तोति अत्थो । विपस्सतीति विपस्सको । आरद्धो हुत्वा विपस्सको आरद्धविपस्सको । दुविधोहि विपस्सको तरुण विपस्सको च आरद्ध विपस्सको च । तत्थ खन्धानं उदयब्बयं सुट्ठ अपस्सन्तो दुब्बलविपस्सको तरुण विपस्सको नाम । खन्धानं उदयब्बयं सुट्ठ पस्सन्तो विपस्सना कम्मे आराधित चित्तो बलवविपस्सको आरद्धविपस्सको नाम । यं सन्धाय वुत्तं ।

[क]

‘सुज्जागारे पविट्ठस्स, सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।
अमानुसी रती होति, सम्म धम्मं विपस्सतो,ति च ॥

[ख]

‘यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं उदयब्बयं ।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो उदयब्बयं,ति च ॥

अयमिध अधिप्पेतो । विपस्सनं उपेच्च किलेसेन्ति, मलीनभावं गमेन्तीति विपस्सनुपक्विलेसा । परिवन्धन्ति नीवारेन्तीति परिवन्धकाति हेट्ठा वुत्तमेव अन्तरायिक धम्मानं नामं । “सरीरोभासो”ति सकलसरीरतो निक्खन्तो ओभासो । “पञ्चविधा पीती”ति खुट्ठिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीतीति । “दुविधा पस्सद्धी”ति अतिबलवन्ती कायपस्सद्धिचेव चित्तपस्सद्धि च । विपस्सना कम्मे ओक्कप्पनाकारप्पवत्ता सद्धाएव अधिमुच्चनट्ठेन अधिमोक्खो सद्धाधिमोक्खो । “वीरियं”ति तस्मिं कम्मे अनिक्खित्तधुरं पग्गहितसीसं वीरियं । “सुखं”ति चित्तसुखं । तेनाह “सोमनस्सं”ति । “विपस्सनाजाणं”ति इन्दविस्सट्ठवजिरसदिसं बलवविपस्सनाजाणं । “सती”ति तस्मिं कम्मे अप्पमुट्ठा सति । “तत्रमज्झत्तुपेक्खा”ति चित्तस्स लीनुद्धच्चादीहि विसमन्तेहि विमुत्ता तत्रमज्झत्ततासङ्घाता उपेक्खा । “आवज्जनपेक्खा”ति वसिभावपत्ता आवज्जनसङ्घाता उपेक्खा । “आलयं”ति तण्हालयं । “कुरुमाना”ति करोन्ती । “सुखुमा तण्हा”ति कुसलेहि मिस्सकत्ता इदं अकुसलन्तिपि जानितुं असक्कुण्येया सुखुमतण्हा । “न वतमे”ति मम न उप्पन्नपुब्बोवताति योजना । “अस्सादसहिता”ति ओभासादीसु अस्सादतण्हा सहिता । “अधिमान वसेना”ति अधिकतरं मज्जनावसेन । “तावदेवा”ति निकन्तिया उप्पत्तिक्खणेयेव । “निकामनाकारो”ति इच्छनाकारो । अस्सादनाकारो । “निकामनस्सवत्थू”ति निकन्तिया वत्थु । “अद्धा”ति एकन्तेन । “हन्दा”ति चित्तविस्सट्ठकरणे निपातपदं । इदानीव नं विसोधेमि, न चिरं पवत्तितुं दस्सामीति इममत्थं दीपेति । “तेस्वेवा”ति तेसुओभासादीसु एव । अट्ठकथाय न समेति । अट्ठकथायं निकन्ति विक्खम्भनस्स विसुं वुत्तत्ताति अधिप्पायो । विपस्सनापरिपाको नाम विसेसन्तरप्पवत्तेन पाकटोति दस्सेतुं “सङ्घारुपेक्खाभावं पत्ता”ति आदिमाह । वुट्ठानगामिनि विपस्सनाभावपत्तेनाति वुत्तं होति । “द्वे विपस्सना चित्तानी”ति उपचारानुलोमचित्तानि । सो हि वुट्ठानन्ति वुच्चतीति सम्बन्धो । सङ्घार निमित्ततो वा वुट्ठाति । निब्बानं आरब्ध पवत्तितो । यदि एवं गोत्रभुपि वुट्ठानं नाम सियाति । न सिया । मग्गस्स आवज्जनमत्ते ठितत्ता । पटिवेधकिच्चस्सच सम्मोह

समुच्छेदकिच्चस्स अभावतो । “सयं”ति मग्गसङ्घातो सयं । “तं समङ्गीपुग्गलं वा”ति तेन मग्गेन समङ्गीपुग्गलं वा । “वट्ठप्पवत्ततो चा”ति आर्यति भवेसु अपायवट्ठप्पवत्ततो वा, अट्ठम भवतो पट्ठाय कामसुगति वट्ठप्पवत्ततो वा । अवस्सं वुट्ठानं गमेति सम्पापेतीति वुट्ठानगामिनीति वचनत्थो । “अवस्सं वुट्ठानं गच्छन्ती”ति इध ठितानं वुट्ठानतो निवत्ति नाम नत्थीति अधिप्पायो । इदञ्च पच्चेकबुट्ठानं बुट्ठसावकानञ्च वसेन दट्ठब्बं । सब्बञ्जु बोधिसत्ता पन पुब्बबुट्ठानं सासने पब्बजित्वा विपस्सना कम्मं आरभन्ता अनुलोमञ्जाणं आहच्च ठपेन्तीति अट्ठक थासु वुत्तं । तत्थ “आहच्चा”ति इदं सङ्घारुपेक्खाजाणस्स मत्थकपत्तिदस्सनत्थं वुत्तन्ति दट्ठब्बं । “आवज्जनट्ठानियं”ति ततो पुब्बभागे केनचि चित्तेन अग्गहिते निब्बाना रम्मणे आवज्जनट्ठानियं । “तं”ति गोत्रभुज्जाणं । गोत्तं भवति अभिभवति छिन्दतीति गोत्रभु । गोत्तं वा अभिसम्भुणाति पापुणातीति गोत्रभूति वचनत्थो । कथं पन गोत्रभु चित्तं गोत्रभुज्जाणं पुथुज्जनगोत्तं छिन्दति, अरियगोत्तं पापुणातीति युज्जेय्य, सोहि पुग्गलो तस्मिंखणे पुथुज्जनगोत्तपरियापन्नोएवाति । सच्चं । अत्तनि पन छिन्नत्ता सयं छिन्दति नाम । निब्बानस्स च अरियगोचरत्ता तं आरम्मण करणवसेन अरियगोत्तं पापुणाति नामाति दट्ठब्बं । पच्चयसत्तिविसेसेन अत्तनो अनन्तरे अरियगोत्तं भावेति, पातुभावेतीति गोत्रभूतिपि युज्जति । “परिच्छिज्जा”ति परिच्छिन्दित्वा । दिट्ठिविचिकिच्छादीहि सब्बविप्फन्दनेहि मुज्जित्वाति वुत्तं होति । सम्मोहस्स पहानमेव दट्ठब्बं । न ते धम्मे आरम्मण करण वसेन जाननं । कथं ते धम्मे आरम्मणं अकरोन्तो मग्गो ते धम्मे परिजानाति नामाति । किच्चसिद्धि वसेन । सो हि सम्मोहं पजहन्तो आरम्मणं करोन्तानिपि हि पुब्बभागज्जाणानि तप्पहानकिच्चस्स असाधकत्ता दुक्ख सच्चं परिजानन्तानीति न वुच्चन्ति । मग्गो पन आरम्मणं अकरोन्तोपि तप्पहानकिच्चस्स साधकत्तात्तं सच्चं परिजानातीति वुच्चति । कस्मा । ततो पट्ठाय तस्सपुग्गलस्स सब्बकालं तस्मिंसच्चे परिजानन किच्चस्स सिद्धत्ता । यथाहि एको पुरिसो चक्खुम्हि पित्तसेम्हादिदोसेहि पलिबुद्धत्ता अन्धो होति । न किञ्चि पस्सति । यदा पन सो एकं तेजवन्तं अज्जनं लभित्वा चक्खुं अज्जयन्तो सब्बरत्तिं निद्वायति । तस्स निद्वायन्तस्सेव चक्खुम्हि सब्बदोसा नस्सन्ति । चक्खु विप्पसन्नं होति । तद्धणतो पट्ठाय सो निद्वायन्तोपि रूपानि पस्सतीति वुच्चति । कस्मा, अन्धभावविगमेन दस्सनकिच्चस्स सिद्धत्ता । एवमेवमिदं दट्ठब्बन्ति । एकदेसेन वा हेट्ठिमग्गेसु, अनवसेसेन वा अरहत्तमग्गे । “अपच्छावत्तिकं”ति एत्थ पच्छतो आवत्तनं पच्छावत्तं । नत्थि पच्छावत्तं अस्साति अपच्छावत्तिकन्ति विग्गहो । “पुन अनुप्पादधम्मतापत्तिवसेन निरोधसङ्घातं”ति मग्गक्खणे एव तानिवट्ठानि पुन अनुप्पादसभावं आपज्जन्ति, निरुज्जन्ति । तथा निरोधसङ्घातं । “उप्पादनसङ्घाताय भावनाया”ति एतेन मग्गस्स एकचित्तक्खणिकत्ता वट्ठनसङ्घाताय भावनाय ओकासो नत्थीति कत्वा वुत्तं । अरियमग्गं पटिलाभत्थाय पन पवत्तिता पुब्बभागभावनापि मग्गभावना एव । सा च अरियमग्गं पत्वा मत्थकपत्ता होति । तस्मा अरियमग्गो एव मत्थकपत्तो भावनानुत्तरो होतीति इमिनापरियायेन वट्ठन सङ्घाताय भावनायातिपि युज्जतियेव । अत्तनो अनन्तरे पवत्तं आनन्तरिकं । आनन्तरिकं फलं एतस्साति विग्गहो । तस्स च ततोपरं द्वे वा तीणि वा फलचित्तानि पवत्तन्तीति इमिना सम्बन्धो । अपनीतो अग्गि एतस्माति अपनीतगिगो । “निब्बापेन्तो विया”ति एतेन पटिप्पस्सम्भनप्पहानकिच्चेन मग्गानुकुलप्पवत्तिं दस्सेति । “तेसं”ति तेसं चक्खूनं । तं रूपं तस्स पाकटं न ताव होतीति सम्बन्धो । “तस्सा”ति तस्स पुग्गलस्स । “पच्चवेक्खनवारेसू”ति एत्थ पसादचक्खुना दिट्ठे पवत्ता अनुबन्धक वीथियोपि सङ्गहन्ति ।

उपरिमग्गेहि वधितब्बा मारेतब्बाति उपरिमग्गवज्झा । “किलेसविभागेसू”ति असुकमग्गेन असुकाकिलेसा पहीयन्तीति एवं किलेसविभागेसु । “पाळियं”ति पटिसम्भिदा मग्गपाळियं । वुच्चमाने पन वत्तब्बन्ति सम्बन्धो । मग्गङ्गबोज्झङ्गादीनं पच्चवेक्खनं नाम मग्गपच्चवेक्खनमेव । तथा पच्छा वा पवत्ततीति सिद्धं । “अविरुद्धा होती”ति विसुद्धिमग्गेन असमेन्तापि पच्चवेक्खन्तानं इच्छानुरूपसम्भवतोति अधिप्पायो । “अधिमाननिद्वेस अट्ठकथासू”ति विनये चतुत्थपाराजिके अधिमानपदनिद्वेस अट्ठकथासु । “सो”ति अरियभूतो भिक्खु । “नो लद्धं न वट्ठती”ति अलद्धं न वट्ठतीति

अत्थो । लब्धुं नो न वट्ठतीति वा योजना । चतुब्बिधं मग्गज्जाणं गहितं । जाणदस्सनविसुद्धि नामाति वुत्तत्ता ।

“अभिनिविसनं”ति अज्झत्तं दळ्ळहतरं पतिट्ठानं । “निखातसिनेरुपा दस्सविया”ति तस्स पवत्तनं विय । “केवलं पच्चयायत्त वुत्तिताय अदिट्ठत्ता”ति एतेन एसो मे अत्ता, न परस्स अत्ताति एवं अत्तानं अत्तस्स सामिकं कत्वा गहणकारणं वदति । तत्थ केवलसदेन परमत्थ सच्चं पत्वा अत्तस्सेव अभावतो खन्धपञ्चकस्स अत्तनोवसायत्त वुत्तितं निवत्तेति । सम्मुति सच्चं पन पत्वा अत्तस्स विज्जमानत्ता महाजनो अत्तनो खन्धपञ्चकं अत्तनो वसायत्त वुत्ति मज्जमानो एसो मे अत्ताति गण्हाति । “खणभङ्गस्स च अदिट्ठत्ता”ति एतेन एसो मे सारट्ठेन अत्ता । एसो मम सारो । एतं मम सरीरं । याव वस्ससतंपि वस्ससहस्सम्पि एतं खन्धपञ्चकं न भिज्जति, न विनस्सति । ताव अहं न मरामि । यदा एतं भिज्जति, विनस्सति । तदा अहं मरामि । अहञ्च मम खन्धपञ्चकञ्च अद्वयं अनानत्तन्ति एवं गहणकारणं वदति । तत्थ “खणभङ्गस्सा”ति नामरूपधम्मानं खणे खणे भज्जनस्स भिज्जनस्स मरणस्स । इदम्पनमरणं सम्मुति सच्चं नत्थि । परमत्थ सच्चं एव अत्थि । तस्मा तं अपस्सन्तो महाजनो अत्तनो खन्धपञ्चकं अत्तनोसारं मज्जमानो एसो मे अत्ताति गण्हातीति । “तं द्वयं सुदिट्ठं कत्वा”ति खन्धपञ्चकस्स केवलं पच्चयायत्त वुत्तितञ्च खणभङ्गञ्च जाण चक्खुना सुद्धिदिट्ठं कत्वा । तत्थ पञ्चन्नं खन्धानं पटिच्चसमुप्पादं सुद्धपस्सन्तो केवलं पच्चयायत्त वुत्तितञ्च अवसायत्त वुत्तितञ्च सुद्ध पस्सति । यो च अत्तनो वसायत्तवुत्ति न होति । सो परमत्थसच्चं पत्वा एसो मम सन्तकन्तिपि वत्तुं नारहति । कुतो मम अत्ताति । अपि च, सत्तो नाम सभावतो नत्थि । पज्जत्तिमत्तं होति । यो ‘अहन्ति वा, मेति वा, ममाति वा, गह्वेय्य । असन्ते च अत्तस्मिं को मम अत्ता नाम भवेय्याति । खणभङ्गो होति । खणे खणे भिज्जति । सत्तो च नाम एकस्मिंभवे आदिमिहं सकिं एव जायति । अन्ते सकिं एव मरति । अन्तरा वस्ससतंपि वस्ससहस्संपि मरणं नाम नत्थि । अज्जाहि खणिकधम्मानं गति । अज्जा सत्तस्स । एवंसन्ते कथं खणिकधम्मा सत्तस्स सारट्ठेन अत्तानाम भवेय्युन्ति । तस्मा ते अवसवत्तनट्ठेन असारकट्ठेन च अनत्ता एव । अपिच “अवसवत्तनट्ठेना”ति एत्थ वसो नाम सत्तसन्ताने एको पधानधम्मो । सचे अत्तानाम अत्थि । सो एव पधानभूतस्स वसस्सपि अत्ता भवेय्य । एवंसति, यो वसो, सो अत्ता । यो अत्ता, सो वसोति भवेय्य । तथा च सति, रूपं अत्ताति गणहन्तो रूपञ्च वसञ्च अत्तानञ्च एकत्तं कत्वा गण्हाति नाम । तथा वेदनं अत्ताति । सज्जं, सङ्खारे, विज्जाणं अत्ताति गणहन्तेपि । एवञ्चसति, सत्तो च खन्धपञ्चकञ्च वसो च अत्ता च सब्बमेतं एकत्तं गच्छति, एको सत्तोति सङ्ख्यं गच्छति । न हि इमस्मिं वसवत्तनट्ठे एकस्ससत्तस्स द्वे अत्ता तयो अत्ता बहूअत्ताति सक्का भवितुं । अथ यथा यथा सत्तस्स वसो वत्तति, इच्छा पवत्तति । तथा तथा खन्धपञ्चकम्पि निच्चकालं सत्तस्सवसं अनुगच्छेय्य । कस्मा, सत्तस्स च खन्धपञ्चकस्स च वसस्स च नानत्ताभावतो । एवं अनुगच्छन्ते सति । रूपं मे अत्ता, वेदना मे अत्तातिआदिग्गहणं वट्ठेय्य । सभावतो अविरुद्धं भवेय्य । न पन तथा अनुगच्छति । न हि दुब्बण्णो दुरूपो पुरिसो अत्तनो रूपकायं अत्तनो वसेनेव सुवण्णं सुरूपं कातुं सक्कोति । तथा दुस्सद्दोवा सुसद्दं, दुग्गन्धोवा सुगन्धं । न च अन्धोवा अनन्धं । बधिरोवा अबधिंरं । रोगीवा अरोगं । कुट्टीवा अकुट्ठं । गण्डीवा अगण्डं । जिण्णोवा तरुणं । अजरं वा अमरणं वा कातुं सक्कोति । नापि अपायेसु च अपतन्तं । पतित्वा वा ततो विमुत्तं कातुं सक्कोति । तथा देवो वा देवत्ता अचावेतुं । सक्कोवा सक्कत्ता, मारो वा मारत्ता, ब्रह्मा वा ब्रह्मत्ताति । एसनयो सेसखन्धेसुपि । तथा पन अवसानुगमनतो परमत्थ सच्चं पत्वा खन्धपञ्चके अत्तनो सामिकिच्चं इस्सरकिच्चं नाम नत्थि । असामिकमेव तं होति, अनिस्सरं । तथा च सति, अत्तानं तस्स सामिं इस्सरं कत्वा रूपं मे अत्ताति गहणं मिच्छागहणं नाम होतीति । लोके पन महाजनो धम्मानं पटिच्चसमुप्पादं न जानन्ति, न पस्सन्ति, न पटिविज्जन्ति । तेसं परम्पर पच्चयवसेन पवत्तमाने खन्धसन्ताने सम्मुति सच्चवसेन नानावसवत्तनाकारा नाम सन्ति । नानासामि इस्सराधिपतिवोहारा च लोके सन्दिस्सन्ति । ते सम्मुति सच्चवसेन उप्पन्नेसु तेसु सामिइस्सराधिपति वोहारेसु वोहारमत्ते अठत्वा सभावसच्चं मज्जन्ता मिच्छागहणं गणहन्ति । एत्थ सिया । न नु वसोनाम इच्छा । सत्तो च गन्तुं इच्छन्तो गच्छति । ठातुं इच्छन्तो तिट्ठति । एवंसति । तस्स खन्धपञ्चकं तस्स वसायत्त वुत्ति एव होतीति । न होति । कस्मा, पच्चयायत्त वुत्तिता

एव । तथाहि गन्तुं इच्छानाम बहिद्धा धनहेतुवा उप्पज्जेय्य । नानाभोगहेतु वा । अज्जेन वा नानाकारणेन । तत्थ येसं धने असति, यं यं दुक्खं आगच्छेय्य कायिकं वा चेतसिकं वा । तेसं तं तं दुक्खपच्चया धनिच्छा नाम उप्पज्जति । धनिच्छा पच्चया गन्तिच्छादयो उप्पज्जन्ति । तथा नानाभोगिच्छा नानाकम्मिच्छासु चाति । नानादुक्खभयुपद्वमूलिकासु इच्छासु वत्तब्ब मेव नत्थि । तथा नानारम्मणानं पलोभन दुक्खमूलिकासु च नानावितक्कानं विप्फन्दनमूलिकासु च इच्छासु । एवं वसोपि पच्चयायत्त वुत्तिको एव होति । “गमनं”ति गमनाकारेन पवत्तं खन्धपञ्चकं । येनयेनधनादिहेतुना सो सो वसो उप्पज्जति । गमनम्मि तेन तेनेव उप्पज्जति आहारुपत्थम्भनादिपच्चयेन च । वसो पन गमनस्स पच्चयेक देसमत्तं होति । सो हि तदज्जपच्चयेहि विना सयं उप्पज्जितुं न सक्कोति । कुतो गमनं उप्पादेतुं । एवं ठानादीसु । एवञ्च सति, इदं खन्धपञ्चकं पच्चयायत्त वुत्तिकन्तिच्चेव वत्तुं अरहति । नो वसायत्त वुत्तिकन्ति । अपि च गन्तुं इच्छन्तो गच्छतीति पज्जति मत्तभूतो सत्तो गच्छति । खन्धपञ्चकं पन खणिक धम्मत्ता न गच्छति । उप्पन्नुप्पन्नं तत्थ तत्थेव भिज्जति । सन्तति वसेन गमनाकार निमित्तं पज्जायति । एवं अवसवत्तनं होतीति । होतु तत्थ तत्थेव भिज्जनं । अविच्छेदप्पवत्तिया सति, गमनं सम्पज्जतियेव । गमने च सम्पज्जमाने खणिकभिज्जनेन दोसो नत्थीति चे । अत्थि । खणिकमरणज्झि सत्तस्स सुसानभूमि नाम होति । अन्तरायेवा आगते पक्खलन्ते वा सति, गच्छन्तो सत्तो यदा कदाचि मरणं वा निगच्छति मरण मत्तं वा दुक्खन्ति । किलेसे निमिनाति पवत्तेतीति निमित्तन्ति वचनत्थो । “विपल्लासनिमित्तं”ति च विपल्लास धम्मानं वसेन उपट्ठितं किच्च निमित्तं । तण्हा एव पणिधीति सम्बन्धो । महन्तानं आदीनवानं रासि महाआदीनवरासि । खन्धेसु सुज्जतलक्खणं नाम अति गम्भीरं होति । जाणस्सेव विसयभूतं । सुज्जत दस्सनञ्च दिट्ठिया उज्जुप्पटिपक्खन्ति आह “सङ्खारेसु सुज्जतदस्सनवसेना”तिआदिं । तत्थ “अत्थ सिद्धि नामा”ति मग्गफलप्पटिलाभसङ्खातस्स अत्थस्स सिद्धि नाम । अत्ताति अभिनिवेसो अत्ताभिनिवेसो । गण्हातीति गाहो । उपादीयतीति अत्थो । दिट्ठिसङ्खातो गाहो दिट्ठिगाहो । अत्थाभिनिवेसो च सो दिट्ठिगाहो चाति विग्गहो । तस्स पटिपक्खं अनत्तानुपस्सनाजाणं । अनु अनु भवनं आनुभावो । परम्परतो वट्ठनन्ति अत्थो । “तथा समनुपस्सित्वा”ति सुज्जता कारेन समनुपस्सित्वा । विमुज्जन्तस्स अरियपुग्गलस्स । “अनिच्चलक्खणं नाम नाति गम्भीरं होति । सद्भायपि विसयभूतं । उन्नतिलक्खणो च अहं मानो खन्धेसु निच्चधुवविपल्लासमूलको सद्भाय च पटिपक्खोति आह “अनिच्चदस्सनवसेना”तिआदिं । “निमित्ताभिनिवेसभूतस्सा”ति निच्चधुवनिमित्ताभिनिवेसभूतस्स । “मानग्गाहस्सा”ति मानसङ्खातस्स गाहस्स । “सद्भाय पी”तिपिसद्देन जाणं सम्पिण्डेति । दुक्खलक्खणं नाम भयसंवेग जनकं होति । आरम्माणेसु तण्हालोलस्स तण्हाविप्फन्दनस्स पटिपक्खं । विसेसतो समाधिस्स अनुरूपन्ति आह “दुक्खदस्सन वसेना”तिआदिं । “तिण्णं धम्मानं”ति पज्जिन्द्रिय सद्भिन्द्रिय समाधिन्द्रिय सङ्खातानं तिण्णं इन्द्रिय धम्मानं । “विपस्सना गमनवसेने वा”ति वुट्ठानगामिनि विपस्सना सङ्खातस्स आगमन कारणस्स वसेनेव ।

इदानी पुब्बे यं वुत्तं ‘सत्तअरिय पुग्गलविभागस्स पच्चयभावपत्तिया चा’ति । तत्थ सत्त अरियपुग्गलविभागं दस्सेतुं “तत्था”तिआदि वुत्तं । धम्मानुसारी नामाति एत्थ “धम्मो”ति पज्जा वुच्चति ‘सच्चं, धम्मो, धीति, चागो,ति एत्थ विय । तिक्खतरं धम्मं अनुस्सरतीति धम्मानुसारी । पज्जाबलानुसारेन आदिमि मग्गं लभतीति वुत्तं होति । अथवा । “धम्मो”ति निस्सत्तनिज्जीवट्ठेन सङ्खार धम्मो वुच्चति । सुज्जतदस्सनञ्च नाम विसेसतो सुद्धधम्म दस्सनं नाम । इति सुद्धधम्मं अनुस्सरति, जाणगतिया अनुगच्छतीति धम्मानुसारी । दिट्ठिपत्तोति एत्थ दिट्ठिनाम दस्सनज्जाणं वुच्चति । आदितो पट्टाय परिसुद्ध दस्सनसम्पन्नत्ता दिट्ठिबलेनेव सुखेन तं तं मग्गफलं पत्तोति दिट्ठिपत्तो । तेनेव दस्सन पज्जाबलेन किलेसबन्धनतो विमुत्तोति पज्जाविमुत्तो । सङ्खार धम्मानं खणिक धम्मभावे सुट्ठु सहहनं अवेच्चप्पसादो सद्भा नाम । तत्थ “अवेच्चप्पसादो”ति जाणसम्पयुत्तप्पसादो । “जाणं”ति च सङ्खार धम्मानं खणिकभावनिमित्तानं दस्सनज्जाणं । तादिसे हि जाणे सति, तत्थ अवेच्चप्पसादो नाम जायति, नो अज्जथाति । सद्धं अनुस्सरतीति सद्धानुसारी । सद्भाबलेनेव आदिमि अरियमग्गं पापुणातीति वुत्तं होति । सद्भाबलेन विमुत्तोति सद्भाविमुत्तो । “कायसक्खि नामा”ति एत्थ सक्खंति सन्दिट्ठुं । यं

साधकन्तिपि वुच्चति । अत्तनो काये एव लद्धं सक्खं यस्साति कायसक्खी । दुक्खानु पस्सी पुग्गलो हि संवेग बहुलो होति । संवेगो च पधान वीरियस्स पदद्वानं । संविग्गो योनिसो पदहतीति हि वुत्तं । तस्मा सो संवेगवसेन भावनं अनुयुज्जन्तो यं यं पुरिसथामेन पत्तब्बं होति । तं तं पापुणाति । पापुणन्तो च अत्तनो काये एव सक्खं लभति । सन्दिट्ठं ज्ञानसुखं वा मग्गफलसुखं वा लभतीति वुत्तं होति । “उभतोभाग विमुत्तो”ति अरूपज्झानेहि रूपकायतो अरहत्तमग्गफलेहि नामकायतोति एवं उभोहि कायभागेहि विमुत्तो । एत्थ च तयो अरियपुग्गला पज्जाधिको च सद्भाधिको च वीरियाधिको च । तत्थ धम्मानुसारी च दिट्ठिपत्तो च पज्जाविमुत्तो च पज्जाधिको नाम । सद्धानुसारी च सद्भाविमुत्तो च सद्भाधिको नाम । कायसक्खी च उभतोभागविमुत्तो च वीरियाधिको नामाति दट्ठब्बं । अयच्च पुग्गलविभागनयो पटिसम्भिदामग्गनयेन वुत्तो । अभिधम्मे पन पुग्गल पज्जत्तियं सद्भाविमुत्तो च कायसक्खी च द्वेपुग्गला सेक्खेसु एव वुत्ता । अरहत्तं पत्ता पन एते द्वेपि पज्जाविमुत्ता एवाति दट्ठब्बा । एत्थ सिया, सङ्खार धम्मानं खणिक धम्मभावे सुट्ठु सद्वहनं अवेच्चप्पसादो सद्भा नामाति वुत्तं । किं पन तादिसेन सद्भामत्तेन सोतापत्ति मग्गं पापुणातीति । एत्थ अम्हेहि वत्तब्बं नत्थि । भगवता एव वुत्तं । यथाह महावग्गे ओक्कन्त संयुत्ते चक्खु भिक्खवे अनिच्चं विपरिणामी अज्जथाभावी, यो एवं सद्वहति, एवं अधिमुच्चति । अयं वुच्चति सद्धानुसारी । ओक्कन्तो अरियभूमिं । अतिक्कन्तो पुथुज्जनभूमिं । सो येनकम्मेन अपायं दुग्गतिं विनिपातं उप्पज्जेय्य । न तं कम्मं करोतीति । सोतं भिक्खवे अनिच्चं । विपरिणामी अज्जथाभावीतिआदिना द्वादसायतनानि वित्थारे तब्बानि । तत्थ “विपरिणामी”ति विपरिणामो यस्स अत्थीति विपरिणामी । विपरिणामोति च खणे खणे जीरणता भिज्जनता वुच्चति । “अज्जथाभावी”ति तस्सेव वेवचनं । “एवं अधिमुच्चती”ति एतेन जाणसम्पयुत्तसद्धं दीपेति । सा एव सोतापत्तियङ्गेसु बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतो, धम्मे, सङ्गे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतोति वुत्ता । तत्थ जाणसम्पयुत्तसद्भा नाम चक्खादीनं अनिच्चनिमित्त दस्सनज्जाणेन सम्पयुत्ता ओक्कप्पनसद्भा । अनिच्चनिमित्तञ्च नाम रूपं अनिच्चं खयट्ठेनातिपदे वुत्तनयेन चक्खादिनिस्सयानं महाभूतानं सन्तति परिवत्तनादिकं वुच्चति । तज्हि पस्सन्तो चक्खादीनं अनिच्चभावे सद्वहति, अधिमुच्चति । तानिपि खणे खणे एकन्तेन भिज्जति येवाति सद्भाधिमोक्खं सद्भावनिच्छयं पटिलभतीति अत्थो । “बुद्धे अवेच्चप्पसादेना”ति एत्थ पन अरहता सम्मासम्बुद्धतादीनं बुद्धगुणादीनं दस्सनज्जाणेन सम्पयुत्तो पसादो अवेच्चप्पसादो नाम । अरियभूमि नाम दिट्ठानुसय विचिकिच्छानुसयेहि परिसुद्धा अवत्थाभूमि वुच्चति । तेहि सहिता अवत्थाभूमि पुथुज्जनभूमि नाम । कथं पन तस्स पुग्गलस्स पुथुज्जनभूमिं अतिक्कन्तता अरियभूमिं ओक्कन्तता च विज्जायतीति आह “सो येना”तिआदिं । यो अत्तनो जीवितहेतुपि किञ्चि कम्मपथपत्तं अपायगामि कम्मं न करोति । सो एकन्तेन पुथुज्जनभूमिं अतिक्कन्तो, अरियभूमिं ओक्कन्तोति विज्जायतीति वुत्तं होति । इदं सद्धानुसारिसुत्तं । अपरंपि वुत्तं चक्खु भिक्खवे विपरिणामी अज्जथाभावी । यस्स एवं मत्तसो निज्झानं खमति । अयं वुच्चति धम्मानुसारी तिआदि । तत्थ “मत्तसो निज्झानं खमती”ति सद्धानुसारीविय सद्वहनमत्ते अट्ठत्वा चक्खादीनं तादिसं अनिच्चतं समनुपस्सन्तो थोकं थोकं दस्सनं लभतियेव । एवंसति, चक्खादीनि तस्स पुग्गलस्स निज्झानं ओलोकनं मत्तसो खमन्ति नाम । इदं धम्मानुसारिसुत्तं । अपरंपि वुत्तं चक्खु भिक्खवे अनिच्चं विपरिणामी अज्जथाभावी । यो एवं पजानाति पस्सति । अयं वुच्चति सोतापन्नो तिआदि । तत्थ “पजानाति पस्सती”ति धम्मानुसारीविय मत्तसो निज्झानक्खममत्ते अट्ठत्वा पज्जाय पजानाति, जाणचक्खुनो पच्चक्खतो पस्सतीति अत्थो । इदं दिट्ठिपत्तादीनं सुत्तं ।

“यथा सकं फलं”ति एत्थ सस्स अत्तनो इदं सकं । यं यं सकं यथासकन्ति अत्थं दस्सेति सोतापन्नस्सातिआदिना । फलसमापत्ति वीथियं पन अनुलोमजवनानि एव फलानं आसन्नकारणानि, न मग्गजवनानीति आह “न मग्गागमनवसेना”ति । “सो”ति मग्गो । सन्तो संविज्जमानो सम्भावो । “अस्सा”ति मग्गस्स ।

अनिच्चानुपस्सना किच्चतो अनिमित्ता होति । सभावतो सनिमित्ताएव । निच्चनिमित्तसहिताएव । यतो सा

एसोहमस्मीतिगहणं लभति । इदं विपस्सनाज्जाणं अनिच्चं खयट्ठेनाति समनुपस्सितब्बा च होतीति । तत्थ च अभिधम्मं पत्वा सभावप्पधानं होति, न किच्चप्पधानं । तस्मा अभिधम्म नयेन विपस्सना अत्तनो निमित्त नामं मग्गस्स दातुं न सक्कोति । अयं अट्ठकथाय अधिप्पायो । किलेस धम्मा नाम यस्स उपपज्जन्ति, तं पुग्गलं पलिबुन्धन्ति । सम्बाधं करोन्ति । तस्मा पलिबोधकरानाम् । तं पुग्गलं निच्चनिमित्त सुभनिमित्त सुखनिमित्त अत्तनिमित्तानि गाहेन्ति । तस्मा निमित्तकरानाम् । तं पुग्गलं आरम्मणेषु भुसं निहितं निविट्ठं करोन्ति । तस्मा पणिधिकरानाम् । ते च मग्गफलानि आरम्मणं न करोन्ति । मग्गफलेहि च सम्पयोगं न गच्छन्ति । एवं आरम्मणकरणा दिवसेन मग्गफलेसु तेसं अभावो । अभावत्ताएव च तानि मग्गफलानि अत्तनो धम्मताय तीणिनामानि लभन्तीति दस्सेतुं “आरम्मण करणवसेनवा”तिआदि वुत्तं । “अत्तनो सभावेना”ति अत्तनो धम्मताय ।

“अत्तदिट्ठिया उपपन्नाय उपपज्जन्ती”ति इदं तासं दिट्ठिविचिकिच्छानं अत्तदिट्ठिया अविनाभावं दीपेति । न पन अत्तदिट्ठिया ताहि अविनाभावन्ति दट्ठब्बं । विपच्चन्तीति अपायेसु विपच्चन्ति । अपायपटिसन्धिं जनेन्ति । दिट्ठसच्चानञ्च अरियपुग्गलानं । दिट्ठिविचिकिच्छासम्पयुत्ता अकुसलधम्मा दिट्ठिविचिकिच्छागहणेन गहिताति आह “दिट्ठिविचिकिच्छा विप्पयुत्ता”ति । “अकुसलधम्माचे वा”ति पच्चुप्पन्नभूता दसाकुसलकम्मपथ धम्मा चेव । “सत्तहि भवेही”ति क्रियापवग्गे करणवचनं । यथा सत्तहि मासेहि विहारं निट्ठापेतीति । क्रियापवग्गोतिच क्रियायसीघतरं निट्ठापनं वुच्चति । “सत्तक्खत्तु”ति सत्तवारा । तीणि संयोजनानिनाम ‘सक्कायदिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलब्बतपरामाससंयोजनानि, । “अविनिपात धम्मो”ति विरूपं हुत्वा पतनं विनिपातो । अपायनिपातोति वुत्तं होति । “धम्मो”ति सभावो । नत्थि विनिपातो धम्मो यस्साति विग्गहो । “नियतो”ति सुगतिभवेसु नियत गतिको । सम्मा बुज्झतीति सम्बोधि । मग्गज्जाणं । “परायनं”ति परभागे गन्तब्बट्ठानं वुच्चति । सम्बोधिसङ्घातं परायनं अस्साति सम्बोधिपरायनो । “अनियमत्थो”ति वासदत्थोति वुत्तं होति । वा सदत्थेसु च अनियमत्थो । न विकप्पत्थो । विकप्पत्थेहि सति द्वे एव सत्तक्खत्तुपरमा लब्भन्ति । मिस्सकभवोन लब्भति । अनियमत्थे तयोपि लब्भन्ति । अट्ठकथायं पन समुच्चयत्थस्स गहितत्ता एको मिस्सकभवो एव लब्भति । ननु च सदो नाम समुच्चयत्थे पाकटो, न अनियमत्थे । तस्मा समुच्चयत्थोव इध युत्तोति चे । न युत्तो । कस्मा । द्विन्नं असङ्गहितत्ता । अट्ठकथायं पन समुच्चयत्थं गहेत्वा ते द्वे पुग्गला इमस्मिं पाठे असङ्गहिताति वुत्तं । यदि ते इमस्मिं पाठे असङ्गहिता । कत्थते सङ्गहिता भवेय्युं । न हि कोचि सत्तक्खत्तु परमो नाम इध असङ्गहितोति युत्तोति । “अस्सा”ति तस्सपाळिपाठस्स । “एत्थ च यस्मा । ल । परमो नाम वुत्तो”ति इदं उपरि ‘ये कामभवे येवा’तिआदिना ‘येदिट्ठ धम्मे वा’तिआदिना च योजेतब्बं । सो च सुक्खविपस्सको वा परिहीनज्झानो वा दट्ठब्बोति सम्बन्धो । “पाळियं”ति पुग्गलपज्जत्ति पाळियं । “इध निट्ठा”ति इमस्मिं कामलोके आसवक्खयं पत्वा खन्धपरिनिब्बानपत्ति वसेन निट्ठा । निट्ठानं परियोसानन्ति अत्थो । कुलतो कुलं गच्छतीति कोलंकोलो । भवतो भवं गच्छतीति अत्थो । एकमेव पटिसन्धिसङ्घातं भवबीजं अस्स अत्थीति एकबीजी । यो च दिट्ठेव धम्मे अरहा । तस्स च इध निट्ठाति योजना । केन पन तिण्णं सोतापन्नानं विसेसो कतोति । सत्तक्खत्तु परमो ताव केवलं पथममग्ग सम्पयुत्तेहि इन्द्रियेहि कतो । इतरे द्वे उपरिमग्गत्थाय पवत्तितेहि विपस्सनिन्द्रियेहि कतोति । तत्थ सत्तक्खत्तु परमो सब्बमुदुको होति । ततो कोलंकोलो तिक्खो । सो पन छ भविको, पञ्चभविको, चतुभविको, तिभविको, द्विभविकोति पञ्चविधो । तत्थ पञ्चभविको तिक्खो । सेसा अनुक्कमेन तिक्खतराति दट्ठब्बा । एकबीजी पन एकभविको सब्बतिक्खो । तत्थ सत्तक्खत्तु परमो केवलेन पथममग्गानुभावेन सिद्धत्ता सब्बमुदुको होति । इतरे द्वेपकतिया सत्तक्खत्तु परमभावे ठत्वा उपरिमग्गत्थाय विपस्सना कम्मं पट्टपेन्ति । तदा तेसं इन्द्रियानि पुन विसेस पत्तानि होन्ति, तिक्खानि । तस्मा ते सत्तक्खत्तु परमतो तिक्खानाम् होन्तीति । “सत्तवारतो ओरं वा”ति इदं कोलंकोल एकबीजिनो सन्धाय वुत्तं । “उपरि तिण्णं मग्गानं विपस्सना नियामेती”ति इदं उपरिमे द्वेसोतापन्ने सन्धाय वुत्तं । सत्तक्खत्तु परमोपन पथममग्गेनेव नियमितोति दट्ठब्बं । तथाहि सोयेव सङ्गहपाठे सरूपतो आगतो सोतापत्ति मग्गं भावेत्वा दिट्ठिविचिकिच्छापहानेन पहीनापायगमनो सत्तक्खत्तु

परमो सोतापन्नो नाम होतीति । इतरे पन द्वे पाळियं सोतापन्न पुग्गलविभागद्वानेस्वेव आगताति । “ये पना”ति ये सोतापन्न पुग्गलापन । गाथायं “इतोसत्ता”ति इमस्मिं मनुस्सलोके सत्त संसरानि । “ततोसत्ता”ति तस्मिं देवलोके सत्ताति अत्थो । अङ्गुत्तरपाठे “तेनचित्तप्पसादेना”ति महासहस्सिलोकधातुं सरेन विज्जापेतुं समत्थस्स सत्थुगुणे चित्तप्पसादो जायति । तेन चित्तप्पसादेन । “तेन परियायेना”ति सचे सो देवेसु एव संसरति । सत्तक्खत्तुं ओपपातिक पटिसन्धियो गण्हित्वा तत्थेव परिनिब्बायिस्सति । यदि मनुस्सेसु एव संसरति । सत्तगब्भसेय्यक पटिसन्धियो गण्हित्वा एत्थेव परिनिब्बायिस्सति । एवं देसना वारेन चुद्दस कत्वा देसितेन परियायेनाति अत्थो । “तं वीमंसितब्बं”ति वदन्तेन टीकाचरियेन सयं चुद्दसपटिसन्धियोव इच्छतीति दीपेति । इदानीं तं चुद्दसपटिसन्धिवादं पटिक्खिपन्तो “विभङ्गे पना”ति आदिमाह । “विभङ्गे”ति अभिधम्मे जाणविभङ्गे । नत्थि ठानमस्साति अट्टानं । “ठानं”ति मूलकारणं । नत्थि अवकासो अस्साति अनवकासो । “अवकासो”ति पच्चयकारणं । “यं”ति क्रियापरामसनं । यं निब्बत्तेय्य, तं निब्बत्तनं अट्टानं । सो निब्बत्तन धम्मो अनवकासोति योजना । “अभिसङ्खार विज्जाणस्सा”ति सत्तभवतो उद्धं कामभवे पटिसन्धिजनकस्स कुसला कुसलकम्म विज्जाणस्स । “निरोधेना”ति सोतापत्ति मग्गक्खणे एव निरोधेनेन । निरुज्झन्तीति सम्बन्धो । “नामञ्च रूपञ्चा”ति ये नाम रूपधम्मा उप्पज्जेय्युं । एते नाम रूपधम्मा एत्थ एतस्मिं अभिसङ्खार विज्जाण निरोधक्खणे निरुज्झन्तीति योजना । “यथावुत्तनयेनेवा”ति तेन परियायेनाति वुत्तप्पकारनयेनेव । “तदेकट्ठमोहस्सा”ति तेन रागेन तेन दोसेन एकस्मिं चित्ते एकतो ठितस्स मोहस्स । न दिट्ठिविचिकिच्छा सम्पयुत्तस्स मोहस्स । तस्स पथममग्गे एव पहीनत्ता । नापि उद्धच्चचित्तसम्पयुत्तस्स मोहस्स । तस्स चतुत्थमग्गे एव पहातब्बत्ता । उप्पज्जन्ता रागदोसमोहा । “धम्मिकेसू”ति धम्मेन समेन उप्पन्नेसु । “यतो”ति यंकारणा । बलवन्तकारणाति अत्थो । “तेसं”ति सोतापन्नानं । “सल्लिखन वसेना”ति बहलपक्खं थूलभागं सुट्ठलिखनवसेन । अधिच्चुप्पत्ति नाम पुब्बे यथापवत्तं कालं अधिच्च अतिक्कम्म उप्पत्ति । उप्पज्जन्तानम्पि रागदोसमोहानं । “तेसं पी”ति सकदागामीनम्पि । “मेथुनवत्थु समायोगो इच्छितो”ति जायम्पतीनं मेथुनकम्मसमायोगो नाम सकदागामीनं अत्थीति इच्छितो । थेरोहि अधिच्चुप्पत्तिमत्तं इच्छति । परियुट्टानमन्दतं न इच्छति । सकदागामीनं पुत्तधीतरापि सन्दिस्सन्तीति वदति । “महाअट्ठकथायं पटिक्खित्तो”ति थेरस्स मनोरथमत्तंति वत्वा पटिक्खित्तो । इदं सब्बं अट्ठसालिनियं वुत्तं । “छक्कनिपाते”ति अङ्गुत्तरे छक्कनिपाते । “मिगासाळवत्थुम्ही”ति मिगासाळनामिकाय उपासिकाय वत्थुम्हि । केचि इमं वत्थुं दिस्वा महाअट्ठकथावादं न रोचेन्ति । महासिवत्थेरवादं रोचेन्ति । “अब्रह्मचारिनो”ति मेथुन धम्मा अप्पटिविरतस्स । “सकदागामित्तं ब्याकतं”ति तस्मिं कालङ्कते सो ब्राह्मणो इध सकदागामिभावं पत्वा तुसिताकायं उपपन्नोति एवं तस्स यं सकदागामित्तं भगवता ब्याकतं । “अधिगमवसेना”ति सकदागामिभावं पटिलाभवसेन । न पन अब्रह्मचारिनो सतो अधिगमवसेनाति अधिप्पायो । मरणासन्नकालेपि हि सिक्खापदाधिद्वानेन सह उपरिमग्गफलाधिगमनं नाम तिक्खपञ्जस्स अरियसावकस्स न दुक्करन्ति । एतेन केसञ्चि थेरवादरोचनं पटिक्खित्तं होति । “सकिंदेव इमंलोकं आगन्त्वा”ति एतेन इतो परलोकं गमनस्स च ततो पुन इधागमनस्स च सिद्धत्ता अयं पुग्गलो सुद्धेन मग्गनियामेन कामभवे द्विक्खत्तु परमोनाम होतीति सिद्धो । कथं । इध पत्वा तत्थ निब्बत्तित्वा इध परिनिब्बायी, तत्थ पत्वा इध निब्बत्तित्वा तत्थ परिनिब्बायीति । सेसापन चत्तारो विपस्सनानियामेन सिद्धा होन्तीति विज्जायति । कतमे चत्तारो । इध पत्वा इध परिनिब्बायी । तत्थ पत्वा तत्थ परिनिब्बायी । इध पत्वा तत्थ परिनिब्बायी । तत्थ पत्वा इध परिनिब्बायीति । एत्थ च तीसु सोतापन्नेसु एकोसत्तक्खत्तु परमो एव मग्गनियामेन सिद्धो । सेसा पन द्वे सोतापन्ना विपस्सनानियामेन सिद्धा । छ सकदागामीसु द्वे एव मग्गनियामेन सिद्धा । सेसा पन चत्तारो विपस्सनानियामेन सिद्धा । तत्थ मग्गसिद्धेसु सोतापन्न सकदागामीसु सङ्करो नत्थि । विपस्सनासिद्धेसु पन सङ्करो अत्थि । अत्थतो अविरोद्धे सति, वोहारमत्तेन सङ्करे दोसो नत्थीति दट्ठब्बं । आगन्त्वाति पाठवसेन आगमनतोति वुत्तं । आगन्ताति पन पाठो युत्तो । आगमनसीलो आगमन धम्मो हुत्वा सकदागामी नामाति अत्थो । अनागन्त्वा इत्थत्तन्ति एत्थपि एसेवनयो । अरहतो भावो

अरहत्तं । अरहत्त मग्गं । दक्खिणाय विपत्तिकरानाम अप्पफ्ल अप्पानिसंसकरा । सम्पत्तिकरा नाम महफ्ल महानिसंसकरा । सीलक्खन्धादिगुणा नाम सीलक्खन्ध समाधिक्खन्ध पज्जाक्खन्ध विमुत्तिक्खन्ध विमुत्तिज्जाण दस्सनक्खन्धगुणा । “दक्खिणेय्येसू”ति दक्खिणारह पुग्गलेसु । “धुरं”ति पधानसीसट्ठानियं वुच्चति । सट्ठा एव धुरं अस्साति सट्ठाधुरो । एवं पज्जाधुरो । कस्मा पनेत्थ वीरियधुरो न गहितोति । पाळियं सट्ठावाही मग्गं भावेति, पज्जावाही मग्गं भावेतीति वुत्तं । न पन वुत्तं वीरियवाही मग्गं भावेतीति । तस्मा न गहितोति । कस्मा पन वीरियवाही मग्गं भावेतीति न वुत्तन्ति । वुच्चते । मग्गं भावेन्तस्स नाम आदिमि दिट्ठिविचिकिच्छानं पधानाय कम्मं महन्तं होति । कस्मा, अपायमूलकत्ता । तत्थ सट्ठा च विचिकिच्छा च द्वे उजुप्पटिपक्खा होन्ति । यस्मिं आरम्भणे सट्ठा निविसति, तस्मिं विचिकिच्छा नत्थि । यस्मिं विचिकिच्छा निविसति, तस्मिं सट्ठा नत्थि । तथा पज्जादिट्ठियो च उजुप्पटिपक्खा । यत्थ पज्जा, न तत्थ दिट्ठि । यत्थ दिट्ठि, न तत्थ पज्जाति । अपि च सट्ठा अत्तनो विसये दिट्ठिं विधमति येव । पज्जाय विचिकिच्छाविधमने वत्तब्बमेव नत्थि । तस्मा आरब्ध विपस्सको अनिच्चादीसु अवेच्चप्पसादमत्तेनपि दिट्ठिविचिकिच्छायो पजहित्वा सट्ठानुसारिभावञ्च सुट्ठतरं पसीदित्वा सट्ठाविमुत्तभावञ्च पापुणाति । पज्जाय अनिच्चादीनि निज्झानक्खमं कत्वा धम्मानुसारिभावञ्च सुट्ठतरं पस्सित्वा दिट्ठिपत्तपज्जा विमुत्तभावञ्च पापुणाति । वीरियं पन दिट्ठिविचिकिच्छानं पटिपक्खमत्तम्पि न होति । अथ खो तासं सहायोपि होति, धुरभूतञ्च । पग्गहलक्खणञ्चि वीरियं । तं सट्ठंपि पग्गण्हाति, पज्जंपि पग्गण्हाति, दिट्ठिंपि पग्गण्हाति, विचिकिच्छम्पि पग्गण्हाति येव । कुतोपन अत्तनो सभावेन दिट्ठिविचिकिच्छायो पजहितुं सक्खिस्सति । तस्मा इमस्मिं ठाने वीरियवाहीति च वीरियधुरोति च न वुत्तोति । कायसक्खिम्हि पन सट्ठा च पज्जा च समबला होन्ति । वीरियञ्च सयं सम्मपधानट्ठाने ठत्वा तदुभयं उपबूहेति । सो च पुग्गलो तदुभयबलेन दिट्ठिविचिकिच्छादयो पजहित्वा कायसक्खिभावं पापुणाति । अट्ठविमोक्खे वा उप्पादेत्वा उभतोभाग विमुत्तभावं पापुणाति । इमेसु पन द्वीसु पुग्गलेसु वीरियस्स थामो सुट्ठ पाकटो । तस्मा इमे द्वे वीरियाधिकात्वेव वत्तब्बा । न वीरियधुरोति । चतुप्पटिपदा नाम दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा । दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा । सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा । तिविधविमोक्खो नाम सुज्जतो विमोक्खो । अनिमित्तो विमोक्खो । अप्पणिहितो विमोक्खो । “तयो अन्तरा परिनिब्बायिनो”ति एत्थ आयुकप्पस्स परियन्तं अपत्वा अन्तरा एव किलेसपरिनिब्बानपत्ता अन्तरापरिनिब्बायी नाम । सो तिविधो । आयुकप्पस्स पथमभागे परिनिब्बायी, दुतीयभागे, ततीयभागेति । इमे तयो अन्तरा परिनिब्बायिनो नाम । उपहच्चपरिनिब्बायी नाम आयुकप्प परियन्ते परिनिब्बायी । उद्धं मुखो वट्ठसोतो एतस्साति उद्धंसोतो । अकनिट्ठं अवस्सं गमिस्सतीति अकनिट्ठगामी । विपस्सना कम्मं ससङ्खारं सप्पयोगं कत्वा परिनिब्बायी ससङ्खार परिनिब्बायी । सङ्खाररहितेन सुखेन विपस्सना कम्मेन परिनिब्बायी असङ्खार परिनिब्बायी । “द्वादस सोतापन्ना”ति एकबीजिका तयो । ते एव चतूहि पटिपदाहि गुणिता द्वादस । द्वादस सकदागामिनो पुब्बे वुत्तनया एव ।

एकच्चानं एव अनागामि अरहन्तानं एव । “अज्झोसितस्सा”ति अधिओसितस्स । ममेविदन्ति निट्ठानं कत्वा ठपितस्स । गिलित्वा ठपितस्साति वुत्तं होति । बहलेन थूलेन कामरागेन विमुत्ता बहलरागविमुत्ता । आरुप्पेसु च तस्सो अरूपसमापत्तियो एव अत्थि । न चतस्सो रूपसमापत्तियो । तस्मा तत्थ अनुपुब्बनिरोधो न लब्भति । “आदितो पट्ठाया”ति अट्ठसु समापत्तीसु पथमज्झान समापत्तिआदि । ततो पट्ठाया । अनुपुब्बनिरोधो नाम पथमज्झाने पटिघसज्जानानत्तसज्जानं निरोधो । पटिघसज्जा नाम पञ्चविज्जाणसज्जा । नानत्तसज्जा नाम कसिण निमित्ततो अज्जेसु नानारम्भणेषु पवत्तमनोविज्जाण सज्जा । दुतीयज्झाने वितक्क विचारानं निरोधोतिआदिना अनुपुब्ब निरोधो । “ततो पञ्चमज्झानं”ति पञ्चकनयेन वुत्तं । अट्ठसमापत्ति वचनं पन चतुक्कनयेन वुत्तं । तदुभयंपि पुग्गलानुरूपं लब्भतियेव । युगनन्धं नाम द्वन्द्वबन्धनं, समथविपस्सनानं युगनन्धन्ति विग्गहो । “समापज्जन वुट्ठान विपस्सनावसेना”ति एत्थ वसिभावपत्तं समापज्जनञ्च वुट्ठानञ्च गहेतब्बं । अत्तनो सरीरा बद्धेसु परिक्खारेसु समापत्तिबलेनेव अन्तरायाभावतो विसुं अधिट्ठातब्ब

किच्चं नत्थीति वुत्तं “अत्तनो सरीराबद्धे परिकखारे ठपेत्वा”ति । “नानाबद्धानी”ति नानाठानेहि आबद्धानि । नानाठानेसु ठपितानीति वुत्तं होति । “परिस्सयेना”ति अन्तरायेन । माविनस्सन्तूति वा नानाबद्ध अविकोपनं अधिद्धातब्बं । तदा वुट्टहामीति वा सङ्गप्पतिमाननं अधिद्धातब्बं । एवं सत्थुपक्कोसनंपि । “अब्धानपरिच्छेदो”ति अत्तनो जीवितकालस्स उपपरिक्खणं । मरणज्झि नाम समापत्तिबलेनपि पटिबाहितुं न सक्काहोति । अन्तो समापत्तियञ्च मरणे सति सब्रह्मचारीसु कत्तब्बवत्तं न करेय्य । एतज्झि वत्तं यं अरियसावकानं मरणासन्ने सब्रह्मचारीनं वा उपट्टाकानं वा अप्पमादकथानु सासनिकम्मं । समापत्तियं वा अज्जतित्थियानं गरहा विवज्जनत्थं । एवज्झि ते गरहेय्युं । गोतमसावकानं निरोधसमापत्ति नाम एकं मरणमुखं । यं समापज्जन्तो असुको भिक्खु मरणं गच्छति । अनरिय कम्मं हेतन्ति ।

“यदत्थं”ति पटिपत्ति रसस्सादत्थं । “तदत्थं”ति तस्मिं अत्थे । निरामिस सुखं नाम आमिसरहित सुखं । दुविधज्झि सुखं सामिससुखञ्च निरामिससुखञ्च । तत्थ ये लोके इड्ड कन्त मनापिया पञ्चकामगुणा नाम अत्थि । ते किलेसेहि आमसितब्बत्ता आमिसा नाम । यञ्चसुखं ते आमिसे पटिच्च उप्पज्जति, तं सामिससुखं नाम । यं लोके दिब्बं सुखं मानुसकं सुखन्ति ममायन्ति । यञ्च अनुभवन्तं महाजनं सब्बानि अपायभय वट्टभयानि सम्परिवारेन्ति । ज्ञानसुख मगगसुख फलसुख निब्बानसुखं पन निरामिससुखं नाम । यं नेक्खम्मसुखन्ति च पविवेकसुखन्ति च उपसमसुखन्ति च सम्बोधिसुखन्ति च विमुत्तिसुखन्ति च अरियसुखन्ति च अनवज्जसुखन्ति च वुच्चति । यञ्च अनुभवन्तं अरियजनं सब्बानि अपायभय वट्टभयानि सम्परिवज्जन्ति । “अस्सादितब्बट्टेना”ति किलेसपलिबोधेहि विमुत्तत्ता विपुल गम्भीर सन्त पणीतरसत्ता च अहोसुखं अहोसुखन्ति उदाहरन्तेनपि अस्सादितब्बट्टेनाति ।

कम्मट्ठानसङ्गहानुदीपना निड्डिता ।

निगमगाथासु ।

२६२. चरितब्बन्ति चारित्तं । दसकुसलकम्मपथधम्मजातं । “कुलाचारेना”ति कुलपरम्परतो आगतेन आचारेन । “जाति मित्त धन भोगसम्पत्तिया”ति हेतुअत्थे करणवचनं । “विसाले”ति विपुले । “तेना”ति तस्सपदस्स विभत्यन्त दस्सनं । “सद्भाया”ति रतनत्तये अवेच्चप्पसादसद्भावसेन । “अभिवुट्ठानं”ति हानभागिय ठितिभागियभावं अतिक्कम्मविसेसभागिय निब्बेधभागिय भावपत्तिवसेन अतिस्सय वुट्ठानं । “परिसुद्धानञ्चा”ति अत्तुक्कंसन परवम्भनादि दोसेहि परिसुद्धानञ्च । नं नं जनं पातिरक्खतीति नम्पो । दिट्ठदिट्ठेसु मेत्ताविहारीति वुत्तं होति । आक्कातब्बोति अक्कयो । नामं । नम्पो इति अक्कयो अस्साति नम्पक्कयोति वचनत्थो । “पणिधाया”ति पत्थेत्वाति अत्थं निवत्तेति “भुसं निधाया”ति आदिना । “उपादाय पटिच्चा”ति तस्स पदस्स परियायदस्सनमेतं । “अत्तनो मन्दबुद्धीनं”ति पच्चक्खे धरमानानन्ति अधिप्पायो । तेनाह “पच्छिम जनानं वा”ति । अनुकम्पनं अनुकम्पो । कथं नु खो इमे जना अभिधम्मत्थेसु सुखेन आजानेय्युन्ति एवं पवत्तो चित्तव्यापारो । अत्थतो अनुदयसङ्गाता करुणायेव । तेनाह “अनुदयं कारुज्जं”ति । “पत्थितं”ति वा साधुवतस्स यं थेरो एवरूपं पकरणं करेय्याति एवं चिरकालं पत्थितं आसंसितन्ति अत्थो । “खुद्दसिक्खाटीकायं”ति पोराणटीकं सन्धाय वुत्तं । सोमविहारोत्त्वेव पज्जायित्थ तस्मिं दीपेति अधिप्पायो । गाथायं “अथा”ति तस्मिंकाले । “एत्था”ति एतस्मिं नगरे । “सद्दो”ति कस्मा राजा एवरूपं मङ्गलहत्थिं ब्राह्मणानं अदासि । नेतं पतिरूपं यं रज्जा कतन्ति एवं पवत्तो अमनापसद्दो । “भेरवो”ति भीरुताजनको भयानको । “सिवीनं”ति सिविरट्टवासीनं । “रट्टवट्टने”ति रट्टं वट्टेतीति रट्टवट्टनो । हत्थिनागो । सो हि लक्खणसम्पन्नो आजानियो होति । यस्मिं रट्टे तं अभिमङ्गलं करोन्ति, तस्मिं रट्टे देवो सम्मा वस्सति, नानाभयुपदवा तस्मिं नुप्पज्जन्तीति लोकसम्मतो मङ्गलहत्थी होति । तेन वुत्तं

“सिवीनं रट्टवट्टने”ति । “वित्थिण्णो”ति वित्थारितो । अतिवित्थारोति वुत्तं होति । धनीयन्ति महाजनेहि दट्टुं पत्थीयन्तीति धज्जा । महिद्धिका । अधिवसन्ति एत्थाति अधिवासो । धज्जानं अधिवासोति समासो । अज्झावसिंसु एत्थाति अज्झावुत्थं । कित्तिगुणवसेन उदेन्ति उग्गच्छन्तीति उदिता । उदितानंपि उदितोति विग्गहो । तेनाह “नभमज्झे”ति आदिं । सारज्जनं सारदो । विगतो सारदो यस्साति विसारदो । विसारदस्स भावो वेसारज्जं । परियत्तियं वेसारज्जं परियत्तिवेसारज्जं । तेपिटकपरियत्तियं वेय्यत्तियज्जाणं । तं आदि एतिस्सा पज्जायाति परियत्तिवेसारज्जादि पज्जा । पापतो लज्जनसीलाति लज्जिनोति आह “पापगरहिनो”ति । पापं धम्मं गरहन्ति आदीनवं कथयन्ति सीलेनाति पापगरहिनो । “अनुस्सरन्तू”ति पुनप्पुनं सरन्तु । विसेसेन भवन्ति वेपुल्लं गच्छन्तीति विभवा । पुज्जानि च तानि विभवाचाति पुज्जविभवा । विपुलपुज्जानीति दस्सेतुं “विपुलानं”ति आदिमाह । अनुत्तरिय धम्मा नाम दस्सनानुत्तरिय सवनानुत्तरियादयो । लोके बहूसु दस्सनेसु इतो उत्तरं अज्जं दस्सनं नाम नत्थीति दस्सनानुत्तरियं । रतनत्तयदस्सनं । चतुसच्चदस्सनज्ज । रतनत्तयगुणकथासवनं, खन्धायतन धातु सच्चपटिच्चसमुप्पादकथासवनज्ज सवनानुत्तरियं नाम । तेसु रतनत्तयादीसु सद्धा पटिलाभो लाभानुत्तरियं नाम । तेसमेव पुनप्पुनं सरणं अनुस्सतानुत्तरियं नाम । रतनत्तये चतूहि पच्चयेहि वा वत्तप्पटिवत्तकरणेन वा परिचरणं पारिचरियानुत्तरियं नाम । बुद्धपज्जत्तासु तीसु सिक्खासु समादाय सिक्खनं सिक्खानुत्तरियं नाम । तादिसे पज्जावदातगुणसोभादिके गुणे अवस्सं भजन्ति पापुणन्तीति तादिसगुणभागिनो । “भविस्सामा”ति भवितुं उस्साहं करिस्सामाति वुत्तं होति ।

दीपनिया निगमगाथासु ।

“बस्सुसुज्जचम्मेकम्ही”ति एत्थ “बस्सु”ति अट्टसङ्ख्याय सङ्केत वचनं । “चम्मं”ति द्विसङ्ख्याय । एकज्ज दुक्कज्ज सुज्जज्ज अट्टचाति गणनक्कमो । सहस्स द्विसत्त अट्टसङ्ख्याते साकेति अत्थो । एसनयो परतो “नवपज्ज चम्मेकम्ही”ति पदेपि । गाथावण्णनासु । नगरति न चवतीति नगरं । थावरियन्ति वुत्तं होति । “रज्जेती”ति रमेति । खेमसुभिक्षतादिगुणेहि अनागते जने गमापेति, आगते अज्जत्थ गन्तुं न देतीति वुत्तं होति । रोहितमिगा नाम सुवण्णवण्णमिगा । “साके”ति साकनामेन रज्जा पुन सङ्खत्ता इमं कलियुगं साकन्ति वुच्चति । यं एतरहि साक्राजन्तिपि वोहरन्ति । साक्राजा च नाम उत्तरापथेसु एको गन्धारराजा । यं जेट्टकं कत्वा भिन्नलद्धिका वज्जीभिक्षू इमं धम्म विनयं महासङ्घीकं नाम सङ्गहं आरोपेन्ति । सो च धम्मविनयसङ्गहो उत्तरापथेसु वत्तति । वेसालियं यसत्थेर सङ्गहो पन दक्खिणापथेसूति । चत्तारियुगानि नाम लोके पज्जपेन्ति सत्ययुगं, द्वापरयुगं, त्रेत्रयुगं, कलियुगन्ति । युगन्ति च आयुपरिमाणं वुच्चति । इदानिपन कलियुगं वत्तति । तेन वुत्तं “साकेति कलियुगे”ति । पापयुगेति अत्थो । “ल ती”ति सालिक्खेत्तानं सोधनट्टानत्ता एवं भ्रम्मदेसवोहारेन लद्धनामं अरज्जं । तं पन मुंर्वानगरस्स एसन्ने पज्जधनुसतिके पदेसे जातं । “विस्सुते”ति विसेसेन कित्तिते । सारज्ज असारज्ज विवेचेन्ति विचारेत्वा जानन्ति सीलेनाति सारासार विवेकिनोति वचनत्थोति ।

इति परमत्थदीपनिया अनुदीपना निड्डिता ।

१. परमत्थदीपनी नाम, येन थरेन सा कता ।

तेनेवे सा कता होति, अयं तस्सानु दीपनी ।

२. अट्टसत्तद्वयेकम्हि, साके सा जेट्टमासके ।

काळे नवमियं दिवा, मज्झन्हिके निट्ठं गता ।

अनुदीपनी निट्ठिता ।